

ЗРУБНА КУЛЬТУРА ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

За матеріалами поховальних пам'яток

В'ячеслав Забавін

ARCHAEOLOGICA SLOVACA MONOGRAPHIAE

STUDIA

INSTITUTI ARCHAEOLOGICI
ACADEMIAE SCIENTIARUM SLOVACAE

TOMUS XXXVIII

NITRAE MMXXV

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ СЛОВАЦЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
VEDA, ВИДАВНИЦТВО СЛОВАЦЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

ЗРУБНА КУЛЬТУРА ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

За матеріалами поховальних пам'яток

В'ячеслав Забавін

Ця робота була підтримана Інститутом археології в Нітрі, САН та Планом відновлення Словаччини, call code 09/03-03-V01, а також грантовими проєктами VEGA 2/0017/24 та 2/0043/22.

Видання цієї книги здійснено за фінансової підтримки Словацької академії наук за рекомендацією Редакційної колегії САН.

В'ячеслав Забавін

Зрубна культура Північного Приазов'я. За матеріалами поховальних пам'яток

Київ – Нітра – Братислава 2025

Archaeologica Slovaca Monographiae

Studia, Tomus XXXVIII

Головний редактор	doc. PhDr. Матей Рутткай, CSc.
Науковий редактор	Роман Литвиненко, д.і.н., професор, професор Донецького національного університету ім. Василя Стуса, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України
Рецензенти	Юрій Бровендер, д.і.н., професор, професор Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля Сергій Лисенко, к.і.н., старший науковий співробітник Інституту археології НАН України PhDr. Юрай Бартик, PhD.
Макет	Марія Кунова
Дизайн обкладинки	doc. В'ячеслав Забавін, CSc. Рукопис не проходив лінгвістичної та технічної коректури.
Видавництво та друк	VEDA, видавництво Словацької академії наук, Центр спільної діяльності Словацької академії наук, v. v. i., Братислава, www.veda.sav.sk
Публікація та поширення	Archeologický ústav SAV, v. v. i. Akademická 2, SK – 949 21 Nitra tel.: +421/37/6943 209 email: nraukniz@savba.sk
Обкладинка	Курганна група Могила Бабакова

- © Інститут археології НАНУ, 2025
© Маріупольський державний університет, 2025
© Інститут археології САН, 2025
© VEDA, видавництво Словацької академії наук, 2025
© В'ячеслав Забавін, 2025

ISBN 978-617-7810-51-2 (Інститут археології НАН України)
ISBN 978-80-8196-081-9 (Archeologický ústav SAV, v. v. i.)
ISBN 978-80-224-2122-5 (VEDA, vydavateľstvo SAV)

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY NAS OF UKRAINE
MARIUPOL STATE UNIVERSITY
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY SAS
VEDA, VYDAVATELSTVO SAV

ZRUBNA CULTURE OF THE NORTH AZOV REGION

Based on the materials of the burial sites

Viacheslav Zabavin

Funded by the EU NextGenerationEU through the Recovery and Resilience Plan for Slovakia under the project No. 09I03-03-V01-0001 and by the grant projects VEGA 2/0017/24 and 2/0043/22.

Publishing of this book has been financially supported by the Slovak Academy of Sciences upon recommendation of the Editorial Board of the SAS.

KYIV – NITRA – BRATISLAVA 2025

Viacheslav Zabavin

Zrubna Culture of the North Azov Region. Based on the Materials of the Burial Sites

Kyiv – Nitra– Bratislava 2025

Archaeologica Slovaca Monographiae

Studia, Tomus XXXVIII

Editor-in-Chief	doc. PhDr. Matej Ruttkay, CSc.
Scientific editor	Roman Lytvynenko, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of Vasyl' Stus Donetsk National University, Leading Researcher of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine
Reviewers	Yurii Brovender, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of Volodymyr Dahl East Ukrainian National University Serhii Lysenko, Senior Researcher of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine PhDr. Juraj Bartík, PhD.
Layout design	Mária Kunová
Cover design	doc. Viacheslav Zabavin, CSc. The manuscript has not undergone linguistic and technical proofreading.
Publishing and print	VEDA, vydavateľstvo SAV, Centrum spoločných činností SAV, v. v. i., Bratislava, www.veda.sav.sk
Publishing and distribution	Archeologický ústav SAV, v. v. i. Akademická 2, SK – 949 21 Nitra tel.: +421/37/6943 209 email: nraukniz@savba.sk
Cover	Mohyla Babakova burial mounds

ІНСТИТУТ
АРХЕОЛОГІЇ
НАН УКРАЇНИ

Маріупольський
університет

VEDA

© Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, 2025

© Mariupol State University, 2025

© Archeologický ústav SAV, v. v. i., 2025

© VEDA, vydavateľstvo SAV, 2025

© Viacheslav Zabavin, 2025

ISBN 978-617-7810-51-2 (Інститут археології НАН України)

ISBN 978-80-8196-081-9 (Archeologický ústav SAV, v. v. i.)

ISBN 978-80-224-2122-5 (VEDA, vydavateľstvo SAV)

ЗМІСТ

ZRUBNA CULTURE OF THE NORTHERN AZOV REGION (From the Editor and Scientific Supervisor) Roman A. Lytvynenko.....	9
ПЕРЕДМОВА	11
1 ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я	15
1.1 Етапи дослідження поховальних пам'яток	15
1.2 Історіографія зрубної культури Північного Приазов'я	22
1.3 Характеристика джерельної бази	25
2 ПЕРІОДИЗАЦІЯ МОГИЛЬНИКІВ	32
3 ХАРАКТЕРИСТИКА ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК	55
3.1 Топографічні та ландшафтні особливості розміщення курганів	56
3.2 Курганне будівництво	58
3.3 Курганні насипи	65
3.4 Поховальні споруди	72
3.5 Рештки небіжчиків та розміщення реманенту в похованні	91
3.6 Ґрунтові могильники	100
4 ПОХОВАЛЬНИЙ ІНВЕНТАР	107
4.1 Керамічний посуд	107
4.2 Вироби з металу	122
4.3 Реманент з деревини, каменю та кістки	137
5 ПРОБЛЕМИ ХРОНОЛОГІЇ ТА КУЛЬТУРОГЕНЕЗИ	151
5.1 Місце зрубної культури Північного Приазов'я в системі західного ареалу зрубної ойкумени	151
5.2 Питання абсолютної хронології	160
5.3 Культурогенез та фінал зрубної культури Північного Приазов'я	167
ПІСЛЯМОВА	176
ZRUBNA CULTURE OF THE NORTH AZOV REGION. Based on the materials of the burial sites (Summary)	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	181
ДОДАТОК А. ТАБЛИЦІ	219
ДОДАТОК Б. СПИСОК ПЕРЕЙМЕНОВАНИХ ТОПОНІМІВ УКРАЇНИ	224
ДОДАТОК В. РЕЄСТР ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я	225
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	237
ПРО АВТОРА	239

ZRUBNA CULTURE OF THE NORTHERN AZOV REGION

(From the Editor and Scientific Supervisor)

The publication of Viacheslav Zabavin's monograph dedicated to the burial grounds of the Zrubna Culture of the Northern Azov region is the realization of an old plan conceived by me a quarter of a century ago. After defending my PhD thesis, dedicated to the burial grounds of the Zrubna Culture of the Seversky Donets Basin¹, it became obvious to me that there was almost only one region left in Ukraine – the Northern Azov region – whose burial grounds continued to be outside of comprehensive research, and therefore was promising in terms of preparing a corresponding dissertation study. Aware of this circumstance, I was looking for a capable performer of such work, in particular among graduates of Donetsk National University. At some point, it seemed that I had found such a young researcher among my graduate students, with whom I even co-authored small theses that served as a kind of justification and announcement of a possible dissertation on the specified topic². However, this plan had no prospects, as the potential doctoral candidate chose other priorities in his life.

Thus, the question remained open until Viacheslav Zabavin, another of my former student, appeared on the horizon. We have known each other since the late 1980s, when we both worked in newly established archaeological expeditions that excavated the kurgans of the Donetsk region – I was in the Donetsk State University expedition, and he was in the Mariupol expedition. Somewhat later, after military service in the navy, Viacheslav Zabavin studied at Donetsk State University, where, under my supervision, he prepared and defended his thesis on kurgans archaeology. After some time, having moved to teaching at Mariupol State University, he seemed the most suitable person to conduct research on the burial grounds of the Zrubna Culture of the Northern Azov region. It was Viacheslav Zabavin who I proposed to research this promising dissertation topic and, as time has shown, I was not mistaken. After seven years of work, in 2019, Viacheslav Zabavin successfully defended his PhD thesis at the leading scientific institution of Ukraine – the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine.

All these events took place during the war launched by Russia against Ukraine in 2014. For many years, the front stood 10 km east of the house on the eastern outskirts of Mariupol, where Viacheslav Zabavin lived with his family. From the east, the sounds of trench warfare could be heard from time to time. Everything changed radically on February 24, 2022, when Russia launched a full-scale military aggression against Ukraine. After three weeks of frantic artillery shelling and air bombing of Mariupol by the Russians, after being rescued from the rubble of a destroyed house, Viacheslav Zabavin and his family managed to leave Mariupol, overcome 250 km of the already occupied territory of the Northern Azov region and get to Zaporizhia, and then to the Dnieper. After a short rehabilitation in June 2022, at the invitation of Slovak colleagues, Viacheslav Zabavin was accepted into a scholarship program «Štipendiá pre excelentných výskumníkov z Ukrajiny» at the Institute of Archaeology in Nitra, where he later had the opportunity to publish his dissertation.

The author of the book managed to collect information about almost all known burial grounds of the Zrubna Culture of the Northern Azov region at the beginning of the 21st century, accumulating a source base of almost one and a half thousand burials. Having created an electronic database on the Excel platform, the researcher was able to use this program to perform comprehensive analytical procedures, both statistical and correlational. The author actively uses the method of cartography, not as a way to illustrate the results obtained, but as a research method. I think that in these and other know-hows, the author of the book followed his scientific supervisor, who actively used this research arsenal in the work on the above-mentioned candidate's thesis (1994) and especially his doctoral thesis (2009). It is pleasant to realize that my disciple has developed a number of scientific principles and methods that I once introduced while researching the burial grounds of the Zrubna Culture of the Seversky Donets and the Northern Azov region, in particular, periodization and chronology, the temporal evolution and geographical distribution of various burial structures, the features of the layout of kurgan necropolises and burials with-

¹ Литвиненко Р.О. Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток): автореферат дисертації кандидата історичних наук: спеціальність 07.00.06 "Археологія" / Інститут археології НАНУ. Київ, 1994.

² Литвиненко Р.О., Абдрахманов Д.В. Зрубні старожитності Північного Надазов'я в системі зрубної культурно-історичної спільноти (за матеріалами могильників). *Проблеми історії та археології України*. Харків, 2003, 20–22.

in kurgans, the distribution of metal artifacts and some types of ceramics³. At the same time, Viacheslav Zabavin proposed new interesting studies of various aspects of the burial practice and funeral ritual of the Zrubna Culture of the Northern Azov region – landscape and topographic features of the localization of barrow burial grounds, characteristics of kurgan construction and burial structures, individual categories of burial artefacts – ceramics, bronze knives, bone products, etc.⁴. Thanks to the extraordinary activity of Viacheslav Zabavin and his fellow co-authors, it was possible to publish many scientific ideas, as well as a significant number of archaeological complexes obtained as a result of excavations of past years and recent field research. However, these separate articles do not give a complete picture of the author's scientific research. A systematic and holistic view of the results of many years of research into the burial grounds of the Zrubna Culture of the Northern Azov region is provided only by the monograph presented by Viacheslav Zabavin, the editor of which I had the honour of acting as. Fulfilling such a mission with pleasure, I hope that this book will not only be interesting to specialists, but will also become a significant contribution to the study of the problems of the Zrubna Cultural Region of Eastern Europe and the Late Bronze Age in general.

Roman Lytvynenko

Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of Vasyl' Stus Donetsk National University, Leading Researcher of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

---

³ Литвиненко Р.А. Погребальные сооружения срубной культуры Подонцовья и Северо-Восточного Приазовья. *Донецкий археологический сборник* 1, 1992, 29–46; Литвиненко Р.А. Деревянная посуда в погребениях срубной культуры Азово-Донецкого региона. *Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен Южнорусских степей*. Саратов, 1997, 106–109; Литвиненко Р.А. Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья. *Древности Северо-Восточного Приазовья*. Донецк, 1999, 4–23; Литвиненко Р.О. Поховання зрубної культури в кам'яних гробницях з горизонтальною кладкою стін. *Археологія* 4, 2000, 3–18.

⁴ Забавин В.О. Топографические и ландшафтные особенности размещения курганов срубной культуры Северного Приазовья. *Донецкий археологический сборник* 16, 2012, 100–107; Забавин В. О. Характеристика погребальных сооружений срубной культуры Северного Приазовья. *Донецкий археологический сборник* 17, 2013, 56–78; Забавин В. О. Керамическая посуда в погребальном обряде племен срубной культуры Северного Приазовья. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія* 11, 2014, 20–34; Забавин В. О. Погребения срубной культуры Северного Приазовья с металлическими ножами. *Історичні і політологічні дослідження* 3-4 (57–58), 2014, 9–22; Забавин В. О. До питання про курганне будівництво носіїв зрубної культури Надазов'я. *Модернізація соціокультурного простору: історичний досвід, виклики та перспективи*. Житомир; Вінниця 2015, 16–19; Забавин В. О. Вироби із кістки у поховальному обряді племен зрубної культури Північного Приазов'я. *Проблеми вивчення та охорони пам'яток первісного мистецтва півдня Європи (кам'яний вік – епоха бронзи)*. Мелітополь 2015, 22–31; Забавин В. О. Керамічний комплекс зрубної культури Північного Приазов'я. *Донецкий археологический сборник* 22, 2019, 90–101.

ПЕРЕДМОВА

Однією з характерних рис доби бронзи Євразії є наявність культурних утворень, що існували на величезних обширах і впродовж доволі тривалих проміжків часу. В археологічній науковій літературі їх позначали тривалий час дефініціями культурно-історичних спільнот (КІС) або областей (КІО). Нині, у зв'язку з ширшим використанням в українській науці терміну «праісторія/передісторія», більш коректними вважаються терміни «культурна спільнота» чи «культурна область» (Отрощенко 2011, 22).

Однією з таких спільнот доби пізньої бронзи є зрубна. Наразі окреслено основні регіони та мікрорайони концентрації зрубних старожитностей, що переслідує в якості основної мети поглиблення та деталізацію аналізу накопичених джерел на тій чи іншій ділянці зрубної спільноти.

Північне Приазов'я – досить значна територія, що входить до великого євразійського поясу степів. Цей регіон, розташований на стику Західного та Середнього Передкавказзя, Доно-донецьких і Нижньодніпровських степів, був за доби бронзи контактною зоною, завдяки якій культурні явища могли швидко поширюватися по всій території півдня Східної Європи (рис. 1). Значна кількість досліджених поховальних пам'яток зрубної культури свідчить про численність населення, яке мешкало на зазначеній території за доби пізньої бронзи. Перші кроки з дослідження курганів Північного Приазов'я стали яскравим тому підтвердженням.

Актуальність роботи визначається відсутністю комплексного дослідження, яке б узагальнювало результати багаторічного вивчення зрубної культури Північного Приазов'я. Зрубна культура цього регіону являє собою недостатньо повно досліджене явище доби пізньої бронзи. Це визначається тим, що найбільш масовий тип археологічних джерел, що представлений поховальними пам'ятками, залишається недостатньо вивченим, відчувається брак узагальнюючих робіт. Досі немає жодного монографічного дослідження, присвяченого пам'яткам зрубної культури Північного Приазов'я, тоді як пам'ятки сусідніх регіонів, зокрема й матеріали могильників, неодноразово ставали об'єктом всебічних досліджень.

Водночас накопичена від кінця ХІХ ст. джерельна база є досить репрезентативною в кількісному і якісному відношенні. Насамперед це стосується матеріалів могильників. В археологічному відношенні регіон Північного Приазов'я досліджено доволі добре, хоча й дещо нерівномірно. Менш насичені розкопаними могильниками басейни річок Вовча, Мокрі та Сухі Яли, межиріччя Молочної і Берди, а також нижньої течії Міуса. На сьогодні джерельна база дослідження складається з 1515 поховань зрубної культури, вивчених в 235 курганных та 5 ґрунтових могильниках. Опрацьований автором корпус джерел складає щонайменше 96% від загального масиву досліджених у цьому регіоні пам'яток, а відтак є цілком репрезентативним для всебічного дослідження.

Таким чином, ситуація, що склалася останніми десятиріччями у вивченні зрубних старожитностей, викликає необхідність повномасштабного і всебічного дослідження накопиченого корпусу джерел, систематизації та аналізу всіх наявних поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я, спрямованого на виявлення їх локальної специфіки, визначення місця цих старожитностей в системі зрубної культурної області та узагальнення отриманих даних з метою розв'язання проблем регіональної культурогенези, чому й присвячена пропонувана робота.

Географічні межі дослідження охоплюють Північне Приазов'я (Надазов'я) – один з регіонів, що від праісторичних часів входив до складу Великого Євразійського Степу. Під Північним Приазов'ям розуміється вся область північного водостоку Азовського моря, до якої входять басейни і водотоки значної кількості степових річок, найбільшими з яких є Міус, Грузький, Сухий і Мокрий Єланчики, Кальміус, Берда, Обіточна, Корсак, Молочна. З геолого-топографічної точки зору Приазов'я включає південні відроги Донецького кряжа, Приазовську височину і Приазовську низовину, є крайньою південно-східною частиною Українського або Азово-Подільського кристалічного масиву. Ця територія обмежена з півдня узбережжям Азовського моря, на півночі – витоками річок басейну Азовського моря і верхів'ями річок басейну Дніпра (Вовча, Мокрі й Сухі Яли, Кашлагач і Шайтанка), на сході – гирлом Дону, на заході – Дніпро-Молочанською низовиною. Відносно сучасної адміністративної карти Північне Приазов'я – це центр і південь Донецької, південний захід Луганської, південний схід Запорізької, схід Херсонської областей України і крайній захід Ростовської області Росії. Втім територіальні межі дослідження визначаються не стільки географічними кордонами (вони є інструментальними), скільки критерієм найслабшої наукової дослідженості зрубних могильників Північного Приазов'я, на тлі сусідніх територій Надчорноморсько-Азовської зрубної області (рис. 2).

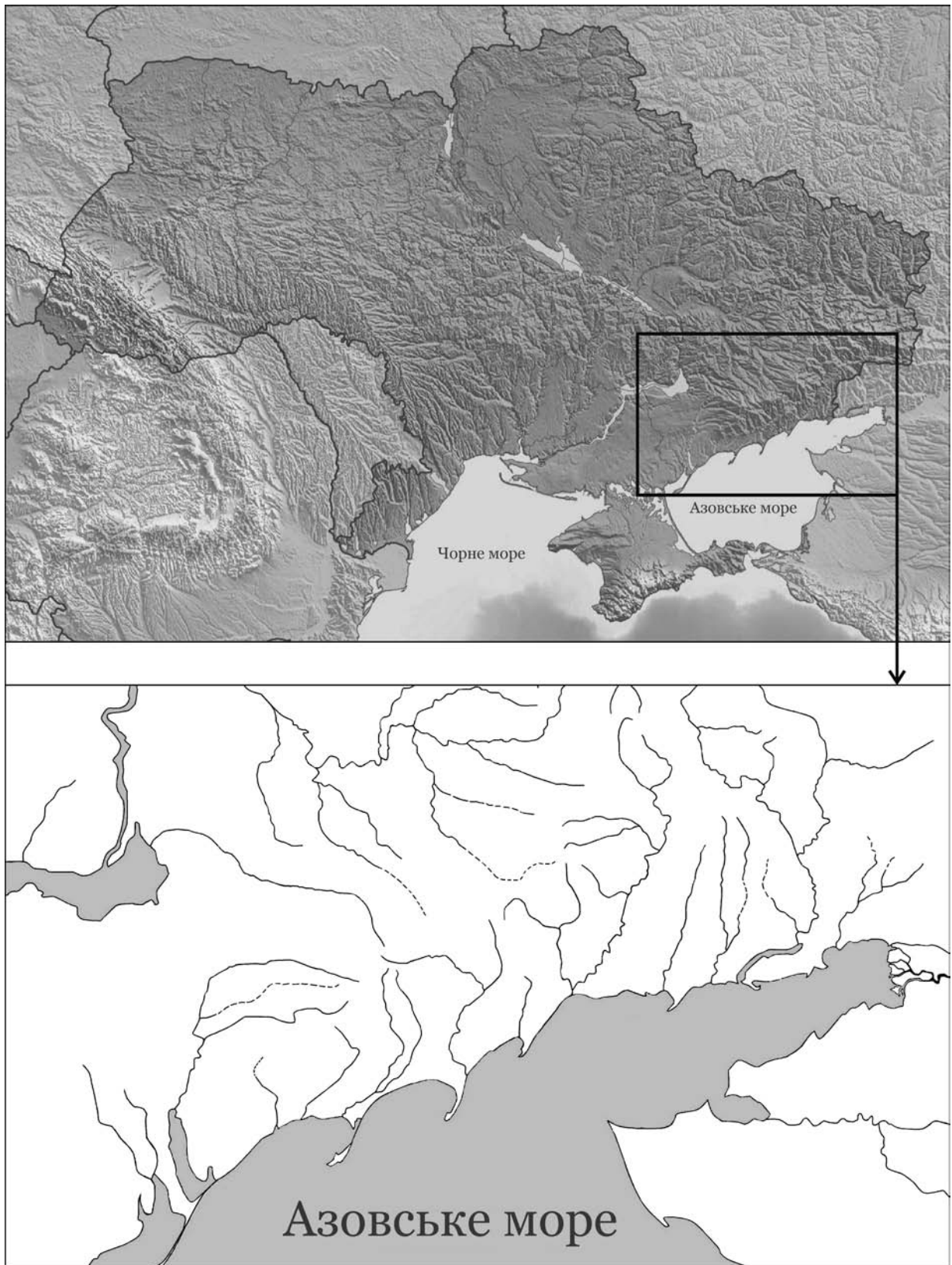

Рис. 1. Географічні межі Північного Приазов'я (область північного водостoku Азовського моря).

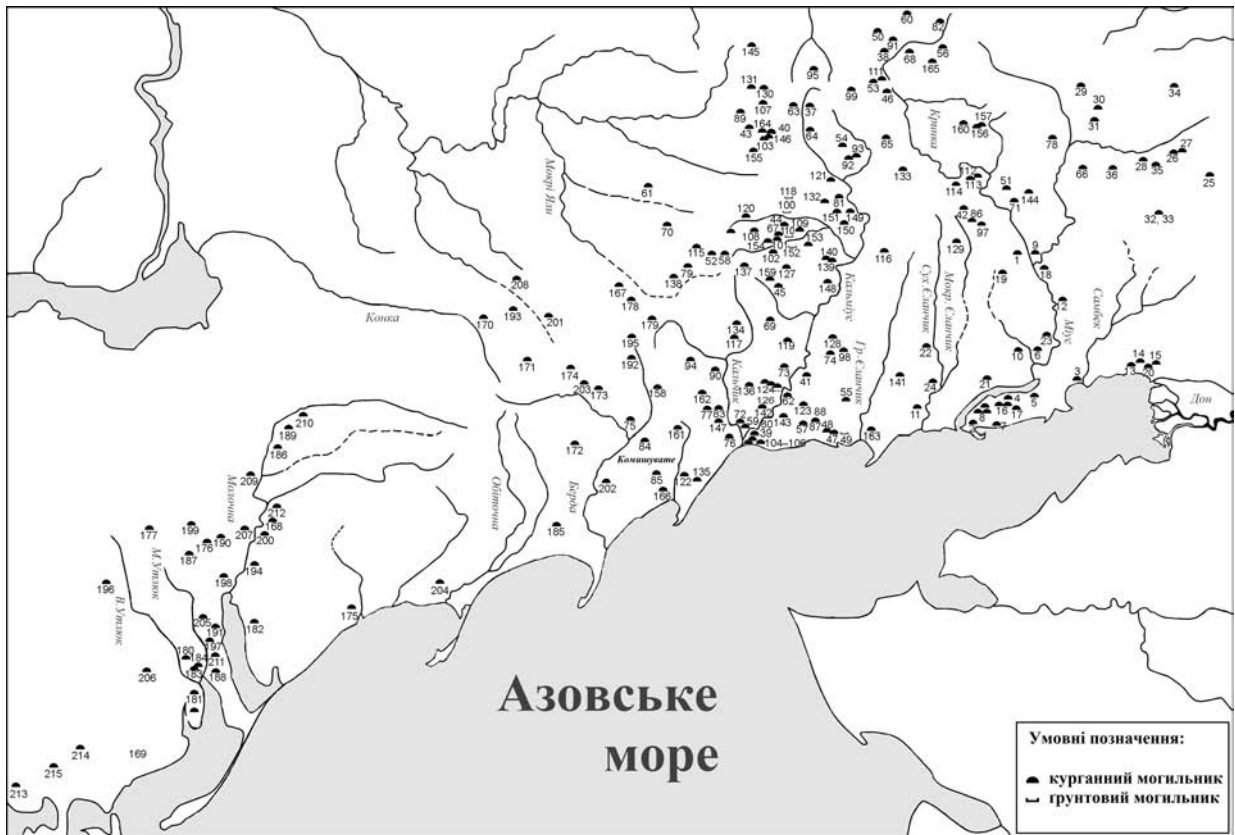

Рис. 2. Розповсюдження пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я. Ростовська обл.: 1 – Авіловський; 2 – Беглиця; 3 – Варенівка; 4 – Гаївка-Каймакчи; 5 – Дараганівка; 6 – Дар'івка; 7 – Золота коса; 8 – Лакедемонівка I-III; 9 – Мала Лощина; 10 – Отрадне; 11 – Петрово-Ханжонівський; 12 – Покровський; 13 – Приморський; 14 – П'ятихатки; 15 – Руський; 16 – Руський Колодязь (північна група); 17 – Руський Колодязь (південна група); 18 – Рясний I-II; 19 – Самарський; 20 – Синявський; 21 – Таврія I-III; 22 – Федорівка I-II; 23 – Федосіївка; 24 – Щербаков. Луганська обл.: 25 – Астахове I-IV; 26,27 – Благівка; 28 – Бобрикове; 29 – Дубовський; 30 – Калиніна; 31 – Карпово-Крепінка; 32,33 – Клунникове; 34 – Коробкине; 35 – Цимлянка I-II; 36 – Червоний Жовтень. Донецька обл.: 37 – Авдотіне; 38 – Авіловка; 39 – Азов-сталь; 40 – Азотний завод; 41 – Айеши-оба; 42 – Амвросіївка; 43 – Аеропорт; 44 – Баба; 45 – Балашівка; 46 – Барвінок; 47,48 – Безіменне I-II; 49 – Безіменне; 50 – Берестове; 51 – Білоярівка; 52 – Валер'янівка; 53 – Велике Оріхове; 54 – Високе; 55 – Веденське; 56 – Вільховатка; 57 – Водяне; 58 – Волноваха; 59 – Волонтерівка; 60 – Вуглегірськ; 61 – Вугледар; 62 – Гайдамацький Кут; 63 – Гладківка; 64 – Григоровка; 65 – Гусельське; 66 – Дібрівка; 67 – Докучаєвськ; 68 – Дружне; 69 – Дружний; 70 – Сторівка; 71 – Житенко; 72 – Заводи А і Б; 73 – Заможне; 74 – Запорожець; 75 – Захарівка; 76 – Зінцева Балка; 77 – Зірка; 78 – Зрубне; 79 – Іванівка; 80 – Калинівка I-III; 81 – Кам'янка; 82 – Кам'янка; 83 – Каменськ; 84 – Комишувате; 85 – Комишуватка (Бабакова Могила); 86 – Квашине; 87, 88 – Комінтернове; 89 – Красногорівка; 90 – Кременівка; 91 – Криничка; 92, 93 – Кринички I-II; 94 – Куйбишеве; 95 – Лагері; 96 – Лісне; 97 – Лисиче; 98 – Лукове; 99 – Макіївка; 100 – Макрі хая; 101 – Малий Кут; 102 – Малогнатівка; 103 – Мандрикіне; 104, 105 – Маріуполь I-II; 106 – Маріуполь (Східний); 107 – Марченки; 108 – Мокра Волноваха; 109 – Миколаївка I; 110 – Миколаївка; 111 – Нижня Кринка; 112, 113 – Новоамвросіївка; 114 – Новоамвросіївське; 115 – Новоандріївка; 116 – Новозар'івка; 117 – Новоолексіївка; 118 – Новоселівка; 119 – Новоселівка; 120 – Новотроїцьке; 121 – Обильне; 122 – Огородне; 123 – Октябрське; 124-126 – Орловське I-III; 127 – Петровське; 128 – Петровське; 129 – Петро-Павлівка; 130, 131 – Піски I-II; 132 – Піщане; 133 – Покровка; 134 – Полкове; 135 – Портоське; 136 – Приовражне; 137 – Рибинське; 138 – Ровнопіль; 139, 140 – Роздольне I-II; 141 – Самойлове; 142 – Сартана; 143 – Седоркін; 144 – Семенівка; 145 – Сокіл; 146 – Сталіно; 147 – Старий Крим; 148 – Староласпа; 149 – Старобешеве; 150 – Старобешеве II (Лліча); 151 – Старобешеве I (Кірова); 152 – Стила; 153 – Стила I; 154 – Стила II; 155 – Текстильний (Донецьк); 156, 157 – Тернове I-II; 158 – Федорівка; 159 – Хамуш-Оба; 160 – Шахтарськ; 161 – Шевчени; 162 – Шевченко I-III; 163 – Широка Балка; 164 – Юзове; 165 – Юнокомунарівськ; 166 – Ялга. Запорізька обл.: 167 – Азов; 168 – Аккермень I-II; 169 – Атманай; 170 – Басань (Бабакова Могила); 171 – Бельмак Могила; 172 – Берестове; 173 – Білоцерківка; 174 – Благовіщенка; 175 – Ботієве; 176 – Вдале; 177 – Високе; 178, 179 – Вишневате I-II; 180 – Вовчанське; 181 – Вовчий; 182 – Волна; 183, 184 – Давидівка I-II; 185 – Дмитровка; 186 – Долина; 187 – Долинське; 188 – Єфремівка; 189 – Заможне; 190 – Зяччи Могили; 191 – Зелений Луг; 192 – Кам'яні Могили; 193 – Кінський Роздори; 194 – Косянтинівка; 195 – Луганське; 196 – М. Горького; 197 – М. Тернівка; 198 – Нове; 199 – Новомиколаївка; 200 – Ново-Пилипівка; 201 – Новоукраїнка; 202 – Осипенко; 203 – Попорізівка; 204 – Преслав; 205 – Радіонівка; 206 – Розівка; 207 – Семенівка; 208 – Соколовський; 209 – Троїцьке; 210 – Шевченко; 211 – Шелюги; 212 – Юшанли. Херсонська обл.: 213 – Громівка; 214 – Сиваське; 215 – Сивашівка.

Попри обґрунтовану вище актуальність дослідження, переважна частина якої була виконана ще до початку повномасштабної російсько-української війни, вважаємо за необхідне зазначити наступне. Сьогодні національне культурне надбання України, зокрема й така його невіддільна складова, як археологічна спадщина, потерпає від величезних викликів, які кинула російсько-українська війна, що триває від 2014 р. Першими, від самого початку війни, відчували на собі руйнівну силу російської агресії археологічні пам'ятки саме східної України, зокрема й Північного Приазов'я.

Терени Північного Приазов'я вважаються одним з найбільш насичених археологічними пам'ятками регіонів України (*Забавін/Булик/Небрат 2022, 16*). Саме могили-кургани, зосереджені здебільшого на вододільних гребнях і плато, в першу чергу потерпають від бойових дій. З огляду на домінуючу топографічну локалізацію на місцевості та форму самого кургану, як штучної висотки, древні насипи доволі часто використовувалися для облаштування пунктів або ліній оборони. Так було на теренах України під час другої світової. Те ж саме відбувається й під час нинішньої російсько-української війни. Відтак кургани чи не найбільше серед решти археологічних пам'яток потерпають від бойових дій. Втім, війна не обійшла стороною й інші види археологічних пам'яток, адже відомі чисельні випадки руйнації або пошкодження археологічних поселень, ґрунтових могильників, кам'яних скульптур тощо (*Литвиненко 2023а, 32*).

Кургани – це археологічні пам'ятки, які практично завжди привертала до себе увагу своєю атрактивністю, у тому числі й грабіжників. Їх не потрібно було спеціально шукати, вони завжди були «на очах» і завжди були неодмінним атрибутом приазовського історико-культурного ландшафту. Від антропогенного впливу серед археологічних пам'яток протягом століть найбільше потерпали саме курганні насипи. Останнім часом з'явилися нові чинники знищення пам'яток археології та нові загрози, які багаторазово посилілися під час воєнних дій. Внаслідок ведення бойових дій археологічні об'єкти зазнають невідомих втрат. Ситуація погіршується тим, що після руйнування культурного шару через обстріли та бомбардування, пам'ятки археології стають доступнішими для пограбування скарбощукачами-мародерами, котрі навіть в часі війни продовжують зазіхати на загальнонаціональну культурну спадщину.

Зараз із сумом можна констатувати, що внаслідок російської військової агресії руйнуються не тільки археологічні пам'ятки. Знищуються та розкрадаються музеї, у тому числі археологічні колекції Північного Приазов'я. Накопичений багатьма дослідниками фонд джерел з вивчення історії давнього населення приазовських степів на початок війни перебував в різноманітних установах та музейних фондах різних міст. Від початку повномасштабного вторгнення російських загарбників у 2022 р. деяких музеїв вже фізично не існує: експозиційні приміщення знищені, а залишки колекцій та фондів пограбовано російськими військовими або мародерами. Доля більшості експонатів зараз невідома (*Zabavin/Bulyk 2023*).

Для визначеної сфери серед ключових викликів внаслідок грубого порушення ворогом основних принципів та загальновизнаних норм міжнародного права необхідно зробити наголос на: реальній загрозі збереженню національного культурного надбання України та її культурних цінностей; незаконних, насильницьких та несправедливих діях російських окупантів щодо культурної спадщини України та її культурних цінностей. Таким чином, наявні загрози та стан археологічної спадщини в умовах війни значною мірою актуалізують необхідність й вимагають публікації матеріалів, здобутих під час археологічних досліджень у Північному Приазов'ї.

1 ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

1.1 Етапи дослідження поховальних пам'яток

Окремі аспекти історії дослідження поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я знайшли відбиток у працях, які охоплювали більш широке коло питань (Усачук 1986; Список 1988; Пустовалов 2001; Дегерменджи 2004; Усачук/Колесник 2004; Усачук/Полидович/Колесник 2004; тощо) або регіонально не збігалися з окресленим ареалом (Тощев 1997; Литвиненко 1999а; Саєнко 2007; тощо). Деякі праці містили історіографічний огляд, який лише частково висвітлює тему, що цікавить нас, але є гранично стислим за обсягом (Тощев 2003; Литвиненко 2004; Полидович/Абдрахманов 2004; Швецов 2004; тощо).

Дослідницький інтерес до курганних старожитностей Північного Приазов'я має давню традицію. Спочатку він проявлявся через пошук скарбів і гонитву за стародавніми артефактами. Збереглася численна розрізнена і фрагментарна інформація щодо грабіжницьких і аматорських розкопок курганів. Потім інформація про кургани згадувалася фахівцями суміжних професій: географами, геологами, етнографами. Показовими в цьому відношенні є дорожні нотатки Й. А. Гільденштедта, природознавця й мандрівника, учасника знаменитих комплексних наукових експедицій Російської академії наук 1768–1774 рр. У 1773 р. ним були обстежені райони Приазов'я від Міусу до Бердянської коси. Серед численних і різноманітних відомостей дослідник у своєму щоденнику дає опис курганів і курганних груп (Усачук 2003, 19).

Перший етап (середина ХІХ ст. – початок ХХ ст.) характеризувався початковим вивченням Північного Приазов'я фахівцями суміжних професій і першими безсистемними спробами розкопок курганів, з аморфною для «розкопників» масою забарвлених і скорчених кістяків. Це був час накопичення загальноісторичних знань, час диференціації наукових та аматорських робіт, час вироблення методик розкопок курганів і розуміння їх значення як археологічного джерела. Кінець етапу пов'язаний з першими спробами класифікації та узагальнення матеріалів розкопок курганних могильників.

Перші ж кроки з дослідження курганів в межах сучасної Запорізької обл. було здійснено вихідцями з Німеччини – П. І. Кеппеном та І. Корнісом. Академік Кеппен продовжував збирати відомості про кургани Запоріжжя, але опубліковані вони були після його смерті (Репников 1908). Особливий інтерес представляє його опис відомої Кам'яної Могили біля м. Мелітополя. Ним же було запропоновано розкопати кілька курганів у Мелітопольському повіті біля р. Токмак (Кеппен 1908). Сам Кеппен розкопок в Приазов'ї не провадив, але сприяв організації та фінансуванню археологічних досліджень І. Корнісом. У 1837 р. він на власні гроші розкопав кілька курганів на р. Молочній. Після висвітлення результатів цих робіт П. І. Кеппеном на одному із засідань Академії наук, остання виділила грошову дотацію на продовження цих робіт. Протягом 1842–1844 рр. поблизу р. Молочної Корнісом було розкопано 13 курганів. Опубліковані були лише матеріали середньовічної доби, доля інших є невідомою (Тощев 2003, 7).

Виразний слід у вивченні курганних старожитностей Північного Приазов'я залишив І. Є. Забелін. У 1864 р., крім досліджень на Таманському півострові, ним було проведено розвідки курганів на північному узбережжі Азовського моря в межах сучасної Донецької та Запорізької обл. (Косиков 2001, 7). Дещо пізніше, на початку 70-х рр. ХІХ ст., були проведені дослідження курганів у районах будівництва Костянтинівської залізниці. Розкопки вів інженер управління цієї залізниці Е. Х. Штіґда. Один з досліджених курганів розміщався у верхів'ях р. Кальміус (нині територія м. Донецька) і містив два зрубних поховання в кам'яних скринях (Усачук/Полидович/Колесник 2004, 13).

Слід відзначити, що методика розкопок відповідала тогочасному рівню досліджень: через центр насипу пробивалася одна траншея або колодязь. Не всі знахідки надходили до Імператорської Археологічної комісії, що було характерним для того часу. Комісія віддавала перевагу і приймала тільки «цінні та особливо важливі у науковому відношенні предмети», відтак непривабливі масові матеріали доби бронзи не могли бути представлені до розгляду або просто ігнорувалися. Ця обставина загалом відіграла дуже негативну роль в курганній археології другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Стан археології розглядуваного періоду характеризував М. І. Ростовцев, член Берлінської та Російської АН, професор Петербурзького університету, який зазначав, що ця наука «... научных задач не ставила... копали, чтобы найти вещи, по возможности золотые... Результатом была гибель

одного пам'ятника за другим... Главной причиной этого в высшей степени грустного явления было то, что к памятникам настоящего интереса ни на местах, ни в Петербурге, ни в обществе не было и об их существовании немедленно после их открытия легко, но зато прочно забывали» (Тощев 2003, 15). Яскравим підтвердженням цього може слугувати той факт, що багато пам'яток, розкопаних в цей період, остаточно були досліджені лише в останні десятиліття, а багато з них ще чекають продовження робіт. Протягом ХІХ ст. наукові розкопки курганів межували з майже безконтрольними грабіжницькими розкопками, а грань між професійними й любительськими роботами почасти була умовною. Це був час накопичення історичних знань, час диференціації наукових та аматорських робіт, час вироблення методик розкопок курганів і розуміння їх значення як археологічного джерела.

Від кінця ХІХ ст. старожитності Північного Приазов'я – кургани починають вивчатися як специфічне археологічне джерело, яке дозволило створити внутрішню періодизацію бронзового віку. Окремі розкопки проводилися на досить високому для прийнятої тоді методики розкопок курганів рівні. У 1888 та 1889 рр. в околицях м. Маріуполя розкопки курганів проводив завідувач Артилерійським історичним музеєм Санкт-Петербурга генерал-майор М. Ю. Бранденбург. У 1888 р. він розкопав курган № 195 (нумерацію надано згідно з щоденниками дослідника) на території м. Маріуполя і № 196 та 197 поблизу с. Старий Крим. Наступного року були розкопані кургани вздовж р. Кальчик (№ 199–204) і велика могила (№ 205), яка входила до групи з трьох насипів на правому березі р. Каратиш (Журнал 1908, 178–190; Список 1988, 62; Литвиненко 1999б, 98). Загалом у них було досліджено 18 поховань зрубною культурі. Згадаємо і випадково відкрите у 1883 р. при земляних роботах у «деревні» Веселої Времівської волості (нині с. Веселе Нікольського р-ну Донецької обл.)⁵ зрубне поховання у кам'яній скрині з посудиною. У М. Ю. Бранденбурга цей комплекс позначений як курган № 198 (Журнал 1908, 206). У 1899 р. ним було досліджено курган № 451 у верхів'ях р. Міус, поблизу с. Оріхове Картушінської волості Таганрозького округу (сучасне с. Оріхове Антрацитівського р-ну Луганської обл.). Тут виділяється 3 поховання зрубною культурі, зокрема одне в кам'яній скрині, інше поховання супроводжувалося двома посудинами, бронзовими скроневими підвісками та ножом (Качалова 1974, 21).

1888 р. в Приазов'ї, крім експедиції Бранденбурга, працював ще один дослідник – професор Бернського університету Е. Ю. Петрі. Неподалік хутора Піски (сучасне с. Піски Ясинуватського р-ну Донецької обл.) було досліджено групу з 6 насипів під назвою Рясні Могили. В кургані 1 (А) зафіксовано щонайменше чотири безінвентарних впускних поховання, що, ймовірно, відносяться до епохи пізньої бронзи. Не викликає сумніву зрубна приналежність поховання 1 у кам'яній скрині з кургану 3 (С). У зв'язку з цими розкопками необхідно відзначити практику відбору речей на зберігання Ермітажем (за погодженням з Імператорською Археологічною комісією). Так, деяка частина речей при передачі не потрапила до Ермітажу, а була знищена (саме такі позначки є в опису навіпроти середньовічних бронзових казанів та фрагментів зрубною посудини з поховання в кам'яній скрині; Усачук/Полидович/Колесник 2004, 32–35).

З досліджуваним регіоном пов'язаний і один з періодів діяльності професора Петербурзького університету, співробітника Імператорської археологічної комісії М. І. Веселовського. У 1892 р. він прибув до містечка Великий Токмак, щоб дослідити пошкоджені селянами кургани. У ямному кургані № 2 в насипу було виявлено ліпну посудину зрубною культурі. Де конкретно знаходились ці кургани, достеменно не відомо. Веселовського вони мало зацікавили, оскільки містили поховання доби бронзи. Для його звітів типовими є записи такого змісту: «встречаются скорченные и окрашенные костяки, завершаю раскопки» (Саєнко 2007). У 1889 р. ним же були розкопані під м. Ногайськ (сучасне м. Приморськ Запорізької обл.) 3 кургани з групи Рясні Могили, того ж року під с. Преслав (сучасний Приморський р-н Запорізької обл.) було досліджено 1 курган з двома похованнями доби бронзи (Тощев 1997, 7).

При підготовці ХІІІ археологічного з'їзду, що проходив 1905 р. в Катеринославі, були проведені археологічні розвідки та розкопки на теренах губернії (Засідання 1908, 127). У 1903 р. співробітник Донського музею В. А. Харламов розкопав курган біля с. Старобешеве, а у 1904 р. біля с. Велика Каракуба (сучасне с. Роздольне Старобешівського р-ну Донецької обл.; Харламов 1908, 235–236). Тут були відкриті зрубні поховання в кам'яних скринях. У 1904 р. приват-доцент Харківського універси-

⁵ Сучасні назви топонімів, перейменованих згідно з Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», наводяться у Додатку Б.

тету Є. П. Трифільєв розкопав 34 кургани вздовж р. Кальміус поблизу сіл Чермалик, Карань, Ласпа, Чердакли та Мала Янісоль. Було досліджено поховання від епохи бронзи до середньовіччя (Трифільєв 1907, 366–368).

Спробу узагальнення матеріалів доби бронзи з розкопок курганів було зроблено у праці О. А. Спіцина «Кургани з пофарбованими кістяками», опублікованій в 11 томі «Записок Російського Археологічного товариства» за 1899 р. (Спіцин 1899). Питанням хронології та класифікації матеріалів бронзового віку було приділено пильну увагу у працях Д. Я. Самоквасова (Самоквасов 1892; 1908), О. О. Бобринського (Бобринский 1901), М. Ю. Бранденбурга (Бранденбург 1899; Журнал 1908). За основу систематизації обиралися поодинокі, випадкові ознаки (наприклад, фарбування вохрою). Натомість в цілому археологами було покладено початок накопичення значного фонду джерел, що походили з розкопок курганних могильників, які тільки частково змогли використати наступні покоління дослідників.

Початок дійсно науковому дослідженню поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я було покладено розкопками члена Московського Археологічного товариства В. О. Городцова. У 1903 р., слідом за розкопками в басейні Сіверського Дінця, були досліджені кургани у Бахмутському повіті Катеринославської губернії (Городцов 1907). В результаті тут було розкопано 64 поховання зрубної культури (Усачук 1986, 22–23), зокрема у верхів'ях р. Кальміус щонайменше 19 комплексів. Головним підсумком цих досліджень стало виділення конкретних послідовних груп поховань, що характеризували основні етапи розвитку бронзового віку зазначеного регіону. В. О. Городцов запропонував першу наукову періодизацію (Городцов 1905; 1907), побудовану на поєднанні стратиграфічного і типологічного методів (Городцов 1916). Довголіття городцовської періодизації забезпечило насамперед те, що всі три її складові (стратиграфія, поховальний обряд та інвентар) не суперечили один одному. Висновки, зроблені дослідником, на багато десятиліть визначили напрямки вивчення культур бронзового віку півдня Східної Європи. Попри те, що час вніс до них свої певні корективи, основні положення не втратили свого значення і століття по тому.

Другий етап (середина 1920-х – початок 1950-х рр.). Початок етапу у вивченні зрубних старожитностей Приазов'я тісно пов'язаний з іменами М. О. Макаренка, В. М. Євсєєва, М. О. Міллера і П. М. Піневича та в цілому характеризується незначним накопиченням джерел в ході спорадичних розкопок курганів на індустріальних новобудовах з подальшим загасанням і повним припиненням досліджень до середини 1930-х рр. Розкопки курганів у першій половині ХХ ст. на теренах Донецького Приазов'я, що серед іншого дали й матеріали зрубної культури, провадилися наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

На Міуському півострові старожитності зрубної культури були виявлені під час розкопок 1927 р. на Золотій косі. В одному з поховань пізньої бронзи на кістках зруйнованого скелета людини лежала гостроріберна посудина, прикрашена низкою прокреслених асиметричних знаків (Міллер 1935, 120, рис. 14). Горщик відразу ж привернув до себе увагу дослідників, які відзначили місцеве походження цієї посудини і припустили, що на поверхню горщика були нанесені значки-письмена (Басова 1928). Згодом до орнаменту зверталися неодноразово, намагаючись визначити його місце в системі культурно-історичних цінностей пізньої бронзи Східної Європи (Формозов 1953; Турчанинов 1971). Того ж року М. О. Міллером на Міуському півострові були розвідані перші поселенські пам'ятки доби пізньої бронзи. Сліди «архаїчної культури» знайдені на Петрушиній і Золотій косі, в гирлі Міуського лиману (Міллер 1928).

Завідувач історико-археологічного відділу Маріупольського музею П. М. Піневич 1924 р. провів розвідку в верхів'ях р. Кальміус, а 1926 р. обстежив берега річок Кальчик і Каратиш. У 1927 р. він розкопав 6 курганів біля с. Чермалик та 5 насипів у м. Маріуполь (Піневич 1927). Тут було досліджено поховання від енеоліту до епохи середньовіччя, в тому числі й зрубної культури (Косиков/Божко 1998, 6). 1928 р. в районі будівництва електростанції заводу ім. Ілліча (м. Маріуполь) в кургані № 1 було досліджено 4 зрубних поховання, зокрема поховання 1, справлене за обрядом кремації. Тут поховальне вогнище було розведене в самій могильній ямі, тіло повністю не згоріло, і навколо нього залишився товстий горілий шар (Піневич 1928). Археологічні колекції П. М. Піневича розпошені, частково депаспортизовані. Ще в 1930-ті рр. найцікавіші експонати були передані на зберігання до музеїв Ленінграда і Москви. У 1956 р. частину матеріалів передали до фондів Донецького обласного краєзнавчого музею (Косиков/Божко 1998, 13).

На початку 1930-х рр. нечисленні дослідження проводилися в південно-західній частині Донецького кряжа (верхів'я р. Кальміус), недалеко від м. Сталіно (в межах сучасного м. Донецька). Під

час цих робіт 1930 р. професором Київського університету, членом ВУАН та ВУАК М. О. Макаренком біля селища азотного заводу на правому березі р. Кальміус були проведені розкопки кургану, що містив не менше чотирьох поховань зрубного часу (Макаренко 1930; Косиков 1999, 274–276). Потім дослідження були продовжені спільно з В. М. Євсєєвим в районі Гладківських копальнь (1931, 1932, 1951 рр.), де в 3 курганах було виявлено 8 зрубних поховань (Усачук 1991, 46–48; Кучугура 2007, 75). Біля с. Григорівка 1932 р. в 13 курганах було досліджено щонайменше 35 поховань зрувної культури (Усачук 1993, 46–52). Слід зауважити, що наукові звіти по всіх цих розкопках відсутні, є лише фрагменти польової документації, фотографії, поодинокі знахідки, що зберігаються у фондах Донецького обласного краєзнавчого музею.

У 1931 р. в гирлі р. Кальміус, на лівому березі, недалеко від балки Бузинної (зараз цей майданчик займає завод «Азовсталь» у м. Маріуполь), було досліджено курганну групу Б, що складалася з п'яти насипів. У найбільшому кургані № 1 енеолітичного часу було виявлено 11 поховань зрувної культури. В інших курганах було вивчено не менше 14 поховань, у тому числі в чотирьох курганах знайдено 10 посудин зрувної культури (Кучугура 2007, 77). У групі В, що складалася зі семи насипів, було досліджено 34 поховання зрувної культури, причому 18 з них виявлено в кургані № 2, а 12 в кургані № 6 (Макаренко 1931; Усачук 1990, 115–116). Протягом польових сезонів 1932–1933 рр., за деякими даними, дослідження в цьому районі були продовжені (Макаренко 1933, 6, 122; Кучугура 2007, 81). Підбиваючи підсумки діяльності М. О. Макаренка в Маріуполі та його околицях, можна стверджувати, що дослідження його посилили інтерес наукової громадськості до Приазов'я. Крім того, завдяки знахідкам Макаренка, колекція старожитностей Маріупольського музею значно збільшилася.

В. М. Євсєєвим у 1935 р. були проведені дослідження трьох насипів курганної групи, яка розміщувалася на гребнях балки правого берега р. Кринка. Цього ж року було розкопано курган на протилежному березі річки поблизу с. Благодатне (Амвросіївський р-н Донецької обл.). В кожному кургані було виявлено від одного до двох поховань. Всі вони однотипні, в їх спорудженні широко використані конструкції з каменю – заклади, перекриття, кромлехи. Принаймні, шість поховань можна віднести до зрувної культури (Усачук 1994, 99). Таким чином, за неповне десятиріччя в басейнах річок Кальміусу і Міусу було розкопано щонайменше 47 курганів, які містили не менше 111 поховань зрувної культури.

У 1930–1940-х рр. археологічні дослідження майже повністю припиняються, що пов'язано із загальним важким станом у країні, що призвело до загибелі як окремих дослідників, так і частини накопичених і в масі неопублікованих колекцій. У повоєнні десятиліття польова археологія переживала період спаду, особливо стосовно вивчення пам'яток доби бронзи. У цілому, від часів польових і теоретичних досліджень В. О. Городцова до початку 1950-х рр. у Приазов'ї відбувалося лише незначне накопичення джерел в ході спорадичних розкопок курганів. Слід зазначити, що всі ці роботи характеризувалися доволі низьким, з позицій сьогодення, рівнем методики розкопок і фіксації матеріалів. Графічна фіксація об'єктів найчастіше була відсутня або являла собою схематичні ескізи. Значна частина добытих матеріалів розрізнена або зовсім втрачена. Протягом 1930-х – на початку 1950-х рр. застосовувалася методика розгину розкопом всієї або більшої частини підкурганної площі. Однак стратиграфічна фіксація насипу кургану, як і раніше, не здійснювалася. Рівень звітної документації також залишався досить низьким, хоча значно активніше став застосовуватися метод фотофіксації. Повністю були відсутні публікації матеріалів досліджених пам'яток.

Третій етап (початок 1950-х – початок 1990-х рр.). 1950-ті – 1960-ті рр. ознаменувалися у Приазов'ї та на суміжних теренах незначними розкопками поховальних пам'яток (переважно в межах Запорізького Приазов'я), а також першими узагальненнями отриманих в ході досліджень матеріалів. Початок 1970-х рр. в приазовській археології характеризувався різким збільшенням джерельної бази, представленої матеріалами курганних могильників, що досліджувалися в ході новобудовних робіт у зонах меліорації, з подальшим осмисленням і всебічним вивченням. Матеріали, отримані в ході польових новобудовних досліджень останніх десятиліть ХХ ст., здебільшого вигідно відрізнялися досконалістю методики розкопок, рівнем фіксації, високою якістю польової та звітної документації.

Початок 1950-х – кінець 1960-х рр. характеризується дослідженням серії поселень у Приазов'ї та на суміжних теренах (Огульчанский 1950; Шапошникова 1967; 1970; тощо) і першими узагальненнями накопичених матеріалів (Кривцова-Гракова 1955; Лесков 1967), що супроводжувалися незначними розкопками поховальних пам'яток.

У повоєнні роки в Запорізькому Приазов'ї були проведені дослідження у зв'язку з планами будівництва великого водосховища на річковій системі Молочна – Чингул, яке мало затопити досить велику площу, в тому числі й Кам'яну Могилу під м. Мелітополем. Надалі проект не було реалізовано. Протягом польових сезонів 1951 та 1952 рр. тут працювала Молочанська експедиція ІА АН УРСР під загальним керівництвом О. І. Тереножкіна. Досліджувалися кургани, які потрапляли в зону затоплення уздовж лівого низького берега Чингул – Молочної від с. Садового до с. Терпіння. Загалом за два польові сезони було розкопано 83 кургани, з яких 24 насипи містили не менше 90 поховань зрубної культури. Слід зазначити, що розкопки провадилися без використання техніки, що негативно позначилося не тільки на масштабах земляних робіт, але й на повноті дослідження пам'яток. Якщо невеликі кургани (діаметром до 20 м) вдавалося дослідити «на знесення», то великі могили розкопувалися далеко не повністю. В таких випадках залишалися недослідженими поли курганів, які могли містити окремі впускні поховання (Тереножкін 1960, 5).

Від початку 1970-х рр. у вивченні зрубних поховальних пам'яток розпочався якісно новий етап, що характеризувався різким збільшенням джерельної бази, представленої, в першу чергу, матеріалами курганних могильників, що досліджувалися в ході новобудовних робіт у зонах меліорації (Литвиненко 2012; Забавін 2016). Вибір об'єктів був зумовлений або потребами господарського використання земель, на яких розміщалися кургани, або аварійним станом останніх, в якому вони опинилися внаслідок експлуатації земель.

Саме на теренах Донецького кряжа та Донецького Приазов'я зосередили свої роботи експедиції Інституту археології АН УРСР під загальним керівництвом С. Н. Братченка. Протягом десятиріччя було розкопано сотні курганів, в яких досліджено кілька тисяч поховань від пізнього енеоліту до середньовіччя, пройдено розвідувальними маршрутами сотні кілометрів, в ході яких виявлено чимало інших пам'яток, від стоянок пізньопалеолітичного часу до кочовищ середньовічної доби. Важко переоцінити особистий внесок С. Н. Братченка в дослідження культур доби бронзи Східної Європи, але його творча спадщина заслуговує на окреме всебічне й ретельне вивчення (Гершкович 2011; Литвиненко 2011; Забавін 2012; тощо). Протягом трьох польових сезонів (1976–1978) в Приазов'ї проводили свої дослідження загони Другої Сіверськодонецької (1976) і Донецької (1977–1978) археологічних експедицій ІА АН УРСР під керівництвом Братченка. За цей період у Донецькому Приазов'ї було досліджено не менше 34 поховань зрубної культури (Братченко і др. 1977; 1979; Братченко 1997; Забавін 2012).

У 1975 р. на південних схилах Донецького кряжа проводив свої дослідження Астахівській загін Сіверськодонецької експедиції (Евдокимов 1992). Всього за 11 років роботи експедиціями під загальним керівництвом С. Н. Братченка та В. М. Даниленка в межах Північного Приазов'я було здобуто об'ємний матеріал курганних могильників доби бронзи, зокрема зрубної культури. Загалом було розкопано 48 курганів у складі 21 могильника, які містили близько 150 поховань зрубної культури.

У зв'язку з ліквідацією в 1981 р. Донецької і Сіверськодонецької експедицій ІА АН УРСР, починаючи з 1982 р. новобудовна експедиція Київського державного університету під загальним керівництвом М. М. Бондаря розпочала роботи в зонах меліорації Луганської обл. (Литвиненко 2012, 156). У тому числі, в південно-західних районах Луганської області у верхів'ях р. Міус в 80-ті рр. ХХ ст. цією експедицією було досліджено в 9 курганах не менше 20 поховань зрубної культури. Цей нечисленний матеріал досі залишається неопублікованим.

Починаючи з 1979 р. у Північно-Західному Приазов'ї, на території Запорізької та прилеглих районах Херсонської обл. в басейнах річок Великий та Малий Утлюк проводила роботи Херсонська археологічна експедиція ІА АН УРСР під загальним керівництвом А. І. Кубишева (Кубишев і др. 1979; 1980; 1982; 1984; 1986; 1987). Впродовж 9 років її загони дослідили понад 50 поховань зрубної культури. Починаючи з 1983 р. в Запорізькому Приазов'ї проводила свої дослідження Приазовська новобудовна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Ю. В. Болтрика (Болтрик і др. 1983; 1985; 1987; 1990; 1993). Було здобуто значний матеріал з курганних могильників доби бронзи, зокрема ізрубної культури. За кілька років роботи було розкопано не менше 25 поховань зрубної культури в 15 курганах. Результати досліджень зрубних старожитностей цих експедицій досі не введені до наукового обігу.

Загалом за декілька польових сезонів від 1974 р. до 1980 рр. Запорізькою археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В. В. Отроценка на суміжних теренах, в межиріччі Дніпра і Молочної, було досліджено 75 курганів, що містили 198 зрубних поховань (Салий 1987, 82). Могильники тяжіли до недослідженої раніше ділянки степового межиріччя, на відстані понад 8–10 км від

річкових долин. Згідно з розробкою В. В. Отрощенко та Ю. В. Болтрика, ця четверта зона розподілу могильників по культурах, найбільш віддалена від річок, характеризується як найбільш маловодний район на мапі водних джерел України (Отрощенко/Болтрик 1982).

У 1970-ті рр. в заплаві лівого берега р. Молочної невеликі роботи також проводила експедиція Мелітопольського краєзнавчого музею під керівництвом Б. Д. Михайлова (Михайлов 1976; 1990; 2008). Серію досліджень на теренах запорізького Приазов'я, що дали матеріали зрубної культури, проводила археологічна експедиція Запорізького краєзнавчого музею. У польовий сезон 1988 р. в басейні р. Мала Токмачка було розкопано 26 поховань в 13 курганах (Плешивенко 1993; 1995).

Новий етап активних досліджень курганних могильників Північного Приазов'я розпочався зі створення новобудовної експедиції Донецького держуніверситету. Науковими керівниками цього колективу в різні роки були А. О. Моруженко (1978–1985, 1987–1991), Т. О. Шаповалов (1985–1987), В. О. Посредников (1990–1996). За період існування експедиції її співробітниками досліджено до 300 курганів, що містили близько 1100 поховань від енеоліту до пізнього середньовіччя (Косиков/Литвиненко 1997, 16). Загалом до кінця ХХ ст. співробітниками археологічної експедиції ДонДУ на півдні Донецької обл., за нашими підрахунками, було досліджено в 110 курганах близько 400 поховань зрубної культури, що походять з 50 різних могильників. Слід зазначити, що після згортання масштабних досліджень в останнє десятиліття минулого століття була значно активізована робота по введенню до наукового обігу матеріалів з університетських розкопок. У підсумку виконаної роботи з'явилась низка збірок та окремих статей з розгорнутою публікацією курганних могильників Донецької обл., у тому числі тих, що містять приазовські поховання зрубної культури (Литвиненко/Посредников/Гриб 1992; Посредников 1992; 1993; 1998; Посредников/Кравець 1992; Моруженко/Евглевский 1993; Моруженко/Литвиненко 1993; Посредников/Зарайская 1993; Посредников/Кравець/Ткачев 1994; Литвиненко/Косиков 1994; Косиков 1996; тощо).

У 1972 р. при історичному факультеті Ростовського університету було створено археологічну лабораторію. Одним з перших районів, де розгорнулися розкопки цієї експедиції, став Міуський півострів, розташований в північно-східній частині Північного Приазов'я. За сезони 1974–1979 рр. тут було розвідано й розкопано десятки курганів різних епох, в тому числі досліджено у 20 курганах 122 поховання зрубної культури (Ільюков/Казакова 1988). У 1988 р. при Таганрозькому державному музеї-заповіднику було створено відділ польових археологічних досліджень. Того ж року на території в гирлі р. Кам'янки (ліва притока р. Міус) у 5 курганах було досліджено 30 поховань зрубної культури (Ларенок/Ларенок 1993). Значно був поповнений фонд джерел в результаті досліджень Таганрозької археологічної експедиції та Археологічного науково-дослідного бюро у західному Приазов'ї (Ларенок/Ларенок 1998).

Крім великих новобудовних експедицій у 1970–1990-х рр. в Приазов'ї проводила розкопки експедиція Донецького обласного краєзнавчого музею (ДОКМ). Загін під керівництвом О. Я. Привалової в басейні р. Кальміус дослідив у 18 курганах не менше 40 поховань зрубної культури. Слід зазначити, що здобутий значний фонд джерел з часом практично повністю було введено до наукового обігу (Привалова 1999; 2001; 2004). Цією ж експедицією на берегах річок Калка, Мокра Волноваха та Суха Волноваха (басейн р. Кальміус) у 1970–1980-х рр. було відкрито близько 60 поселень зрубної культури та розкопано три ґрунтових могильники (Привалова 1988; Список 1988). У 1975 р. в басейні р. Кальміус працював ще один загін ДОКМ під керівництвом Н. П. Зарайської, яким було досліджено в 5 курганах 7 зрубних поховань (Зарайская/Стороженко/Швецов 1976; Зарайская/Косиков 1992).

Створений 1981 р. М. Л. Швецовим гурток юних археологів при Донецькій обласній станції юних туристів розкопав групу курганів, де було досліджено 6 поховань зрубної культури (Швецов 1982; 2004). Поповненню фонду джерел зрубної культури сприяли роботи Новоазовської експедиції Донецького обласного палацу піонерів і школярів під керівництвом В. М. Горбова та А. М. Усачука. За кілька польових сезонів близько узбережжя Азовського моря ними було досліджено в 4 курганах 20 поховань (Горбов/Усачук 1987; 2011).

Окремо варто відзначити дослідження експедиції «Єврика» під керівництвом В. Ф. Клименка, яка впродовж багатьох років розкопувала кургани зрубної культури на півдні Донецького кряжа в околицях м. Єнакієве (верхів'я р. Кринки; Клименко 1969; 1970; 1971; 1972; 1974; 1976), а протягом 1980-х рр. – в Донецькому Приазов'ї (Клименко 1986; 1987; 1988; 1989; 1990). Всі ці дослідження знайшли відображення не лише у вигляді стислих повідомлень у щорічниках «Археологические открытия» (Клименко 1972; 1973; 1975; 1979; 1983), але також у тезах конференцій і розгорнутих публікаціях,

зокрема серії монографій (Клименко/Цымбал 1988; 1991; 2000; 2001; Клименко/Усачук/ Цымбал 1994; Клименко 1998; 2001). Таким чином, за два з лишком десятиріччя розкопок було отримано матеріали по 47 курганах зрубної культури (21 могильник), що містили щонайменше 80 поховань.

Від 1984 р. в Приазов'ї починає свою роботу Жданівська (згодом Маріупольська) археологічна експедиція під керівництвом В. К. Кульбаки. Від 1988 р. ця експедиція продовжила свої дослідження у складі Лабораторії охоронних досліджень пам'яток археології Українського Фонду культури. Були проведені охоронні розкопки курганів у південних районах Донецької обл. та в м. Маріуполі (Кульбака 1985; 1986; 1987; 1988; 1993; Кульбака/Гнатко 1989; 1990; Кульбака/Гнатко/Никитин 1991). Загалом з 1984 по 1993 рр. експедиціями під керівництвом В. К. Кульбаки в 61 кургані було досліджено 278 поховань від доби енеоліту до пізнього середньовіччя, зокрема близько 70 поховань зрубної культури. Сьогодні значна частина цих матеріалів знайшла відображення у тезах конференцій та розгорнутих публікаціях (Кульбака 1993; Кульбака/Качур 2002, 52; Кульбака/Забавин/Небрат 2009; Забавин 2010; 2011б), згодом, наприкінці 1990-х рр., на базі Маріупольської археологічної експедиції створюється археологічна експедиція Маріупольського гуманітарного інституту (нині Маріупольський державний університет, м. Київ), яка продовжила роботи в Приазов'ї під керівництвом В. К. Кульбаки, а згодом В. О. Забавина (Небрат 2012; Zabavin 2023; Забавин/Небрат 2023а).

Четвертий етап (з початку 1990-х рр.). Для сучасного періоду властивим є різке скорочення обсягу польових робіт, його відрізняє спорадичне і незначне накопичення джерел з вивчення поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я.

Завдяки роботам експедиції Запорізького краєзнавчого музею під орудою В. М. Самара й А. Л. Антонова, яка в 1990-х рр. проводила дослідження на сході Запорізької обл., було отримано цікавий матеріал, що значно розширив джерельну базу зрубної культури саме в цьому малодослідженому районі Приазов'я. Загалом за п'ять польових сезонів у східній частині Запорізької обл. експедицією було розкопано у 20 курганах не менше 70 поховань зрубної культури (Самар/Антонов 2002; Самар 2005).

У польовий сезон 1998 р. в басейнах річок Мокрий Єланчик і Міус на теренах сучасної Ростовської обл. РФ комплексна експедиція Обласної інспекції з охорони та експлуатації пам'яток історії та культури та Археологічного науково-дослідного бюро вивчила в 5 курганах чотирьох різних могильників 12 поховань (Потанов 2005). У цьому ж році експедицією Маріупольського гуманітарного інституту під керівництвом В. К. Кульбаки на східній околиці м. Маріуполя було розкопано ще два кургани, що містили 8 поховань зрубного часу (Кульбака 1998; Забавин 2011б).

У 2005–2006 рр., експедицією ДОКМ було досліджено курганний могильник на західній околиці м. Маріуполя, що також містив поховання зрубної культури (Усачук та ін. 2007; Подобед/Усачук/Цимиданов 2013). Наступного року експедицією Охоронної археологічної служби України на території аеропорту м. Донецька було розкопано курган зрубної культури з двома соціально неординарними похованнями (Усачук и др. 2010).

У 2011 р. навчальною археологічною лабораторією Бердянського державного педагогічного університету було проведено науково-рятувальні роботи в Бердянському р-ні Запорізької обл., де в зруйнованому кургані було досліджено одне поховання зрубної культури (Папанова 2012). Цією ж експедицією (консультант Г. М. Тощев) поблизу с. Дмитрівка Бердянського р-ну Запорізької обл. протягом трьох польових сезонів досліджено курганну групу з 5 насипів, де було виявлено 11 зрубних поховань (Папанова/Тощев 2014а; 2014б; Папанова/Тощев/Голик 2015; Папанова 2016).

Археологічною експедицією Маріупольського державного університету у 2011–2013 рр. було проведено дослідження двох зруйнованих курганів в Новоазовському р-ні Донецької обл., що містили не менше 16 поховань зрубної культури (Забавин/Небрат 2012; 2013; 2018). В польові сезони 2016–2020 рр. маріупольськими археологами в курганній групі Могила Бабакова в Мангушському р-ні Донецької обл. було виявлено ще 23 зрубних поховання (Забавин/Небрат 2017а; 2017б; 2017в; 2018; 2020а; 2020б; 2022; Забавин/Небрат/Булик 2021). 2021 р. університетська експедиція біля с. Комишувате в Мангушському р-ні Донецької обл. дослідила в кургані два поховання у кам'яних гробницях (Забавин/Небрат 2023а; 2023б).

Таким чином, в історії дослідження поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я можна виділити чотири етапи.

Перший етап (середина ХІХ ст. – початок ХХ ст.) характеризувався початковим вивченням Приазов'я фахівцями суміжних професій і першими безсистемними спробами розкопок курганів, з аморфною для дослідників масою забарвлених і скорчених кістяків. Це був час накопичення загальноісторичних знань, час диференціації наукових та аматорських робіт, час вироблення мето-

дик розкопок курганів і розуміння їх значення як археологічного джерела. Кінець етапу пов'язаний з першими спробами класифікації та узагальнення матеріалів розкопок курганних могильників. Подальше виділення конкретних послідовних груп поховань, що відбивають основні етапи розвитку епохи бронзи, проходило на тлі незначних за масштабами польових досліджень.

Другий етап (середина 1920-х – початок 1950-х рр.). Початок цього етапу в цілому характеризується незначним накопиченням джерел в ході спорадичних розкопок курганів на індустріальних новобудовах з подальшим загасанням і повним припиненням досліджень до середини 1930-х рр.

Третій етап (початок 1950-х – початок 1990-х рр.). 1950-і – 1960-і рр. ознаменувалися у Приазов'ї та на суміжних теренах незначними розкопками поховальних пам'яток (переважно в межах Запорізького Приазов'я), а також першими узагальненнями отриманих в ході досліджень матеріалів. Початок 1970-х рр. в приазовській археології характеризувався різким збільшенням джерельної бази, представленої матеріалами курганних могильників, що досліджувалися в ході новобудовних робіт у зонах меліорації, з подальшим осмисленням і всебічним вивченням. Матеріали, отримані в ході польових новобудовних досліджень останніх десятиліть ХХ ст., здебільшого вигідно відрізнялися досконалістю методики розкопок, рівнем фіксації, високою якістю польової та звітної документації.

Для четвертого етапу (з початку 1990-х рр.) властивим є різке скорочення обсягу польових робіт, його відрізняє спорадичне і незначне накопичення джерел з вивчення поховальних пам'яток зрубною культурою Північного Приазов'я. Початок періоду, ознаменувався згортанням масштабних новобудовних досліджень і, як наслідок, приплив нових матеріалів різко скоротився. Накопичена до цього моменту джерельна база виявилася досить презентабельною, а припинення її поповнення створило об'єктивні передумови для активізації робіт, пов'язаних з обробкою, систематизацією та подальшим аналізом археологічних даних, накопичених протягом більш вікової історії польових досліджень на теренах Північного Приазов'я.

1.2 Історіографія зрубною культури Північного Приазов'я

При розв'язанні проблеми інтерпретації та формування старожитностей зрубною культури Північного Приазов'я в історіографії вкоренилося два основні напрями, зумовлені наявністю різних підходів до їх культурно-історичної оцінки – автохтонна і міграційна концепція культурогенезу (більш докладно історіографія цього питання розглянута у відповідному розділі). Вперше до проблеми походження зрубною культури звернувся В. О. Городцов, який виділив періоди ранньої, середньої та пізньої бронзи, ґрунтуючись на даних стратиграфії й відмінностях устрою поховальних споруд Сіверського Дінця. Дослідник дійшов висновку, що тут «зрубний» народ з'явився пізніше «катакомбного» і генетично не пов'язаний з ним (Городцов 1905, с. 174–225; 1907, 211–285). Пізніше автор дав комплексну характеристику зрубною культури та вперше висловив міграційну концепцію її походження, при цьому не визначив конкретний вихідний регіон переселення носіїв зрубною культури (Городцов 1927).

В середині 1950-х рр. О. О. Кривцовою-Граковою була вперше запропонована серйозна концепція походження і розвитку зрубною культури. Дослідниця, розглядаючи генезу зрубною культури, вважала, що поява зрубною культури в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї є результатом міграції зрубних племен на захід через Донщину, від заволзьких степів (Кривцова-Гракова 1955, 131–132). Згодом й інші дослідники дотримувалися цієї точки зору (Березанская 1982, 40; Лесков 1971, 405; Тереножкин 1965, 63–65).

Відсутність поселень першого періоду в Північному Приазов'ї, на думку О. О. Кривцової-Гракової, свідчить про те, що зрубна культура в цих районах не є споконвічною і не є наслідком розвитку місцевих культур доби бронзи. Зрубна культура, як зазначає дослідниця, поширюється тут в результаті розселення племен у відносно пізній час. Таким чином, час появи зрубною культури в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї датувався XIII–XII ст. до н. е. і був віднесений до початку «хвалинського» етапу (Кривцова-Гракова 1955, 10–12, 98, 155). Однак, за спостереженням Р. О. Литвиненка, значним упущенням даного монографічного дослідження слід визнати ту обставину, що, головним чином, побудови автора ґрунтувалися на матеріалах поселень, в той час, як таке важливе джерело, яким є могильники, було просто залишено без належної уваги (Литвиненко 1994, 15).

За результатами узагальнення матеріалів розкопок могильників у Нижній Наддніпрянщині, Сіверському Дінці й Північному Приазов'ї О. М. Лесков наприкінці 1960-х рр. дійшов висновку, що зрубні племена до приазовських і причорноморських степів проникають вже на покровському (ран-

ньому) етапі. Дослідник, таким чином, ідею міграційного характеру зрубної культури в Північному Приазов'ї поділяє, однак подавніше час її появи тут (*Лесков 1967, 15–17*). Пізніше автор ці положення уточнив, зауваживши, що поселення і поховальні пам'ятки ранньозрубного етапу відомі лише в басейні Сіверського Дінця (*Лесков 1971, 406–407*).

Щодо розв'язання проблеми генези зрубної культури на теренах України і Північного Приазов'я у тому числі від середини 1970-х рр. оформлюється інший підхід, в якому поволзьким мігрантам відводилася роль лише одного з компонентів (*Ковалева/Волковой 1976, 19–21; 1978, 32–45*).

Найбільш послідовно і повно Автохтонну концепцію культурогенезу зрубної культури на теренах України у своїх працях сформулював М. М. Чередниченко. Єдиного центру складання зрубної культури, на думку дослідника, не існувало. Автор доходить висновку, що зрубна КЮ складається з окремих культур, які, виходячи з місцевої специфіки археологічної ситуації, виникли на місцевій генетичній основі. Так, у Середній Наддніпрянщині в якості такого підґрунтя виступає культура багатоваликової кераміки (*Чередниченко 1986, 44–50, 77–78*).

Дослідження Е. С. Шарафутдинової в розробці концепції культур зрубної спільності стало важливою віхою. Були визначені ареальні особливості зрубних поховань. Згідно з автором, південно-західний ареал (східна орієнтація небіжчиків, шнуровий декор кераміки), охоплював нижню течію Сіверського Дінця, Нижнє Подоння, степове Придніпров'я, у тому числі й територію Північного Приазов'я. Дослідниця пояснила наявні ареальні відмінності обставинами хронологічного порядку в межах еволюційного розвитку єдиної зрубної культури (*Шарафутдинова Э. С. 1992, 37–39*). Розвиваючи спостереження Е. С. Шарафутдинової, В. В. Отрошенко надалі виділив дві поховальні традиції або лінії розвитку зрубної спільності й запропонував поділити наявні пам'ятки на покровську (покровсько-мосоловську) та бережнівсько-маївську зрубні культури (*ПМЗК і БМЗК; Отрошенко 1994; 1997; 2000; 2001; 2002; тощо*).

До питань, пов'язаних з появою і початковим етапом розвитку зрубної культури у Північному Приазов'ї та басейні Сіверського Дінця, неодноразово звертався у своїх працях Р. О. Литвиненко (*Литвиненко 1993; 1994; 1995; 1999; тощо*). До проблеми культурогенезу зрубної культури Північного Приазов'я у своїх працях також звертався й В. О. Самар, який вважає, що покровська культура (за термінологією автора) на території Приазов'я несе в собі риси одночасної їй КБК і зрубної (*Самар 1998, 75*).

Для розуміння процесу складання зрубної культури в досліджуваному регіоні особливе значення мають побутові пам'ятки, досліджені в Приазов'ї (*Шапошнікова 1967; 1970; Шаповалов 1979*). Дослідження приазовських зрубних поселень В. М. Горбовим та А. М. Усачуком дозволило припустити, що носії зрубної культури вже на самому ранньому етапі освоюють приазовські степи: на Приазовській низовині вони займають практично порожні землі, а на височині вступають в контакт з носіями бабинської культури (*Горбов/Усачук 2001а; 2001б, 220*).

Також традиційно особливу увагу дослідників привертала питання, пов'язані з визначенням верхніх хронологічних меж зрубної культури на теренах Лівобережної України та Північного Приазов'я, зокрема меж, які маркують зникнення або трансформацію зрубної культури в нові культурні утворення завершального етапу пізнього бронзового віку. В сучасній історіографії, згідно з точкою зору В. А. Ромашка, до розв'язання питання про хронологію і культурну оцінку завершальних етапів зрубної культури сформувалося два концептуальні підходи. Відповідно до першого, зрубна культура доживає до завершального етапу пізнього бронзового віку, згідно з другим – до раннього залізного віку (*Ромашко 2013, 17*).

Перша спроба визначення культурного змісту зрубного і постзрубного горизонтів належить В. О. Городцову (*Городцов 1905; 1907; 1927; 1928*). Подальший розвиток уявлень про верхні хронологічні рубежі зрубної культури отримав обґрунтування в роботах О. О. Кривцової-Гракової. Розвиток зрубної культури в Причорномор'ї та Приазов'ї представлено автором як послідовна зміна трьох етапів: білозерського, сабатинівського та обитіченського. Перші два етапи автором синхронізовані з другим періодом зрубної культури Поволжя, третій же розглядається як найбільш ранній прояв скіфської культури (*Кривцова-Гракова 1955, 155–162*). Другий період існування зрубної культури, згідно з концепцією, запропонованою Б. М. Граковим, характеризувався поступовим поширенням у Приазов'ї та Подніпров'ї (*Граков 1977, 110–140*).

Походження культур скіфського часу України цілим рядом авторів в історіографії 1970-х–1980-х рр. ставилося в прямий генетичний зв'язок з культурами доби пізньої бронзи. Питання про місце зрубної культури в періодизаційних схемах культур Східної Європи та її хронологічні рамки загострили

нові уявлення про добу пізньої бронзи Північного Причорномор'я (Ромашко 2013, 21). Неодноразово цілою низкою авторів робилися спроби обґрунтувати той факт, що пізніші зрубні пам'ятки, а, отже, і населення Північного Приазов'я доживають до раннього залізного віку включно. Для культурно-хронологічних побудов у цих умовах переважно використовувалися матеріали поселень доби пізньої бронзи (Шарафутдинова Э. С. 1991б; Горбов 1996б; Ромашко 1999; тощо). Їх побудови певною мірою були подальшим розвитком традиційних уявлень про зрубну культуру як етнокультурне утворення, що існувало протягом другої половини II тис. до н. е. та доживає до раннього залізного віку (Ромашко 2013, 21).

У 1990-х рр. В. М. Горбовим була запропонована періодизація зрубної культури Північно-Східного Приазов'я, заснована на матеріалах поселень. Автором висловлюється думка, що за матеріалами поселенських пам'яток Північного Приазов'я пізня зрубна культура безперервно продовжує існувати та доживає до раннього залізного віку (Горбов 1990, 60–61; 1991, 121–122; 1993, 90–93; 1994, 70–74; 1996, 13–21; тощо). В. І. Клочком зрубна культура також розглядається як явище, що передує безпосередньо культурам раннього залізного віку. На думку дослідника, поселення «пізньозрубної» культури в Лівобережній Україні, Донбасі та Приазов'ї можуть бути датовані в хронологічному діапазоні XII–IX ст. до н. е., а самі пам'ятки залишені населенням кіммерійського часу (Клочко 2006, 276).

В історіографії поступово затверджується положення про припинення існування зрубної культури в XIII–XII ст. до н. е. (Ковалева 1981, 16–32; Березанская 1982, 39–40; Чередниченко 1986, 44–82; Литвиненко 1994, 168; 1999, 4–23; Отрощенко 2001, 160–162; тощо). Згідно з В. В. Отрощенко, на завершальному етапі розвитку БМЗК відбувається відхід від традиційного поховального ритуалу, що неминуче вело до втрати культурної ідентичності, а в археологічному плані – до зникнення зрубної культури (Отрощенко 2001, 162). Послідовно автор доводить, що в епоху фінальної бронзи немає жодного поховання з ознаками обряду БМЗК, а, отже, немає і такої культури (Отрощенко 2002, 22).

Поступово також В. А. Ромашко під впливом ідей В. В. Отрощенко приходять до висновку, що в Північному Приазов'ї в епоху фінальної бронзи поселення продовжують існувати вже в рамках виділеної їм богуславсько-білозерської культури (ББК). Дослідник дійшов висновку, що постзрубні пам'ятки України являють собою не тільки перехідний етап між зрубною і кіммерійськими культурами, але є новоутворенням, що сформувалося на зрубній основі (Ромашко 2013, 28). Також простежується генетичний зв'язок зрубних старожитностей з ББК в спадкоємності лобойківської та завадівської традицій бронзоліварного виробництва (Клочко 2006, 215). С. В. Махортих також підтримує тезу про існування в даному регіоні відокремленої культури. Автором розглядаються в якості підоснови кіммерійської культури дві складові – білозерська і постзрубна (Махортих 2005, 275–282).

Деякі успішні кроки по виділенню поховань фінального етапу зрубної культури для пам'яток лівобережного Дніпра та Приазов'я дослідниками були зроблені ще в 1980-х рр. (Гаврилюк/Гершкович 1982; Отрощенко/Шевченко 1987). З цього приводу Р. О. Литвиненко зауважує, що відносно нівелювання поховального інвентарю та обряду, що відбулося на пізньому етапі, очевидно, зберігається без видимих змін у фінальний період існування зрубної культури (Литвиненко 1994, 180). Значне місце у розробці даної проблематики належить дослідженням Е. С. Шарафутдинові (Шарафутдинова Э. С. 1991а; 1991б).

На підставі стратиграфічних даних Ю. Б. Полідович і В. В. Циміданов у середині 1990-х рр. зробили спробу датувати зрубні поховання верхнього стратиграфічного горизонту часом білозерської культури (XII–X ст. до н. е.). Пізні поховання другого періоду БМЗК авторами були синхронізовані з комплексами білозерської культури (Полідович/Циміданов 1994, 44–46). Пізніше на Нижньому Дону і в Північно-Східному Приазов'ї В. В. Потаповим поховання XII–X ст. до н. е. були виділені в окремий постзрубний хронологічний горизонт (Потапов 1997, 128–129; 1998, 61–63; тощо). Автор в результаті детального аналізу у своєму дисертаційному дослідженні приходять до загального висновку про приналежність цих пам'яток до окремої отрадненської культури (ОК; Потапов 2010). Однак дана тема в контексті дискусії про верхню межу зрубної культури була подовжена.

У своїй статті В. А. Подобід, А. М. Усачук і В. В. Циміданов приводять нову аргументацію на користь високих дат зрубної культури, розглядаючи «фінальнобронзові» поховальні пам'ятки в якості останніх поховань зрубної спільності (Подобід/Усачук/Циміданов 2012а). Дещо пізніше автори підтвердили свою прихильність гіпотезі, розробленої В. М. Горбовим, що в XII–X ст. до н. е. на території Північно-Східного Приазов'я продовжувала існувати зрубна культура. Дослідники досить скептично поставилися до гіпотези про культурну зміну в Приазов'ї в XII ст. до н. е. (Подобід/Усачук/Циміданов 2014, 94, 101).

Проблему виділення поховальних комплексів епохи фінальної бронзи на Лівобережжі України (на схід від р. Молочної) також порушив В. В. Отрощенко. Автор висловив підтримку ідеї виділення В. В. Потаповим отрадненської культури епохи фінальної бронзи, генетично пов'язаної з БМЗК і синхронної білозерській (Отрощенко 2012, 246–248). Дещо пізніше В. В. Потапов, повернувшись до вищезазначеної дискусії, порівнявши ще раз матеріали поховань й простеживши риси, що їх об'єднують, стверджував, що всі ці явища укладаються в рамки однієї отрадненської культури. Автор, припускаючи появу східної кераміки в Приазов'ї та Подніпров'ї в результаті інфільтрації населення, вважає цей процес досить тривалим. В. В. Потапов слідом за В. В. Отрощенко, Я. П. Гершковичем і В. А. Ромашком схильний відносити до постзрубної групи східноукраїнські поховання кінця епохи бронзи (Потапов 2013, 240–254). Слід зазначити, що проблема виділення найпізніших поховальних комплексів зрубної культури досі остаточно не вирішена.

1.3 Характеристика джерельної бази

Накопичений новобудовними експедиціями фонд джерел з вивчення зрубної культури західної (Надчорноморської) зрубної області, дозволив авторам, починаючи з 1980-х рр., провести ряд монографічних всебічних досліджень, направлених на: упорядкування й систематизацію джерельної бази поховальних пам'яток; надання всебічної формалізовано-статистичної характеристики; охарактеризування матеріальної культури за даними некрополів; створення періодизації, визначення відносної та абсолютної хронології поховальних пам'яток тощо. Дослідженнями були охоплені поховальні пам'ятки Степового Подніпров'я, межиріччя Орелі й Самари, басейнів Нижньої Донщини та Сіверського Дінця, Лівобережного Українського Лісостепу (Ковалева 1981; Отрощенко 1981; Шарфутдинова 1985; Литвиненко 1994; Берестнев 2001). На тлі проведених робіт територія Північного Приазов'я на мапі виглядає своєрідною білою плямою (рис. 3).

Наочно продемонструвати актуальність проведеного дослідження можна, якщо звернути увагу на карти поширення пам'яток зрубної культури в досліджуваному регіоні, що опубліковані в роботах різних років, що узагальнюють. Зрубні старожитності Північного Приазов'я, попри величезний фонд джерел, накопичений новобудовними експедиціями, тут опинилися представленими десятком пунктів поселенських і поховальних пам'яток переважно з розкопок В. О. Городцова (рис. 4; Березанская 1985, 474–475, карта 11). Або в описі території розповсюдження пам'яток зрубної культури повідомляється, що відомі вони головним чином в басейні Сіверського Дінця та в Дніпровському Лівобережжі (рис. 5; Чердиченко 1986, 50–51, рис. 11). Карта поширення курганних і ґрунтових могильників зрубної культури Північно-Східного Приазов'я наводиться в підсумковій роботі Р. О. Литвиненка, присвяченій періодизації зрубних старожитностей зазначеного регіону. Автор дослідження має у своєму розпорядженні дані про 800 поховань зі 119 могильників (рис. 6; Литвиненко 1999а, рис. 1).

В результаті досліджень до теперішнього часу накопичена значна в кількісному і якісному відношенні джерельна база, яка характеризує могильники зрубної культури Північного Приазов'я та прилеглих територій (табл. 1). Окреслена область в археологічному відношенні вивчена досить добре, втім дещо не рівнозначно. Менш насичені розкопаними могильниками західні райони Донецької обл. (басейни річок Вовча, Мокрі та Сухі Яли), східна половина Запорізької обл. (межиріччя Молочної і Берди), а також захід Ростовської обл. (басейни Грузького, Мокрого і Сухого Єланчиків, нижньої течії Міуса). Найбільш дослідженими розкопаними курганами є басейн р. Кальміус (рис. 2).

На цей момент база, якою оперує автор, нараховує 1515 поховань зрубної культури у 235 курганних та 5 ґрунтових могильниках (25 поховань). Кургани зрубної культури Північного Приазов'я за фізико-географічним районуванням розподілилися наступним чином: на Донецькому кряжі в 68 різних могильниках досліджено 160 курганів (32,4%), що містили 408 поховань (26,9%); в Приазов'ї, включаючи однойменну височину і низовину, вивчено в 167 могильниках 334 кургани (67,6%) з 1107 похованнями (73,1%) зрубної культури.

Відповідно сучасного політико-адміністративного поділу, переважна кількість розкопаних могильників зосереджена на теренах Донецької обл. (табл. 2). Тут в 133 (56,6%) різних пунктах було розкопано 841 (55,4%) поховання у 273 курганах (55,3%). У межах Запорізької обл. було вивчено в 52 могильниках (22,1%) 305 (20,1%) поховань в 1116 (23,5%) курганах; в Луганській обл. – в 15 (6,4%) могильниках 41 (8,3%) курган, що містять 119 (7,8%) поховань; в Херсонській обл. – в 3 (1,3%) могильниках 7 (1,4%) курганів, що містять 16 (1,1%) поховань; в Ростовській обл. – в 32 (13,6%) пунктах 237 (15,6%) поховань, що містяться в 57 (11,5%) курганах (рис. 7).

В результаті проведених розкопок була накопичена значна в кількісному відношенні джерельна база, яка характеризує могильники зрубної культури Північного Приазов'я та прилеглих територій. Слід зауважити, що наявні матеріали далеко не рівнозначні за своєю інформативністю, зумовленою рівнем методики розкопок, фіксації даних, якістю звітної документації та публікацій. Переважна більшість розкопок кінця XIX – середини XX ст. доступна лише у вигляді різної повноти письмових описів і розпорошених документів, що мало дають для вивчення питань хронології та матеріальної культури. Загалом в окреслений період в Північному Приазов'ї відбувалося лише незначне накопичення джерел в ході спорадичних розкопок курганів. Всі ці роботи, за винятком польових досліджень В. О. Городцова, відрізнялися досить низьким, з позицій сьогодення, рівнем методики розкопок і фіксації матеріалів. Зазвичай розкопки здійснювалися траншеями або колодязями, які розкривали лише центр насипу. Тільки в сучасній Донецькій обл. нараховується близько 175 об'єктів, які були розкопані в XIX – першій половині XX ст. подібним способом (*Дегерменджі 2004, 3*). Такі кургани не можуть вважатися повністю дослідженими, оскільки розкопками вивча-

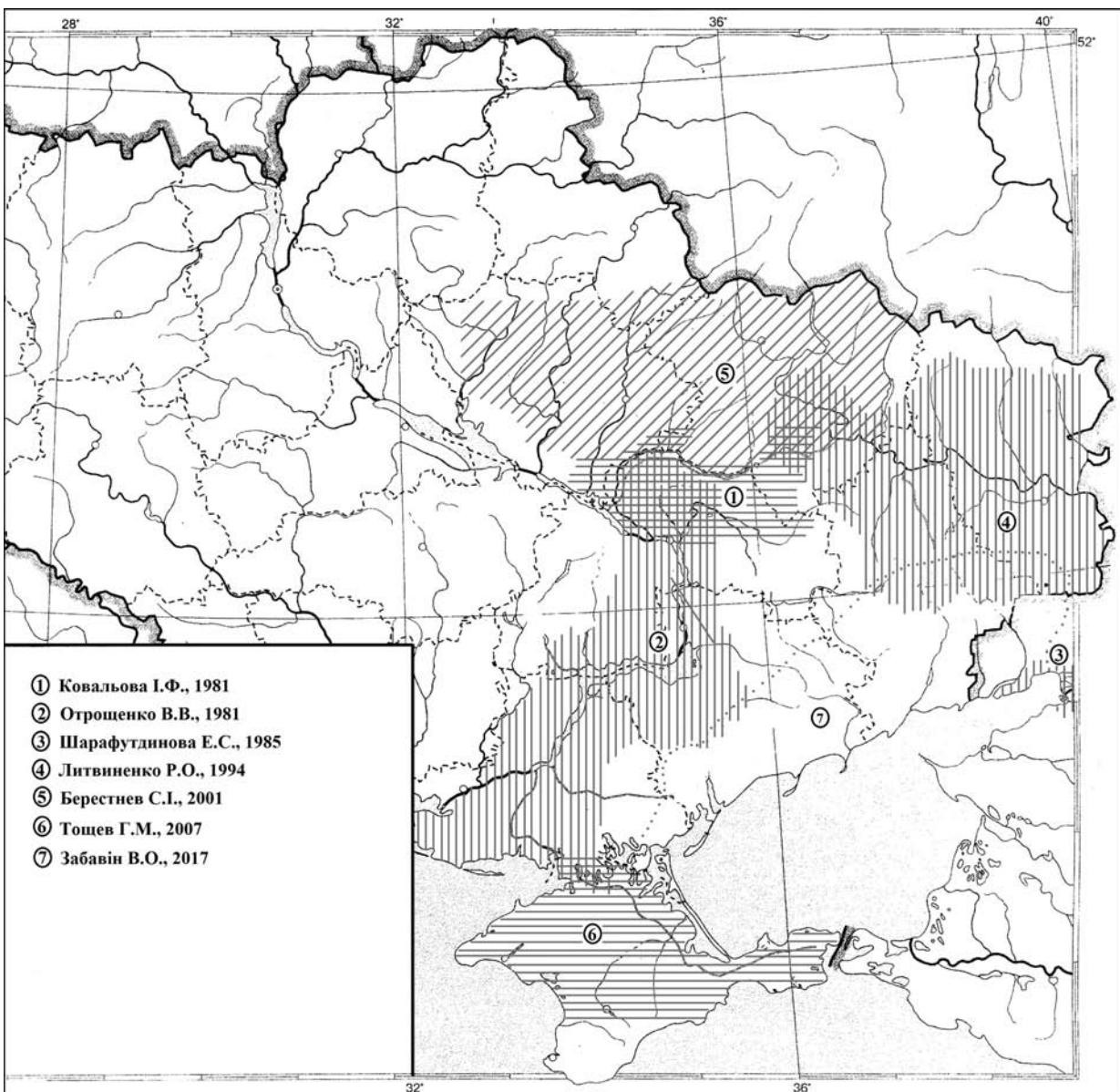

Рис. 3. Карта дослідженості зрубних могильників Північного Приазов'я на тлі сусідніх територій Надчорноморсько-Азовської зрубної області.

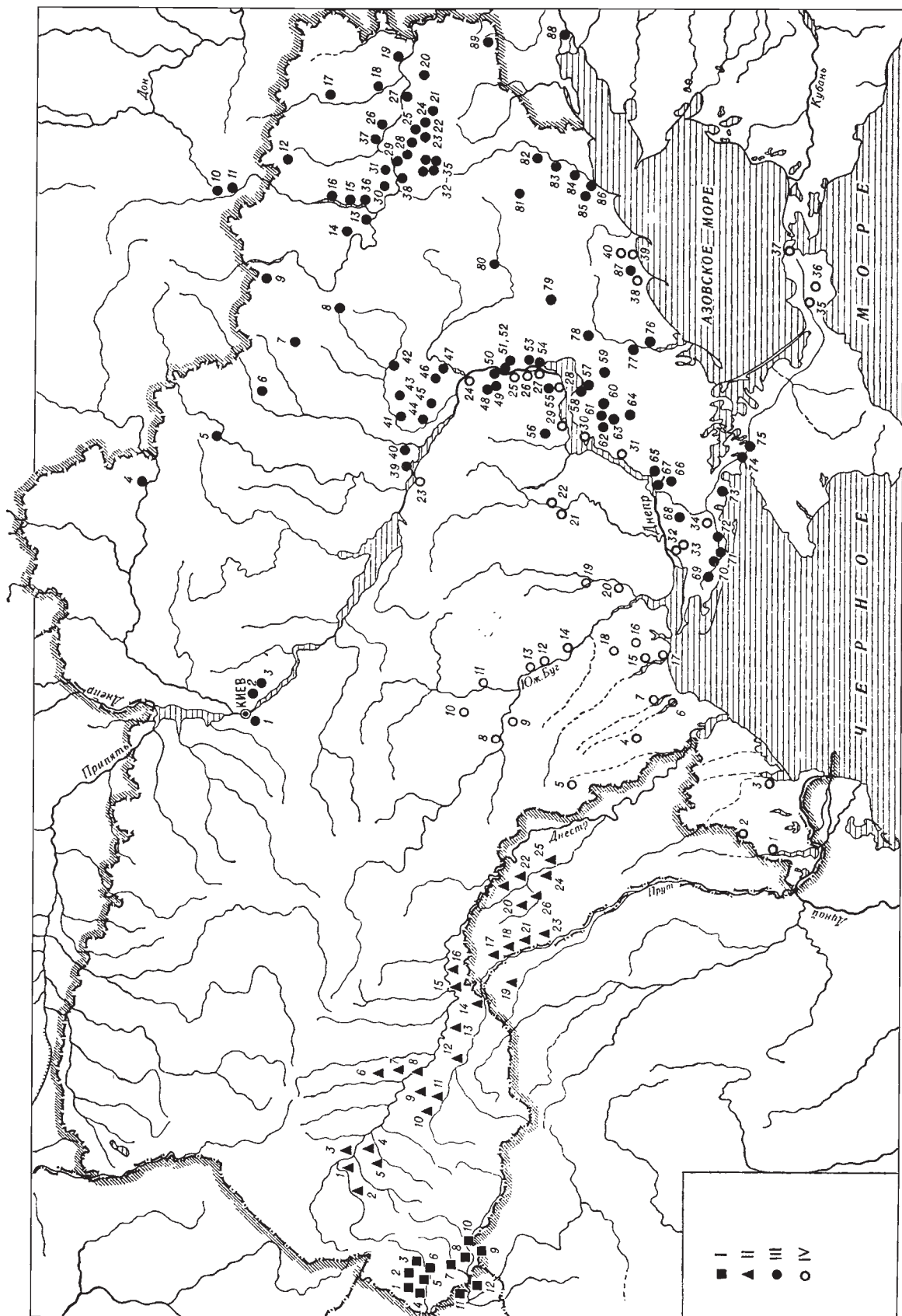

Рис. 4. Культури епохи пізньої бронзи (за «Археологія УСРСР» 1985, с. 474–475, карта 11).

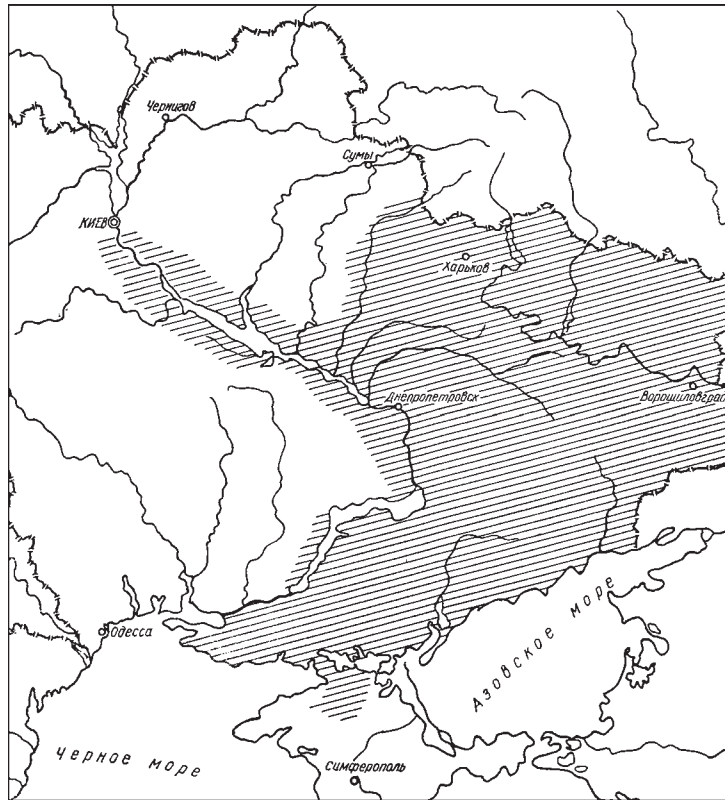

Рис 5. Карта поширення зрубної культури на території України (за Чередниченко 1986, рис. 14).

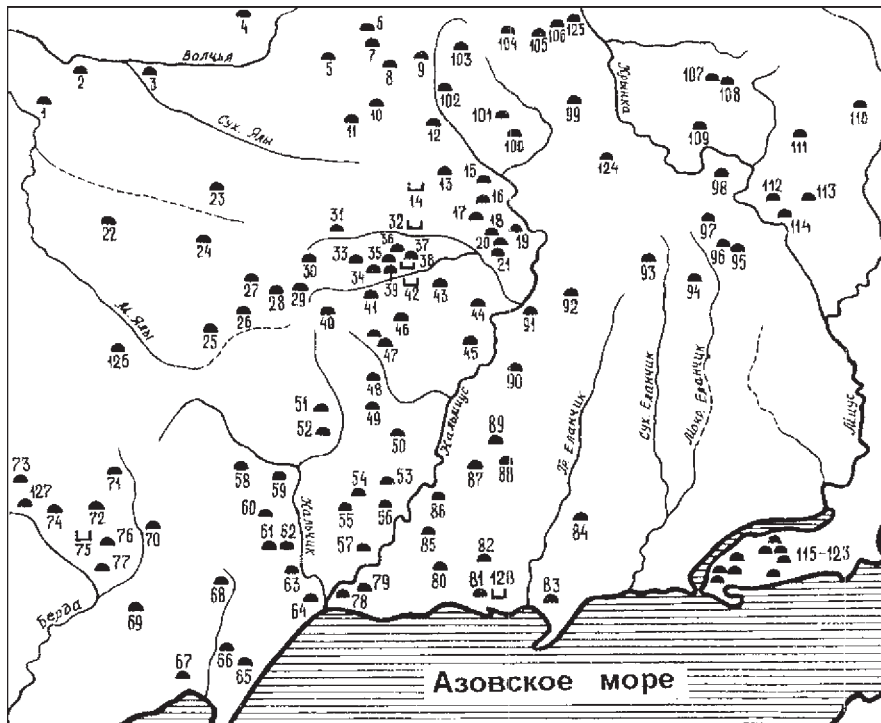

Рис. 6. Могильники зрубної культури Північно-Східного Приазов'я (за Литвиненко 1999а, рис. 1).

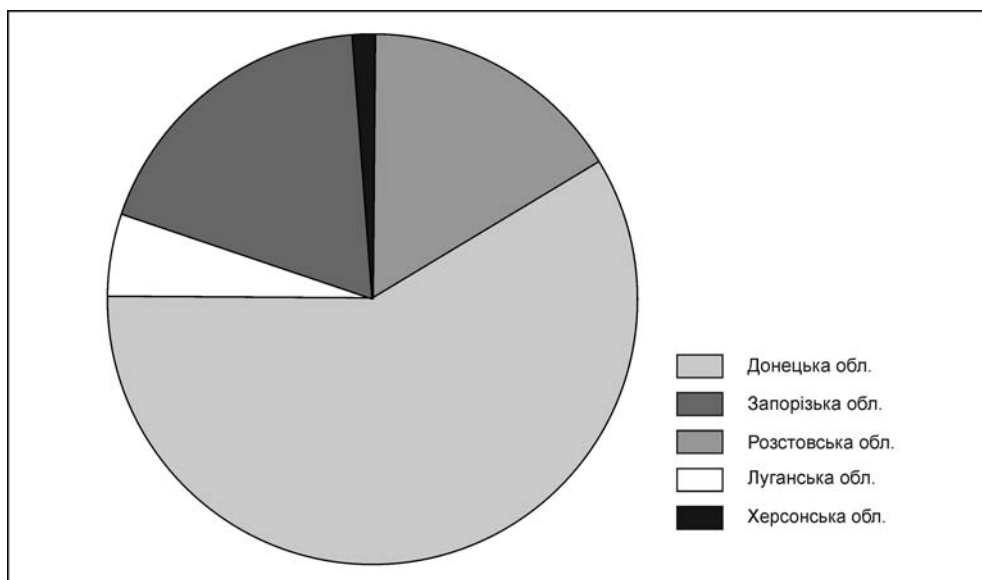

Рис. 7. Кургани зрубної культури Північного Приазов'я. Розподіл курганів відносно адміністративної карти.

лась лише центральна частина кургану, тоді як його поли, де могло міститися чимало впускних поховань, залишалися не розкопаними. Графічна фіксація об'єктів часто-густо зовсім відсутня або являла собою схематичні рисунки. Значна частина здобутих матеріалів розпорошена або зовсім втрачена. Рівень звітної документації також залишався досить низьким. Повністю відсутні публікації матеріалів. За таких обставин зрубна культура Північного Приазов'я та прилеглих територій залишалася представленою в основному матеріалами розкопок В. О. Городцова та М. Ю. Бранденбурга, виданими на початку ХХ ст. Загалом матеріали розкопок останніх десятиліть ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. склали щонайменше 8% використаного нами масиву.

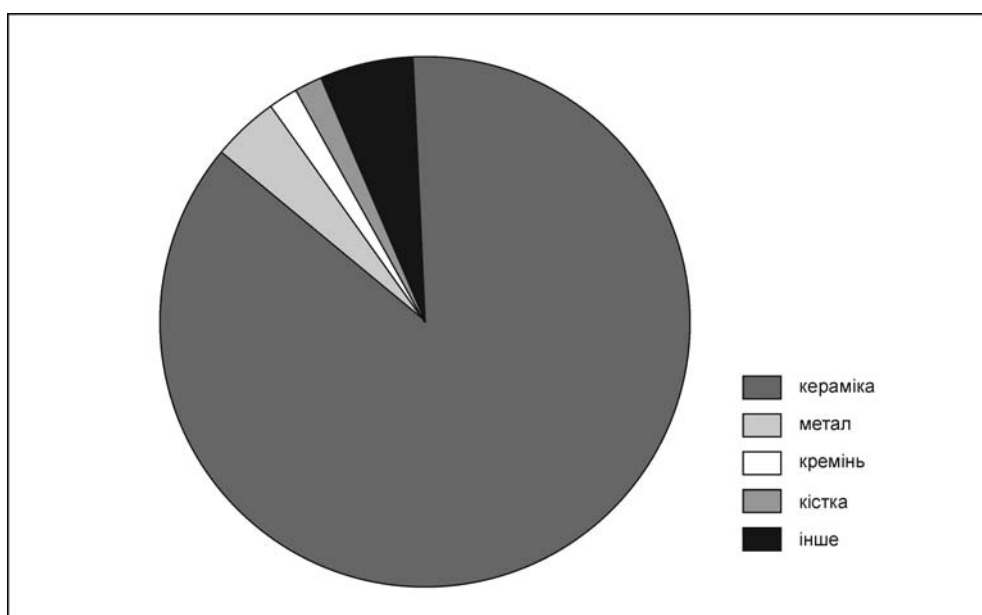

Рис. 8. Інвентарний фонд. Розподіл інвентарного фонду за категоріями.

Початок другого етапу досліджень, пов'язаний з іменами М. О. Макаренка, В. М. Євсєєва, М. О. Міллера та П. М. Піневича, припадає на кінець 1920-х – початок 1930-х рр. Археологічні колекції цього періоду розпорошені, частково депаспортизовані, наукові звіти по більшості розкопок відсутні, є лише фрагменти польової документації, фотографії, поодинокі знахідки, що зберігаються у фондах музеїв. За неповне десятиріччя в басейнах річок Кальміусу і Міусу було розкопано щонайменше 47 курганів, які містили не менше 111 поховань зрубної культури.

Матеріали, отримані в ході польових новобудовних досліджень останніх десятиліть ХХ ст., здебільшого вигідно відрізнялися досконалістю методики розкопок, рівнем фіксації, високою якістю польової та звітної документації. Завдяки роботам Сіверськодонецької та Донецької археологічних експедицій широке застосування отримала методика, заснована на дослідженні курганів механізмами, що забезпечують розкопки на знесення методом паралельних траншей із залишенням максимальної кількості бровок для фіксації стратиграфії насипу (Телегин/Братченко 1974). Слід зауважити, що основні принципи польових досліджень, камеральної обробки матеріалів та підготовки наукових звітів, які застосовувалися в роботі цих експедицій, надалі були запозичені й успішно розвинені багатьма іншими експедиціями, що працювали в Північному Приазов'ї (Литвиненко 1994, 20; 2012, 231).

Загалом, поховальні пам'ятки зрубної культури Північного Приазов'я досліджені в третій і четвертий періоди, склали не менше 85% використаного нами масиву. Найбільш презентабельна група пам'яток була досліджена в різні роки співробітниками археологічної експедиції Донецького університету, де в 110 курганах (28,7% всього масиву) 50 різних могильників було виявлено не менше 396 (25%) поховань зрубної культури. За 11 років роботи Донецької та Сіверськодонецької експедицій загалом було розкопано у 21 могильнику близько 150 (10,9%) поховань зрубної культури зі 48 (10,8%) курганів. Також відзначимо роботи археологічної експедиції Ростовського університету, що зосередила свої дослідження на Міуському півострові, в ході яких було розкопано 20 курганів зі 122 (8,9%) похованнями зрубної культури. За підрахунками Р. О. Литвиненка, тільки в межах Донецької та Луганської обл. у зоні новобудов досліджено понад 1200 поховань зрубної культури (Литвиненко 2012, 157). Згідно з нашими підрахунками, в означений період на теренах Приазов'я новобудовними експедиціями було досліджено в більш ніж 400 курганах близько 1230 (83%) поховань зрубної культури.

Болючою проблемою й донині залишається те, що значний масив матеріалів новобудовних експедицій досі не опублікований, зокрема й пам'яток зрубної культури. На цю проблему дослідники неодноразово звертали увагу (Братченко 1985, с. 74–75; Отрощенко 1989б, 33–35, Литвиненко 2011, 192; тощо). За нашими підрахунками, на сьогодні лише половина поховальних пам'яток зрубної культури, досліджених у Приазов'ї, знайшла відбиток у розгорнутих публікаціях. Решта матеріалів залишається доступною або в різній якості наукових звітах, або в стислих повідомленнях щорічників «Археологические открытия» та «Археологічні відкриття в Україні», а також тезах конференцій.

Окремою джерелознавчою проблемою для української археології, втім як і для археології пострадянського простору загалом, традиційно залишається забезпеченість археологічного матеріалу комплексом додаткових даних, отриманих за допомогою природничих дисциплін. У порівнянні з іншими даними, дещо забезпеченішими матеріали могильників є в частині антропологічних визначень. Проте ці показники не надто вражають: мають фахові статеві-вікові визначення менше чверті поховань зрубної культури Північного Приазов'я. Загалом же така ситуація відповідає загальному стану речей для пам'яток доби бронзи півдня Східної Європи (Литвиненко 1996, 62).

Антропологічні визначення кісткових останків небіжчиків виконані на матеріалах розкопок великих академічних експедицій ІА АН УРСР антропологами-фахівцями (С. І. Круц, Є. А. Шепель, С. П. Сегеда, І. Д. Потехіна та ін.). Результатом проведених досліджень став Каталог палеоантропологічних колекцій ІА АН УРСР у двох томах (Круц і др. 1986). У тому числі визначення кісткових останків небіжчиків виконані на матеріалах розкопок Сіверськодонецької експедиції (статеві-вікові визначення проведені І. Д. Потехіною; Евдокимов 1992). Антропологічні визначення містять деякі наукові звіти експедицій ІА АН УРСР, які працювали в Приазов'ї (визначення С. П. Сегеди та Т. О. Рудич; Болтрик і др. 1985; 1990). Окремі відомості наводяться в ряді робіт, присвячених публікації матеріалів розкопок новобудовних експедицій ДонДУ (Литвиненко/Посредников/Гриб 1992; Посредников/Зарайская 1993; тощо) та інших експедицій (Парусимов 2000; Рогудєєв 2005; тощо). Широко узагальнення на добутій антропологічній базі Північного Приазов'я не проводилися, виняток становить робота К. О. Шепель, яка охоплює більшу територію і часовий проміжок ширший, ніж час існування зрубної культури (Шепель 1985).

Одиничними є археозоологічні визначення. Окремо необхідно відзначити роботи Таганрозької археологічної експедиції на новобудовах Ростовської обл., де крім статево-вікових антропологічних визначень регулярно проводилися палеозоологічні та ксілотомічні визначення (*Ларенок/Ларенок 1993*). На жаль, повністю відсутні радіовуглецеві дати для зрубних приазовських поховань.

В цілому, забезпечити професійні антропологічні та археозоологічні дослідження в новобудовний період мали змогу академічні та університетські експедиції. У своїй більшості музейні та напів-аматорські «школярські» експедиції такої можливості не мали, тому задовольнялися аматорськими визначеннями.

Окремо слід зазначити цілу серію трасологічних досліджень А. М. Усачука кістяних/рогових артефактів зі зрубних приазовських поховань, присвячених гребеням та знаряддям прядіння (шпідкам-гребеням; *Усачук 1997*), кістяним деталям духових музичних інструментів (рурочкам-флейтам; *Усачук 1999*), астрагалам (*Усачук/Панасюк 2014*) тощо. Публікації супроводжують трасологічні характеристики технологій виготовлення та зношування знарядь. У роботах зі співавторами А. М. Усачуку належать: проведення трасологічного аналізу, графічна фіксація й інтерпретація отриманих трасологічних даних (*Усачук/Литвиненко 1999; 2003; Подобед/Усачук/Цимиданов 2012б; Усачук/Панасюк 2014; тощо*).

Інвентарний фонд поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я налічує близько 1500 одиниць (артефактів). Основною категорією супровідного інвентарю був керамічний посуд, колекція якого нараховує близько 1350 посудин. Решта категорій поховального реманенту нечисленні: питома вага виробів з металу становить 5%, кістки – 2%, кременю – 2%, інші категорії – 4% (рис. 8).

На початок 2014 р. колекції перебували в різноманітних установах, в музейних фондах різних міст й країн. Найбільша колекція артефактів, здобута загонами новобудовної експедиції Донецького держуніверситету в курганних могильниках Північного Приазов'я, зберігалася в фондах Донецького національного університету. Цей факт обумовлений тим, що співробітниками археологічної експедиції ДонДУ (ДонНУ) на півдні Донецької обл. було досліджено, за нашими підрахунками, більше чверті всього корпусу приазовських поховань зрубної культури. Доля колекції після окупації 2014 невідома. Значна частина інвентарного фонду зберігалася в фондах Донецького обласного краєзнавчого музею. Переважно це матеріали загонів експедицій, які в 1970–1990-ті рр. в Приазов'ї проводили розкопки під керівництвом О. Я. Привалової та Н. П. Зарайської в басейні р. Кальміус.

Маріупольський краєзнавчий музей територіально являє собою найпотужнішу музейну установу Північного Приазов'я, фонди якого зберігали колекції з розкопок новобудовного періоду. Переважно це матеріали з розкопок Маріупольської археологічної експедиції, здобутих під керівництвом В. К. Кульбаки (*Кучугура 2001*). Археологічні колекції М. О. Макаренка, В. М. Євсєєва та П. М. Піневича роз'єднані, частково депаспортизовані. Ще в 1930-ті рр. найцікавіші експонати були передані з МКМ на зберігання до музеїв Ленінграда і Москви. У 1956 р. частину матеріалів передали до фондів ДОКМ (*Косиков 1998, 13*). У ХХІ ст. МКМ продовжував приймати надходження. З розкопок археологічної експедиції МДУ додатково надійшли матеріали зрубних курганів, досліджених в мікрорайоні «Східний», курганів Гайдамацький Кут, Седоркін, Могила Бабакова. Цікаві надходження в музей дали й розкопки курганної групи на західній околиці міста. Тут, у верхів'ях Зінцевої балки розкопки провели співробітники археологічної експедиції Донецького обласного музею під керівництвом А. М. Усачука (*Кучугура 2001*).

Ще одна музейна установа, де зберігалися археологічні колекції Північного Приазов'я – це Музей історії та археології Маріупольського державного університету, який був створений у 2016. Основою фондів музею невелика археологічна колекція, здобута під час досліджень Маріупольської археологічної експедиції та експедиції університету. Від початку повномасштабного вторгнення російських загарбників у 2022 Музей історії та археології Маріупольського державного університету зараз вже фізично не існує: експозиційне приміщення знищено, а залишки колекції та фондів пограбовано російськими військовими або мародерами. Невтішна доля спіткала й археологічну колекцію, що зберігалася в міському музеї, яка, на жаль, також загинула внаслідок руйнування та спустошення Маріупольського краєзнавчого музею. Будівлі всіх трьох корпусів закладу були розбиті під час ворожого бомбардування, чимало експонатів просто згоріли або були розкрадені, доля 60 тисяч експонатів зараз невідома.

Результатом польових робіт кількох поколінь українських археологів, які досліджували пам'ятки широкого хронологічного спектра – від палеоліту до епохи пізнього середньовіччя, стало науково-інформаційне видання – «Каталог. Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України».

У каталозі у тому числі представлені археологічні колекції зрубної культури, здобуті під час польових досліджень великих новобудовних експедицій в 1970–1990-х рр. в курганних могильниках Північного Приазов'я, що зберігаються в Наукових фондах Інституту археології НАН України (Блажевич та ін. 2007).

Крім того, частини корпусу джерел з проблематики, що нас цікавить, зберігалася в фондах музейних та навчальних установ інших міст: Запорізького краєзнавчого музею, Мелітопольського краєзнавчого музею, Державного історико-археологічного музею-заповідника «Кам'яна могила» (м. Мелітополь), Бердянського краєзнавчого музею, Єнакіївського історичного музею тощо. Доля цих колекцій після масштабного вторгнення та окупації ворогом у 2022 нам також невідома.

Висновок до 1 Розділу. Таким чином, тенденції що намітилися у вивченні зрубних старожитностей зрубної культури Північного Приазов'я, викликають необхідність систематизації та аналізу всіх наявних поховальних пам'яток, спрямованого на виявлення їх локальної специфіки, визначення місця в системі зрубної спільноти в цілому та сусідніх культур доби пізньої бронзи. Накопичений і доступний авторові корпус джерел зрубної культури Північного Приазов'я в цілому є достатнім для розробки обраної теми, досягнення поставленої мети та визначених дослідницьких завдань: створити загальний реєстр поховальних пам'яток; упорядкувати й систематизувати джерельну базу; дати всебічну формалізовано-статистичну характеристику поховальних пам'яток; схарактеризувати матеріальну культуру за даними некрополів; створити періодизації, визначити відносну та абсолютну хронології поховальних пам'яток; зіставити пам'ятки Північного Приазов'я зі зрубними старожитностями інших регіонів, визначити їх місце в системі зрубної культурної області; побудувати модель регіональної культурогенези.

Однак, різний ступінь збереження та інформативності джерел не дає можливості рівноцінного використання всієї накопиченої нами бази. Тому для тих чи інших статистичних підрахунків, для аналізу різних аспектів поховального обряду, характеристики інвентарю або поховальних споруд формувалися і використовувалися окремі вибірки, з урахуванням тих чи інших якісних особливостей джерел.

2 ПЕРІОДИЗАЦІЯ МОГИЛЬНИКІВ

При систематизації будь-яких археологічних матеріалів основним завданням є створення схеми періодизації, яка завершує типологічне вивчення окремих категорій інвентарю і виступає базою для наступних історичних реконструкцій. Не є винятком і періодизація могильників зрубної культури Північного Приазов'я.

Перші спроби систематизації матеріалів епохи бронзи були зроблені ще на зорі вітчизняної археології Д. Я. Самоквасовим (*Самоквасов 1892; 1908*), О. А. Спіциним (*Спицин 1899*), М. Ю. Бранденбургом (*Бранденбург 1899; Журнал 1908*) та О. О. Бобринським (*Бобринский 1901*). Всі ці зусилля з точки зору сьогодення виявилися невдалими або мало результативними, оскільки в основі систематизації лежали одиничні, випадкові ознаки.

Насправді на науковій основі перші періодизаційні розробки на матеріалах степової бронзи були виконані В. О. Городцовим (*Городцов 1905; 1907*). Взаємна кореляція результатів типології форм поховального обряду та інвентарю, а також застосування стратиграфічного методу дозволили досліднику розробити схему, яка проіснувала майже без змін сторіччя (*Городцов 1916; 1927*). Живучість цієї періодизації обумовлена в першу чергу тим, що стратиграфія, поховальний обряд та інвентар виступали ознаками, що взаємно доповнювали одне одного.

Стратиграфічний метод є одним з найбільш важливих і об'єктивних способів встановлення хронологічної послідовності окремих археологічних культур і виділення етапів розвитку всередині однієї культури (*Отроценко 2001, 4*). Однак, за зауваженням Р. О. Литвиненка, фіксуючи послідовність здійснення поховань в могильнику, стратиграфія як така, без залучення типології, не дозволяє вийти на рівень періодизації й узагальнюючих хронологічних схем. Для цього і застосовується метод порівняльної стратиграфії, тобто порівняльно-типологічного аналізу всіх доступних стратиграфічних співвідношень між комплексами (типами) з метою виділення на підставі цього значущих в хронологічному відношенні типів. Іншими словами, для виділення хронологічних етапів (періодів) значущими будуть не будь-які стратиграфічні «пари», а лише ті з них, які демонструють від-

мінності на рівні типів комплексів або комплексів типів (для могильників – обрядово-інвентарних) і характеризуються серійністю (за умови наявності достатньої кількості джерел). Це забезпечить найважливіший методологічний принцип – перевірюваність (порівн. *Клейн 1991, 84; 2001, 72–74, 83–85; Литвиненко 2007, 334*).

Огляд методів хронологічних визначень дозволив В. В. Отроценку дійти висновку, що серед усіх інших саме стратиграфічний метод на сьогодні є добре апробованим, надійним і перспективним для подальшої розробки проблем періодизації та відносної (релятивної) хронології. Проте, як зазначає дослідник, не можна обходити увагою результати й досягнення інших методів, зокрема порівняльно-типологічного і залучених з суміжних наукових дисциплін. Жоден з методів не повинен ігноруватися, тільки таким чином можна розраховувати на більш-менш об'єктивний кінцевий результат (*Отроценко 2001, 11*).

Перш ніж перейти до викладення дослідницьких процедур, наголосимо, що у своїх побудовах автор відштовхувався від розробок Р. О. Литвиненка, яким ще наприкінці минулого сторіччя було закладено основи сучасної періодизації поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я (*Литвиненко 1999а*).

Наявна в нашому розпорядженні джерельна база в кількісному і якісному відношенні є цілком придатною для проведення подібного роду досліджень. В основу періодизації некрополів Північного Приазов'я було покладено стратиграфічні спостереження. Для досліджуваного нами регіону наявність різночасових поховань зрубної культури слід визнати звичайним явищем, що зумовлено неодноразовим використанням курганного насипу для поховання померлих протягом тривалого часу. У приазовських курганах було виявлено від двох до чотирьох горизонтів різночасових зрубних поховань (рис. 9–21). Для перевірки вертикальних стратиграфічних колонок залучалися кургани, які містили групи відносно одночасних основних або впускних поховань, які дозволяють виділити вузько хронологічний обрядово-інвентарний комплекс.

В курганній стратиграфії Північного Приазов'я спостерігається слідування за бабинськими комплексами самих ранніх поховань БМЗК, наприклад, Шахтарськ к. 9, Руський Колодязь VII к. 1 (рис. 21) тощо. Самі ранні приазовські поховання зрубної культури характеризуються певними покровськими рисами: поховання в ґрунтових ямах, перекритих деревом, рідше каменем; лівобічне слабо або середнє зібгане положення; орієнтація в північний сектор; в керамічному комплексі виділяється серія посудин, що відрізняється цілим рядом архаїчних рис, висхідних до покровських традицій; бронзові ножі зі слабо вираженими виїмками, що намічають ромбічне перехрестя (про це докладніше у відповідному параграфі).

В курганах Північного Приазов'я досить чітко фіксується передування поховань з покровськими рисами комплексам розвиненої зрубної культури, наприклад, Балашівка к. 1 (рис. 18), Іванівка к. 2 (рис. 17) тощо. Біля с. Антонівки Розівського р-ну Запорізької обл. досліджено довгу могилу. До моменту розкопок курган 2 являв собою довгий насип з однією вершиною. Початок зведення складної конструкції було покладено спорудженням насипу А яйцеподібної в плані форми над похованням бабинської культури. Впритул до цього насипу із заходу було зведено насип Б, що перекривав 9 одночасних поховань з покровськими рисами (*Самар 1998, 77*). Потім до сідловини між двома насипами було впусcene поховання 4, над яким зведено досипку. Поховання оточувало дві дуги, складені з каменів рваного граніту, краї яких заходили на насипи А і Б. Згодом до сформованого насипу було впусcene кілька поховань розвиненої зрубної культури (*Самар/Антонов 1996*).

У всіх випадках (наприклад, Кінські Роздори к. 3) ями з дерев'яним перекриттям за даними стратиграфії передували ямам з кам'яним перекриттям (рис. 13). У цей же період з'являються кам'яні скрині, споруджені з вертикальних кам'яних плит, які одночасно трапляються в курганах під єдиним насипом з ямами, перекритими каменем, наприклад, Таврія-І к. 2; Огородне к. 4 (рис. 11; 16).

Комплекс даних дозволяє припустити деяку протяжність у часі етапу, відповідного похованням другого розвиненого горизонту. Завдяки стратиграфічним спостереженням до більш ранніх комплексів віднесені поховання, вчинені в дерев'яних зрубах або ямах, перекритих деревом. У всіх випадках ями з дерев'яним перекриттям передували ямам з кам'яним перекриттям. У цей же період з'являються кам'яні скрині. Простежено й певні якісні зміни в часі, що проявлялися у формі та пропорціях посудин керамічного комплексу другого горизонту, складі тіста, обробці поверхні й орнаменталії. Намічається тенденція до виділення раннього та пізнього ступеня в рамках другого хронологічного горизонту могильників Північного Приазов'я, однак в нашому розпорядженні поки недостатньо даних для цього.

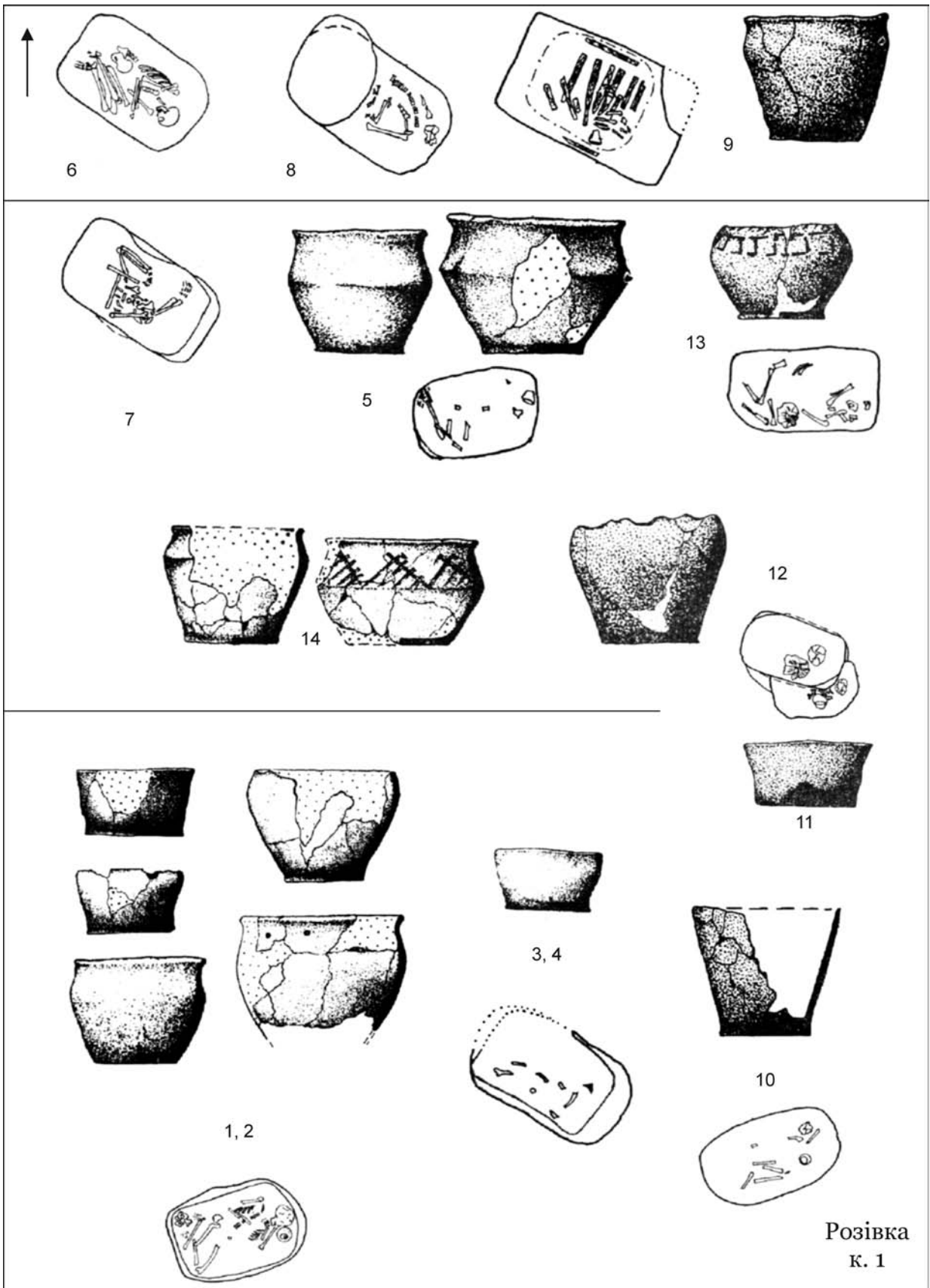

Рис. 9. Стратиграфічні колонки курганів Північного Приазов'я (1).

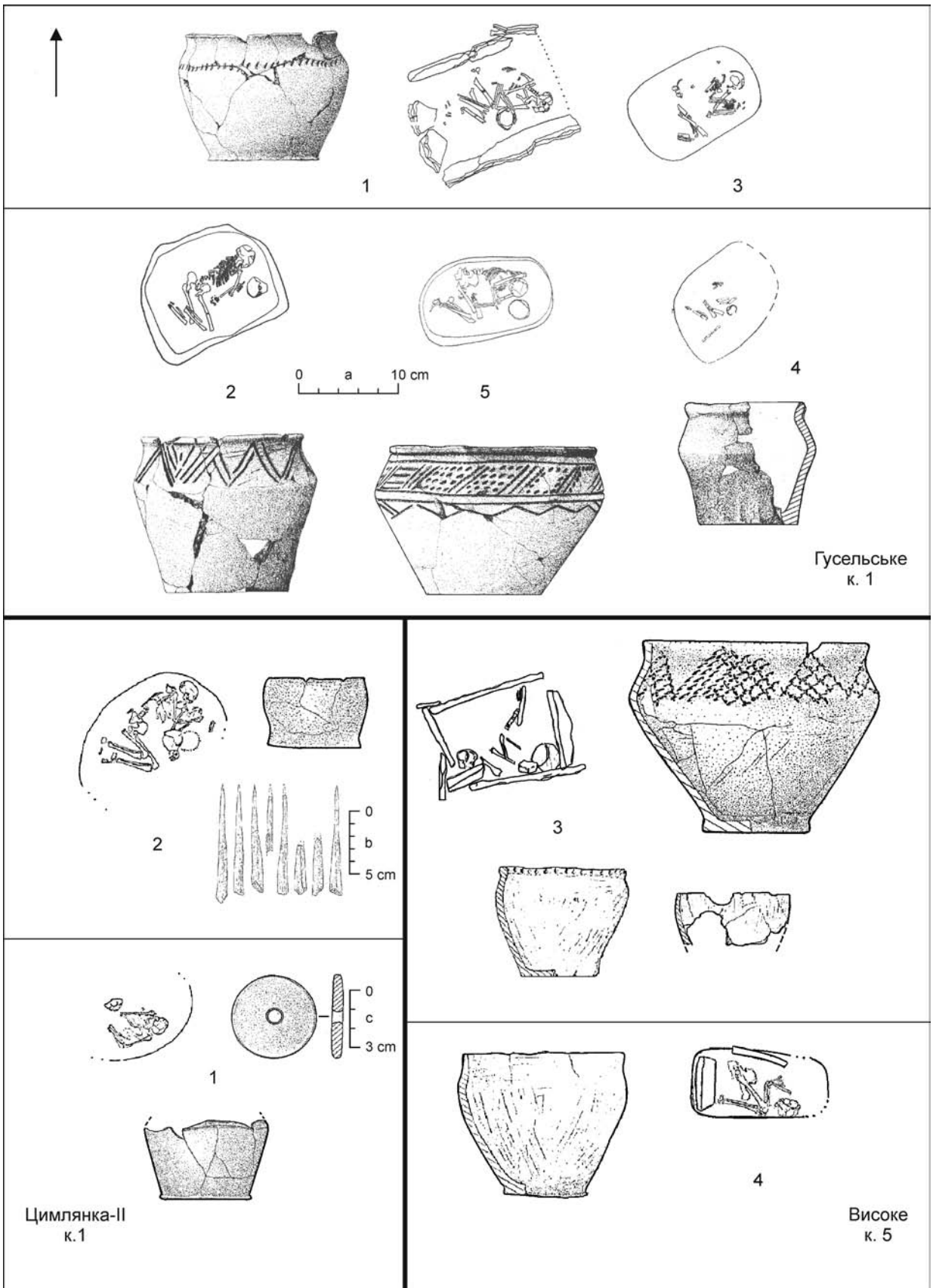

Рис. 10. Стратиграфічні колонки курганів Північного Приазов'я (2).

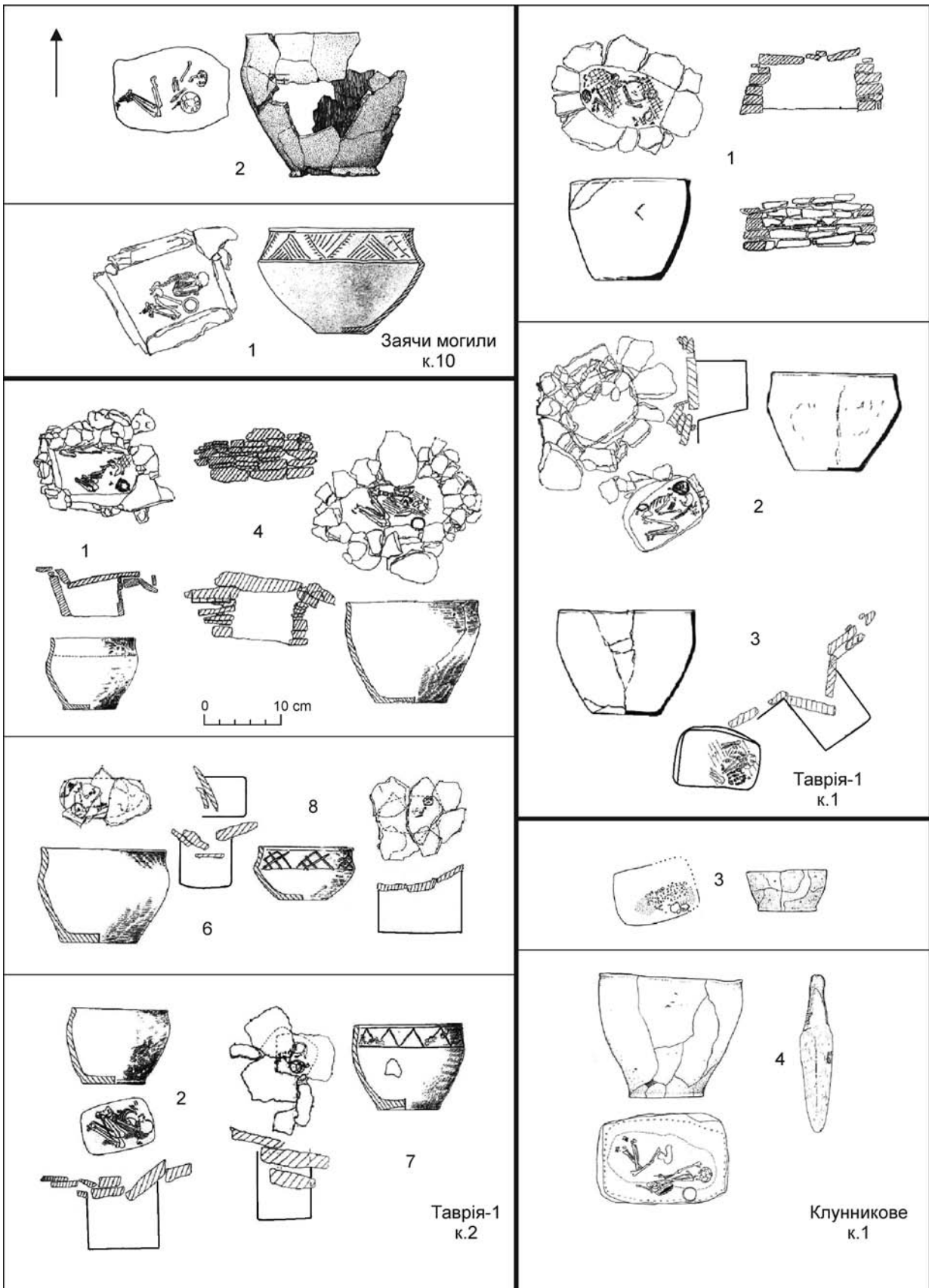

Рис. 11. Стратиграфічні колонки курганів Північного Приазов'я (3).

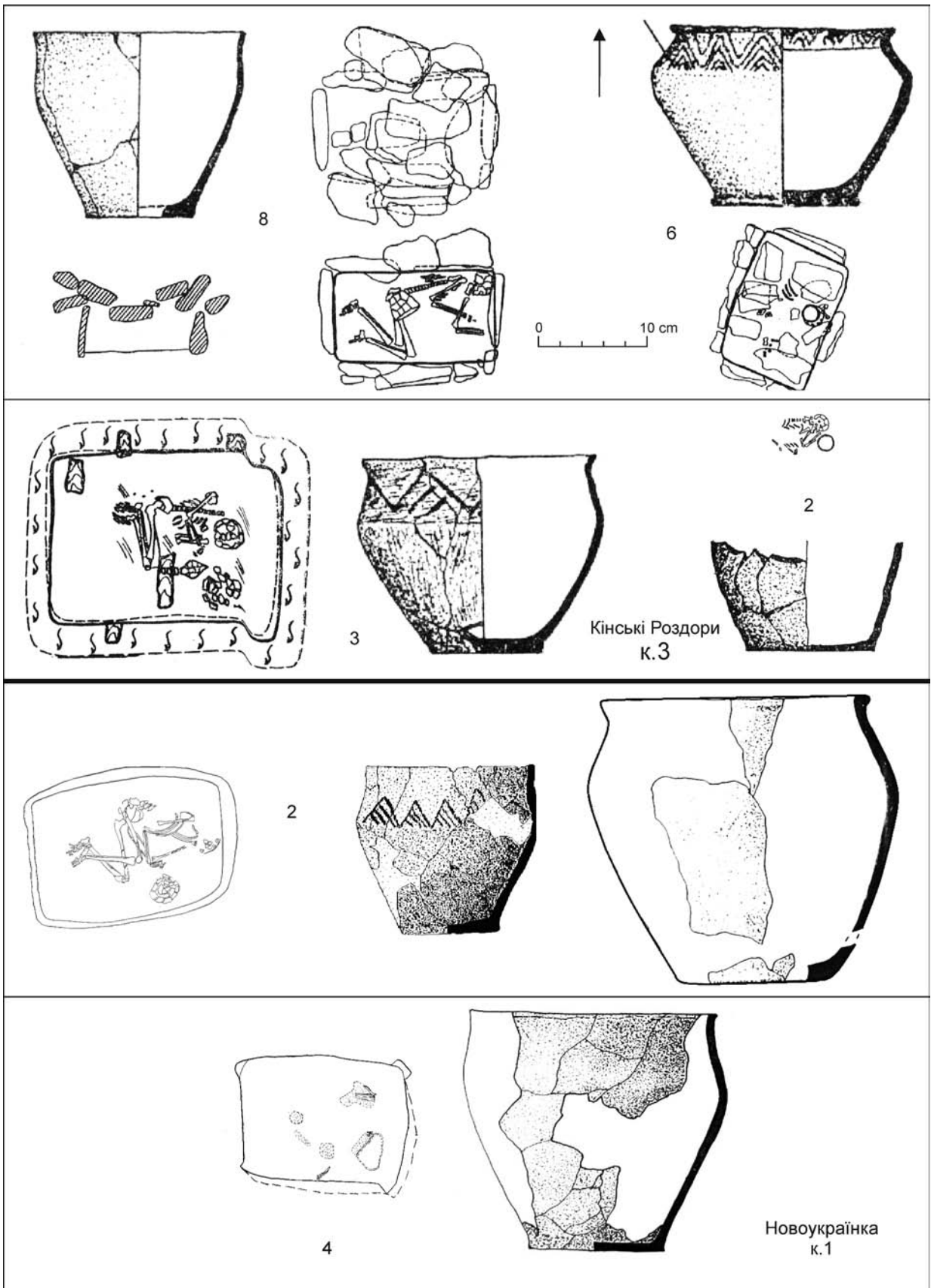

Рис. 13. Стратиграфічні колонки курганів Північного Приазов'я (5).

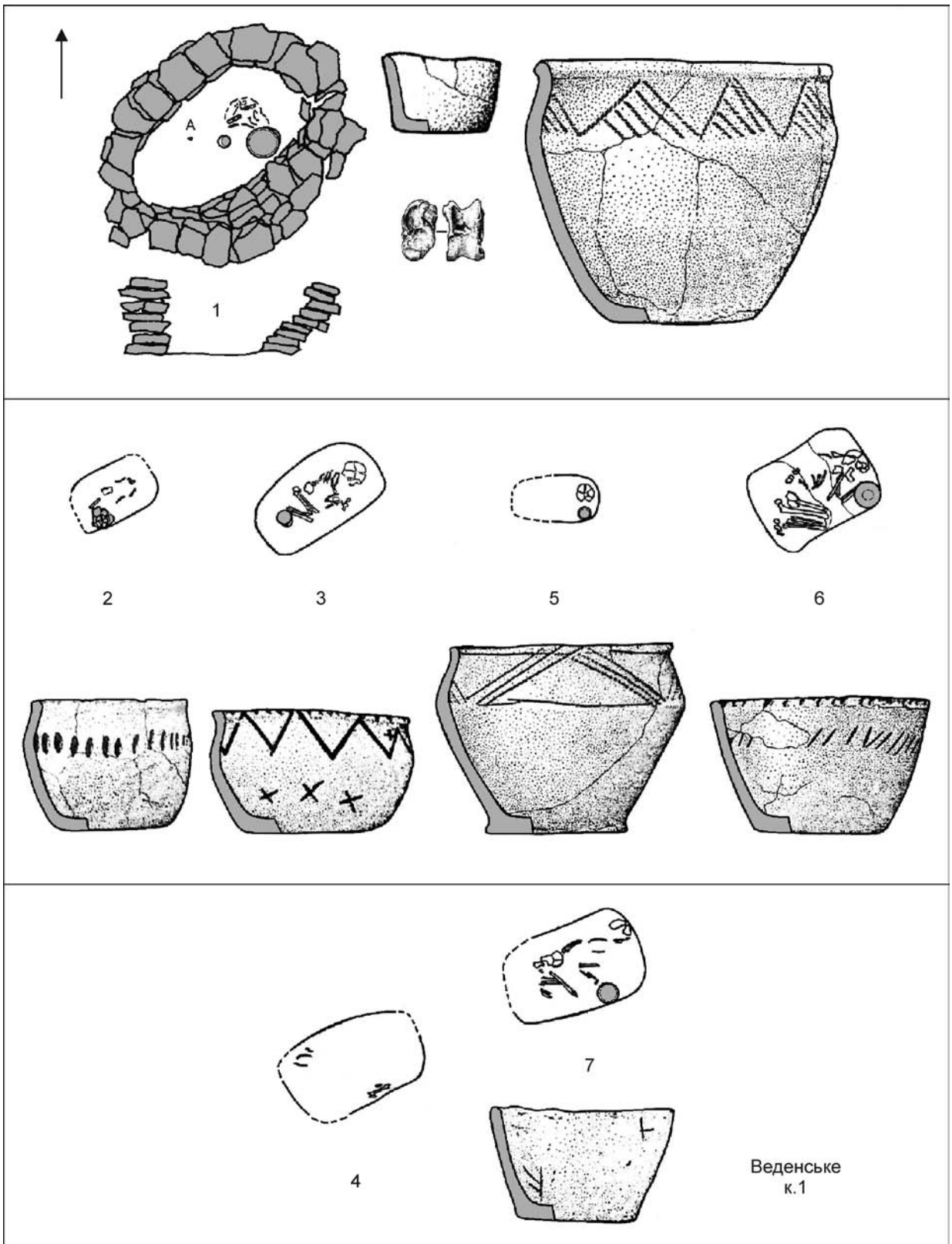

Рис. 14. Стратиграфічні колонки курганів Північного Приазов'я (6).

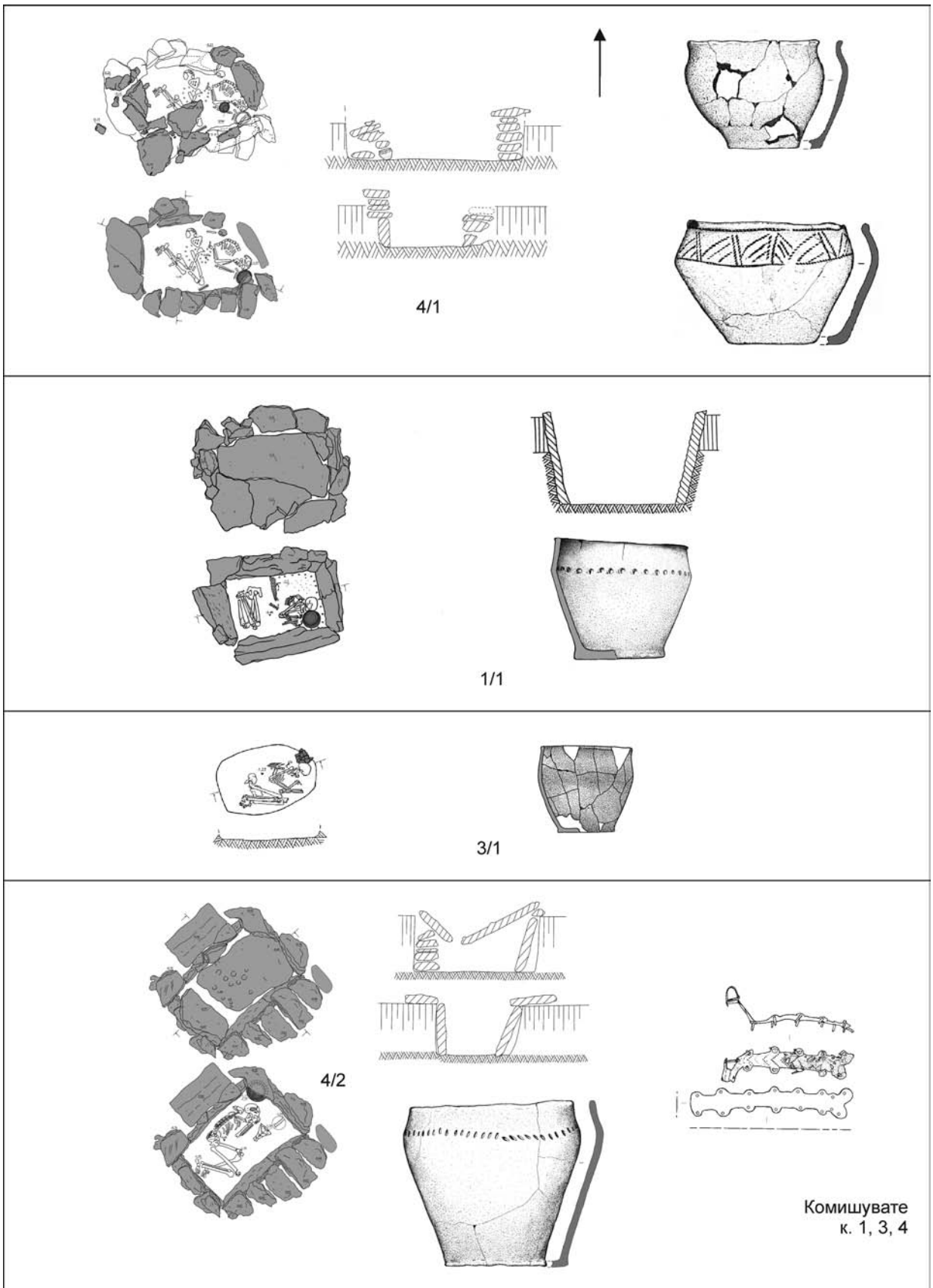

Рис. 15. Стратиграфічні колонки курганів Північного Приазов'я (7).

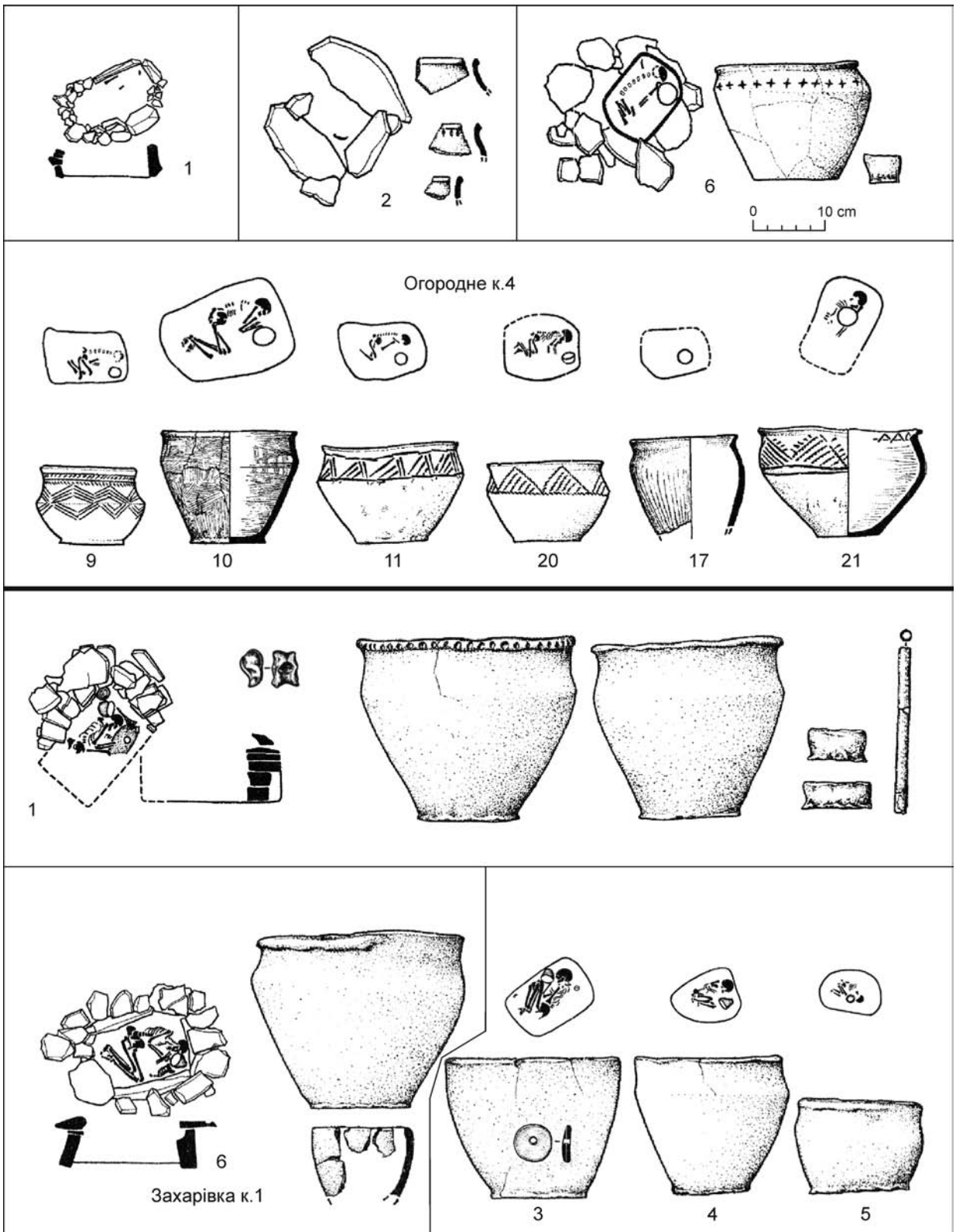

Рис. 16. Стратиграфічні колонки курганів Північного Приазов'я (8; за Литвиненко 1999а).

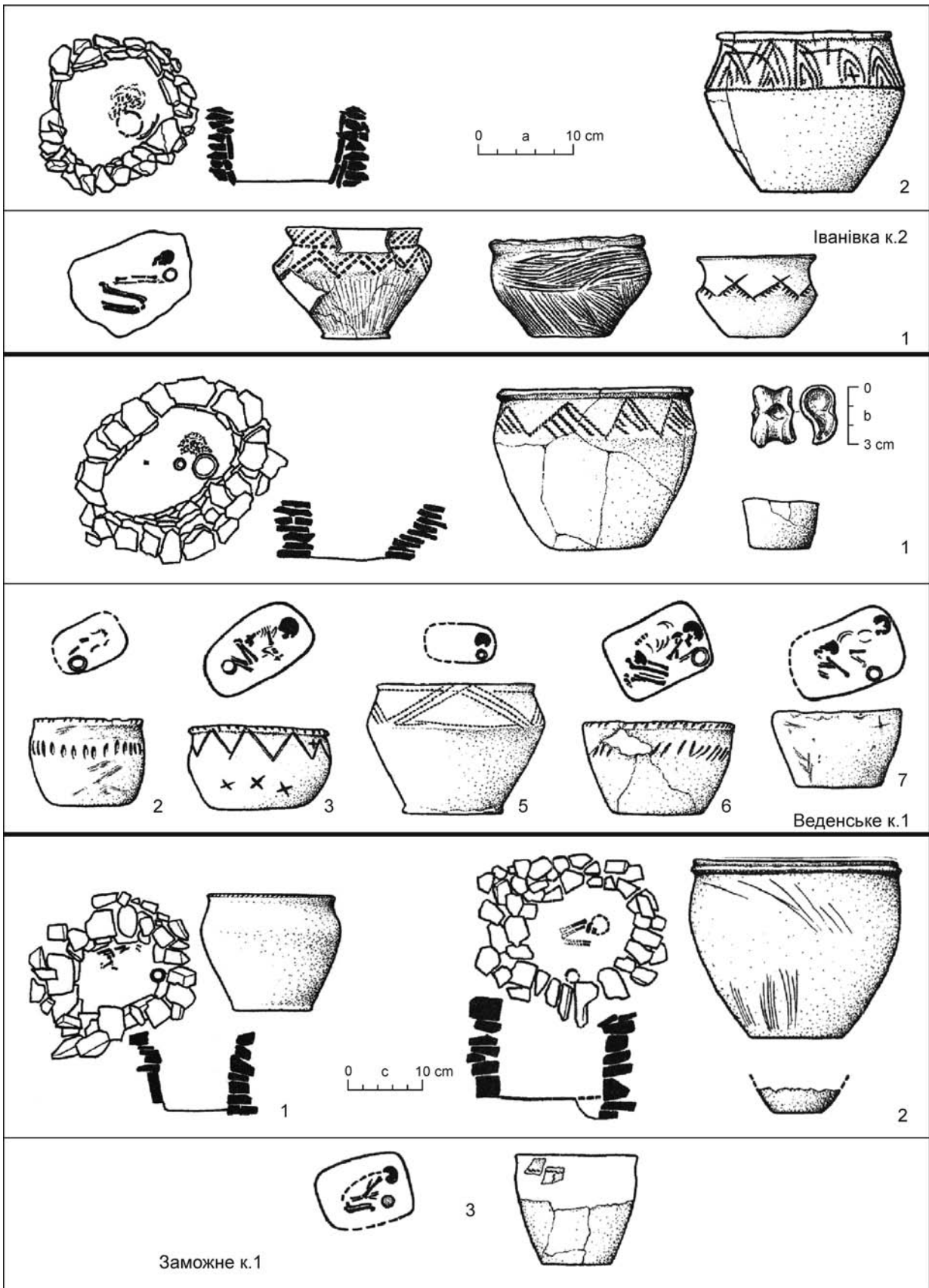

Рис. 17. Стратиграфічні колонки курганів Північного Приазов'я (9; за Литвиненко 1999а).

У Приазов'ї лише одного разу зафіксовано випадок чотирьох стратиграфічних горизонтів різночасових зрубних поховань в одному кургані. Маріупольською експедицією біля с. Орловське було досліджено курган, що належить до групи так званих «довгих» могил, який був сформований подовженням стародавнього насипу шляхом прилаштування багаторазових однобічних досипок (рис. 29). Аналіз стратиграфії та планіграфії кургану дозволяє реконструювати наступну послідовність його спорудження. До південно-західної поли стародавнього насипу катакомбного часу було впущене зрубне поховання 8, над яким звели досипку 4. Можливо, водночас за межами вищевказаного кургану, з південно-західного боку, з рівня вторинного стародавнього горизонту було впущене основне для вторинного кургану поховання 12, що супроводжувалося насипом 5. Потім, з рівня насипу 5 було впущене зрубне поховання 10, з досипкою 6 над ним, а з її рівня впущене поховання 9, з досипкою 7. Дещо згодом до міжкурганного простору первинного і вторинного курганів були впущені зрубні поховання 6 і 7 у кам'яних скринях з досипкою 8, що з'єднала обидва кургани. Можливо, одночасно до західної поли вторинного кургану також було впущене зрубне поховання 11 в кам'яній скрині. У планіграфії зрубних поховань могильника досить виразно простежується лінійне розміщення, обумовлене формою насипу: могили витягнуті ланцюжком за лінією північний схід – південний захід. Упорядкованість планування, відсутність випадків взаємного порушення і перекривання могил свідчать про те, що кожне поховання могло мати якісь зовнішні ознаки, що виділяли його на поверхні. Побічно це може говорити також про невелику відстань у часі між ними (*Забавин 2010б, 181–182*).

Найбільш верхні позиції в стратиграфічних колонках Північного Приазов'я у всіх випадках займали комплекси, здійснені в похованнях з різноманітними кам'яними конструкціями: в ґрунтових ямах під кам'яними закладами, наприклад, Огородне к. 4 (рис. 16), а також у класичних цистах та скринях – Гусельське к. 1, Високе к. 5, Кінські Роздори к. 3, Орловське к. 1, Таврія к. 1, 2, Веденське к. 1, Заможне к. 1 (рис. 10; 11; 13; 14; 16; 17; 19) і комбінованих скринях – Огородне к. 4, Іванівка к. 2, Захарівка к. 1 (рис. 16; 17). Кам'яні конструкції з'являються наприкінці II розвинутого горизонту. Це простежено завдяки певним якісним змінам в часі, що проявлялися у формі та пропорціях посудин керамічного комплексу другого горизонту, складі тіста, обробці поверхні й орнаментатії. Однак більшість поховань з різноманітними кам'яними конструкціями віднесено до III пізнього горизонту.

До пізнього горизонту також віднесено основну масу поховань у насипах курганів, що також займали самі верхні позиції в стратиграфічних колонках: Рибинське к. 8, Покровка к. 6, Квашине к. 4, Зінцева Балка к. 4 (рис. 12; 19; 20). У положенні небіжчиків цього часу переважає сильно скорчена поза на лівому боці з орієнтацією в східний з відхиленнями сектор. Виразного поширення набуває скорчена поза на правому боці, відзначається деяке почастишення південно-східних відхилень. Основна маса поховань, здійснених за обрядом кремації, відноситься саме до пізнього періоду. У всіх випадках (Клуникове к. 1, Іванівка к. 2, Веденське к. 1, Балашівка к. 1, Орловське к. 1) дані поховання займали верхнє стратиграфічне положення в курганах (рис. 11; 14; 17; 18; 19).

В результаті проведеного аналізу курганних могильників Північного Приазов'я за допомогою методу порівняльної стратиграфії було виділено три хронологічні горизонти – ранній, розвинутий, пізній.

I горизонт (ранній): включає як основні, так і впускні поховання в ґрунтових ямах. У більшості випадків ями мали дерев'яне перекриття (частіше поперечне), рідше – кам'яне. У положенні небіжчиків переважає слабко і середньо скорчена на лівому боці поза з орієнтацією в північно-східний сектор, з незначною кількістю північних з відхиленнями орієнтацій (рис. 71; 72).

При виділенні комплексів раннього горизонту не в останню чергу зверталась увага на особливості керамічного комплексу. У ранніх приазовських похованнях посуд, головним чином, горщики й банки, часто стояли за головою, спиною, біля живота і біля ніг небіжчика. У тісті посудин наявна значна кількість домішок, однак домішка черепашки в кераміці зустрічається досить рідко. Характерне використання на внутрішній й зовнішній поверхні велико-зубчастого штампку, що залишав глибокі розчоси. «Паркетна» обробка поверхні є типовою для посудин.

Гостроріберний посуд є нечисленним й характеризується виразним переламом посередині або у верхній третині висоти, який утворює гостре ребро. Серед характерних особливостей кераміки з архаїчними рисами у формі, орнаменті й технології виготовлення – дзвіноподібна форма посудин, внутрішній уступ на шийці, орнаментатія внутрішньої сторони та зрізу вінець. Біля дна дуже рідко спостерігається закраїна або невеликий піддон. Банки іноді мають стягнуте гирло. Для керамічного комплексу цього горизонту характерний посуд видовжених пропорцій з високо піднятими пліч-

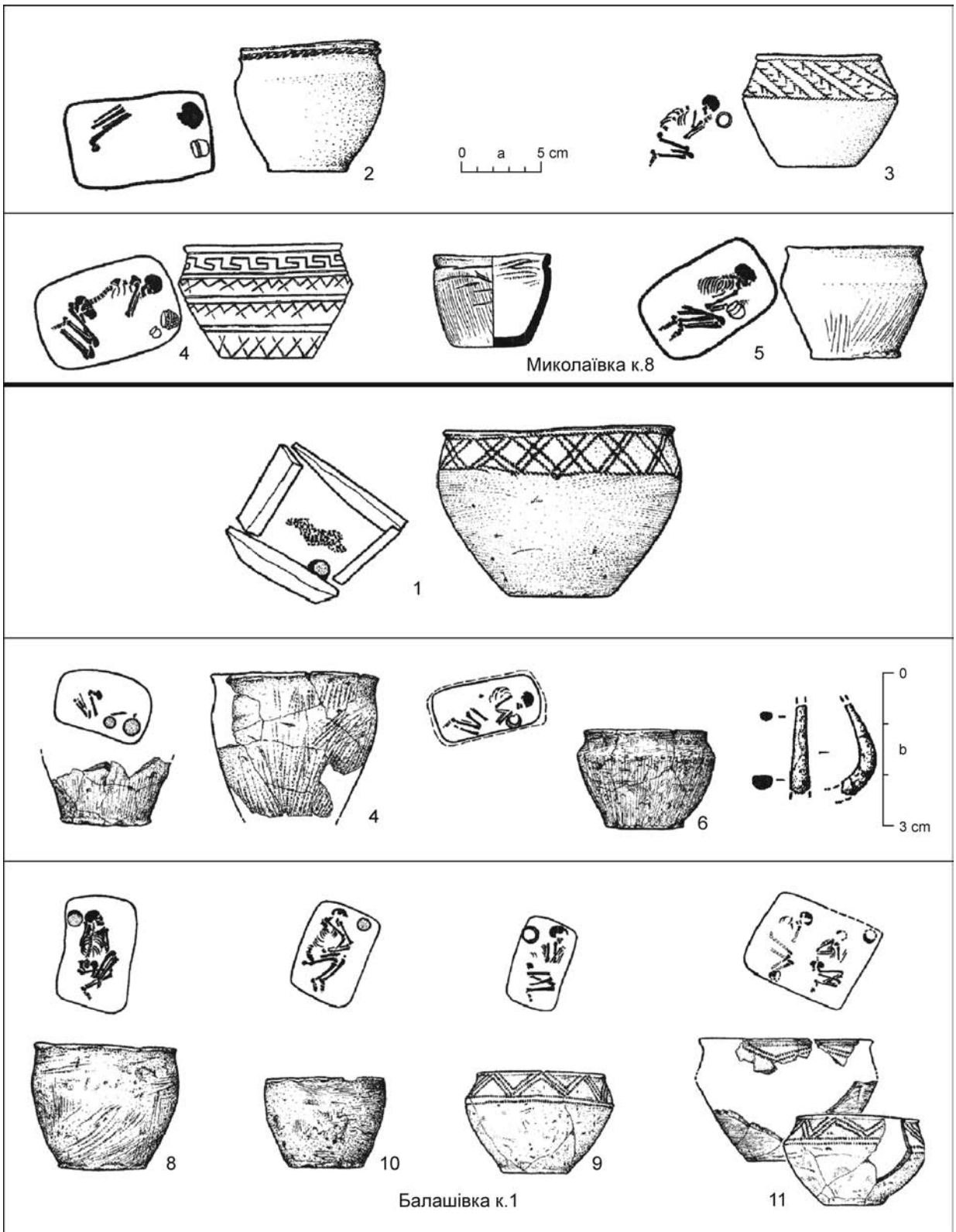

Рис. 18. Стратиграфічні колонки курганів Північного Приазов'я (10; за Литвиненко 1999а).

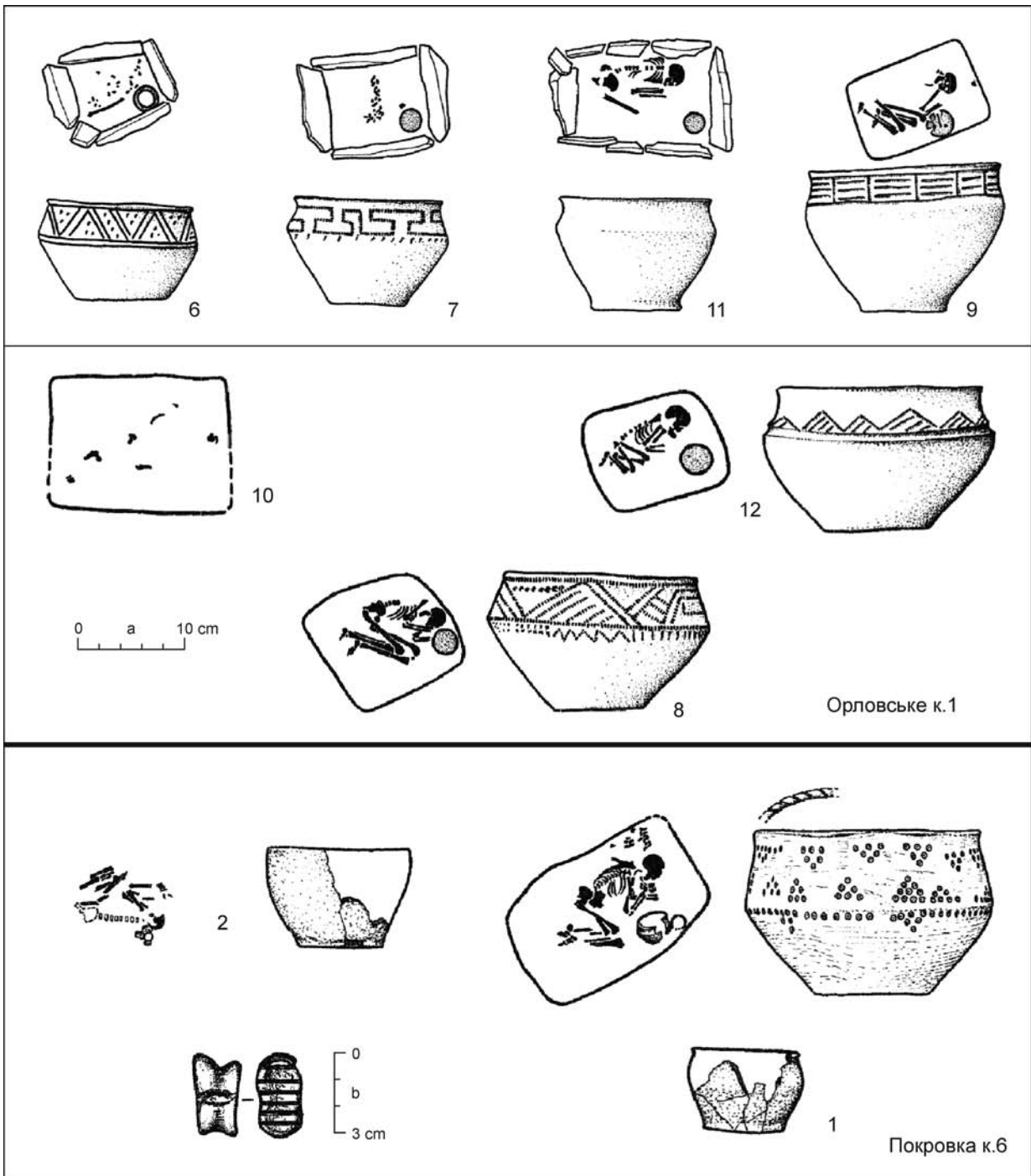

Рис. 19. Стратиграфічні колонки курганів Північного Приазов'я (11; за Литвиненко 1999а).

ками. Посуд у верхній третині прикрашено відбитками зубчастого штампа, перекрученого шнура, косими насічками, виконаними торцем палички й в прокресленій техніці. Орнамент – геометричні композиції у вигляді косих хрестів, які перехрещуються, рівнобедрених трикутників вершинами донизу (іноді заштрихованих), зигзагів, бахроми з насічок (війки), а також паралельні горизонтальні лінії під вінцями та на плічках. Для банок характерно нанесення іррегулярного орнаменту в прокресленій техніці, а також у вигляді відбитків, виконаних торцем палички (похилі лінії, трикутники, хрести, ромби, зигзаги тощо). Відмінною особливістю декору керамічного посуду цього періоду

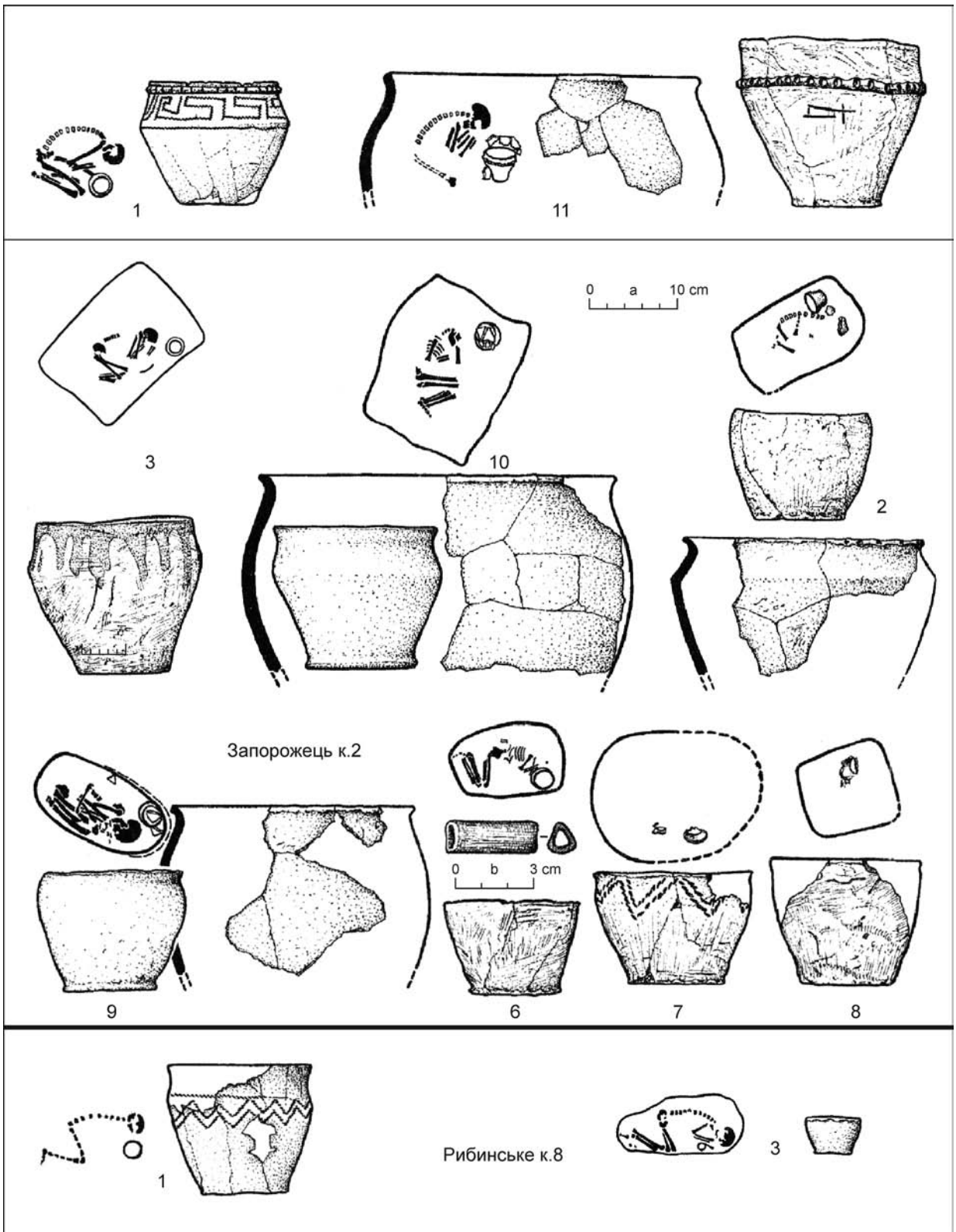

Рис. 20. Стратиграфічні колонки курганів Північного Приазов'я (12; за Литвиненко 1999а).

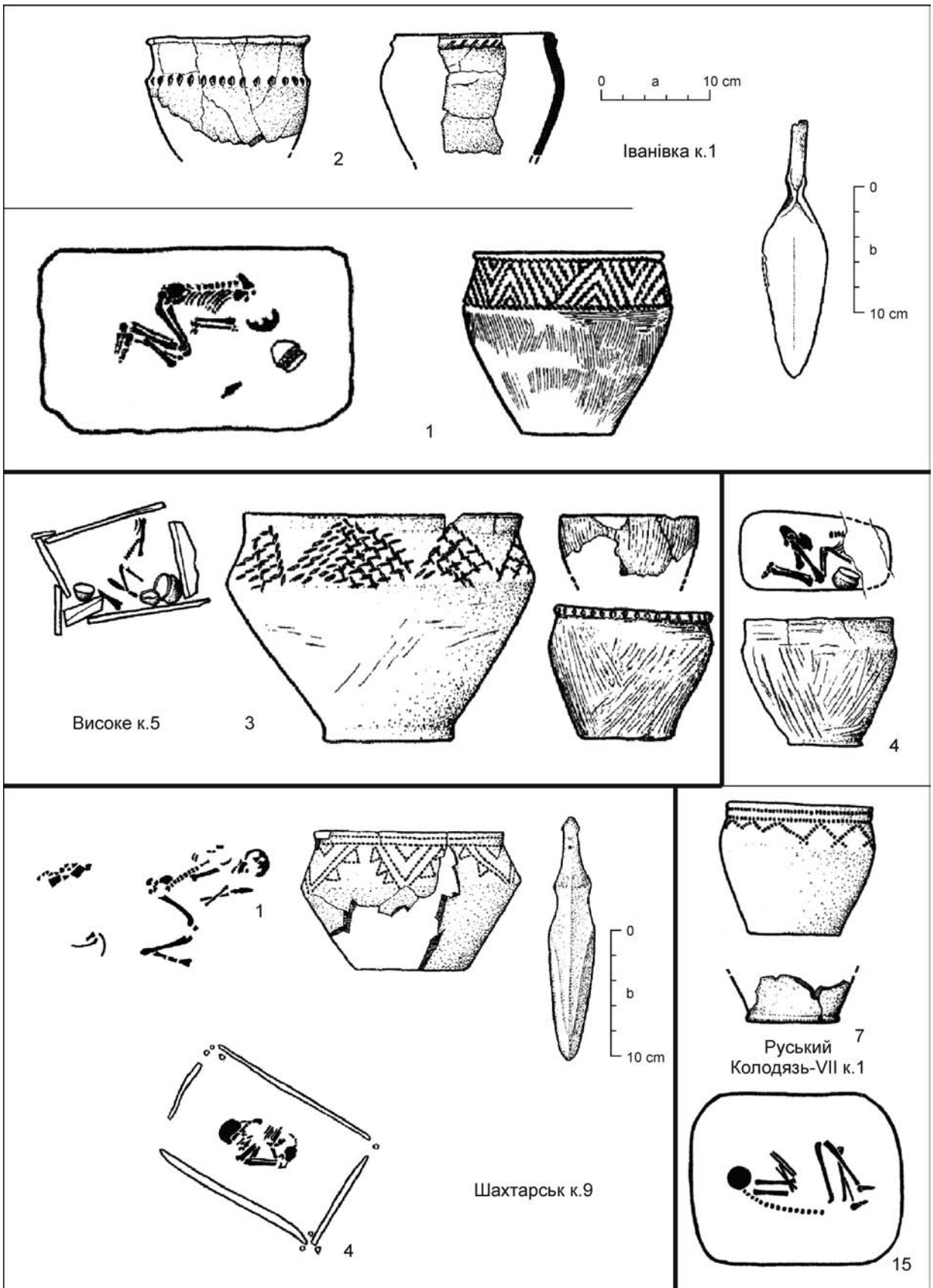

Рис. 21. Стратиграфічні колонки курганів Північного Приазов'я (13; за Литвиненко 1999а).

є подвійний зигзаг, який іноді входить до складу більш складних орнаментальних композицій. Характерними є краплеподібні й фігурні наколи. Значна частина кераміки є неорнаментованою.

Інші категорії інвентарю представлені: бронзовими ножами зі слабо вираженими виїмками, що намічають ромбічне перехрестя, змієподібним кінцем черешка; бронзовими скроневиими підвісками; перснем зі спіральними щитками; фаянсовим і сурм'яним бісером; кістяним «гребенем»; крем'яними відщепами та пластинами; кам'яною булавою; астрагалами.

Свого часу Р. О. Литвиненко, творчо використавши розробки В. С. Бочкарьова, запропонував типолого-хронологічну класифікацію ножів з перехрестям, в якій відносна хронологічна позиція того чи іншого виробу залежала від його морфологічних характеристик і пропорцій, серед яких найбільш діагностичними визначалися ступінь відокремленості від клинка і виразність ромбічного перехрестя, що формалізувалися через коефіцієнти співвідношення між довжиною і шириною клинка, шириною перехрестя і шириною виїмки (Литвиненко 1994, 137–138, рис. 84).

Що стосується приазовських зрубних ножів першої групи, то найбільш ранніми з них, що зіставляються з покровськими зразками, можна вважати два екземпляри: з поховання 1 кургану 9 могильника поблизу м. Шахтарськ (рис. 73: 4) і зруйнованого кургану біля п. Ханжонкове (рис. 73: 1; Горбов 1993а, 39, рис. 48: 3; Литвиненко 1999а, рис. 8: 6; 11: 1). Вони мають слабо виражені виїмки, ледь намічене ромбічне перехрестя, змієподібний кінець черешка, а також характеризуються відповідними метричними коефіцієнтами співвідношення довжини та ширини клинка, виїмки й перехрестя (Литвиненко 1999а, 14).

Щодо наявності в поховальному інвентарі булави (рис. 71: 3; 80: 3), то деякі риси обряду, властиві похованням ранньозрубного періоду, а також посудина з характерними архаїчними ознаками, дозволили авторам віднести комплекс з булавою з кургану біля с. Стила до першого горизонту зрубних могильників Північно-Східного Приазов'я (Литвиненко 1999а, рис. 8: 1–3).

II горизонт (розвинений): характеризується як основними, так і впускними похованнями в ґрунтових ямах, перекритих каменем, рідше – деревом. Рідкісним типом поховальних споруд для Північного Приазов'я слід визнати поховання в дерев'яних зрубах. У всіх випадках ями з дерев'яним перекриттям за даними стратиграфії передували ямам з кам'яним перекриттям. У цей же період з'являються кам'яні скрині, споруджені з вертикально (орфостатно) поставлених на ребро кам'яних плит, які одночасно трапляються в курганах під єдиним насипом з ямами, перекритими каменем. Наприкінці періоду набуває поширення тип кам'яних гробниць, іменованих дослідниками цистами або кам'яними склепами, а також комбіновані скрині або скрині змішаних типів, стіни яких зведені з орфостатно встановлених плит в різних поєднаннях з постелістою кладкою. У положенні небіжчиків переважає середньо і сильно скорчена поза на лівому боці з орієнтацією в північно-східний з відхиленнями сектор.

Як і раніше, у керамічному комплексі II хронологічного горизонту приазовських курганних могильників в тісті посудин наявна значна кількість домішок у вигляді піску, шамоту, жорстви, товченої мушлі. З'являються керамічні посудини асиметричних форм. Періодично на зовнішній поверхні простежено різнокольорові плями неякісного випалу, сліди від нагару й від лискування або загладжування. Традиція вирівнювання поверхні зубчастим штампом зберігається. Зрідка трапляється паркетна обробка дрібнозубчатим штампом поверхні. У керамічному комплексі архаїчні покровські елементи зникають. З'являється чимало неорнаментованих гострореберних посудин. Виразний перелом у верхній третині висоти притаманний гострореберному посуду. Питома вага посудин, прикрашених прокресленими орнаментальними композиціями, дещо зростає. Майже зникають у техніці декору відбитки шнура і зубчастий штамп. Для керамічного комплексу цього хронологічного горизонту зростає питома вага «відкритих» банок з відігнутими вінцями й слабо виділеною шийкою, а також кількість посуду із закраїнами біля дна. Практика орнаменталії по внутрішній поверхні або зрізу вінця зберігається. Набувають поширення у декорі посудин такі орнаментальні мотиви, як складні горизонтальні композиції, трикутний паркет, меандр, свастичні символи тощо, продовжують використатись хрести, рівнобедрені трикутники (вершинами догори й донизу), зигзаги, бахрама з насічок. Наприкінці горизонту з'являється рельєфна орнаменталія посуду на плічках та під краєм вінця одинарним валиком.

Інші категорії інвентарю представлені: бронзовими ножами з найбільшим розширенням клинка в основі, повністю відокремленим глибокими виїмками ромбічним перехрестям, тонким черешком з розкутим розширенням на кінці; бронзовими ножами з масивним клинком з ребром і найбільшим розширенням біля основи, перехрестям-упором, сформованим шляхом проковування бічних

граней черешка в місці його переходу в клинок; бронзовими овальними скроневиими підвісками із загнутими кінцями; кістяними виробами; дерев'яним посудом, іноді прикрашеним бронзовими оковками.

Згідно з розробленою Р. О. Литвиненком періодизацією зрубних могильників Північно-Східного Приазов'я, до другого горизонту можна віднести два ножі зі зруйнованих комплексів, досліджених у м. Донецьк (Текстильник к. 2–3 п. 1) та неподалік м. Вугледару (рис. 73: 2, 3; *Литвиненко 1999а*, рис. 11: 2, 4; *Литвиненко/Андрієнко 2013*, рис. 6). Ще три ножі походять з поховань: Калинове к. 1 п. 2, Благівка к. 2 п. 1, Дубовський к. 1 п. 1 (*Литвиненко 1994*, рис. 38: 8; 40: 9; 43: 11). Всі ножі належать до типу з ромбічним перехрестям, їх об'єднують спільні морфологічні та метричні ознаки – найбільше розширення клинка в основі, повністю відокремлене глибокими виїмками перехрестя і вузький черешок, іноді з розплесканим розширенням кінця. Подібні вироби здебільшого характерні для зрубних пам'яток Лівобережного Передstepу, Степової Наддніпрянщини (*Ковальова 1981*, рис. 11; *Отрощенко 1981*, рис. 37: 1–7; *Литвиненко 1999а*, 15) і басейну Сіверського Дінця (*Литвиненко 1994*, 152–153, рис. 84).

Всі поховання з ножами цього типу можна впевнено віднести до виділеної В. В. Отрощенко БМЗК (Отрощенко 2000; 2003; тощо). Це підтверджується як обрядовими характеристиками поховань з ножами, так і керамічним набором, що супроводжує їх, який характеризується гостроріберним посудом, прикрашеним типовим трикутно-паркетним орнаментом, виконаним мотузкою (*Литвиненко/Андрієнко 2013*, 162). Для кераміки цього періоду також є характерною обробка поверхні дрібнозубчастим штампом і орнаментация посуду валиком під краєм вінець (Текстильник), яка з'являється саме в цей час, хоча й не має широкого розповсюдження (*Литвиненко 1999а*, 15).

Іншим діагностичним маркером може бути тип поховальної споруди – кам'яна скриня, притаманна саме БМЗК (Вугледар, Благівка, Дубовський). Загалом побутування кам'яних скринь припадає на розвинений і пізній етапи існування зрубно́ї культури. Наявні матеріали дозволяють віднести їх до кінця розвиненого – початку пізнього етапу зрубно́ї культури Донеччини (*Литвиненко 1992а*, 42) або до II–III горизонтів могильників Північно-Східного Приазов'я (*Литвиненко 1999а*, 19). Крім того, приналежність до БМЗК додатково підтверджує також тип бронзових ножів, який є показовим саме для надчорноморських бережнівсько-маївських зрубних пам'яток і не є властивим покровським зрубним старожитностям Доно-Волго-Уральського регіону (*Бочкарев 1994; Литвиненко/Андрієнко 2013*, 162).

Ножі другої групи (листоподібні без перехрестя) – Астахове к. 22 п. 8 (рис. 73: 7; *Евдокимов 1992*, рис. 26: 4) та Клуникове к. 1 п. 4 (*Литвиненко 1994*, рис. 44: 8) – територіально тяжіють до Донецького кряжа. Аналіз поховального інвентарю та обряду дозволив Р. О. Литвиненку загалом віднести їх до розвиненого – межі розвиненого й пізнього етапів зрубно́ї культури Донеччини. При цьому частина ножів цієї групи, відомих у басейні Сіверського Дінця, на підставі деяких технологічних особливостей синхронізується з пізніми ножами з перехрестям. Це додатково підтверджується їх спільним перебуванням в одному з сіверськодонецьких комплексів (*Литвиненко 1994*, 138).

Ще два ножі (третя група) – Іванівка к. 1 п. 1 (*Клименко 1998*, рис. 56: 3; *Литвиненко 1999а*, рис. 12: 6) та Басань (Бабакова могила) к. 3 п. 5 (*Плешивенко 1993*, табл. VII: 3; *Литвиненко 1999а*, рис. 12: 3) – належать до досить рідкісного типу, який характеризується клинком з найбільшим розширенням біля основи, перехрестям-упором, сформованим за допомогою проковування бічних граней черешка в місці його переходу в клинок (рис. 73: 5, 6). Нині відомо сім ножів відповідного типу, з яких чотири походять із курганних поховань зрубно́ї культури, один входить до складу скарбу, а ще два є випадковими знахідками (рис. 70; 74; *Литвиненко 2023б*).

Р. О. Литвиненко як аналогію цим нолям навів вироби з Лобойківського та Улянівського скарбів (*Литвиненко 1999а*, 17). На думку О. М. Лескова, ножі подібного типу являють собою тип, перехідний від зрубних ножів з пласким ромбічним перехрестям до кинджалів з кільцевим упором, і належать до ранньосабатинівського часу (*Leskov 1981*, 8–11, 15, 90–91). Пізніше, накопичені джерела й дані, надали Р. О. Литвиненку підстави виділити в металокомплексі пізнього бронзового віку Надчорномор'я новий тип ножів, що характеризується потовщеним виїмчастим перехватом з подібним нанютнем, сформованим через двобічне торцеве кування місця переходу від клинка до насада, іноді зі слабко оформленим підромбічним перехрестям. Цей різновид знярядь запропоновано розглядати в рамках ножів улянівського типу: за назвою хронологічно першої знахідки такого ножа у складі однойменного скарбу металевих виробів. Переважна більшість ножів улянівського типу походить із комплексів БМЗК, що й визначає їхню культурну належність. Натомість, на думку

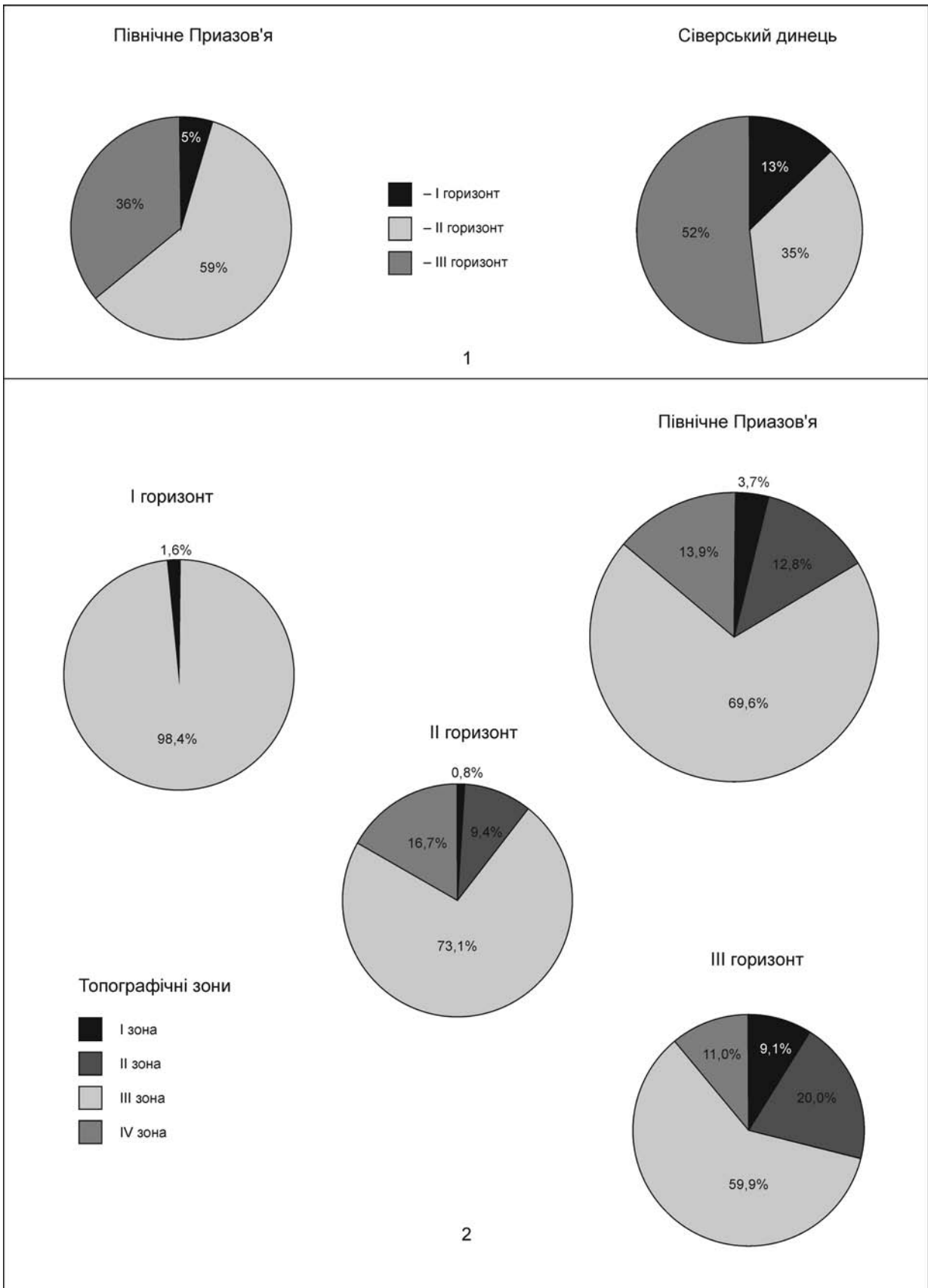

Рис. 22. 1 – розподіл поховань за горизонтами; 2 – розподіл поховань по топографічним зонам за горизонтами.

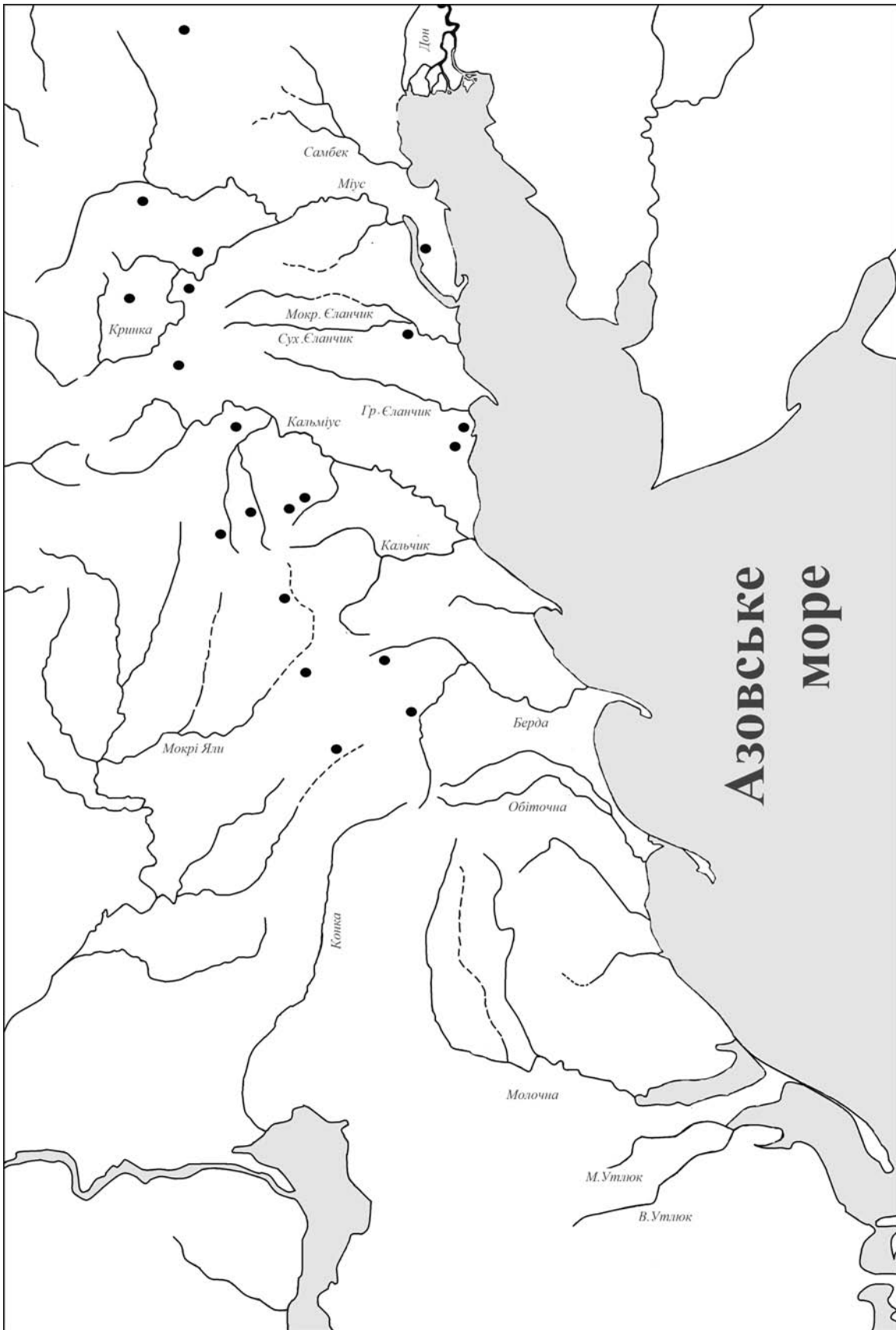

Рис. 23. Карта розповсюдження поховань I горизонту.

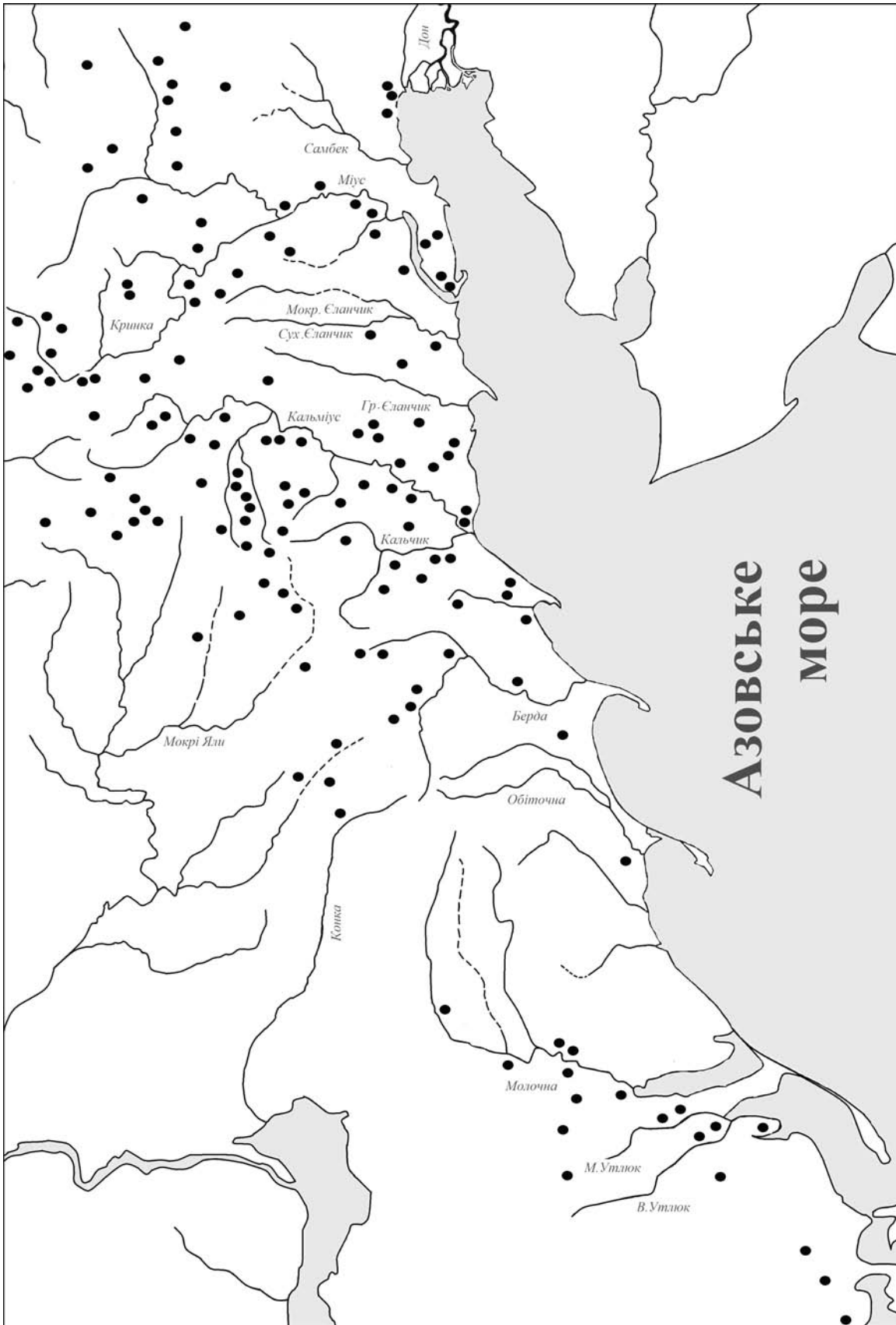

Рис. 24. Карта розповсюдження поховань II горизонту.

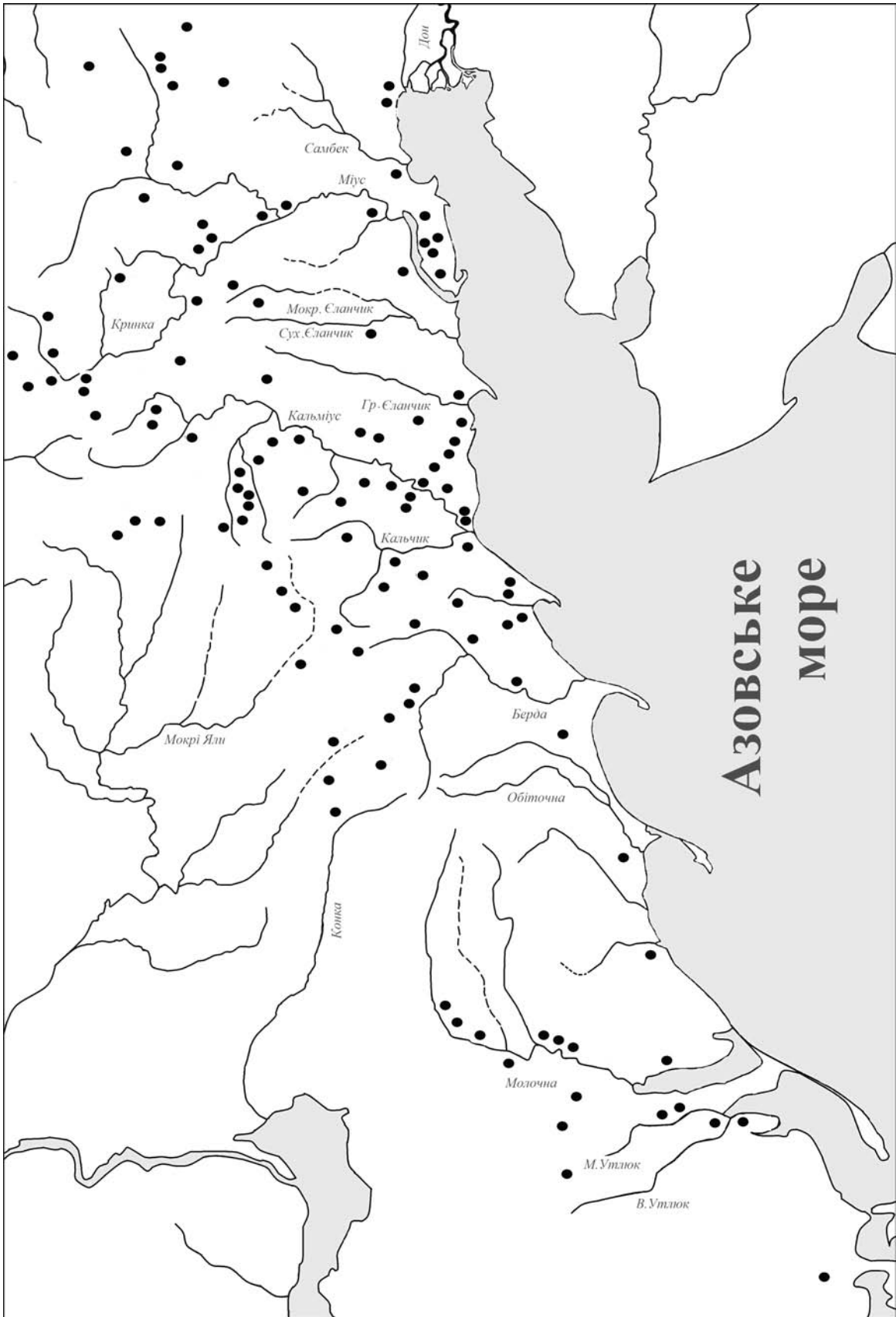

Рис. 25. Карта розповсюдження поховань III горизонту.

дослідника, виявлення Улянівського скарбу в ареалі сабатинівської культури натякає на те, що подібні ножі могли траплятися і в цьому культурному середовищі. Хронологія ножів улянівського типу доволі надійно і однозначно окреслена пізнім періодом БМЗК (можливо включно з переходом від раннього до пізнього періодів), який імовірно можна синхронізувати з раннім етапом сабатинівської культури (Литвиненко 2023б, 38).

Примітним є, що в одному з поховань, яке містить ніж третьої групи (Басань), було виявлено керамічну банку з валиком по краю вінець, прикрашеним пальцевими вдавленнями (Плешивенко 1993, табл. VII: 4). Стосовно подібної кераміки зазначалося, що в зрубних могильниках спостерігається тенденція збільшення питомої ваги валикової кераміки (наліпний або виділений валик, а також валикоподібне потовщення краю вінець) при русі в південно-західному і західному напрямках. Таким чином, на підставі цих даних можна припустити, що за своїм виглядом цей комплекс більш тяжіє до західних (придніпровських), ніж до східних (доно-донецьких) зрубних старожитностей (Литвиненко 1999б, 100).

Типологія розвитку ножів з перехрестям для пам'яток зрубної культури різних регіонів показує, що при русі зі сходу на захід (від Волго-Уральського межиріччя до Дніпра) зменшується кількість ранніх типів ножів і, відповідно, збільшується частка пізніх екземплярів (Литвиненко 1994, 162). Вочевидь, така ситуація відбиває хронологічне співвідношення зрубних старожитностей різних регіонів, відповідно до якого при просуванні від Волги до Дніпра зрубна культура «омолоджується», на що вже неодноразово звертали увагу дослідники (Бочкарев/Лесков 1978; Шарафутдинова Э. С. 1985, 167; Бочкарев 1994; Литвиненко 1994, 162).

III горизонт (пізній): характеризується впускними, рідше основними похованнями в насипу курганів, в ґрунтових ямах під кам'яними закладами, а також у класичних цистах і комбінованих скринях), що набули найбільшого поширення в цей період. У положенні небіжчиків переважає сильно скорчена поза на лівому боці з орієнтацією в східний з відхиленнями сектор. Скорчена поза на правому боці на пізньому етапі набуває виразного поширення – це вже не одиничні поховання, а ціла серія. Разом з обрядовою строкатістю в орієнтуванні й позах похованих відзначається деяке почастищення південно-східних відхилень. Основна маса поховань, здійснених за обрядом кремації, відноситься саме до пізнього періоду.

У всіх випадках дані поховання займали верхнє стратиграфічне положення в курганах. На користь цього твердження побічно також може свідчити той факт, що в 14 випадках (58%) поховання, що містили кремовані останки, були в цистах або кам'яних скринях різної конструкції. Як зазначалося раніше, існування подібних кам'яних конструкцій припадає на розвинений і пізній етапи існування зрубної культури. Що стосується цист і скринь складної конструкції, то їх можна віднести до кінця розвиненого – початку пізнього етапу.

У пізніх приазовських похованнях посуд, головним чином, банки, слабо профільовані горщики, рідше ребристі типи зі згладженими ребрами найчастіше стояли біля рук або перед головою померлого. В тісті посудин пізнього хронологічного горизонту курганних могильників Північного Приазов'я дрібний пісок, шамот та жорства використовується у якості домішок. Майже зникають товчена мушля і великозернистий пісок. Зростає питома вага посудин асиметричних форм. Зникає обробка поверхні дрібнозубим штампом. Зовнішня поверхня посуду досить часто піддається лискуванню. Слабо профільовані типи горщиків з м'яким перегином у верхній третині посудини, з невисоким плавно відігнутих вінцем, із закраїною, грубо сформованою біля дна, переважають в керамічному комплексі. Кількісно переважають в керамічній серії банки, які мають діаметр горла, що трохи перевищує діаметр дна. Рідше трапляються відкриті банки, у поодиноких випадках – закриті (зі стягнутим устям). Така деталь формування вінець, як сильний відгин з утворенням внутрішнього ребра або жолобка, повністю зникає. Поступове огрубіння, згладжені ребра, спрощення та поступове зникнення орнаменталії характеризують гострореберний посуд. Інколи в формоутворенні трапляється такий елемент як уступчик на плічках.

В цей період набуває особливого поширення рельєфна орнаменталія посуду на плічках та під краєм вінець одинарними напівкруглими або овальними в перетині наліпними валиками. З рельєфною орнаменталією посуду в цей період продовжує співіснувати заглиблений орнамент. Валики прикрашені зазвичай відбитками різноманітних штамів або пальців/нігтів. Зберігаються у декорі посудин під вінцями й на плічках спрощені орнаментальні мотиви (прокреслені горизонтальні паралельні лінії, заглиблені композиції у вигляді відбитків нігтів або поясу похилих насічок). Відомі композиції з простих одинарних зигзагів, трикутників без основи вершинами донизу.

Інші категорії інвентарю є поодинокими. Рідкісні знахідки металевих виробів представлені виключно голками та шилами. Повністю припиняється практика супроводу поховань бронзовими ножами та прикрасами. Зрідка відзначається присутність в могилі астрагалів. Можливо, скасування практики розміщення в похованні будь-яких предметів, окрім напутньої їжі в керамічній посудині, викликане змінами в ідеології й пов'язаному з нею поховальному обряді, які відбулися на пізньому етапі культури (Литвиненко 1999а, 17).

Таким чином, на підставі 1) курганної порівняльної стратиграфії та 2) типологічного аналізу обрядово-інвентарного комплексу було виокремлено три стратиграфічних горизонти, які відповідають основним хронологічним етапам розвитку зрубно́ї культури Північного Приазов'я. Тут варто погодитись з деякими зауваженнями, висловленими Р. О. Литвиненком з приводу періодизаційних схем, в основу яких покладені стратиграфічні спостереження. Така хронологічна схема, «попри її реальну основу, є штучно створеною моделлю, що відбиває основні тенденції історичної дійсності минулого. Водночас логіка внутрішнього саморозвитку зрубно́ї культури й наявні археологічні свідчення не фіксують жодних стрибків, що приводили, зокрема, до різких змін у поховальному обряді та матеріальній культурі від періоду до періоду. Всі ці зміни відбувалися поступово, еволюційно: поряд зі звичними рисами виникали нові елементи; якийсь час вони співіснували; потім архаїчні традиції поступово згасали та зникали повністю» (переклад наш – В. З.). Таким чином, автор приходить до висновку, що «частина поховальних комплексів, що поєднують в собі різночасові елементи обряду та інвентарю, і відбивають, мабуть, своєрідні «перехідні» етапи, досить важко віднести до певного горизонту» (переклад наш – В. З.; Литвиненко 1994, 61). Оскільки процес цей відбувався поступово, безперервно та еволюційно, то позначені періоди й кордони між ними слід розуміти якоюсь мірою умовно (Литвиненко 1999а, 19).

Висновок до 2 Розділу. В результаті проведеного аналізу курганних та ґрунтових могильників Північного Приазов'я за допомогою методу порівняльної стратиграфії було виділено три хронологічні горизонти – ранній, розвинений, пізній (рис. 88). В цілому, розподіл за горизонтами поховань зрубно́ї культури Північного Приазов'я дав наступні результати (табл. 3). З 1356 поховань до I горизонту (раннього) віднесено 4,7% комплексів, до II горизонту (розвиненого) – 59,1%; до III горизонту (пізнього) – 36,2% (рис. 22).

На Сіверському Дінці була простежена наступна ситуація: I горизонт – 13%; II горизонт – 36%; III горизонт – 51%. При цьому для Донецького кряжа з прилеглими районами аналогічні показники склали відповідно: 1%, 31% і 68%; на лівобережжі та ближньому правобережжі Сіверського Дінця: 31%, 26% і 43%. Ця обставина дозволила автору намітити тенденцію деякого зменшення ранніх і збільшення пізніх комплексів при русі в південному напрямку (Литвиненко 1994, 62), також звернувши увагу на той факт, що подібна ситуація простежена дослідниками й в сусідніх регіонах (Ковалева 1981, 21–22; Пряхин/Матвеев 1988, 158–161; Шарафутдинова Э. С. 1993, 88; Литвиненко 1994, 62; тощо). Картографія розповсюдження поховань зрубно́ї культури Північного Приазов'я за горизонтами наочно ілюструє намічену раніше тенденцію (рис. 23–25).

3 ХАРАКТЕРИСТИКА ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК

У публікаціях широко використовуються такі поняття, як «поховальний обряд», «поховальні традиції», «поховальний культ» або «поховальні звичаї». При цьому авторами часто конкретний зміст кожного поняття не розкривається, в ряді робіт перераховані терміни вживаються як синоніми, а в окремих випадках один і той же термін використовується для позначення понять, нерідко різних за змістом та обсягом. Даному питанню присвячена чимала кількість літератури, в тому числі спеціальної, розроблено ряд структурних схем поховальних пам'яток (Генинг/Борзунов 1975; Леонова/Смирнова 1977; Лебедев 1977; Ковалева 1981а; Ольховский 1986; Обыденнов/Обыденнова 1992; Крамарев 2003б; 2003а; тощо).

На наш погляд, для аналізу могильників зрубно́ї культури Північного Приазов'я найбільш прийнятною є схема В. С. Ольховського, розроблена для євразійських степових поховань раннього залізного віку (Ольховский 1986, 65–76), яка пройшла успішну апробацію, у тому числі на матеріалах поховальних пам'яток зрубно́ї культури (Литвиненко 1994, 64–126; тощо). Запропонована дослідником структура аналізу поховальних пам'яток представлена сукупністю семи груп елементів, поділених

за трьома рівнями: поховання, поховальні комплекси та поховальні групи (Ольховский 1986, 70–71, табл. 1).

Поховальна пам'ятка є не єдиним, хоча й дуже важливим, джерелом для вивчення поховально-го ритуалу. Водночас дослідниками підкреслюється, що достеменність її реконструкції напряму відбивається на коректності остаточних історичних висновків (Литвиненко 1994, 64). Таким чином, комплексну характеристику поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я доцільно здійснювати за такими структурними параметрами:

- 1) топографія і планіграфія курганних могильників;
- 2) курганний насип;
- 3) організація підкурганного простору, сліди ритуальних дій;
- 4) планіграфія поховальних споруд в межах кургану;
- 5) поховальна споруда;
- 6) рештки небіжчика;
- 7) поховальний інвентар.

3.1 Топографічні та ландшафтні особливості розміщення курганів

Південні схили Донецького кряжа виділяються серед навколишнього простору як височина, що протяглася понад 300 км з Пн-Сх-Сх на Пд-Зх-Зх та є степовою пологою рівниною, що порізана мережею річок, балок і ярів, утворених розмивом гірської місцевості. Південно-західні схили Донецького кряжа межують з Приазовською височиною, особливістю якої є відсутність потужного осадового покриву, а виходи корінних порід частково прорізані вузькими долинами річок, що нагадують гірські ущелини. Рельєф характеризується значним по глибині й щільності ерозійним розчленуванням, а геологічна будова – строкатістю літолого-фаціального складу порід, що зумовлює значну різноманітність й контрастність ландшафтної структури. Пагорб височини поступово понижується у південному напрямку і переходить у Приазовську низовину. Вона являє собою рівний степ, що спускається до моря. Рельєф рівнинний, злегка хвилястий і слабо розчленований, з розвинутою гідрографічною мережею (Ланко 1968, 15).

Зональним типом ґрунтів на досліджуваній території є чорноземи звичайні. На плакорах Донецької височини з потужним лесовим покривом це чорноземи. На схилах Кряжа зі скороченим лесовим покривом розвинені чорноземи середньо- і малогумусні, малопотужні, часто змиті, щербеністі. Особливо поширені щербеністі малогумусні чорноземи на схилах Приазовської височини. Навпаки, в низинній частині Приазовської фізико-географічної області фоновий покрив складають родючіші середньогумусні чорноземи міцелярно-карбонатні (Герасименко 1997, 9).

Ще на початку ХХ ст. В. О. Городцов, досліджуючи кургани в Ізюмському повіті Харківської губернії, зазначав їхнє тяжіння до водних джерел (Городцов 1905, 177). Схожі спостереження були зроблені й П. М. Пінєвичем щодо могильників басейну р. Кальміус, який припустив, що кургани в заплаві й долині річки – «другого происхождения, чем те курганы, что цепями унижают нагорья наших балок» (Пиневич 1928, I б). Вже в останні десятиліття минулого століття з'явилися розробки для суміжних з Північним Приазов'ям територій, що демонструють особливості локалізації курганів зрубної культури на різновіддалених від водних джерел ділянках степу. Такі спостереження мали місце щодо зрубних могильників Дніпровського Лівобережжя, в межах Орільсько-Самарського межиріччя (Ковалева 1981, 47–52), Дніпро-Молочанській степовій області (Отрощенко/Болтрик 1982, 38–46), басейну Сіверського Дінця (Литвиненко 1994, 65–67). Подібні дослідження існують і для пам'яток Нижнього Поволжя (Бочкарев/Рысин 2006, 58–69).

Зважаючи на вищезазначені розробки, аналіз топографічного розташування курганів Північного Приазов'я було проведено з урахуванням виділення чотирьох зон (Забавин 2012а, 100–107). Зональний розподіл зумовлено ступенем віддаленості від значних джерел прісної води й пов'язано з ландшафтним перетином місцевості: I зона – заплава; II зона – перша надзаплавна тераса (видалення від річки до 1,5 км); III зона – друга надзаплавна тераса, вододільні гребені та краї вододільних плато (видалення від річки до 10 км); IV зона – глибинні вододільні плато (видалення від річки понад 10 км). Досліджені кургани були віднесені до двох ландшафтно-кліматичних підобластей з суттєво відмінними фізико-географічними та біокліматичними умовами (табл. 4).

З огляду на зональний розподіл досліджених пам'яток, слід зауважити наступне. Міуський півострів має суттєві природно-кліматичні особливості та відрізняється бідністю гідрографічної

мережі й посушливістю клімату. Зараз середня віддаленість досліджених курганних могильників від значних джерел прісної води становить 18,5 км (гирла річок Міус і Самбек), що практично в кілька разів перевищує загальні середньостатистичні показники по регіону. Сьогодні глибина Міуського лиману становить 3–5 м, середня ширина – 2 км, місцями є звуження до 200 м і розширення до 3 км. З'єднується лиман з Азовським морем гирлом шириною близько 400 м, півострів відокремлений від загальної суші широким (1,5–4 км) і довгим (близько 33 км) Міуським лиманом, який є естуарієм р. Міус.

Комплексні палеогеографічні дослідження показують, що новочорноморські відкладення на Нижньому Дону і біля північного узбережжя Таганрозької затоки мають безперервний розріз з давньочорноморськими і складають так звану «давньочорноморську» терасу висотою до 3 м високої заплави Дону. Вік новочорноморської трансгресії визначається в 5,2–2,8 тис. р. (Зайцев 2005, 28–29). Більшість авторів вважають, що найбільш різке зниження рівня Чорного моря відзначається вже у другій половині II тис. до н. е. (Бруяко/Карпов 1992, 87–89). Не піддається сумніву і той факт, що рівень Азовського і Чорного морів на рубежі I тис. до н. е. був нижче сучасного (період Фанагорійської регресії) і в абсолютних величинах коливався від мінус 3 до мінус 10 м відносно рівня моря в сучасну епоху (Щеглов 1978, 15; Тоцев 2007, 6). Враховуючи фізико-географічні та природно-кліматичні особливості півострова, для проведення аналізу топографічного розподілу курганів були виключені пункти, вивчені на території Міуського півострова.

Таким чином, для аналізу було залучено 413 курганів, що містили 1322 поховання (табл. 4).

I зона. З 413 залучених до аналізу курганів до заплавлених могильників віднесено 6 насипів (1,5%), що містили 49 поховань (3,7%). Причому всі віднесені до I зони кургани були досліджені на Приазовській низовині. На південних схилах Донецького кряжа і Приазовській височині подібні поховання не відомі. Подібна ситуація була простежена і на Сіверському Дінці, де заплави взагалі не використовувалися для створення зрубних могильників, втім і поселень (Литвиненко 1994, 65).

II зона. На першій надзаплавній терасі в безпосередній близькості від джерел води, розміщалося 45 курганів (10,9%), в яких було досліджено 169 поховань (12,8%). За ландшафтно-геологічними зонами поховання розподілилися наступним чином: Донецький кряж – 32 поховання (9,0%) з 6 курганів (4,5%); Приазов'я – 137 поховань (14,2%) з 39 курганів (14,0%).

III зона. На другій надзаплавній терасі, вододільних гребенях і краях вододільних плато було зосереджено 318 курганів (77,0%), що містили 920 поховань (77,7%) зрубної культури. Розподіл їх по географічних зонах виявився досить близьким: на Донецькому кряжі в 116 курганах (86,5%) було досліджено 294 поховання (82,8%), в Приазов'ї 202 кургани (72,4%) містили 626 поховань (64,7%).

IV зона. Вододільні плато і глибинні вододіли виявилися слабко насичені курганами: лише 44 насипи (10,6%) з 184 похованнями (13,9%) були віднесені до цієї зони. По географічних зонах ці показники розподілилися наступним чином: Донецький кряж – 29 поховань (8,2%) у 12 курганах (9,0%); Приазов'я – 155 поховань (16,0%) у 32 курганах (11,4%).

Аналіз топографічного розміщення курганних могильників зрубної культури Північного Приазов'я дозволив виявити ситуацію, що є в цілому близькою пам'яткам суміжних та віддалених територій зрубної культурної області (Ковалева 1981, 47–52; Отроценко/Болтрик 1982, 38–46; Синюк/Погорелов 1985, 123; Литвиненко 1994, 65–67; Бочкарев/Рысин 2006, 58–69).

Найбільш насиченою виявилася III зона, в якій було зосереджено близько 80% курганів. Причому, на Кряжі та в Приазов'ї було отримано досить близькі показники. Тяжіння курганів зрубної культури до підвищених ділянок місцевості (гребені вододілів, високі миси й краї вододільних плато) є загальновідомим. Одночасно авторами наголошується, що вододільні гриви та миси, що спускаються до водойм, є не тільки найбільш помітними з інших підвищених і низинних ділянок, але водночас є найближчими ділянками до розташованих в низинах поселень (Литвиненко 1994, 67).

Проте вдалося простежити внутрішні відмінності у розподілі поховальних пам'яток в різних ландшафтних зонах досліджуваного регіону, вочевидь, пов'язані з природно-географічними особливостями. Так, всі віднесені до I (заплавної) зони кургани були розміщені на Приазовській низовині, тоді як на Донецькому кряжі та Приазовській височині подібні поховання поки невідомі. Натомість чітко простежується тенденція до збільшення кількості поховань в курганах IV зони, на південно-західних відрогах Донецького кряжа, при зменшенні питомої ваги поховань на глибинних вододільних плато Приазов'я (без врахування могильників Міуського півострова).

У всіх відомих випадках в заплавлених могильниках поховання зрубної культури були впускними, тобто використовувалися вже наявні насипи попередніх епох. У зв'язку з цим висловлювалося

припущення, що виявлена тенденція ґрунтується на однобічних дослідженнях, коли в ході новобудовних робіт розкопкам піддавалися в основному кургани вододілів, тоді як заплановані могильники залишалися недостатньо вивченими (Литвиненко 1994, 66).

Водночас попри загальну нечисленність, вивчені в IV зоні могильники (вододільні плато і глибинні вододіли), свідчать про те, що ці зони були освоєні лише на межі середнього – пізнього бронзового віку. Щонайменше половина курганів цієї зони Північного Приазов'я була зведена носіями зрубної культури. Решта поховань були впущені або в давніші кургани бабинської культури, або в поодинокі тут насипи ямної та катакомбної культур. Близькі результати були отримані дослідниками й для курганних могильників глибинних степових територій Подінців'я (Литвиненко 1994, 67) і Нижнього Поволжя (Бочкарев/Рысин 2006, 62). Для Орільсько-Самарського межиріччя було відзначено, що появи зрубних степових могильників повсюдно передують кургани з бабинськими похованнями: з 54 степових груп вони були представлені у 39 (Ковалева 1981, 52). Особливості заселення межиріччя Дніпра й Молочної відбиває той факт, що в найпосушливій зоні зі 75 досліджених тут Запорізькою експедицією курганів 54 були насипані над похованнями зрубної культури (Салий 1987, 91). Характерною рисою зазначеного регіону є велика насиченість курганами зрубної культури глибинних ділянок степу, у порівнянні з наближеними до річкових долин плато (Отрощенко/Болтрик 1982, 39).

Спостерігається досить чітка залежність розміщення поховальних пам'яток всього Північного Приазов'я від джерел прісної води й палеокліматичних змін. Більшою мірою тяжіння пунктів до гідрологічної мережі простежується на теренах Приазовської низовини. Клімат району досліджень є помірним континентальним, з наростанням континентальності в східному напрямку. Найбільшими тепловими ресурсами виділяється Приазовська область. Водночас вона є і найбільш посушливою: річна кількість опадів в цей час складає 425–450 мм, тоді як на Донецькому кряжі показник дорівнює 464–556 мм. Підвищення кількості опадів на кряжі зумовлено орографічною ситуацією. Донецька височина, у порівнянні з Приазовською низовиною, характеризується також більшою тривалістю залягання снігового покриву, великою кількістю злив, туманів, підвищеними показниками стоку. І, як демонструють палеогеографічні дослідження, ці особливості розподілу кліматичних умов існували в більшості стадій голоцену. Причому, якщо в першій половині голоцену простежувалася пряма залежність між теплом і зволоженням, то від початкових фаз суббореального періоду встановлюється зворотний зв'язок між цими компонентами (Герасименко 1997, 9, 55).

Цей показник зазнавав певних якісних змін в часі. Аналіз топографічного розміщення поховань зрубної культури Північного Приазов'я за горизонтами дозволив виявити деяку динаміку та хронологічні відмінності (табл. 5). Так, поховання I хронологічного горизонту не відомі в I та II топографічних зонах, в III зоні досліджено 98,4% поховань, в IV зоні – 1,6%. II хронологічний горизонт: I зона – 0,8%, II зона – 9,4%, III зона – 73,1%, IV зон – 16,7%. III хронологічний горизонт: I зона – 9,1%, II зона – 20,0%, III зона – 59,9%, IV зона – 11,0%.

Дослідниками неодноразово робилися спроби відповісти на питання щодо причин інтенсивності проникнення стародавнього населення у відкритий степ в різні періоди історії. Так, вирішальна роль в процесі освоєння безводних степових просторів за доби бронзи відводилася явищам соціального характеру, що визначаються насамперед природним зростанням народонаселення в умовах екстенсивного господарювання в межиріччі Дніпра й Молочної (Отрощенко/Болтрик 1982, 45). З розвитком екстенсивного кочового скотарства пов'язували й освоєння віддалених від значних джерел прісної води ділянок в Орільсько-Самарському межиріччі (Ковалева 1981, 50). Водночас незаперечним є той факт, що на палеоекономіку будь-якого соціуму завжди впливають природно-кліматичні та ландшафтні чинники.

3.2 Курганне будівництво

Виявлення тенденцій планування курганних могильників об'єктивно ускладнено тим фактом, що в переважній більшості випадків некрополі досліджувалися не повністю. Нерідко розкопкам піддавалися тільки одиничні насипи. Ця обставина пояснюється специфікою досліджень новобудовних експедицій, зумовлених завданнями господарського освоєння степу. Ситуація посилюється незадовільним станом окремих курганних насипів і курганних полів у цілому. Дослідники відзначають, що, ймовірно, частина малих курганів свого часу не була помічена топографами й тому не відзначена на картах, або була повністю розорана ще до проведення

обстежень і не проявляє ніяких зовнішніх ознак на сучасному рельєфі (Дегерменджи 2004, 3). Згідно з багаторічними спостереженнями, С. Ж. Пустовалов наголошує, що висота курганів, які піддаються інтенсивній ерозії, щорічно зменшується на 5–10 см. Таким чином, метровий курган зникає з поверхні землі через 10, в кращому разі через 20 років. (Пустовалов 1999, 19). Так, наприклад, на о. Хортиця зі 129 курганів на сьогодні залишилися тільки 29 (Козачок 1991, 82–94). Цей список, що відбиває плачевний стан курганних груп та окремих курганів, можна було б продовжити. Однак, антропогенний фактор не є єдиною проблемою збереження пам'яток, чималу роль відіграють денудаційні та акумулятивні процеси.

Слід також зазначити, що деякими авторами розкопок не завжди приділялася належна увага питанням планіграфії курганних могильників. На цей недолік дослідники вже звертали увагу, відзначаючи, що «в некоторых публикациях (особенно – прошлых десятилетий) отсутствуют планы могильников (либо они такие миниатюрные, что работать с ними крайне трудно), не указываются расстояния между курганами» (Цимиданов 2010, 56). Ці факти ускладнюють повноцінний аналіз курганних могильників, а іноді роблять неможливими певні висновки з багатьох питань давньої історії степових культур в цілому, а зрубної культури Північного Приазов'я зокрема. У цьому контексті особливого значення набувають матеріали нечисленних могильників, досліджених повністю або максимально повно із залученням планіграфічних і стратиграфічних даних.

Як вже зазначалося, власне курганне будівництво носіїв зрубної культури Північного Приазов'я в заплавах могильників не відомо. У всіх відомих випадках поховання зрубної культури тут були впускними, тобто використовувалися вже наявні насипи попередніх епох. Таким чином, розміщення зрубних впускних поховань цілком залежало від планування більш давніх насипів.

Про планіграфію власних зрубних курганних могильників можна говорити тільки стосовно степових курганів, розташованих на високих річкових терасах, вододільних плато і глибинних вододілах. У переважній більшості випадків могильники зрубної культури формувалися поруч або в безпосередній близькості з давнішими курганами ямної або бабинської культур. Планіграфічний аналіз курганних могильників зрубної культури Північного Приазов'я дозволив виділити кілька основних форм розміщення насипів у групі.

Лінійне планування (рядами). При такому плануванні насипи могильника вишикувані в ряд (ланцюгом), з переважанням широтного напрямку (рис. 26: 6; 27: 22–25, 30; Даниленко/Гершкович/Швецов 1975; Привалова/Привалов 1980; Гершкович 1987; Ларенок В. А. 1998а; Моруженко/Литвиненко 1993; Посредников/Кравец/Ткачев 1994; тощо), рідше відзначається розміщення за лінією північ – південь (рис. 26: 3; 27: 19, 28; Привалов/Андриенко/Моруженко 1978; Шаповалов и др. 1986; Посредников/Зарайская 1993). У Приазов'ї ланцюжки містилися від двох до чотирьох зрубних курганів. Таке розміщення курганів здебільшого зумовлене рельєфом місцевості: насипи витягнуті по гребенях вододілів, дублюючи контури балок або схилів плато (Отрощенко 1977, 11; Ковалева 1981а, 53; Крамарев 2003б, 153).

Однак неодноразово відзначено й випадки, коли напрям розміщення насипів зрубної культури не визначався топографією місцевості. Центральне місце в таких групах найчастіше належить найбільшому насипу передзрубного часу. При цьому, кургани зрубної культури могли розміщуватися в проміжках між відносно віддаленими один від одного насипами попередніх культур, тим самим ущільнюючи курганну групу більш (рис. 26: 13; 27: 17, 20; Болтрик/Гаврилюк/Фиалко 1985; Евдокимов 1992; Привалов/Андриенко/Моруженко 1978). В тих випадках, коли відстань між уже існуючими курганами була незначною, розміщуваний між ними насип міг об'єднувати їх в одну довгу могилу (рис. 26: 12; Моруженко и др. 1988).

Формування ланцюга могло відбуватися також шляхом прибудови до поодинокого давнього кургану тільки насипів зрубної культури (рис. 26: 2, 7; 27: 16; Моруженко и др. 1983; 1984; Посредников 1992а; 1998; Забавин 2011б; тощо). Поряд з однобічним збільшенням групи, відомі випадки й двобічного добудовування курганних ланцюжків (рис. 26: 10; 27: 15, 26, 28; Шаповалов и др. 1986; Ильюков/Казакова 1988; Клименко/Усачук/Цымбал 1994; Клименко 1998; Санжаров и др. 2003).

Як варіант лінійного розміщення можна розглядати ланцюжок з відгалуженням. При такому плануванні один або декілька насипів можуть відхилитися від основного курганного ряду (рис. 26: 10; 27: 28; Шаповалов и др. 1986; Клименко 1998). Можливо, тут діє принцип дистанціювання одного з курганів від інших зрубних насипів даного некрополя, тобто розміщення кургану неподалік решти зрубних, але на певній відстані, яка значно перевищує дистанції між останніми. Можливо, таке дистанціювання було зумовлене якимись соціальними чинниками. Можна припустити, що

дистанціювалися від основної групи поховання осіб вищого від решти небіжчиків рангу (Цимиданов 2010, 70).

Багатьма авторами виділяється спосіб розміщення насипів в могильнику компактною групою або «кущем» (Синюк/Погорелов 1985, 123; Берестнев 1994, 16–17). Розміщення курганів у групі без видимої системи дозволяє визначати подібний спосіб також як «купчасте» (Ковалева 1981, 53) або «безсистемне» планування (Цимиданов 2010, 62). Таке розміщення неодноразово відзначено і в Північному Приазов'ї (рис. 26: 1, 4, 5; 27: 29; Братченко 1997; Клименко 1998; Ларенок П. А. 1998в). Як варіанти розміщення насипів в могильнику компактною групою можна також розглядати розміщення курганів парою (рис. 26: 9; Моруженко *и др.* 1983) або трикутником (рис. 27: 16, 17; Болтрик/Гаврилюк/Фиалко 1985; Забавин 2011б). Деякі автори схильні виділяти так зване «радіальне» планування, приводячи для прикладу групу з 8 насипів, досліджену біля с. Басань (рис. 27: 27; Пleshивенко 1993; Цимиданов 2010, 62).

В окремих випадках дотримувалися пропорції відстаней між насипами. Іноді розміщення окремих курганів підпорядковувалося певному плану, що давало можливість дослідникам говорити про так звані «ансамблі». В межах Приазов'я подібний «ансамбль» було розкопану верхів'ях р. Кринки поблизу м. Шахтарська Донецької області (рис. 27: 15; Санжаров *и др.* 2003, 157). Певна система простежується також у плануванні дослідженого на південних відрогах Донецького кряжа могильника біля с. Благівка Луганської області (рис. 26: 8; Посредников 1987). У межах даних могильників положення що домінує зазвичай займали довгі могили зі з'єднувальними досипками. Проте найяскравіші комплекси такого роду було виявлено у Дніпро-Молочанському межиріччі (Отрощенко 1993, 24–26).

Поряд з могильниками, що складаються з декількох насипів, на теренах Північного Приазов'я відомі й поодинокі або парні кургани зрубної культури, зведені осторонь чи на деякому віддаленні від насипів попередніх епох. Як правило, такі кургани містять обрядово і хронологічно близькі поховання, що дозволяє припускати наявність між похованнями певного генетичного зв'язку (рис. 26: 11, 16; Литвиненко/Посредников/Гриб 1992; Литвиненко/Зарайская 2004; Забавин 2011б). Тут слід зауважити деяку відмінність від ситуації, простеженої в басейні Сіверського Дінця, де курганні групи, що сформувалися осторонь стародавніх курганів і містили лише насипи зрубної культури, є практично невідомими (Литвиненко 1994, 71). У Приазов'ї відомо кілька могильників, що містять тільки зрубні насипи. Як приклад можна навести групу з двох курганів, досліджених в могильнику Шевчени біля с. Шевченко Донецької області (рис. 26: 9; Моруженко *и др.* 1983; 1984). У могильниках, розкопаних біля с. Дружне та м. Юнокомунарівськ (Бунге) Донецької області, містилося відповідно 3 та 4 насипи зрубної культури (рис. 27: 21, 31; Клименко/Усачук/Цымбал 1994).

Досліджені повністю або майже повністю великі курганні групи зрубної культури дозволяють якоюсь мірою говорити і про послідовність їх зведення. Показовим є формування курганної групи Бабакова могила, дослідженої поблизу с. Басань Запорізької області. Початок могильнику було покладено курганами 2, 3, 4 та 8, спорудженими в ямно-катакомбний час. Потім до кургану 4 були впущені два бабинських поховання, що супроводжувалися досипками. Більшість поховань зрубної культури було зосереджено у власних курганах 1, 5, 6, 7, за винятком двох – впущених до ямного кургану 2 та вже згаданого кургану 8 з основним катакомбним похованням. Особливо слід відзначити поховання 5 й поховання 9, що супроводжує його, які були впущені до міжкурганного простору насипів 3 та 4 з подальшим зведенням об'єднувальної досипки (Пleshивенко 1993, 154–155). При спорудженні гробниці поховання 5 було застосовано досить рідкісний будівельний прийом, коли скриню встановили не в ямі, а на давньому горизонті (Литвиненко 1992а, 37).

Багаторічні стратиграфічні спостереження на Сіверському Дінці та в Приазов'ї показують, що поховання, впущені до древнього кургану, є більш ранніми відносно решти однокультурних, справлених у власних насипах (Литвиненко 1994, 69; Забавин 2010, 182). Таким чином, зведені поруч з древніми насипами кургани зрубної культури виявляються пізнішими за впускні до цих древніх курганів комплекси. При цьому можна припустити, що давність курганів зрубної культури в ланцюжку визначається ступенем близькості до центрального насипу. У могильнику I, дослідженому на Донецькому кряжу неподалік с. Астахове, найдавнішим був курган 3, споруджений у ямно-катакомбний час. До нього були впущені поховання зрубної культури, які за культурно-хронологічними ознаками можна віднести до раннього етапу розвитку зрубної культури Сіверського Дінця. Зведений поруч курган 2 містив поховання розвиненого і пізнього етапів зрубної культури. У могильнику Астахове IV найдавнішими були ямний курган 22 і курган 18 катакомбної

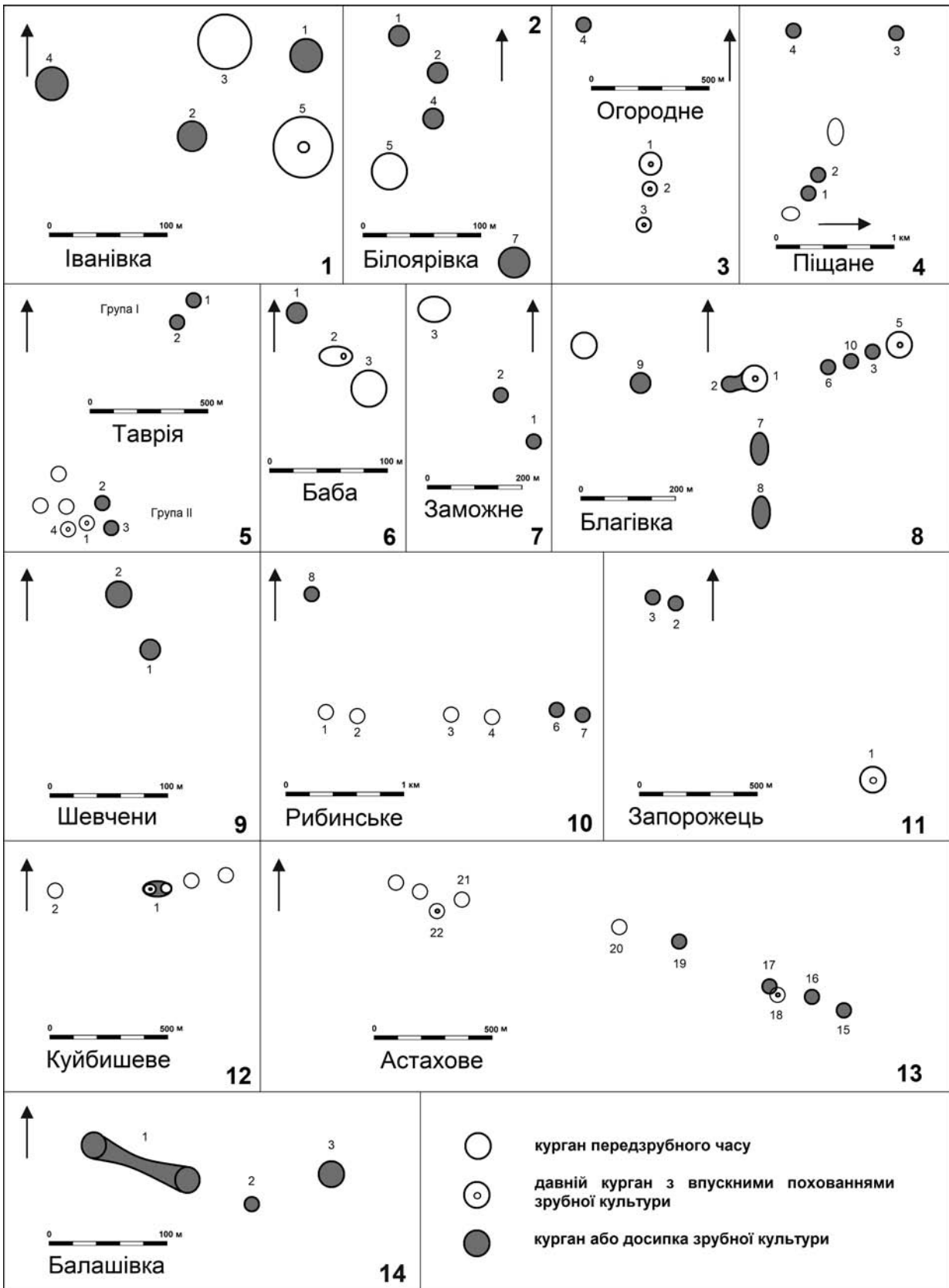

Рис. 26. Планіграфія курганів зрубної культури Північного Приазов'я (1): 1 – Новомиколаївка; 2 – Білоярівка; 3 – Огородне; 4 – Антонівка; 5 – Таврія; 6 – Білоцерківка; 7 – Попорізівка; 8 – Благівка; 9 – Шевчени; 10 – Рибинське; 11 – Новоукраїнка; 12 – Куйбишеве; 13 – Астахове IV; 14 – Балашівка.

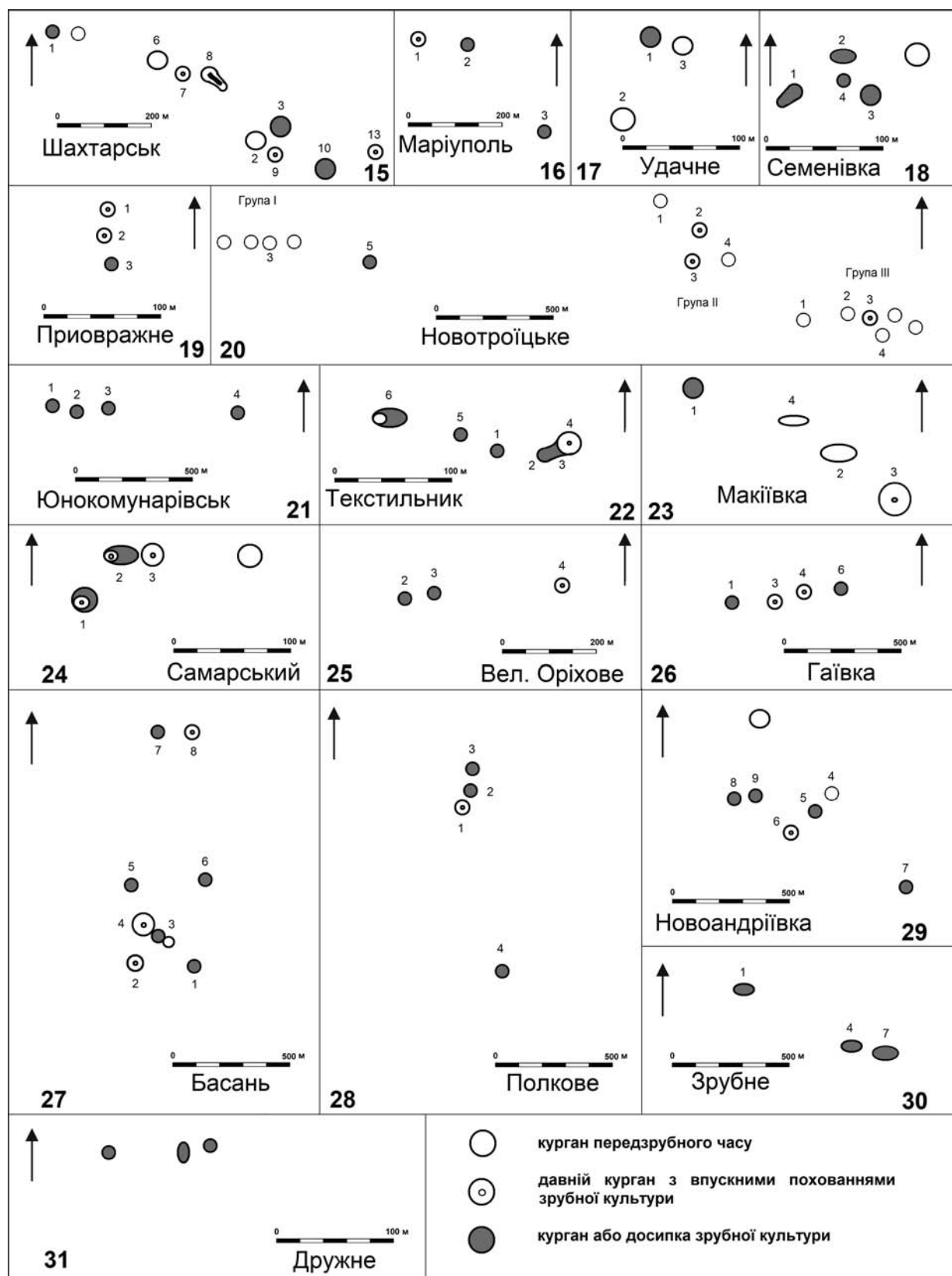

Рис. 27. Планіграфія курганів зрубної культури Північного Приазов'я (2): 15 – Шахтарськ; 16 – Маріуполь (Східний); 17 – Вдале; 18 – Семенівка; 19 – Красногорівка; 20 – Юнокомунарівськ; 21 – Новотроїцьке; 22 – Текстильник (Донецьк); 23 – Макіївка; 24 – Самарський; 25 – Велике Оріхове; 26 – Гаївка-Каймакчи; 27 – Басань; 28 – Полкове; 29 – Новоандріївка; 30 – Зрубне; 31 – Дружне.

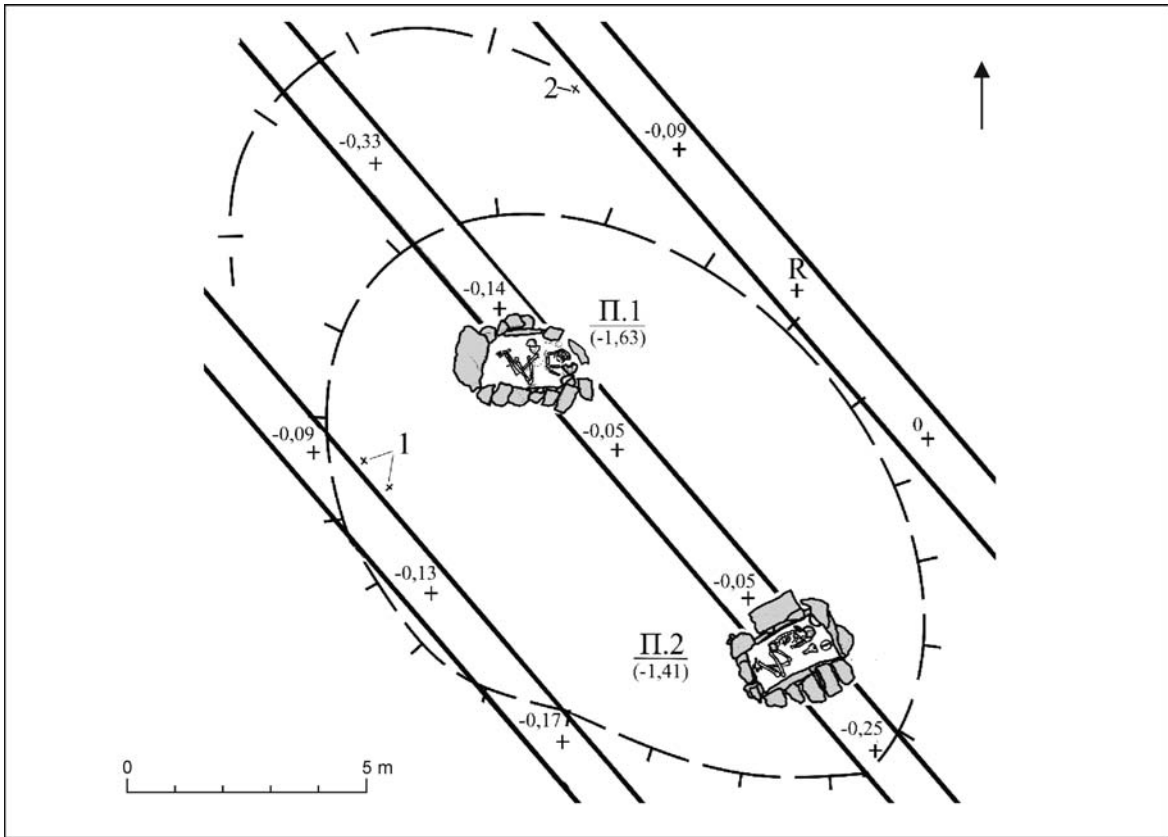

Рис. 28. План довгого кургану 4 біля с. Комишувате.

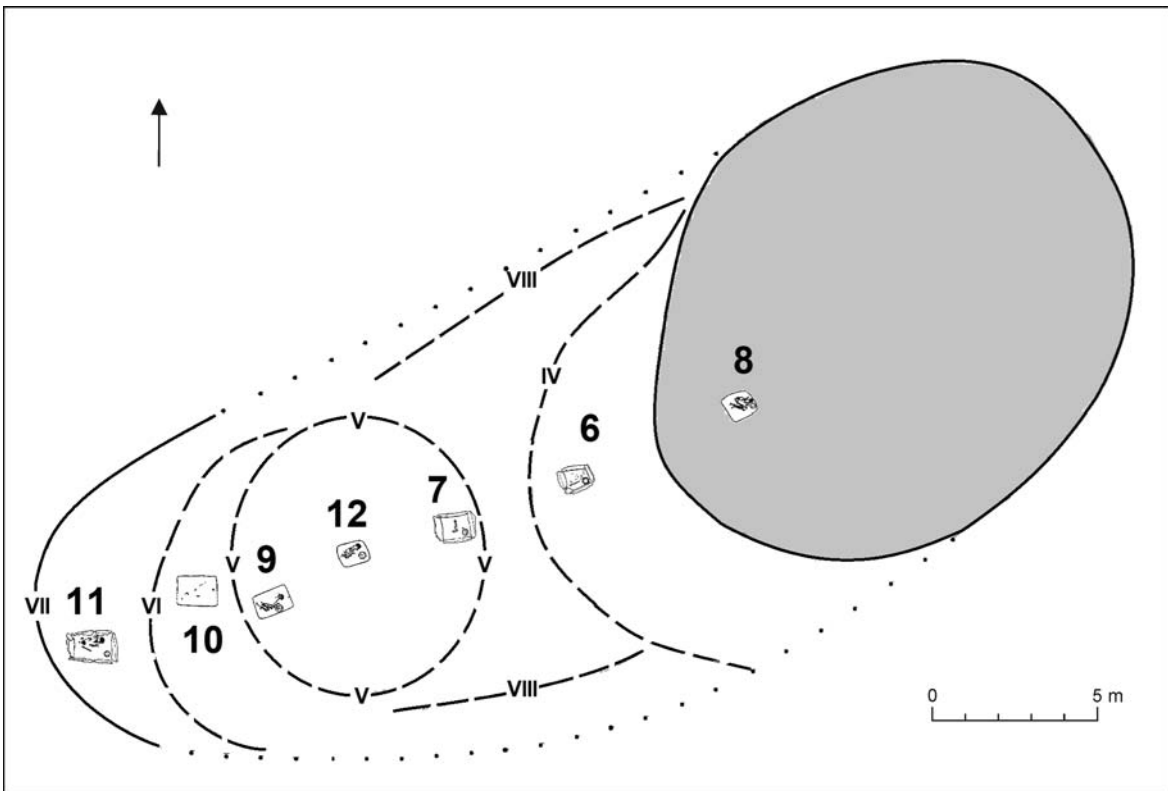

Рис. 29. План довгого кургану 1 біля с. Орловське.

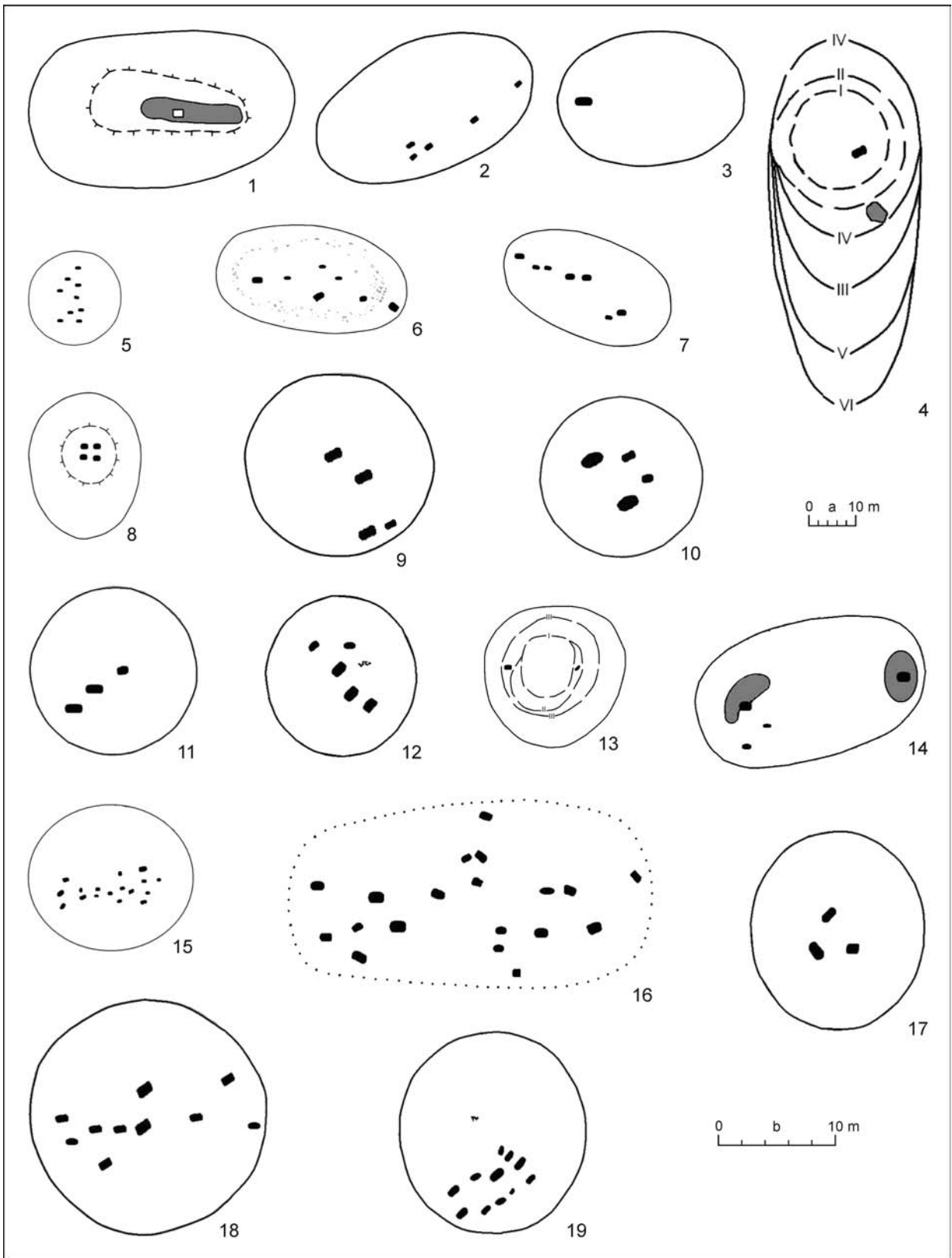

Рис. 30. Овальні та круглі кургани з лінійним та радіальним плануванням: 1, 2 – Семенівка к. 2, 1; 3 – Бобрікове к. 1; 4, 5 – Благівка к. 7, 10; 6, 7 – Зрубне к. 7, 1; 8 – Білоярівка к. 7; 9–11 – Астахове к. 2, 7, 11; 12 – Маріуполь-Східний к. 3; 13 – Новозар'ївка к. 1; 14 – Баба к. 2; 15 – Огородне к. 4; 16 – Нижня Кринка к. 8; 17 – Шевченко к. 3/1; 18 – Клунникове к. 5; 19 – Малий Кут к. 2. Масштаб: а – 1–8, 13–15; б – 9–12, 16–19.

культури. Курган 18 і курган 17, що злилися, містили поховання раннього і розвиненого етапів. Споруджений поруч з ними ланцюжок зрубних курганів 15, 16 і 19 містив поховання, що належать до пізнього етапу існування зрубною культури (Евдокимов 1992; Литвиненко 1994, 70).

Є не виявлені до кінця причини відсутності поруч із великими поселеннями некрополів, а в ряді випадків – поблизу курганних груп стаціонарних поселень. Було висунуто припущення у зв'язку з цим, що така ситуація може бути пояснена тим, що багато великих курганних некрополів були спільними для декількох зрубних селищ (Горбунов 2006, 55). Водночас на думку В. В. Отрощенко, найближчій до поселення курганний могильник був місцем проведення громадських зборів і церемоній, тобто курган мав не тільки меморіальну, а й культову функцію (Отрощенко 1990, 6). Але у цьому контексті доцільно згадати про Степанівське поселення на Донецькому кряжі, де поряд з поселенням БМЗК був досліджений курган, безпосередньо з ним пов'язаний (Бровендер 2012а; 2013). Таким чином, причина відсутності поруч із великими поселеннями некрополів у Приазов'ї скоріш за все полягає у рівні археологічного дослідження в зоні розташування курганів зрубною спільноти.

3.3 Курганні насипи

Для характеристики курганних насипів зрубною культури Північного Приазов'я було залучено лише ті кургани, зведення яких так чи інакше пов'язане з діяльністю носіїв цієї культури. Для аналізу конструктивних особливостей і масштабів курганного будівництва ми залучили 238 курганів, що містять 730 поховань зрубною культури. З цього масиву 210 курганів (43,3%) були власне зрубними й містили 650 основних і впускних поховань (44,2%). Співвідношення насипів з кількістю виявлених у них поховань відбито в таблиці насиченості курганів похованнями зрубною культури (табл. 6). Подібна ситуація з насиченістю курганів зрубними похованнями спостерігається і на Нижньому Дону. Тут відзначається загальна нечисленність могил в насипу: 1–3, рідше 3–5, поодинокі випадки розміщення 6–8 і більше поховань (Шарафутдинова Э. С. 1985, 149). Для Нижнього Поволжя також зафіксовано близькі показники: звичайною тут вважається практика розміщення в кургані 3–4 поховань, рідше 6–8 і більше могил (Бочкарев/Рысин 2006, 60).

Наведені цифри не дають повної картини курганного будівництва носіїв зрубною культури. Крім створення насипів над основними похованнями, над впускними могилами часто також зводилися досипки, іноді доволі значні, що перевершують площею та об'ємом первинні насипи. Однак об'єктивні (антропогенний фактор, денудаційні й акумулятивні процеси) та суб'єктивні (методика розкопок, рівень фіксації і стан звітної документації) чинники не дозволяють у всіх випадках стратиграфічно чітко фіксувати досипки. Ймовірно, в реальності таких випадків було значно більше. Таким чином, наведені цифри дозволяють говорити про те, що в зрубний час для здійснення поховання однаково часто використовувалися як власні насипи, так і кургани попередніх епох.

Характеристика надмогильних споруд включає опис розмірів, форми, конструктивних особливостей насипу, а також всіляких підкурганних елементів на кшталт валів, ровів, залишків вогнищ тощо. У Приазов'ї відомі три основні форми в плані курганного насипу: округлі, овальні та «гантелеподібні». Округлі насипи є найпоширенішими й споруджувалися, як правило, над поодинокими основними похованнями або над не чисельною групою основних поховань. Типові для Приазов'я насипи зрубною культури мають діаметр 10–15 м і висоту 0,5–1 м, кургани більших розмірів трапляються значно рідше.

Що стосується овальних насипів, то трапляються вони дещо рідше крутих, хоча визначення кількісного співвідношення між ними ускладнене кількома обставинами. Овальна в плані форма кургану досить часто може утворюватися внаслідок денудаційних і акумулятивних процесів, а також в ході багаторічної оранки. Крім того, на інформативності звітної документації позначається рівень і якість нівелювання курганних насипів, застосовуваного різними дослідниками (від інструментального до окомірного). Втім є кілька документованих фактів спорудження первинного овального насипу. Як правило, зведення подібного насипу пов'язане з групою розміщених лінійно зрубних поховань, причому планування останніх часто і визначало подовжену форму кургану (рис. 30: 2). Водночас відомі й овальні кургани, зведені над поодинокими похованнями, при цьому центр насипу опинявся зміщеним від могили в подовжньому напрямку. Показовими в цьому плані є кургани 7 і 8, досліджені біля с. Благівка у верхів'ях р. Міус. Овальний насип кургану 7 мав вершину, зсунуто до північного краю, під яким розташовувалося основне поховання (рис. 30: 4). Аналогічно

ситуацію було зафіксовано під овальним насипом кургану 8 (Моруженко *и др.* 1981). Примітним є, що Р. О. Литвиненко в такому випадку порівнює форму насипу кургану 7 з так званими «хвостатими» курганами, виділеними В. В. Отроценком у Наддніпрянщині, що їх виділено в першу групу подовжених курганів (Отрощенко 1976а; Литвиненко 1994, 72).

Слід зауважити, що разом зі зведенням власних овальних насипів, досить часто носіями зрубної культури в Приазов'ї практикувалося і формування подібних курганів шляхом добудови насипів попередніх епох. Найпоширенішою була однобічна добудова первинного кургану, яка пов'язується з поодинокими похованнями зрубної культури, розміщеними в полі або біля підніжжя первинного насипу (рис. 28). Наприклад, такий комплекс було зафіксовано в кургані 1 групи Більмак Могила, дослідженому біля с. Трудове Куйбишевського р-ну Запорізької обл. Тут первинний насип було споруджено над похованням 1 катакомбної культури. Потім до його поли було введено зрубне поховання 2 у кам'яній скрині з подальшим спорудженням досипки, внаслідок чого насип набув подовженої грушоподібної в плані форми (Самар/Антонов 1996). Насправді ймовірно, таких випадків було значно більше, проте чітка їх фіксація ускладнена вище переліченими об'єктивними й суб'єктивними обставинами. Можна також припустити, що подібні досипки пов'язувалися одночасно з групою поховань. Відомі випадки, коли стародавній насип добудовувався шляхом досипок над впускними зрубними похованнями, розміщеними в протилежних полах кургану. Подібну ситуацію зафіксовано в кургані 1 поблизу с. Новозар'ївка Старобешівського р-ну Донецької обл. (рис. 30: 13; Привалов *и др.* 1978).

У Приазов'ї лише одного разу зафіксовано випадок подовження стародавнього насипу шляхом прилаштування багаторазових однобічних досипок. Біля с. Орловське Тельманівського р-ну Донецької обл. був досліджений курган, що належить до групи так званих «довгих» могил (рис. 29). Аналіз стратиграфії та планіграфії кургану дозволив реконструювати послідовність його спорудження. Внаслідок усіх досипок загальна довжина кургану досягла 60 м, найбільша ширина близько 20 м, висота 2,3 м (Забавин 2010).

Подібні насипи І. Ф. Ковальова відносить до першого типу довгих могил. Другий тип довгих курганів, на думку авторки, є більш рідкісним, втім характерним явищем, коли спорудження об'єднувальної досипки відбувалося над могилою, розміщеною в проміжку між двома стародавніми курганами (Ковалева 1988, 21–22). У групі Бабакова могила досліджено довгу могилу, початок якій було покладено в ямно-катакомбний час (рис. 31: 8). Потім до міжкурганного простору насипів 3 і 4 було впущене поховання 5, вчинене в кам'яній скрині на краю ритуального майданчика, а також поховання 9, що супроводжувало його, з подальшим спорудженням з'єднувальної досипки (Плешивенко 1993).

Відомі випадки й дещо іншої послідовності зведення подібних насипів. Біля с. Антонівка Розівського р-ну Запорізької обл. досліджено довгу могилу 2 (рис. 31: 1). До моменту розкопок курган являв собою довгий насип з однією вершиною, витягнутий строго за лінією $Zx - Sx$, завдовжки 47 м, завширшки близько 20 м і заввишки 1,0 м над рівнем сучасної поверхні. Початок зведення складної конструкції було покладено спорудженням насипу А яйцеподібної в плані форми над похованням бабинської культури. Впритул до цього насипу із заходу було зведено насип Б, що перекривав 9 одночасних поховань покровської культури за термінологією автора розкопок (Самар 1998, 77). Потім до сідловини між двома насипами було впущене поховання 4, над яким зведено досипку. Поховання оточувало дві дуги, складені з каменів рваного граніту, краї яких заходили на насипи А і Б. Згодом до сформованого насипу було впущені кілька поховань зрубної культури (Самар/Антонов 1996). Дослідниками неодноразово зазначалося, що поховання, розміщені під з'єднувальною перемичкою, почасти виділяються на загальному тлі зрубних комплексів і характеризуються підвищеним рівнем соціальної значущості.

Поховання, розміщені під з'єднувальною перемичкою, супроводжуються багатим інвентарем і складними конструкціями (Отрощенко 1981, 87; Плешивенко 1993, 155; Литвиненко 1994, 73; Самар 1998, 77; тощо). Висувається також припущення, що особи, поховані під сполучними досипками, займали в суспільстві найвище положення, ніж особи, поховані під індивідуальними курганами й досипками, а сама перемичка фіксує рангові, а не статусні відмінності (Цимиданов 2004а, 40).

З останньою групою овальних курганів тісно пов'язані так звані «гантелеподібні» насипи. У виділеній групі курганів В. В. Отрощенко розрізняє власне «гантелеподібні» і «вісімкоподібні» насипи, залежно від розмірів перемички (Отрощенко 1976а). Крім того, І. Ф. Ковальовою виділяється «булавоподібна» та складна «Г-подібна» форма насипів (Ковалева 1988, 20). Кургани «гантелеподібної»

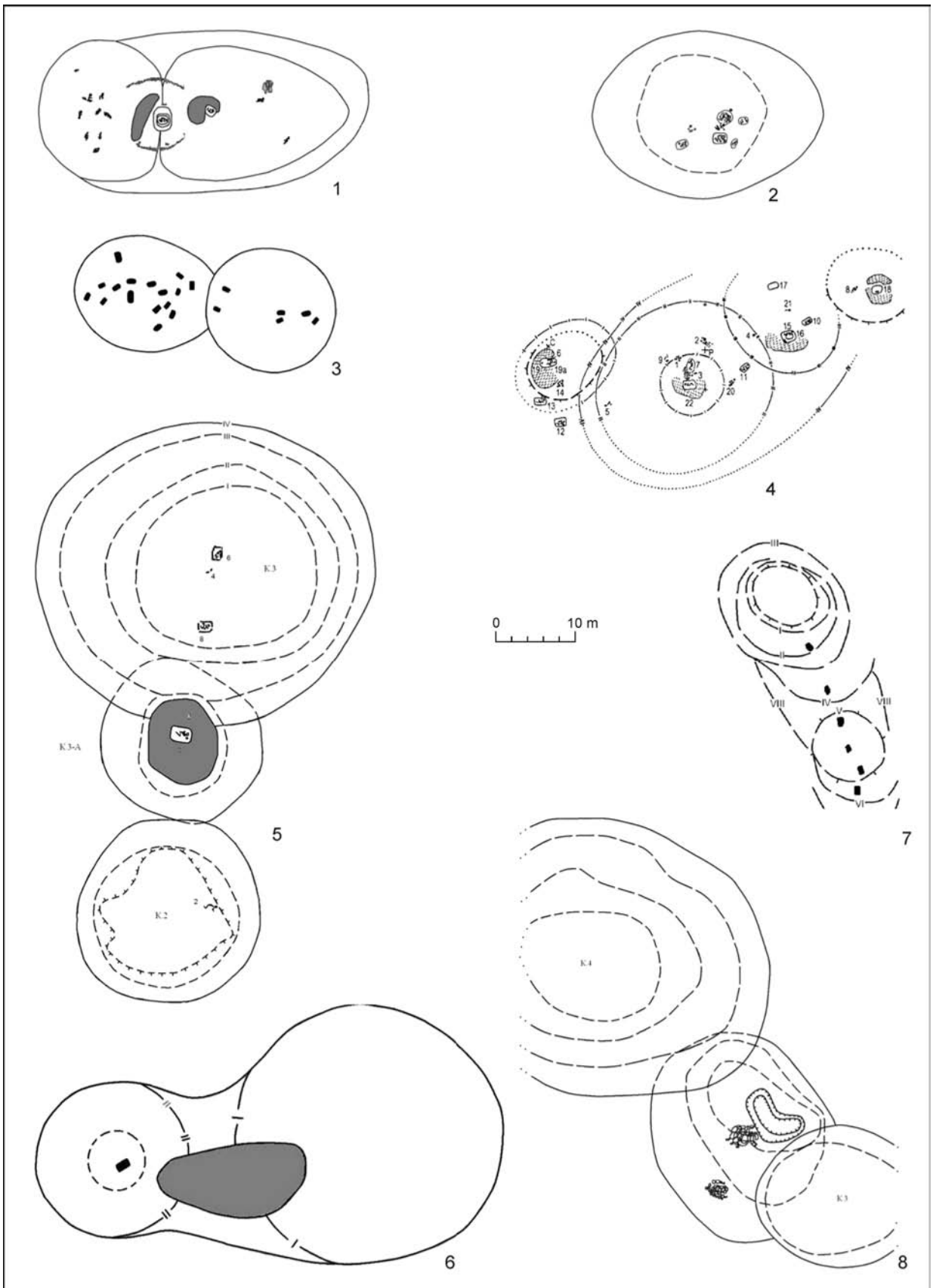

Рис. 31. Курганне будівництво: 1 – Антонівка к. 2; 2 – Шевченко к. 3/2; 3 – Астахове кк. 17, 18; 4 – Запорожець к. 1; 5 – Кінські Роздори кк. 2, 3, 3-А; 6 – Благівка кк. 1, 2; 7 – Орловське-91 к. 1; 8 – Басань (Бабакова Могила) кк. 3, 4.

в плані форми в Приазов'ї трапляються досить рідко. Прикладом подібних є довга могила 1, досліджена в групі поблизу х. Балашівка біля с. Старогнатівка Тельманівського р-ну Донецької обл. (Посредников и др. 1991). До моменту розкопок курган являв собою насип гантелеподібної форми, завдовжки 120 м, завширшки 20–30 м, заввишки до 1,0 м. У насипу виділялося три вершини (дві східні та західна). У кургані було відкрито 11 поховань зрубної культури. Початок кургану і всьому курганному могильнику було покладено групою з шести основних поховань, що розташовувалися в ряд по довгій осі кургану. Наявний деякий час ґрунтовий могильник був перекритий згодом єдиним насипом. Приблизно в цей же час за 55 м від колективного ґрунтового могильника було скоєно ще одне поховання, над яким був зведений насип овальної форми. Деяко пізніше в проміжку між первинними курганами було впущене поховання в кам'яній скрині. З ним пов'язаний земляний вал, який з'єднав обидва насипи (Литвиненко 1992а, 15–16; 1993а, 63).

Близьку ситуацію зафіксовано в курганній групі, дослідженій біля с. Кінські Роздори Пологівського р-ну Запорізької обл. До моменту розкопок кургани 2, 3 і 3-А мали вигляд гантелеподібної в плані єдиної споруди з двома різновеликими вершинами (рис. 31: 5). За доби пізньої бронзи між курганами 2 і 3, спорудженими в ямно-катакомбний час, було справлене поховання зрубної культури. Пізніше в насип кургану 3 було впущено два поховання (6 і 8) зрубної культури в кам'яних скринях. Вони були перекриті каменем, а потім насипом, який частково перекрив поверхню кургану 3-А. Нарешті, зрубне поховання 4 було впущене з поверхні кургану, досипкою не супроводжувалося (Плешивенко 1995, 149).

Для Приазов'я більш характерною слід визнати саме «вісілкоподібну» форму насипів з коротшою перемичкою. Подібні насипи, як правило, утворені за допомогою об'єднувальної досипки над зрубним похованням, влаштованим між первинними курганами та перекритим досипкою, часто у вигляді короткого валу. При спорудженні таких насипів у більшості випадків з'єднанню піддавалися кургани ранніх епох. Відомі випадки, коли довга могила формувалася великою об'єднувальною досипкою, спорудженою над похованням зрубної культури, влаштованим поруч з древнім курганом, який цією ж досипкою перекривався. Така ситуація ілюструється курганами 1 і 2 могильника Благівка (рис. 31: 6; Посредников 1987). Відомі випадки, коли досипкою об'єднувалися не два, а три чи навіть чотири первинних кургани, в результаті чого утворювався довгий багатоланковий насип. Подібну ситуацію зафіксовано в кургані 1 поблизу с. Запорожець Тельманівського р-ну Донецької обл. (рис. 31: 4). Тут єдиною досипкою, потужністю щонайменше 0,9 м було завершено формування довгої могили, яка об'єднала зведені поруч чотири невеликих бабинських кургани, в насипах яких було влаштовано могильник зрубної культури (Литвиненко/Зарайская 2004, 230).

Таким чином, можна зробити висновок, що формування більшості довгих могил пов'язане зі спорудженням конструктивних досипок до власних курганів, а також до стародавніх насипів. Для досліджуваного регіону потужність основної маси досипок складає 0,5–1,0 м, що відповідає висотам власне зрубних насипів.

Зведенню курганного насипу іноді передували певні дії з підготовки місця поховання. При цьому важливу роль відводили вогню, свідомства якого в процесі досліджень фіксуються слідами вогнищ, зольних плям, вугілля, кальцинованих кісток. Дослідниками іноді наголошується, що вогненний ритуал міг також завершувати похоронну церемонію. В таких випадках залишки вогнищ, які фіксуються в насипах курганів, відзначають одну з проміжних стадій їхнього будівництва (Берестнев 2001, 82).

До конструктивних елементів курганів можна також віднести ритуальні майданчики, що періодично фіксуються під час розкопок. Ці майданчики являють собою в більшості випадків спеціально обладнані місця для здійснення культових церемоній, що входили до поховальної практики. Подібний ритуальний майданчик було досліджено в довгому кургані групи Бабакова могила поблизу с. Басань (рис. 31: 8). В кургані до міжкурганного простору древніх насипів 3 і 4 було впущене поховання 5, справлене в кам'яній скрині на краю ритуального майданчика, з подальшим спорудженням валу та об'єднувальної досипки. Для пристрою ритуального майданчика на ділянці 8 × 15 м було вибрано ґрунт на глибину 0,3–0,4 м. Вся площа поглиблення була вистелена шаром очерету. Глина на дні носила сліди багаття. У кількох місцях майданчика виявлені деревне вугілля, фрагменти кераміки та кістки тварин. Первинний насип валу мав форму овалу 22 × 14 м, заввишки до 1,0 м. Насип було зведено зі змішаного ґрунту; навколо поховання 5 виявлене мулисте облицювання. Пізніше на валу було викопано велику яму, дно якої вийшло на рівень ритуального майданчика, що і стало місцем повторного ритуалу (Плешивенко 1993, 130–131).

Абсолютна більшість курганів споруджувалися в один прийом і склалися з однорідного чорноземного ґрунту. Однак авторами розкопок іноді відзначається такий будівельний прийом, як зведення насипу з дернових вальків. Подібний прийом було зафіксовано в процесі розкопок кургану 1 поблизу с. Таврія. Причому характерною особливістю насипу були прошарки іржаво-коричневого кольору від відмерлих рослин, що потрапили до насипу при його спорудженні (Ларенок П. А. 1998, 57). Водночас в деяких випадках фіксується кілька етапів зведення насипу. Наприклад, згадуваний вище курган 2 могильника Благівка також був зведений у два прийоми, що фіксувалося по білому прошарку камки, якою по всьому периметру було обкладено перший вальковий насип (Посредников/Кравець 1992, 47).

Поряд з чорноземом у поодиноких випадках у будівництві зрубних насипів зафіксовано застосування глини. За винятком двох випадків, глина використовувалася тільки для спорудження досипок. Використання глини для зведення насипу було відзначено в розглянутому вище кургані 3-А поблизу с. Кінські Роздори (рис. 31: 5). Тут перед влаштуванням поховання 3 в перемичці між курганами 2 і 3 попередньо було знято шар похованого чорнозему товщиною до 0,3 м. Насип, що перекрив поховання 3, мав конструктивні особливості: нижня його частина – ядро діаметром 10–12 м, заввишки 1,3 м – була споруджена з материкового суглинку, верхня – з чорнозему (Плешивенко 1995, 149). У кургані 7 подовженої в плані форми могильника Благівка над основним похованням спочатку було зведено круглий в плані курган діаметром 19 м. Потім його по всій площі було перекрито глинистою досипкою діаметром 25 м. Після цього були послідовно зведені чорноземні овальні досипки, які подовжили курган до 42 м. Потім насип було двічі досипано материковою глиною і чорноземом, після чого загальна споруда набула форми овалу завдовжки 50 м і завширшки 22 м. Таким чином, зведення кургану було здійснене в шість етапів (рис. 30: 4; Моруженко і др. 1981; Литвиненко 1994, 77).

Особливо слід відзначити використання викиду з могильної ями як елемент надмогильної конструкції в кургані 2 могильника Малий Кут біля с. Миколаївка Волноваського р-ну Донецької обл. Тут викинутий з ям материковий ґрунт було укладено поверх кам'яних перекриттів десяти з одинадцяти основних поховань, здійснених з рівня давнього горизонту (Привалова 2001, 145–147, 153). Подібна особливість була відзначена й для зрубних курганів сусідніх територій Степової Наддніпрянщини (Отрощенко 1981, 92) та басейну Сіверського Дінця (Литвиненко 1994, 76; Потапов 2013а, 85).

Близьку ситуацію зафіксовано й для зрубних курганів Середньої Волги. Тут спорудження глиняного валу або насипу з глини також вважається досить рідкісним явищем і було простежено лише в п'яти курганах (Крамарев 2003а, 294). У Орільсько-Самарському межиріччі при влаштуванні ритуальних майданчиків використовувалася тільки глина материкового викиду (Ковалева 1981а, 56). Подібні конструктивні елементи дослідники також відносять до споруд, які мають на меті обмеження простору навколо могили (Берестнев 2001, 83). На думку інших, вали з суглинку і рови в довгих курганах степового Криму є заміниками кам'яних стін (Колтухин 2003, 16).

Що стосується такого конструктивного елементу як підкурганний ровик, то на теренах Північного Приазов'я таких було зафіксовано лише 3, два з яких (Кам'янськ к. 2, Дружний к. 1) поєднувалися з кам'яними конструкціями. В кургані 2 біля с. Кам'янськ було зафіксовано ровик діаметром близько 10 м, завширшки 0,5–0,7 м і глибиною близько 0,6 м від давнього горизонту. Він пов'язується з єдиним основним похованням, перекритим кам'яним панциром (рис 32: 12). У кургані 1 поблизу с. Дружний ровик овальної форми, розмірами 12,5 × 17,5 м і глибиною 0,5 м від давнього горизонту, було споруджено навколо єдиного основного поховання. Пізніше до насипу було впущене ще одне поховання зрубної культури. Ровик має невеликі розриви в західній та східній частині та поєднується з кам'яною огорожею всередині (рис 32: 14). Дуже примітною є конструкція, що досліджена в кургані 2 поблизу с. Заможне (Чермалик) Тельманівського р-ну Донецької обл. Тут після зведення насипу над трьома основними похованнями було викопано складний за конфігурацією ровик, який складався з шести різних за довжиною ділянок. Його загальний план мав трапецієподібну форму із закругленими кутами, видовжений за лінією 3х–Сх, розмірами 33,6 × 36,2 м. Ширина ровика на рівні фіксації 0,95–1,05 м, на рівні дна – 0,55–0,9 м. На дні ровика з північної, західної та східної сторони виявлено по одному кінському черепу. Північний череп було направлено мордою до заходу, східний – до півночі, а західний – до півдня. Крім того, в заповненні ровика на різних глибинах виявлено кістки тварин (вівці-кози, коня). Завершення спорудження курганного комплексу пов'язане з двома впускними похованнями зрубної культури (Посредников 1998, 30–33).

Примітним є, що у всіх випадках могильники, де були зафіксовані ровики, тяжіють до Приазовської низовини та локалізуються в басейні р. Кальміус (рис. 42). Ровики в кургані багатьма авторами розглядаються як один з критеріїв виділення неординарних поховань зрубної культури (Литвиненко 1992в, 140; Лопатин 2000, 100; Цимиданов 2004а, 42–43). Враховуючи, що подібний конструктивний елемент також ототожнюють зі спорудами, які мають на меті обмеження простору навколо могили, можна припустити, що рови в курганах, в умовах дефіциту кам'яного будівельного матеріалу, виступають заміниками кам'яних конструкцій.

Значно більшою мірою приазовським курганам притаманна різноманітна кам'яна архітектура. На теренах Північного Приазов'я відомо три основні типи кам'яних курганних конструкцій: 1) кромлехи та огорожі; 2) панцири та наброски; 3) кам'яні насипи та заклади. Найбільш поширеними кам'яними спорудами виявилися кромлехи та огорожі, які виявлено у 26 курганах (46% курганів з кам'яними конструкціями). У приазовських курганах чисельно переважають кромлехи округлої форми, різної потужності, складені з каменів різних розмірів. Щільність кам'яного кільця може також варіювати: від рідко укладених одиничних каменів до масивних конструкцій, споруджених у кілька шарів. Відомі кладки з орфостатно встановлених плит (Зрубне к. 4; Моруженко/Литвиненко 1993, 79, рис. 6) і споруджені методом постелістої кладки зі сплосчених каменів (Дубовський к. 1; Антоненко/Пиорол/Самойленко 1984). При цьому дослідниками наголошується, що різниця в техніці будівництва огорож насправді не настільки істотна (Потанов 2013а, 85). На поселеннях зрубної культури в Приазов'ї обидва способи кладки найчастіше поєднувалися при спорудженні жител (Горбов 1997, 146–150), нерідко таке поєднання трапляється і в поховальних конструкціях приазовських курганів.

Відрізнитися може не тільки потужність споруд, але їх діаметри. Кам'яні кільця великого діаметра, що оточували групу могил, ймовірно, являли собою огорожі родових кладовищ (Ильюков/Ларинок 1982, 163). Водночас поряд з ними практикувалися невеликі індивідуальні кам'яні споруди у вигляді кільця різного діаметра. Так, у кургані 1 групи Рясні могили біля м. Шахтарськ, було досліджено комплекс з чотирьох основних поховань зрубної культури (рис. 32: 2). Поховання 2 і 4 у кургані в ямах з кам'яними перекриттями були оточені самостійними кромлехами діаметрами відповідно 6 і 4,5 м. Поховання 1 і 3 здійснено, відповідно, в кам'яній гробниці та ямі. Весь цей могильник було оточено кам'яним кільцем діаметром 15,5 м, а потім перекрито насипом (Моруженко і др. 1979; Литвиненко 1994, 79). Крім замкнених кам'яних споруд кільцеподібної форми, відомі й розімкнуті (рис. 32: 14), а також різні конструкції у вигляді півкільця або дуг різного діаметра і довжини (рис. 32: 3, 10, 11). Подібні півдуги можуть бути пов'язані як з групою зрубних поховань, так і з одним похованням.

У Північному Приазов'ї відомі й кам'яні огорожі відмінної від кільця форми. Так, в кургані XV/4, дослідженому поблизу с. Гаївка-Каймакчі на Міуському півострові, було зафіксовано прямокутну кам'яну споруду (рис. 32: 17). Ця огорожа, орієнтована за лінією ПнСх – ПдЗх, складалася з великих каменів (частина стояла на ребрі) і була розірвана у двох місцях. Розміри конструкції по зовнішньому краю 12,0 × 9,5 м. Уздовж південної лінії огорожі із зовнішнього боку траплялася кераміка, зокрема й цілі посудини. У північній частині огороженого простору розміщалося п'ять могил зрубної культури. Попри те, що південна половина обгородженої площі залишалася вільною, ще п'ять поховань з кам'яними закладами були споруджені за огорожею, вздовж південного кордону. Одне з них зі західного боку було оточене індивідуальною кам'яною дугою (Ильюков/Казакова 1988, 92). Виразний комплекс грандіозних за розмірами й унікальних за конструктивними особливостями споруд було досліджено в могильнику Рясні Могили (Литвиненко 1992а, рис. 5: 3; 1999а, рис. 7; 8: 4–6; 2000а, рис. 2: 1–5; Кудлай 1999; Санжаров і др. 2003; Kirillov et al. 2009; Кириллов 2011, 183–186, рис. 2–5). Тут огорожі зведено в трьох курганах, витягнутих ланцюжком за лінією ПнЗх – ПдСх (рис. 32: 5, 6, 15).

У кургані 7, зведеному в катакомбний час, було здійснено поховання 1 зрубної культури в кам'яній скрині та разом з первинним насипом оточене кам'яною огорожею прямокутної форми 27 × 20 м, заввишки до 0,5 м. Середній курган 8 гантелеподібної форми у своїй основі мав два насипи, зведених в ямно-катакомбний час. У проміжку між ними було впусcene поховання 4 в кам'яній скрині, перекрите овальним в плані кам'яним насипом діаметром 10,5 × 7,5 м. До вершини північно-західного первинного кургану було впусcene поховання 1 в кам'яній гробниці. Обидва первинних кургани разом зі зрубними комплексами було об'єднано кам'яною огорожею прямокутної форми розмірами 44 × 16 м, заввишки до 0,5 м. У південно-східному кутку огорожі перебувала вертикально вкопана стела. Наступний в ланцюжку курган 3 складався спочатку з овального насипу, зведеного над ритуальним похованням 2, де в ямі знаходився скелет кози та частина скелета бика. Пізніше у первинному насипу була споруджена кам'яна гробниця-кенотаф 3. Потім цей комплекс був

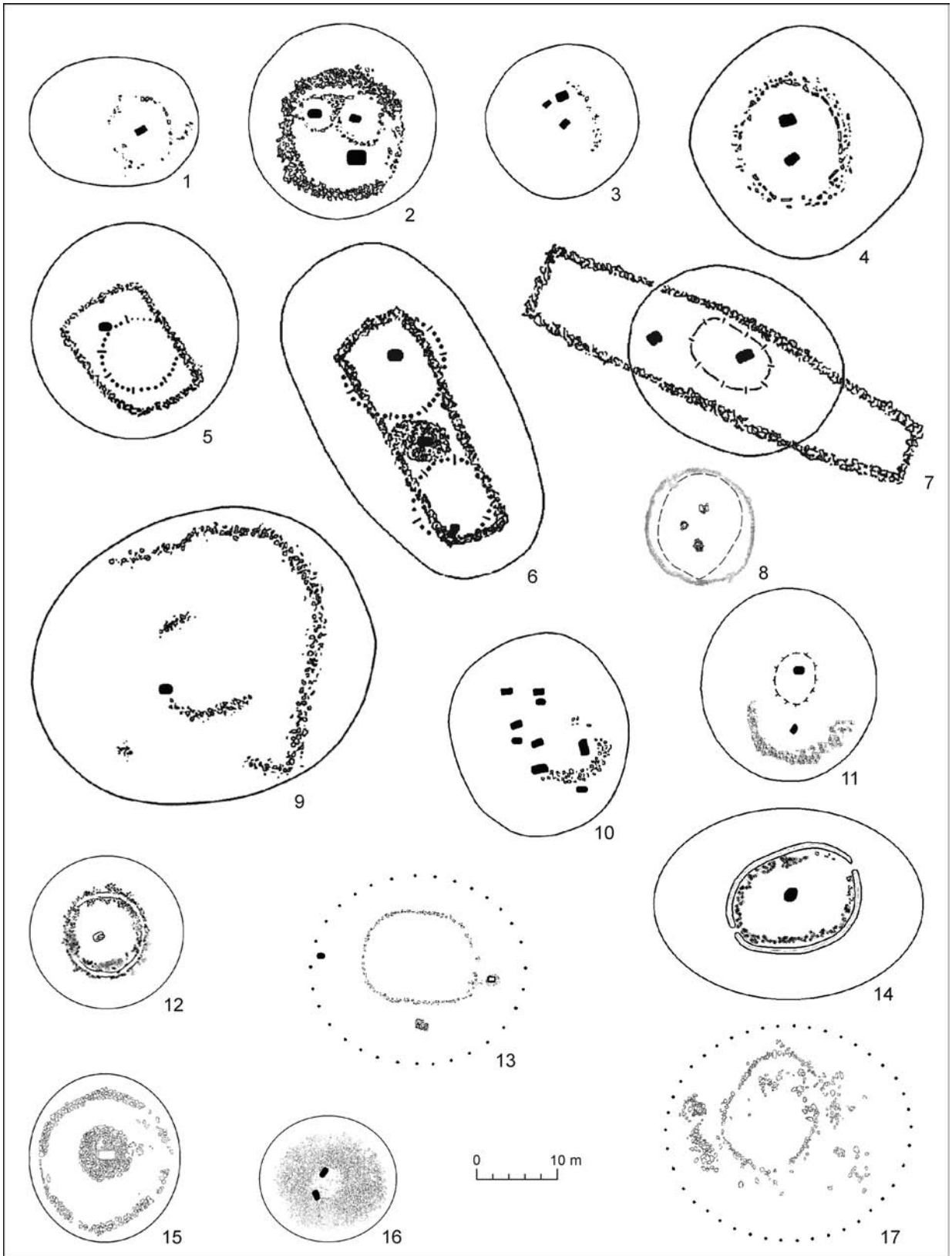

Рис. 32. Кургани з кам'яними конструкціями і ровиками: 1–Зрубне к. 4; 2, 5, 6, 7–Шахтарськ (Рясні Могили) кк. 1, 7, 8, 3; 3, 4–Білоярівка кк. 1, 2; 8–Таврія I к. 1; 9–Клунникове к. 1; 10–Покровка к. 3; 11–Шевчени к. 1; 12–Каменськ к. 2; 13–Петровське к. 2; 14–Дружний к. 1; 15–Дубовський к. 1; 16–Шевченко III к. 1; 17–Гаївка Каймакчи IV к. 4.

об'єднаний кам'яною огорожею прямокутної форми розмірами 72 × 18 м, заввишки 0,5–1,0 м, в південно-східному кутку якої був виявлений череп корови (Литвиненко 1994, 80). Таким чином, всі три огорожі, що розташовувалися за однією лінією, являли собою не що інше, як ритуально-поховальний ансамбль-святилище (Санжаров 1988а; Литвиненко 1990, 74–75; Ольховський/Отроценко 1991, 119; Санжаров *и др.* 2003; Кириллов 2011, 183–186).

Кам'яні панцири зафіксовано у 18 приазовських курганах (32% курганів з кам'яними конструкціями). При виявленні таких споруд існують деякі труднощі, пов'язані з їхньою незадовільною збереженістю, рівнем методики досліджень, якістю фіксації та польової звітної документації. Відтак до даної категорії споруд віднесені й накидки каміння, які в ряді випадків можуть бути залишками зруйнованих панцирів. Розміри панцирів здебільшого відповідають параметрам земляних насипів зрубних курганів, однак відомі випадки, коли каміння перекривало не весь насип, а тільки центральну його частину. Мабуть, кам'яний заклад або накидка з невеликого каміння виконували функцію не тільки перекриття, але й надмогильної споруди. У курганах панцири й кам'яні накидки можуть поєднуватися з іншими архітектурними елементами, такими як кромлех або ровик.

Нечисленним типом кам'яних курганних конструкцій є кам'яні насипи. Загалом на території Північного Приазов'я зафіксовано три випадки (5%), коли насип повністю складався з каменю. Всі ці пам'ятки тяжіють до місць виходу кам'яних порід – у кам'янистих районах Донецького Кряжа або Приазовської височини. При цьому висувається припущення, що спорудження панцирів у курганах зумовлювалося не просто наявністю каменю, але було локальною особливістю лише деяких груп населення (Цимиданов 2004, 40). Спорудження подібних насипів здійснювалося методом упорядкованої постелістої кладки й вимагало чималих трудових витрат (Литвиненко 1994, 83), що й пояснює нечисленність і порівняно невеликі розміри кам'яних курганів.

Ареал поширення курганів з кам'яними конструкціями досить значний. Проте використання каменю в курганному будівництві поширене нерівномірно і є характерним не для всього досліджуваного регіону: кам'яні кургани тяжіють до зон, багатих виходами каменю. Ровики, кам'яні конструкції та споруди з глини відбивали одні й ті ж ідеї, що мають на меті обмеження простору навколо могили, і були зумовлені особливостями природно-географічного розташування.

3.4 Поховальні споруди

Аналіз поховальної споруди як складової частини поховального обряду містить опис форми й розмірів могильної ями, її конструктивних особливостей, а також надмогильних і могильних споруд з деревини й каменю. Характеристика поховальних споруд подається практично в кожній праці публікаційного характеру, незалежно від епохи й культурної приналежності. Крім того, класифікація окремих елементів, які входять в структуру поховальної пам'ятки, а також опис поховальних споруд в цілому, наявні в статтях і роботах узагальнюючого характеру. Загальна характеристика та регіональні особливості поховальних споруд зрубної спільності також знайшли відбиток у цілому ряді узагальнюючих робіт (Ковалева 1981, 57–59; Березанская 1982, 36–37; Агапов *и др.* 1983, 6–58; Васильев/Кузьмина/Семенова 1985, 60–94; Шарафутдинова Э. С. 1985, 146–183; Чередниченко 1986, 55–56; Обыденнов/Обыденнова 1992, 71–93; Берестнев 2001, 81–89; Крамарев 2003а, 277–305; тощо) та дисертаційних робіт (Отроценко 1981, 91–102; Литвиненко 1994, 93–109; тощо).

Окремі аспекти проблематики знайшли відбиток у працях, які або охоплювали більш широке коло питань, або регіонально не збігалися з окресленим ареалом, будучи досить стислими за обсягом. На тлі дефіциту спеціальних досліджень з поховальних пам'яток зрубної культури Приазов'я, вигідно виділяються праці Я. П. Гершковича та Р. О. Литвиненка, присвячені поховальним спорудам зрубної культури Подінців'я і Північно-Східного Приазов'я (Гершкович 1982а; Литвиненко 1992а; 2000а). Згодом, спираючись на розробки попередників, автором була виконана комплексна робота, в якій була представлена розгорнута характеристика поховальних споруд зрубної культури Північного Приазов'я, що містить як набір статистичних даних, так і опис окремих елементів поховальної споруди, що дозволяє говорити про стійкість тих чи інших проявів та елементів обряду (Забавин 2013а; Забавин/Небрат 2023б).

До аналізу було залучено вибірку з 1324 поховань. Весь масив поховань поділено за типами могильних споруд на три групи: поховання в ямах; поховання в зрубках; поховання в кам'яних конструкціях.

Поховання в ямах (рис. 33). До цієї групи були зараховано насамперед ті поховання, де достеменно зафіксовано наявність поховальної споруди у вигляді ями – 490 випадків (36,9%), з них на Донецькому краї – 184, в Приазов'ї – 306. У переважній більшості випадків могильна споруда фіксується в тих випадках, коли яма входить до материка. Однак часто контури могильних споруд не фіксуються – в тих випадках, коли впускні поховання не заглиблюються нижче чорноземного ґрунту насипу/поховального чорнозему або передматерика. Логічним буде припустити, що в якості могильної споруди в таких випадках також правила звичайна яма. У залученій для даного аналізу вибірці присутні щонайменше 678 поховань в насипу (51,8%), форму поховальної конструкції яких не визначено. Таким чином, до групи поховань в ямі загалом можна зарахувати 1168 могил (88,2%).

Могильні ями здебільшого мають прямокутну форму з різним ступенем заокругленості кутів. Авторами розкопок могильні ями також характеризуються як підпрямокутні, квадратні, овальні, округлі, неправильної форми тощо. Абсолютна більшість могильних ям мають відносно рівне дно, прямовисні або злегка похилі стінки. Однак зрідка в облаштуванні могильної ями спостерігаються деякі відхилення від стандарту. До таких конструктивних особливостей можна віднести наявність сходинок/уступів уздовж однієї/кількох стінок або по всьому периметру ями; підбою під стінкою могильної ями та деяких інших елементів.

Так, одного разу було зафіксовано яму з невисоким придонним уступом по всьому периметру – Рибинське к. 7, п. 1 (Клименко 1998, 118, рис. 39, 1,2). Іншого разу (Кам'яні Могили к. 1, п. 8) поховання було справлене в ямі з уступом, вхідний простір якої було повністю забутовано каменем, а сама могильна яма перекрита трьома потужними гранітними плитами, що спираються на згаданий уступ (Самар 1998, 76, рис. 1: 1–2). У похованні, вивченому біля с. Антонівка (Азов к. 2, п. 4), було зафіксовано яму підпрямокутної форми із закругленими кутами й незначним уступом. По краю уступу було зафіксовано кілька каменів, під якими простежено тлін шкіри світло-жовтого кольору (Самар 1998, 77, рис. 2). Сходинок заввишки 0,43 м вздовж однієї зі стін ями було зафіксовано в єдиному випадку – Полкове к. 2, п. 12 (Литвиненко 1992а, рис. 1: 2). З цього ж могильника походить єдине відоме в Приазов'ї поховання в ямі з підбоям – Полкове к. 3, п. 2 (Литвиненко 1992а, рис. 2: 2). Нечисленність аналогічних споруд відзначається дослідниками й для інших регіонів зрубною області (Литвиненко 1992а, 39; Крамарев 2003а, 293).

Аналіз розмірів поховальних споруд показав, що площа ям залежить від двох чинників: вікового й соціального. Площа ям дитячих поховань варіювала від 0,12 м² до 1,0 м², а середні площі ям дорослих склали 0,6–2,0 м². Звичайними або середніми вважаються ями, площа яких не перевищує 2 м² (Отроценко 1981, 12; Цимиданов 2004а, 44–45). Могильні ями (всього було залучено 484 комплекси) за площею поділені на три умовні групи:

1. Ями площею 2,0–3,0 м² (23 комплекси), що становить 58,9% великих ям і 4,75% всіх ям вибірки;
2. Ями площею 3,0–4,5 м² (13 комплексів) складають 33,3% великих і 2,68% всіх ям;
3. Ями площею понад 4,5 м² (3 комплекси) складають 7,7% великих і 0,6% всіх ям.

Ями всіх підгруп поширені у всьому Північному Приазов'ї (рис. 43). Однак картографування великих за площею могильних ям дозволило виявити певне тяжіння подібних могильних споруд до районів, прилеглих до верхів'їв річок лівобережного басейну Дніпра. Водночас розширення географічних рамок і збільшення джерельної бази по Північному Приазов'ю, дозволяють стверджувати, що могильні ями цього регіону своїми параметрами не поступаються ямам Сіверського Дінця, як вважалося раніше (Литвиненко 1992а, 30). Аналіз глибин могильних ям показує, що кількісно переважають споруди з глибинами близько 1,0 м, причому незалежно від їхньої площі.

Поховання в зрубках (рис. 34). Доволі рідкісним типом поховальних споруд для Північного Приазов'я слід визнати дерев'яні зруби. Під зрубом дослідники розуміють споруду з колод, дошок або плах у вигляді прямокутної рами. Група представлена 5 могилами (0,35% від загальної вибірки). Зрубна конструкція, як правило, розміщала у ґрунтовій ямі. Проте одного разу (Семенівка к. 2, п. 1/2) було зафіксовано дерев'яну конструкцію на давньому горизонті (Литвиненко 1992а, 32). Подібна ситуація спостерігається і для суміжних територій, де спорудження зрубу на древньому горизонті визнається швидше винятком, ніж нормою (Отроценко 1981, 94; Литвиненко 1992а, 32; Берестнев 2001, 85), на відміну від східного ареалу зрубною області, де переважна більшість зрубів споруджувалися на рівні похованого ґрунту (Крамарев 2003а, 283). У могилах зі зрубками перекривався сам зруб, а яма засипалася ґрунтом (Благівка к. 2, п. 1), а також застосовувалося перекриття ями й зрубом одночасно (Єгорівка, к. 1, п. 1).

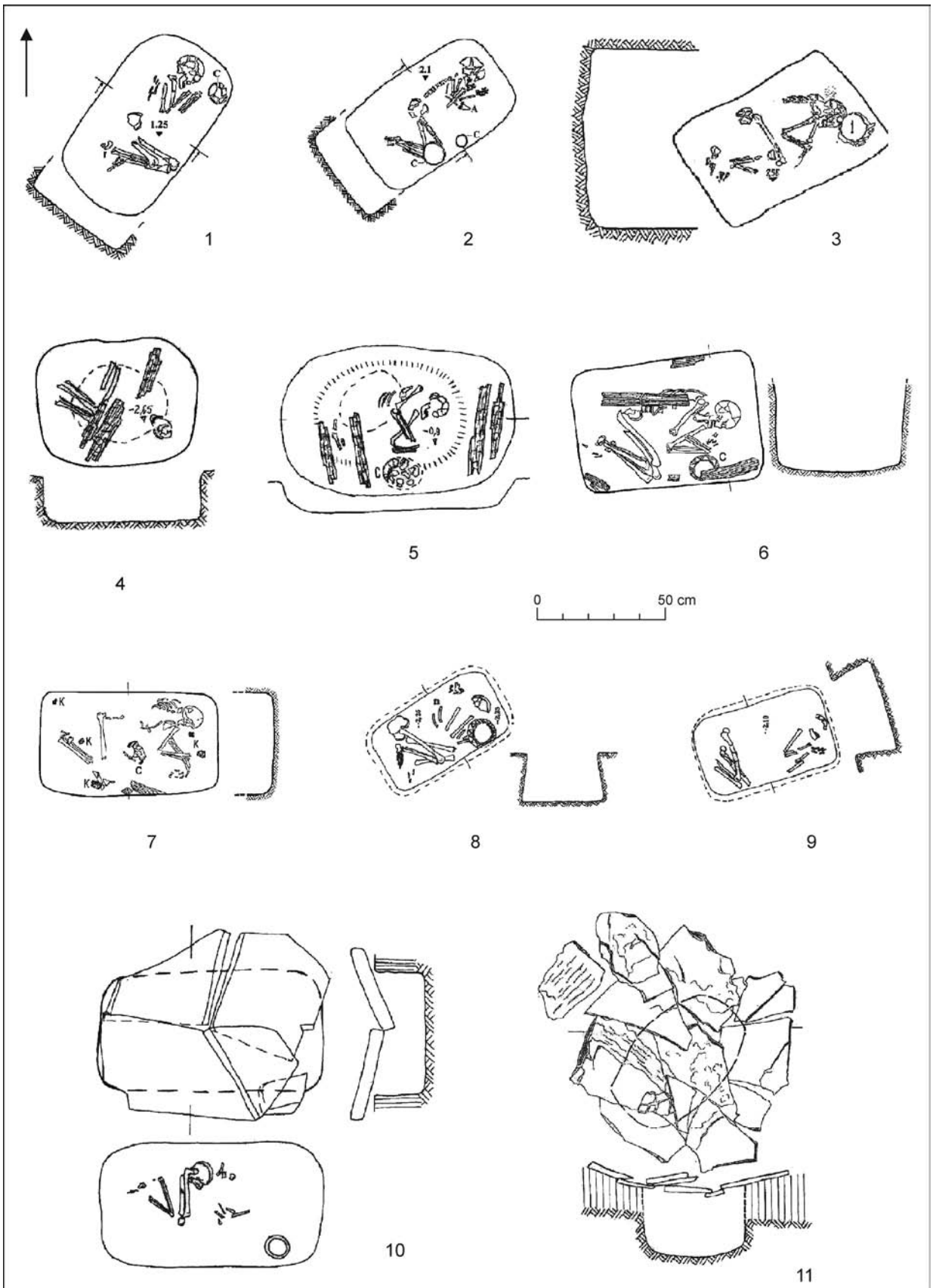

Рис. 33. Поховання в ямах: 1–2 – Маріуполь-Східний 3/1, 3/5; 3 – Роздольне 2/1; 4–5 – Волноваха 2/4, 5/2; 6–7 – Запорожець 1/12, 1/13; 8–9 – Малий Кут 2/2, 2/3; 10 – Баба 2/4; 11 – Нижня Кринка 1/1 (за *Забавин 2013а*).

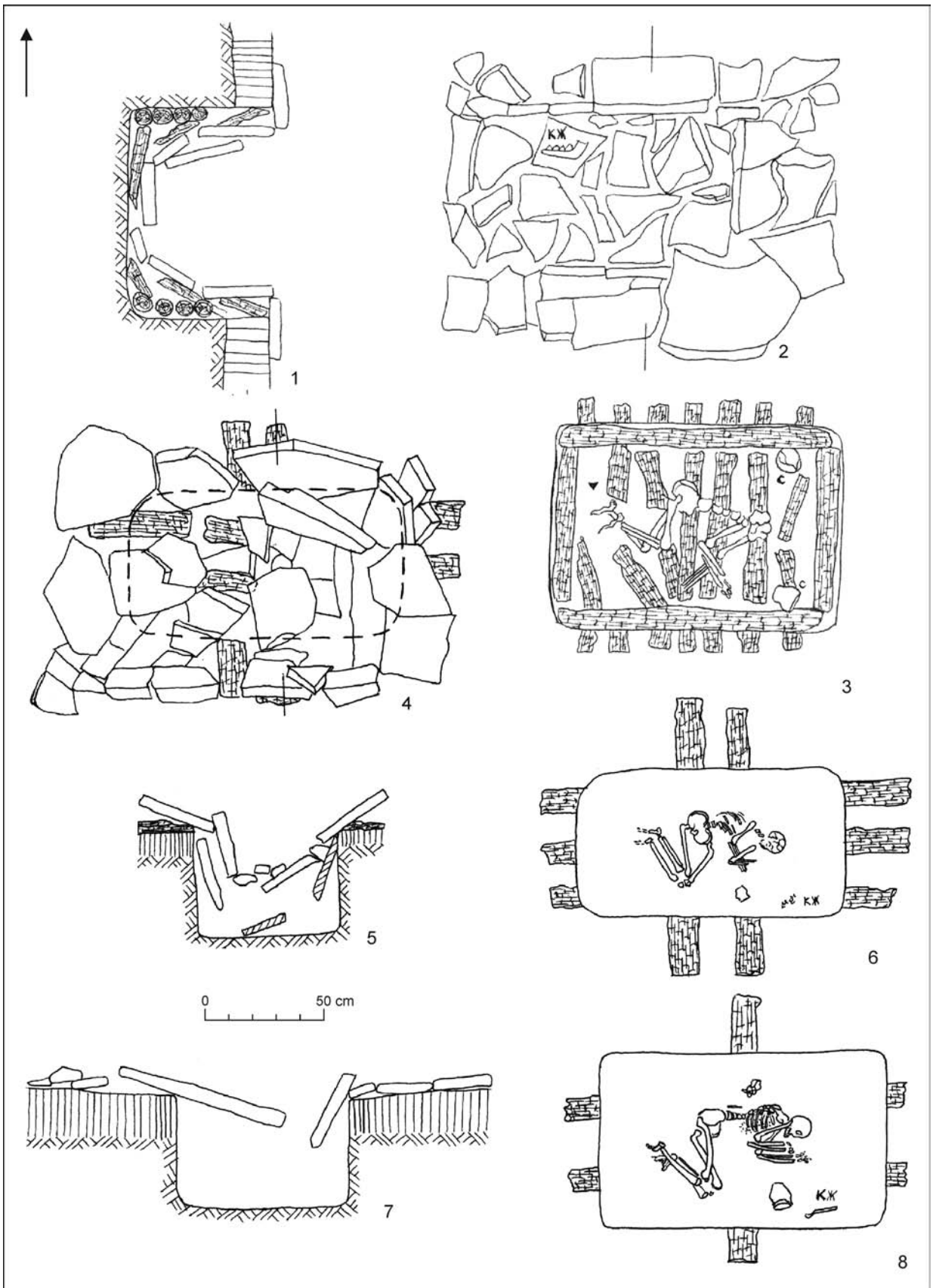

Рис. 34. Поховання в зрубах і ямах з дерев'яним перекриттям: 1-3 – Баба 3/2; 4-6 – Баба 2/3; 7-8 – Баба 2/1 (за Забавин 2013а).

Ями зі зрубамі часто мають уступи. Так, відомо поховання, де вздовж довгих стін яма мала уступи завширшки 0,4 м, на які було укладено чотирнадцять поперечних дощок перекриття (Єгорівка к. 1, п. 1). На дні ями було споруджено зруб з одного вінця заввишки 0,3 м, складений з дощок завтовшки 2,0 см (Клименко 1998, 159–160, рис. 54). Стіни зрубів у більшості випадків складалися з дерев'яних плах і брусів різної товщини й ширини, квадратних або прямокутних у перетині. В одному випадку (Благівка к. 2, п. 1) було вірогідно простежене одночасне використання в поховальній конструкції колод і брусів (Моруженко *и др.* 1981). У Приазов'ї, як і на суміжних територіях, в переважній більшості зруби складалися з одного вінця брусів або колод (Литвиненко 1992а, 35; Берестнев 2001, 85; тощо).

Й лише одного разу (Баба к. 3, п. 2) автори розкопок повідомляють про зрубну конструкцію з колод в чотири вінці (Привалова/Привалов 1980). На незвичність цього випадку дослідники вже звертали увагу (Литвиненко 1992а, 35). Ця унікальність посилюється й тим, що могильник досліджено в степу, на півдні Приазовської височини, бідній на деревинні ресурси. При цьому, для північних степових – лісостепових регіонів Східної Європи, багатих на дерево, характерними є конструкції зрубів з одного вінця, тоді як конструкції у два і три вінця трапляються значно рідше (Ковалева 1981а, 58; Пряхин/Матвеев 1988, 138; Литвиненко 1992а, 35; Берестнев 2001, 84; Крамарев 2003а, 283), а зруби в чотири або п'ять вінців розглядаються як виняткові (Берестнев 2001, 85).

Поховання в кам'яних конструкціях (рис. 35–41). Цей тип поховальних споруд представлено 157 комплексами (11,7% всієї вибірки). Метод картографії дозволив виявити локалізацію поховань з кам'яними конструкціями в безпосередній близькості від сировинної бази (рис. 44, 45). Як вже зазначалося, ці могильники тяжіють до районів Донецького кряжа і Приазовської височини, багатих відкритими виходами природного каменю. Донська дельта є східним кордоном широкого застосування каменю в поховальному обряді. У західній частині Донецького кряжа, у верхів'ях річок басейну Дніпра, використання каменю в курганному будівництві не практикувалось. Невідомими також залишаються масштабні кам'яні конструкції західніше Берди.

У вітчизняній археологічній літературі відсутня усталена схема класифікації та типології кам'яних кладок поховальних та побутових споруд доби бронзи, тому певною мірою дослідники робили запозичення з античної археології. Це твердження, наприклад, стосується кам'яних скринь, зведених методом горизонтальної кладки стін з кам'яних блоків або плит, які вже привертала пильну увагу дослідників (Гершкович 1982а, 15–21; Литвиненко 1992а, 37–39; 2000 3–18). Іноді автори саме цей тип кам'яних гробниць називають цистами (лат. Cista, англ. Cist – кам'яний ящик або гробниця; Литвиненко 2000, 3–18; Цимиданов 2004а, 48) або кам'яними склепами (Отрощенко 1981, 97). Так, крім подібних усталених дефініцій як «кам'яна скриня» та «циста», у терміносистемі починають використовуватися: «орфостатна кладка», «постеліста кладка» тощо. Саме тому вважаємо доречним відзначити свій інтерес до розробок С. Д. Крижицького, присвячених розробці методики опису кладок античних міст Північного Причорномор'я. На думку дослідника, чіткий, докладний опис знайдених конструкцій та єдина термінологія дають змогу проводити порівняльний аналіз між різними спорудами, виявляти властиві їм особливості та шукати до них аналогії. Саме тому всі описи необхідно вести за певною системою, єдиною для всіх об'єктів досліджуваної групи. Виходячи з цього, автором була запропонована схема класифікації й опису кладок, яка складається з чотирьох основних розділів: загальний опис, характеристика матеріалу, система кладки, креслення і фотографії (Крижицький 1965, с. 39–47).

Кам'яні скрині Північного Приазов'я за своїми конструктивними особливостями традиційно поділяються на три основні групи (Литвиненко 1992а, 37–39). До першої належить найбільш характерний і поширений тип кам'яних скринь, споруджених з вертикально (орфостатно) поставлених на ребро кам'яних плит. До неї ми зарахували 114 поховань, що становить 8,5% від усіх єдинокультурних поховань або 72,6% всіх могил в кам'яних скринях. Причому 42 поховання (36,8%) були основними в курганах, а у 27 випадках (23,7%) над похованням було споруджено досипку.

Кам'яні скрині зазвичай влаштовувалися у ямах, близьких за розмірами звичайним ґрунтовим могильним спорудам. Конструкції кам'яних скринь першої групи мають певну варіативність. У більшості випадків кам'яні плити опускалися до ями й встановлювалися уздовж її стін вертикально або з деяким нахилом (рис. 35: 1–2; 37: 3; Забавін/Небрат 2023б, рис. 3). Частина скринь мали стіни, що складалися з однієї цільної плити, або були облицьованими невеликими плитками (рис. 35: 3, 4; Моруженко/Литвиненко 1993, рис. 12: 2; 3: 3–4). Відомі скрині, де поперечні короткі стіни виконані з однієї плити, а поздовжні довгі – з декількох невеликих вертикально встановлених плит (рис. 35: 10; Пleshивенко 1995, рис. 5: 1–2). Іноді під час польових досліджень вдавалося простежити

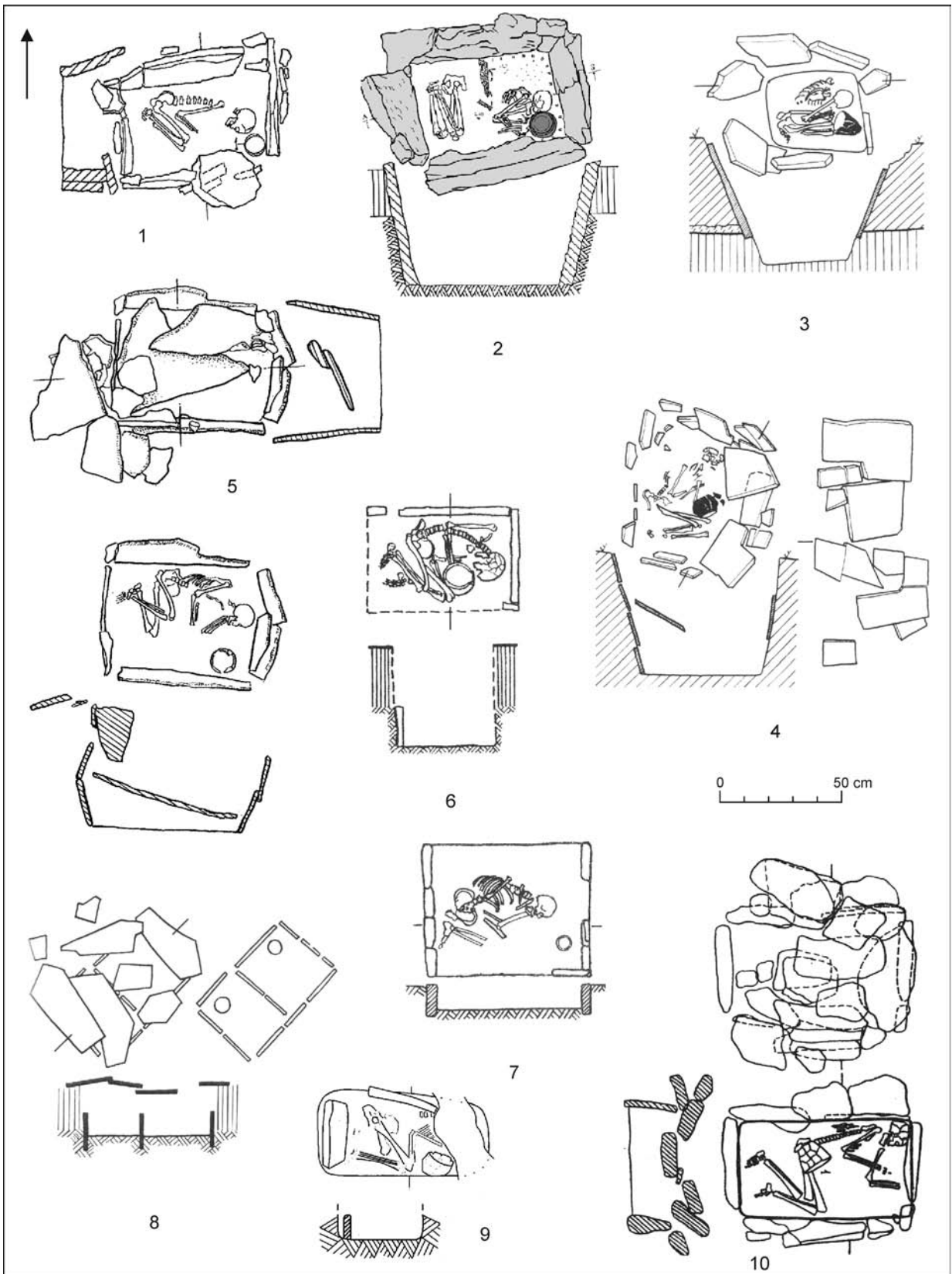

Рис. 35. Поховання в кам'яних скринях I групи: 1 – Роздольне 3/4; 2 – Комишувате 1/1 (за Кульбака/Гнатко 1989); 3–4 – Зрубне 7/7, 1/3 (за Моруженко/Литвиненко 1993); 5 – Піщане 3/1 (за Братченко 1997); 6 – Новоамвросіївка 1/1 (за Косиков 1996); 7 – Миколаївка 4/2 (за Привалова 1999); 8 – Дружний 2/3 (за Клименко/Усачук/Цымбал 1994); 9 – Високе 5/4 (за Кульбака 1988); 10 – Кінські Роздори 3/8 (за Плешивенко 1995).

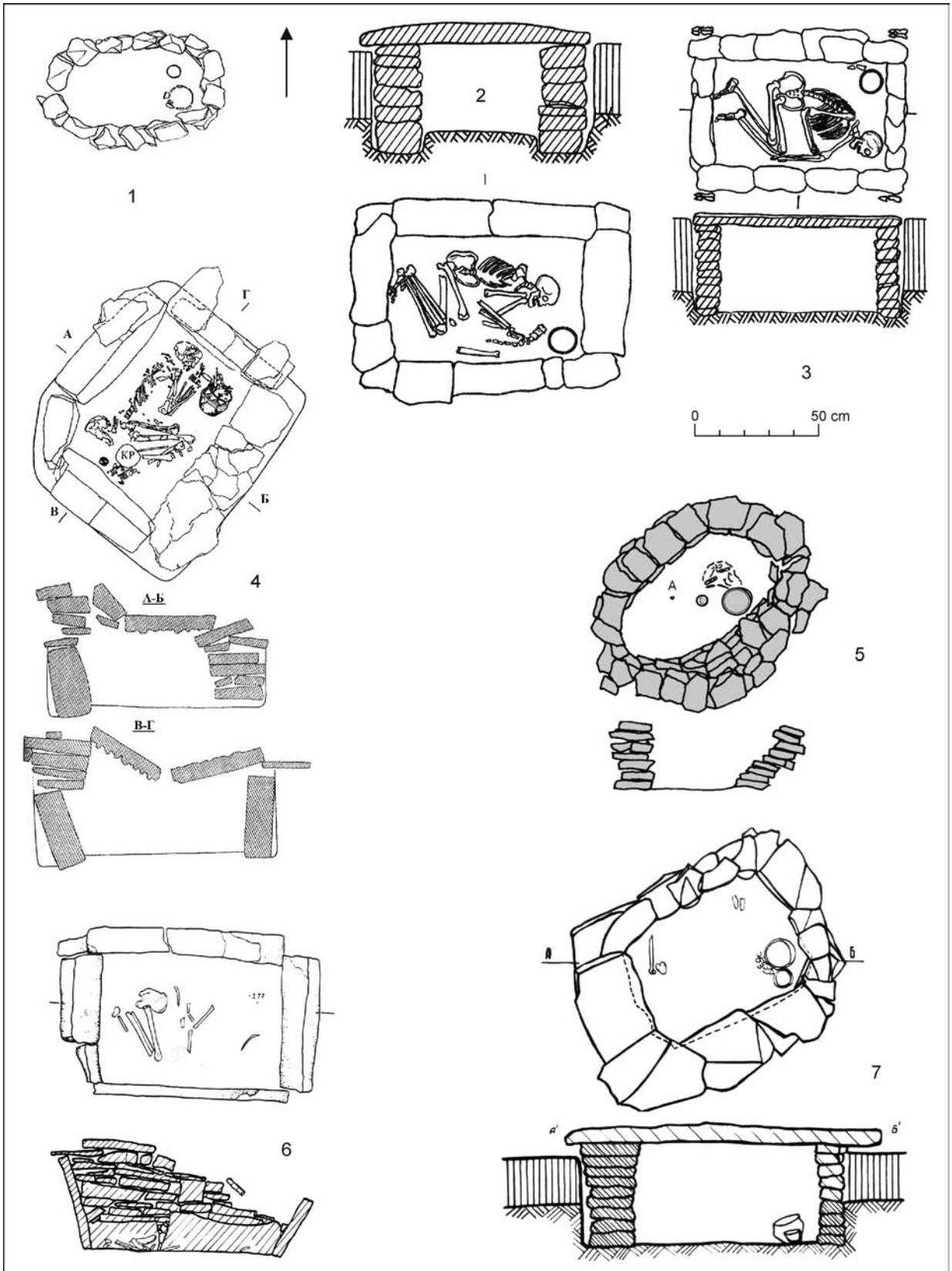

Рис. 36. Поховання в кам'яних скринях II-III групи: 1 – Комінтернове 1/3 (за Кульбака/Забавин/Небрат 2009); 2–3 – Миколаївка 3/1, 6/1 (за Привалова 1999); 4 – Зінцева балка 1/2 (за Усачук и др. 2007); 5 – Веденське 1/1 (за Кульбака/ Качур 2002); 6 – Новозар'ївка 1/3; 7 – Приовражне 3/1 (за Литвиненко 2000а).

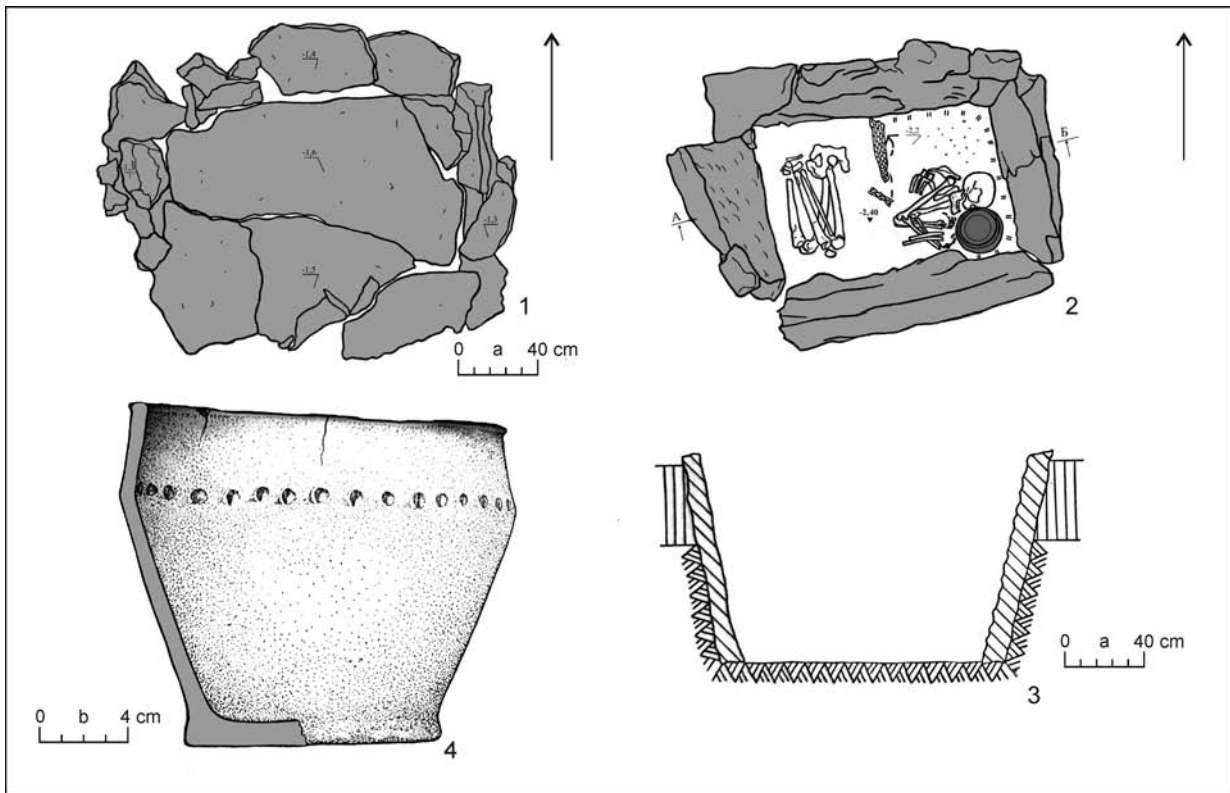

Рис. 37. Комишувате, курган 1. План, розріз та посудина з поховання 1.

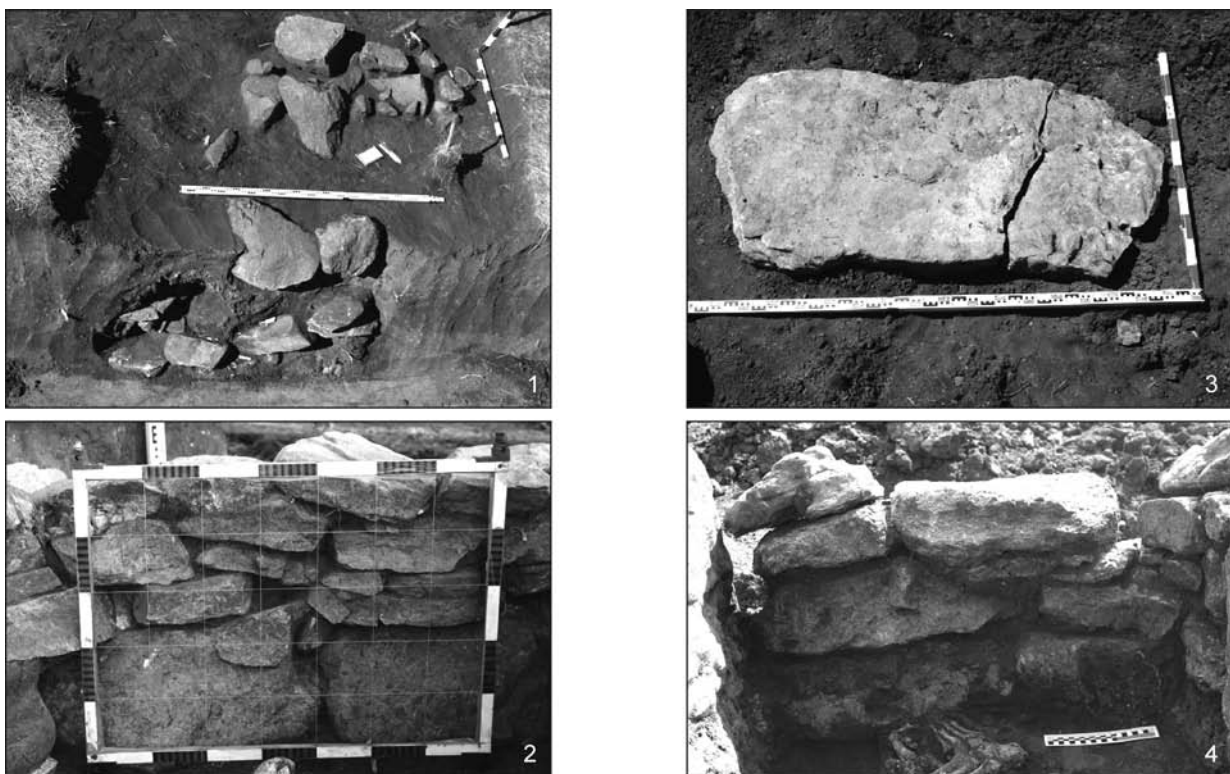

Рис. 38. Комишувате, курган 4: 1– верхній шар перекриття гробниці поховання 1; 2– комбінована кладка південної стінки гробниці поховання 1 (внутрішня частина); 3– кам'яна плита перекриття гробниці поховання 2; 4– кладка західної стінки гробниці поховання 2 (внутрішня частина).

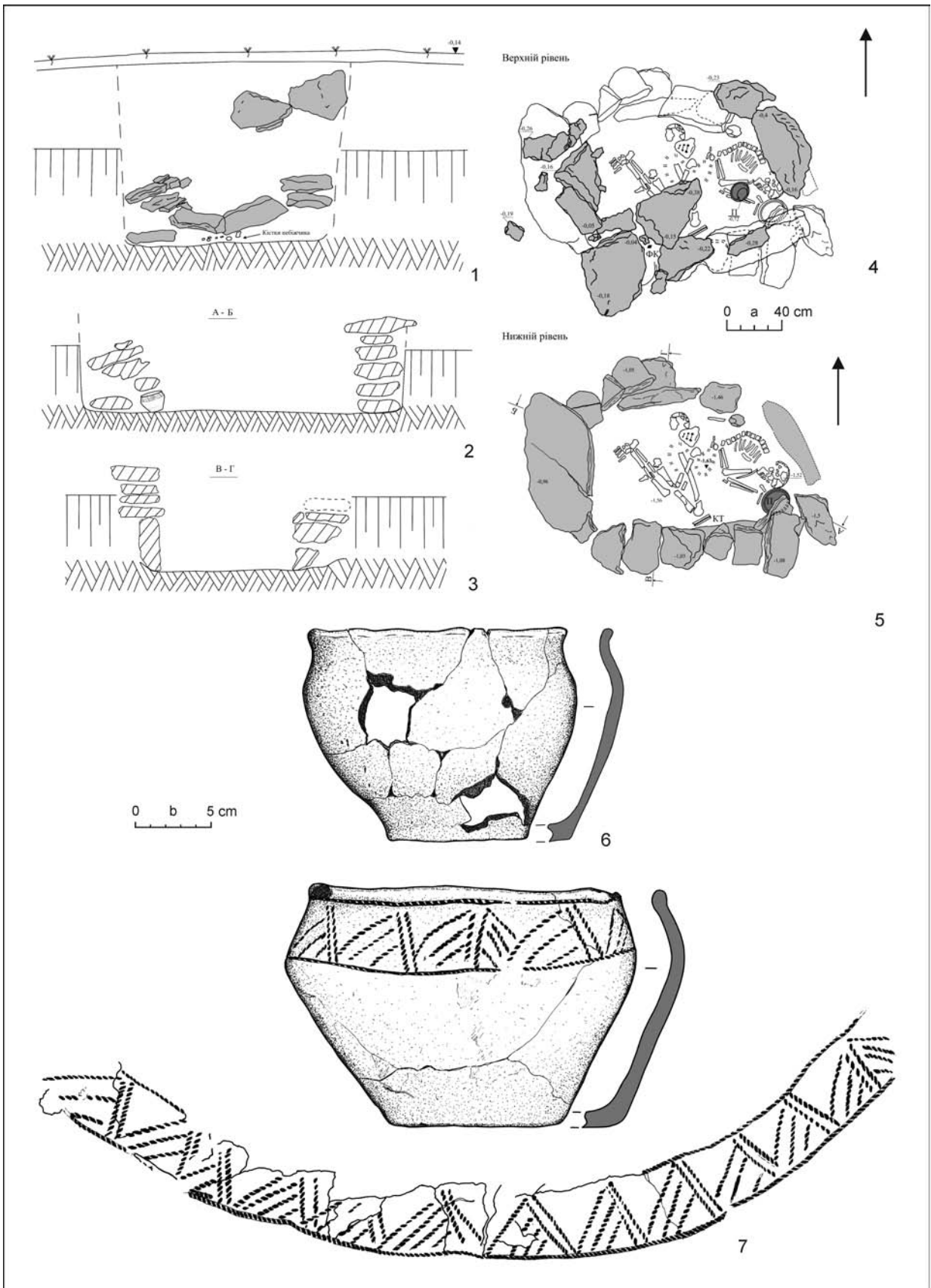

Рис. 39. Комишувате, курган 4. План, розрізи та посудини з поховання 1. Масштаб: а – 1–5; б – 6, 7.

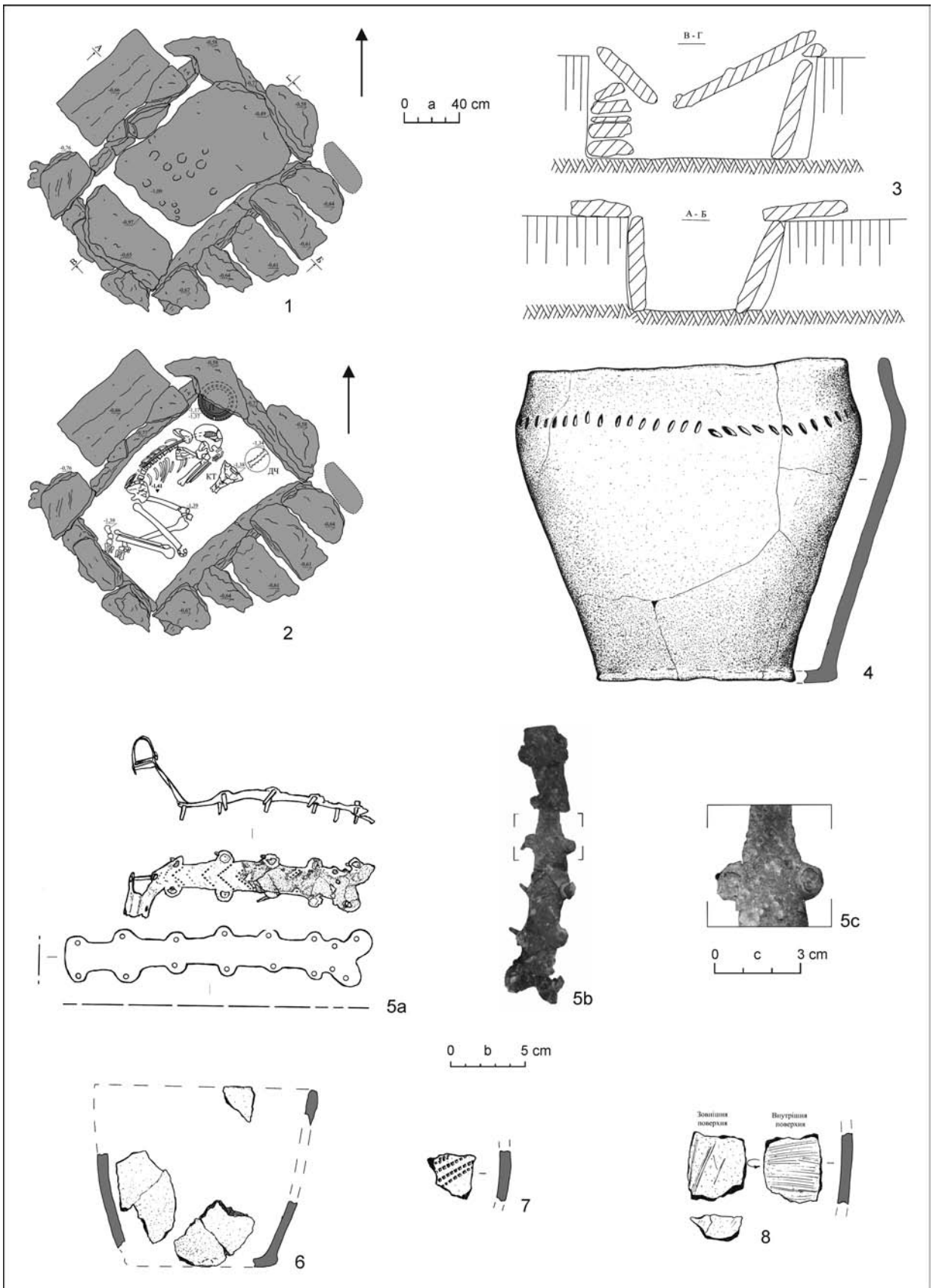

Рис. 40. Комишувате, курган 4. План, розрізи та інвентар з поховання 2. Масштаб: а – 1–4; б – 5 а, 5б–8, в; с – 5с.

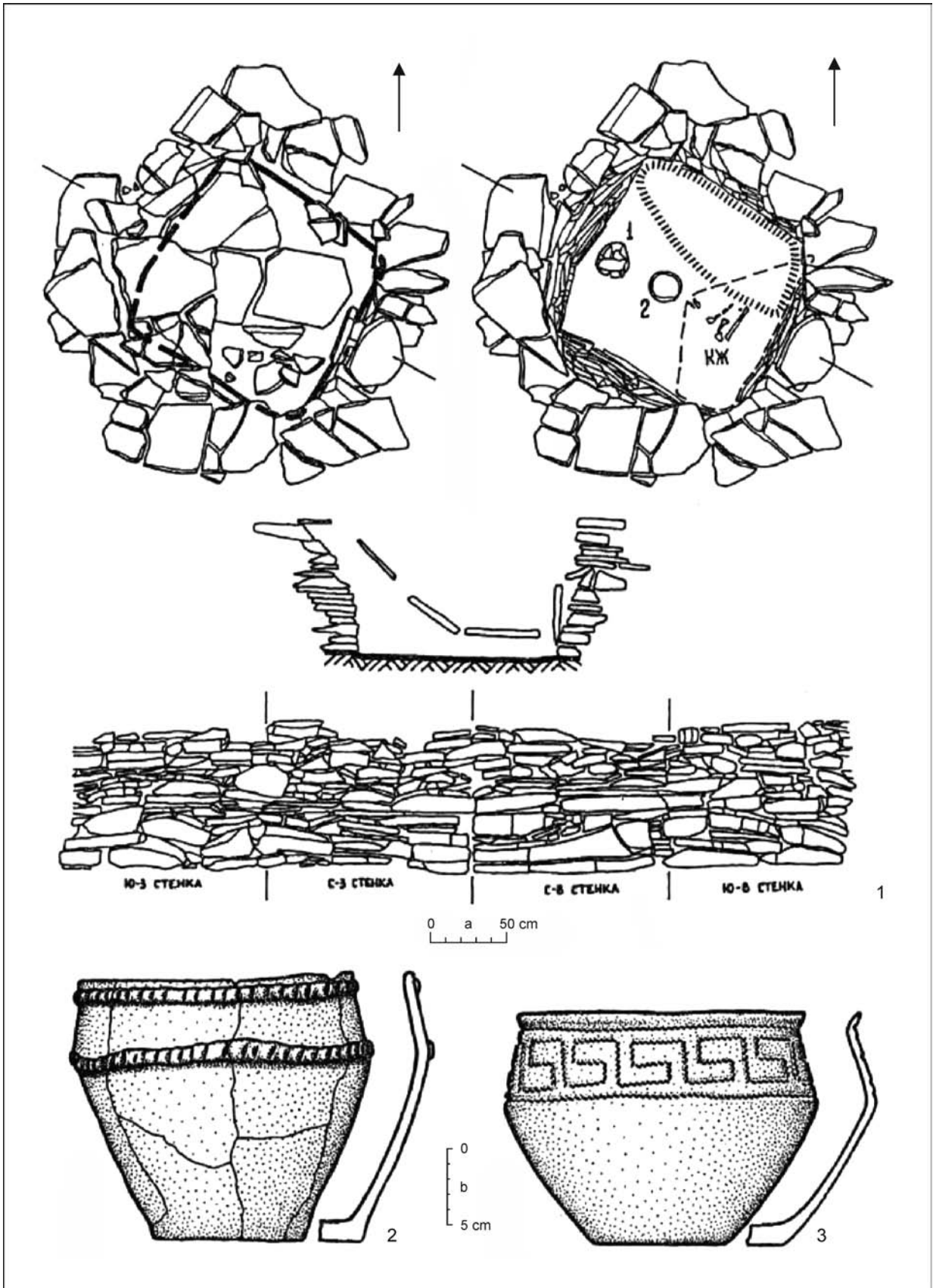

Рис. 41. Шахтарськ, курган 3. План, розрізи та інвентар з поховання 3. Масштаб: а – 1; б – 2, 3.

на дні ями неглибокі канавки, в які вкопувалися плити стін. Простір між кам'яними плитами і ямою згодом засипався ґрунтом, зрідка бутувався камінням. Іноді плити підганялися одна до одної досить щільно, при цьому щілини, що залишилися, зашпаровувалися дрібним каменем, а в деяких випадках можна припустити, що деякі зі встановлених плит закріплювалися або розклинювалися каменями-клинами (Забавин 2013а, рис. 7: 1–5). У деяких випадках верхні краї вертикальних плит децю виступали над рівнем древнього горизонту, а іноді стіни скрині згори обрамлялися одношаровою горизонтальною кладкою. Відомі випадки, коли аналогічні конструкції перебували всередині кам'яних огорож (Литвиненко 1990, 74–75; 1992а, 37; Потанов 2013а, 85).

Незначна частина скринь першої групи відрізняється неповнотою конструкції, в якій відсутні одна або дві стінки (рис. 35: 6, 7, 9; Кульбака 1988; Косиков 1996, рис. 2: 2; Привалова 1999, рис. 2: 1–2; Забавин 2013а). Причому подібні факти неодноразово документально фіксувалися в незруйнованих, замкнених поховальних комплексах різних могильників (Литвиненко 1992а, 37). Загалом таких випадків у Приазов'ї відзначено 16 (14% всіх поховань у скринях першої групи), з них у 11 похованнях (9,6%) скриня складалася лише з трьох стінок і в 5 випадках (4,4%) – з двох. Подібні кам'яні конструкції А. М. Усачуком названо «напівскринями» й, на думку дослідника, становлять окрему групу поховань (Усачук 1991, 48). Крім того, до підгрупи неповних скринь з певними застереженнями можна віднести єдине відоме нам поховання (Обільне к. 1 п. 4), де документально зафіксовано присутність однієї вертикально встановленої стінки (Косиков 1976). Ще в одному випадку (Дружний к. 2 п. 2) конструктивною особливістю могильної споруди можна визнати поділ кам'яної скрині вертикальною плитковою перегородкою на дві майже рівнозначні камери (рис. 35: 8; Клименко/Усачук/Цымбал 1994, 72, рис. 26: 3; Клименко/Цымбал 2001).

Друга група поховальних споруд – кам'яні скрині, зведені методом горизонтальної кладки стін з кам'яних блоків або плит. Свого часу, розглядаючи поховальні споруди зрубної культури Азово-Донецького регіону, Р. О. Литвиненко виділив три типи кам'яних скринь, серед яких складні конструкції були віднесені до II та III груп (Литвиненко 1992а, 37–39). До II групи відносяться гробниці, стіни яких складені горизонтальною кладкою, а до III групи належать комбіновані скрині або скрині змішаних типів, стіни яких зведені з орфостатно встановлених плит в різних поєднаннях з постелістою кладкою. Оскільки той та інший тип передбачають використання при спорудженні поховальної конструкції прийому горизонтальної кладки стін, ми схильні розглядати поховання, справлені в класичних цистах і комбінованих скринях, у складі єдиної групи поховань в кам'яних скринях складної конструкції. Крім того, нерідко перехід від одного типу до іншого є важко вловний, що зумовлено безліччю конструктивних варіантів, ступенем збереження пам'ятки і якістю польової фіксації (рис. 36–41).

Дослідниками вже зазначалося, що спосіб кладки складних скринь, як правило, зумовлено характером доступного будівельного матеріалу. Так, відповідно до геологічних особливостей Донецького кряжа, стіни всіх гробниць цього регіону являють собою багат шарові кладки плоских плит пісковика або інших сланців (Литвиненко 1994, рис. 57). Для Приазовської височини, багаті виходами гранітів, характерними є гробниці, споруджені саме з цього матеріалу. У таких випадках нижню, придонну, частину стін завжди складено з масивних блоків, а верхню – з тонших плоских каменів. На теренах Приазовської низовини трапляються скрині, складені з черепашнику, природна нерівність якого зумовлює деяку невпорядкованість кладки стін (Литвиненко 2000а, 3–4). У таких випадках, ймовірно, застосовувався спосіб, коли внутрішні нерівності поверхонь стін або щілини між плитами зашпаровувалися грязьовими або глинистими розчинами. Подібний спосіб було простежено в пониззі р. Кальміус (Жовтневе к. 1 п. 5), де поміж каменями черепашнику, з яких було складено гробницю овальної форми, траплялася глиняна підмазка (Братченко і др. 1976; Гершкович 1982а, 17, рис. 2). Аналогічні випадки були простежені в похованнях сабатинівської і зрубної культур, справлених у конструктивно близьких кам'яних скринях, досліджених на правобережжі Дніпра (Отрощенко 1981, 97; Ключинцев 1989, 254).

Оскільки основні типи й конструктивні особливості цієї групи поховань вже неодноразово детально описано, наведемо лише деякі статистичні дані та характеристику, що узагальнює. До розглядуваної групи зараховано 43 поховання, що становить 3,1% поховань всього масиву (або 27,4% всіх могил у кам'яних скринях). При цьому 16 поховань (37,2%) були основними в курганах, а у 28 випадках (65,1%) над похованням було споруджено досипку.

Дослідниками неодноразово зверталася увага на те, що поховання в цистах за інвентарем і комплексом обрядових особливостей вирізняються високим соціальним статусом (Гершкович

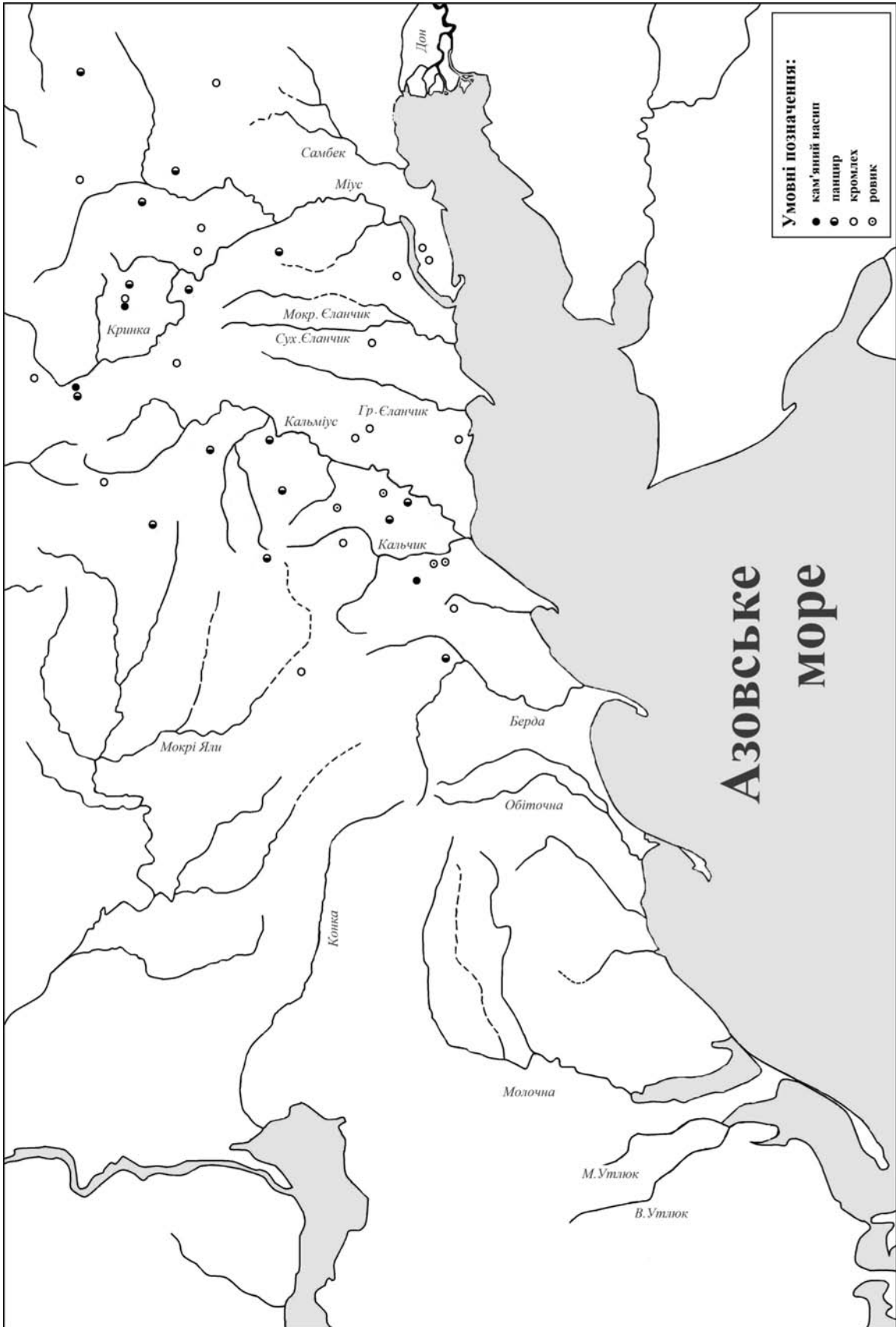

Рис. 42. Поширення курганів з кам'яними конструкціями та ровиками.

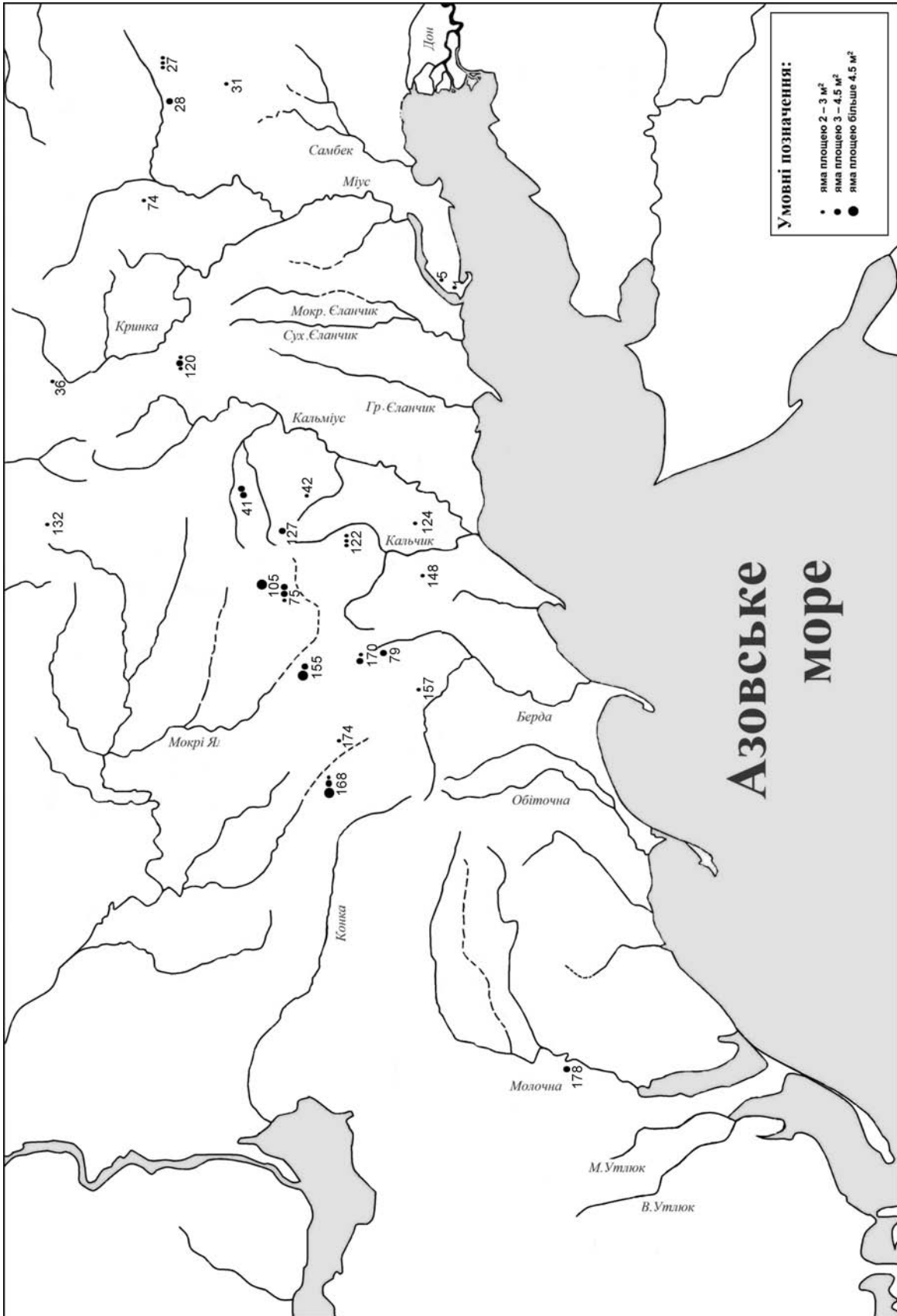

Рис. 43. Карта поширення великих ям.

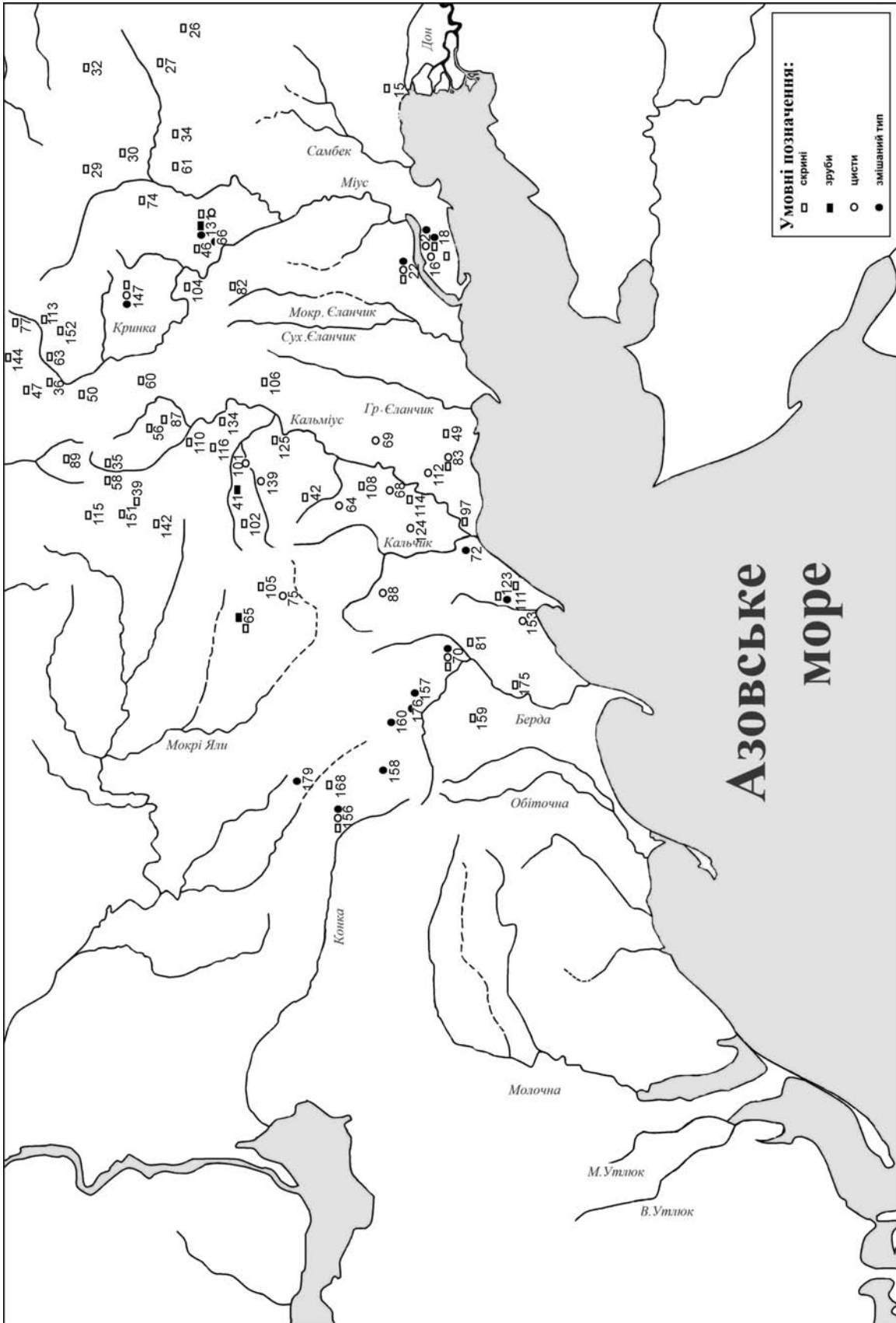

Рис. 44. Карта поширення типів поховальних споруд.

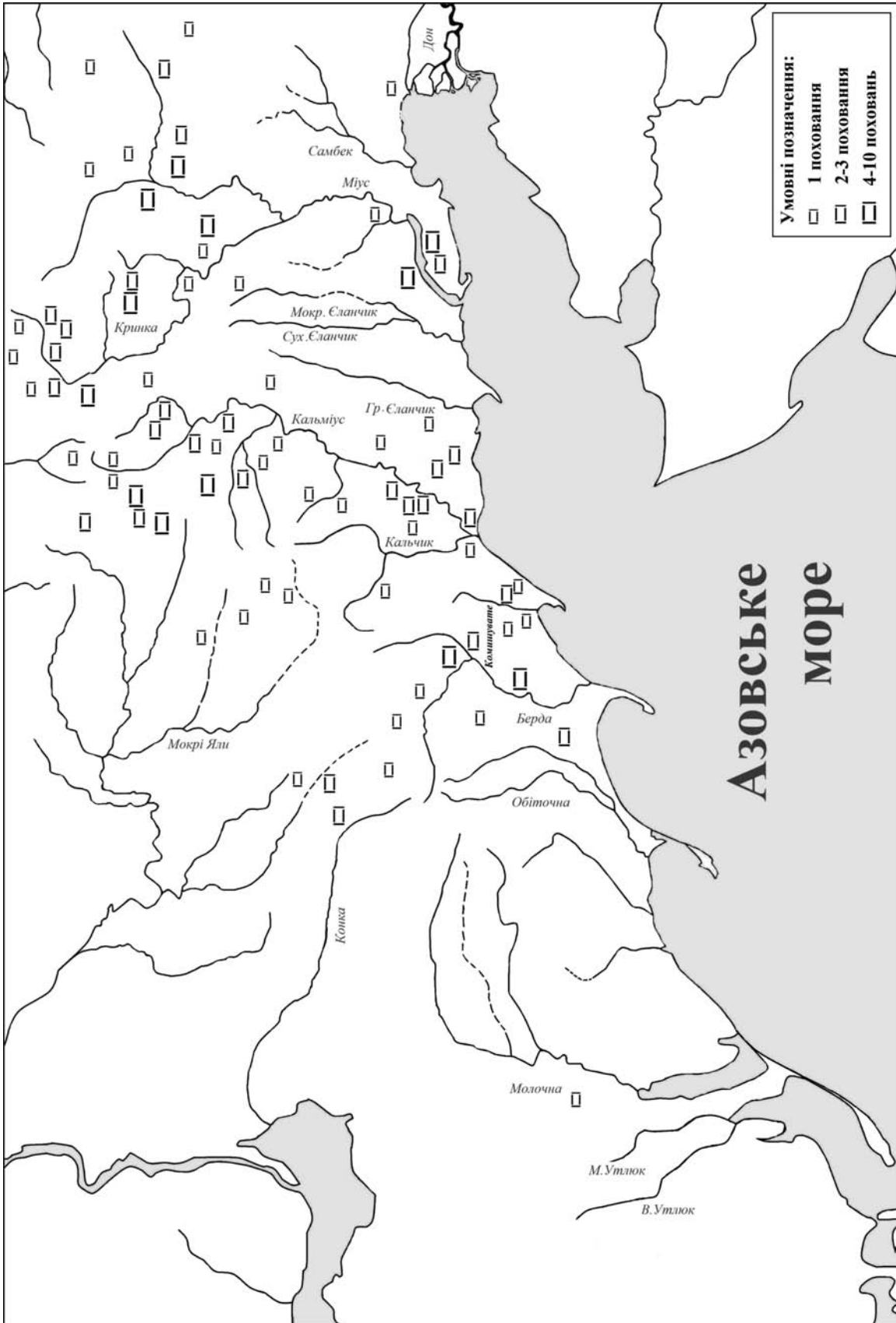

Рис. 45. Карта поширення поховань у кам'яних конструкціях.

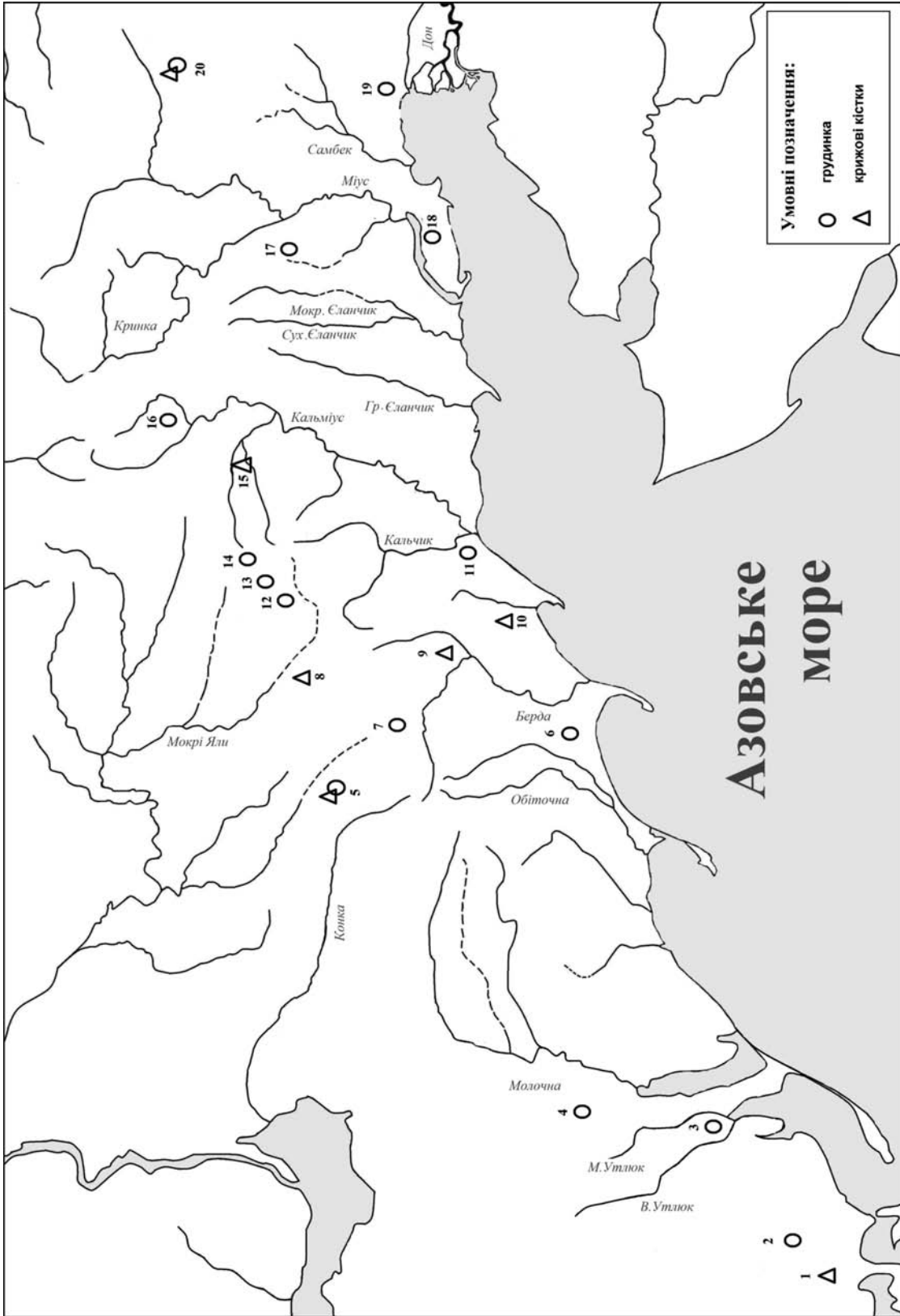

Рис. 46. Поховання з крижовими кістками та грудинкою: 1 – Сивашівка, 2 – Сиваське, 3 – Давидівка, 4 – Вдале, 5 – Азов, 6 – Дмитрівка, 7 – Благовіщенка, 8 – Кінські Роздори, 9 – Захарівка, 10 – Б. Могила, 11 – Зінцева Балка, 12 – Іванівка, 13 – Новоандріївка, 14 – Лісне, 15 – Миколаївка, 16 – Криничка, 17 – Самарський, 18 – Гаївка-Каймакчи, 19 – Руський, 20 – Благівка.

1982а, 18; Литвиненко 1990, 75; 1992в, 140; 2000а, 13; Ольховский/Отрощенко 1991, 121; Литвиненко/Посредников/Гриб 1992, 110; Плешивенко 1993, 155). Особливу увагу цистам приділяє у своєму дослідженні В. В. Циміданов, який дійшов висновку, що сама неординарна конструкція у вигляді цисти, також, як і скрині складної конструкції, є знаками соціального рангу, а не статусу (Циміданов 2004а, 49). Як правило, могильні споруди цієї групи вирізняються чималими розмірами, а внутрішні розміри гробниць значно перевищують середні показники скринь першої групи.

У цьому зв'язку звернемо увагу на гробницю, досліджену в кургані 3 неподалік від с. Семенівка Амвросіївського р-ну Донецької обл., яка вже неодноразово привертала пильну увагу дослідників (Литвиненко 1994, 106, рис. 58: 1; 2000а, 4; тощо). Основне і єдине поховання у цьому кургані є масштабнішим за своїми розмірами серед відомих споруд цього типу: яма розмірами 3,65 × 3,35 × 2,0 м (об'єм 24 м³); гробниця мала внутрішні розміри 3,1 × 2,9 × 21,9 м і була складена з плит пісковика, сланцю і граніту. Камера поховання виявилася завалена ґрунтом і каменями перекриття, яке завалилося. У центральній частині камери була простежена округла яма діаметром 1,2 м і глибиною 0,7 м, забутована каменем. У похованні, яке виявилось пограбованим, збереглися лише фрагменти кераміки зрубної культури й кальцинованих кісток (Моруженко *и др.* 1984). Яму в центрі камери, швидше за все, слід пов'язувати з опорним стовпом, який підтримував перекриття (Литвиненко 2000а, 4).

М'ясну їжу було зафіксовано в 13 похованнях, що становить 30,2%, при середніх показниках для Північного Приазов'я в 7,1%. Причому, в деяких випадках (Таврія-І к. 1 п. 1; Ларенок П. А. 1998г, 61) наявність черепа і кінцівок великої тварини (бик, кінь), що відрубані в колінних суглобах, можна інтерпретувати як складену або розтягнуту шкуру тварини, пов'язану з транспортною або тяговою твариною для переправи в інший світ. У низці робіт Р. О. Литвиненком було запропоновано обґрунтування семіотичного навантаження шкур/опудал копитних у похованнях бронзового віку Східної Європи як знаків, якими за принципом *pars pro toto* замінювали самих тварин, що в системі поховального обряду і уявлень про смерть виконували роль психопомпа – проводиря-супутника, який супроводжував душу небіжчика до потойбічного світу (Литвиненко 1997а; 2022а; 2022б). З 20 комплексів з «престижними» частинами туші (грудинкою і куприком) 7 (35%) поховань були здійснені саме в цистах (рис. 46).

Надлишковий інвентар був відзначений в 14 (32,5%) випадках. У трьох випадках могильна споруда являла собою кенотаф (7%) і в трьох випадках була зафіксована кремація (7%). Отримані нами результати за більшістю показників виявилися близькими наведеним дослідниками (Циміданов 1996, 201, табл. 1; 2004а, 116, табл. 8), однак аналіз соціально-значущих ознак дозволив прийти до висновку, що вони в цілому виражені більше в цистах, ніж в гробницях змішаного типу (Литвиненко 2000а, 14). При цьому наголошується, що в усіх регіонах питома вага поховань з цистами нижче питомої ваги поховань в скринях, а за ступенем виразності соціально значущих відхилень масив комплексів в цистах перевершує масив поховань в скринях (Циміданов 2004а, 48).

Попри те, що для статево-вікової характеристики поховань в кам'яних скринях складної конструкції є занадто мало антропологічних визначень, використовуючи дані публікацій та архівних матеріалів, можна зробити деякі загальні висновки. Так, майже всі кістяки в похованнях належали дорослим, за винятком чотирьох дитячо-підліткових (9,3%). Серед них антропологічно визначені 2 чоловічих і 1 жіночий. Крім того, використовуючи виявлені статево-вікові ознаки поховального обряду та інвентарю зрубних могильників Донецького регіону (Литвиненко 1996а, 62–66), можливо більш-менш впевнено зарахувати до чоловічих ще 5 поховань (чисті ознаки) і з великою часткою ймовірності – не менше 10 поховань (окремі ознаки).

Крім розглянутих могильних споруд виділяється невелика група поховань, конструкції яких займають проміжне місце між кам'яними скринями та звичайними ямами. У цих похованнях, справлених в ямах стандартних розмірів, на дні були простежені невеликі камені, розташовані по периметру (Лисиче к. 1 п. 1; Братченко *и др.* 1978; Литвиненко 1992а, рис. 2, 3). Відомі випадки, коли в насипу кургану споруджувалося овальне кільце з каменів, викладених в один ряд (рис. 36: 1; Кульбака/Забавин/Небрат 2009, рис. 2: 2). В одному випадку в кутах ями були покладені камені (Журнал 1908, 188). Не можна виключати, що дана конструкція являла собою імітацію кам'яної скрині або була семантично рівнозначна їй (Циміданов 2004а, 47).

Розподіл комплексів, здійснених в різних типах поховальних споруд, за горизонтами дозволив наочно проілюструвати виявлені раніше особливості хронологічного характеру, що відображають час появи того чи іншого типу (табл. 7).

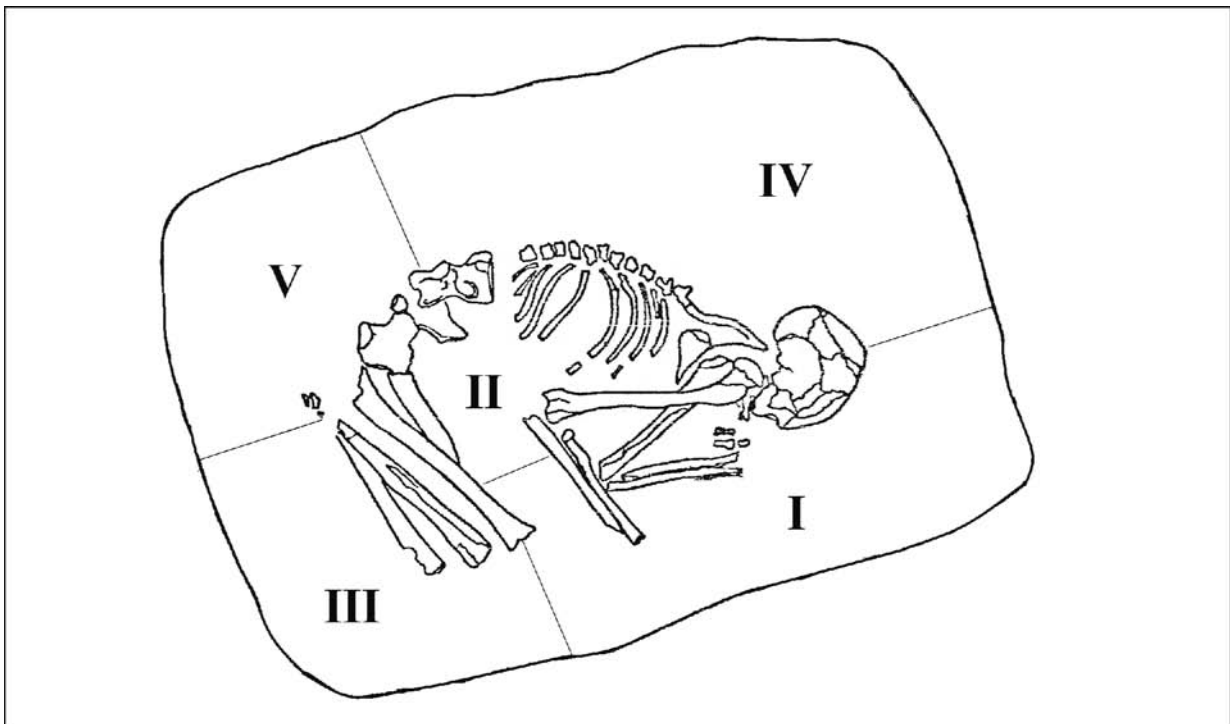

Рис. 47. Схема зонування поховання.

Важливим елементом поховальної споруди є перекриття. У Північному Приазов'ї поширення набули два основних види перекриття могил – дерев'яне та кам'яне. Загалом перекриття зафіксовані у 493 випадках (32,9% від усієї вибірки). Дерев'яні перекриття трапилися у 107 випадках (7,1%), кам'яні – у 406 випадках (27,1%). Водночас у 20 похованнях (1,3%) було відзначено одночасне використання в перекритті дерева і каменю. Для приазовських поховань, здійснених в простих ґрунтових ямах, дані показники виявилися досить близькими. Так, дерев'яні перекриття зафіксовано в 76 випадках (6,4% всіх ям), кам'яні – у 268 (22,7%), а комбіновані – в 16 (1,4%). Тут слід застерегти, що, ймовірно, внаслідок активної руйнації курганних насипів (антропогенний фактор, денудаційні та акумулятивні процеси), особливо їхніх верхніх шарів, де зазвичай зосереджені впускні зрубні поховання, частина перекриттів могла не зберегтися. Крім того, дерев'яні перекриття, на відміну від кам'яних, є менш довговічними тому насправді кількість поховань з дерев'яними перекриттями була дещо більшою (Литвиненко 1992а, 30). У Приазов'ї співвідношення дерев'яних і кам'яних перекриттів зазнає суттєвих змін в бік виразного збільшення кількості кам'яних конструкцій.

З 1356 розподілених за горизонтами поховань в 463 були зафіксовані перекриття (табл. 8). Дерев'яні перекриття: I горизонт – 7,8%, II горизонт – 9,7%, III горизонт – 3,2%. Кам'яні перекриття: I горизонт – 28,1%, II горизонт – 28,7%, III горизонт – 3,7%. Одночасне використання дерева і каменю: I горизонт – невідомі, II горизонт – 1,9%, III горизонт – 0,8%.

Найчастіше при спорудженні поховання в Північному Приазов'ї могила перекривалася простим дерев'яним одношаровим перекриттям з плах або обаполів, покладених уздовж (Клименко 1998, рис. 19: 1; 20: 7) або впоперек довгої осі (Литвиненко/Зарайская 2004, рис. 11). Деревина укладалася безпосередньо на рівні древнього горизонту, при цьому в ряді випадків площа дерев'яного перекриття значно перевищувала площу самої могильної ями. Залежно від способу конструкції, можна виділити три основні види дерев'яних перекриттів:

1. Поперечне – зафіксоване в 43 випадках (42,6% всіх дерев'яних перекриттів);
2. Поздовжнє – зафіксоване у 9 випадках (8,9%);
3. Поздовжньо-поперечне – певно простежене в 5 випадках (4,9%).

Іноді могильне перекриття зберігалася у вигляді окремих невеликих шматків дерева або дерев'яної порохні, які не дозволяють визначити характер перекриття могили. Тому всі ці випадки включено до поховань з простим дерев'яним перекриттям. Цілком імовірно допустити, що деякі

поховання мали символічні перекриття. Так, в ряді випадків авторами відзначається присутність в могильному заповненні тліну очерету, трави або кори. Існує думка, що в деяких випадках покриття кістяка травою або очеретом замінювало і, не виключено, символізувало дерев'яне перекриття могили (Берестнев 2001, 84). Серед всіх могил з дерев'яним перекриттям у 56,4% випадків поховання були або основними, або впускними з досипками. Як правило, спорудження ускладнених дерев'яних конструкцій пов'язане з похованнями, що виділяються ознаками підвищеного соціального статусу (чи рангу?) небіжчика. Так, факт присутності дерев'яного перекриття могили іноді вважається ознакою соціальної неординарності й певної архаїчності обряду (Кузнецов/Седова 1991, 176; Зудина 1998, 37; тощо). Водночас будь-яка дерев'яна конструкція в могилі може розглядатися як показник приналежності до певної соціальної групи (Берестнев 2001, 141).

У поховальних пам'ятках зрубної культури Північного Приазов'я зафіксовано використання каменю як перекриття поховань, при цьому спостерігається певна конструктивна розмаїтість (рис. 33: 10, 11; Привалова/Привалов 1980; Полидович/Абдрахманов 2004, рис. 5). Так, свого часу для поховань зрубної культури Міуського півострова було виділено п'ять груп конструкцій кам'яних перекриттів (Ільюков/Казакова 1988, 93). Ретельну характеристику поховальних споруд і перекриттів зокрема, поширених на Приазовській низовині, Приазовській височині та Донецькому кряжі, подано у праці Р. О. Литвиненка (Литвиненко 1992а, 32).

Зазвичай кам'яні перекриття склалися з 1–4 плит, покладених в один шар перпендикулярно довгій осі ями. Іноді фіксується положення плит внапуск. Відомі випадки, коли потужність перекриття досягала 3–5 шарів плит. Для перекриття каменем ям значних розмірів іноді могли використовуватися дерев'яні опорні конструкції з дощок або плах, покладених впоперек – Федорівка-І к. 1 п. 4 (Ларенок П. А. 1998б, 19) або вздовж ями – Самарський-ІІ к. 3 п. 6 (Ларенок В. А. 1998б, 116). Причому використання подібного методу зафіксовано в Приазов'ї також для ящичних конструкцій – Комишувате к. 1 п. 1; Таврія-І к. 2 п. 4 (Кульбака/Гнатко 1989; Ларенок П. А. 1998г, 67). Відомі випадки, коли кам'яне перекриття укладалося на потужну дерев'яну гратчасту основу – Баба к. 2 п. 3 (Привалова/Привалов 1980; Литвиненко 1992а, рис. 1: 3). В одному випадку (Соколовський к. 1 п. 3) скриню змішаного типу було перекрито поздовжньо-поперечною дерев'яною конструкцією (Попандопуло 1991, 69, рис. 1: 4–5). Загалом кам'яне перекриття було зафіксоване у 113 кам'яних скринях (72%), при цьому в 3 випадках (1,9%) поряд з каменем в конструкції перекриття було відзначено присутність дерева. Крім того, над похованнями досить часто споруджувалися кам'яні заклади різної потужності (Братченко 1997, рис. 3).

Аналіз розмірів поховальних споруд показав, що площа ям залежить від двох аспектів: вікового і соціального. Розподіл могильних ям за площею дозволив виділити три умовних групи великих ям. Ями кожної з підгруп поширені по всій території Північного Приазов'я відносно рівномірно, проте картографування великих за площею могильних ям дозволило виявити деяке тяжіння подібних могильних споруд до районів, прилеглих до верхів'їв річок басейну Дніпра.

Надзвичайно рідкісним типом поховальних споруд для Північного Приазов'я є поховання в дерев'яних зрубах. Абсолютна більшість усіх відомих поховань у зрубах територіально тяжіють до лісостепових районів. Значно більш поширеними на території Північного Приазов'я виявилися поховання, споруджені в кам'яних скринях різної конструкції. Застосування методу картографування для поховальних споруд з використанням різних матеріалів (дерево, камінь) в Північному Приазов'ї дозволило локалізувати їх у безпосередній близькості від відповідної сировинної бази. Як правило, могильники зі всілякими кам'яними спорудами тяжіли до багатих каменем районів. Таким чином, східний кордон широкого застосування каменю в поховальному обряді – Донська дельта, а західний – край Донецького кряжа.

Виявлені закономірності дозволяють з упевненістю стверджувати, що конструктивні особливості могильних споруд, як складова частина поховальних традицій зрубної культури Північного Приазов'я, знаходяться в прямій залежності від природно-географічних умов проживання та обумовлені характером будівельного матеріалу, наявного в тому чи іншому регіоні.

3.5 Рештки небіжчиків та розміщення реманенту в похованні

Характеристика поховань містить два основних аспекти аналізу останків похованого: спосіб поховання з небіжчиком і характер положення трупа/залишків кремації (або відсутність трупа взагалі). Якісні ознаки дозволяють характеризувати положення тіла небіжчика в момент

поховання (групопокладення) або розташування залишків кремації (групоспалення), цілісність або розчленування останків; кількісні – кількість небіжчиків або відсутність останків похованого в могильній споруді (Забавін 2018). Таким чином, в приазовських могильниках представлені чотири способи поховання померлих: інгумація, групопокладення з розчленуванням, кремація, кенотаф.

Спосіб поховання інгумація було зафіксовано в 1295 комплексах (86,3% всіх залучених поховань). Найхарактернішою позою є положення на боці з різним ступенем зібганості в тазостегнових і колінних суглобах. У 1077 похованнях (71,8%) вдалося простежити положення кістяка: в 996 випадках (92,5%) небіжчика було покладено на лівий бік; у 81 (7,5%) – на правий.

Ступінь зібганості кістяків варіював від слабкого (тупий кут в тазостегнових суглобах) до сильного (гострий кут). Згідно з гістограмою, найбільш типовим показником зібганості похованих в тазостегнових суглобах є кут 60–65°, однак основний масив поховань укладається в проміжок від 35° до 90°. Слабкий ступінь зібганості (до 130°) трапляється зрідка і є характерною в основному для поховань першого (раннього) горизонту (рис. 48).

Загальні відомості про орієнтацію небіжчиків у похованнях зрубної культури Північного Приазов'я відбито в таблиці (табл. 9) і гістограмах, укладених на підставі 1141 поховання (рис. 49). Так, зведена інформація по всьому досліджуваному регіону показала, що домінантними напрямками орієнтації були східний (43,73%) і північно-східний (26,03%), що разом із проміжним північно-східним-східним напрямком (9,55%) складають 79,31%.

Виходячи з того, що північні орієнтації традиційно пов'язуються з похованнями покровського типу/покровської зрубної культури (ПМЗК), нами були укладені гістограми орієнтацій окремо по двох областях Північного Приазов'я: 1) Приазовські низовина і височина; 2) Донецький кряж. Отримані результати відбивають кількісні, а в цілому і якісні, відмінності між поховальними пам'ятками Донецького кряжа і безпосередньо Приазов'я. Попри те, що доля північних відхилень в обох регіонах виявилася приблизно однаковою, східний сектор (Сх + ПнСхСх + ПдСхСх) дещо

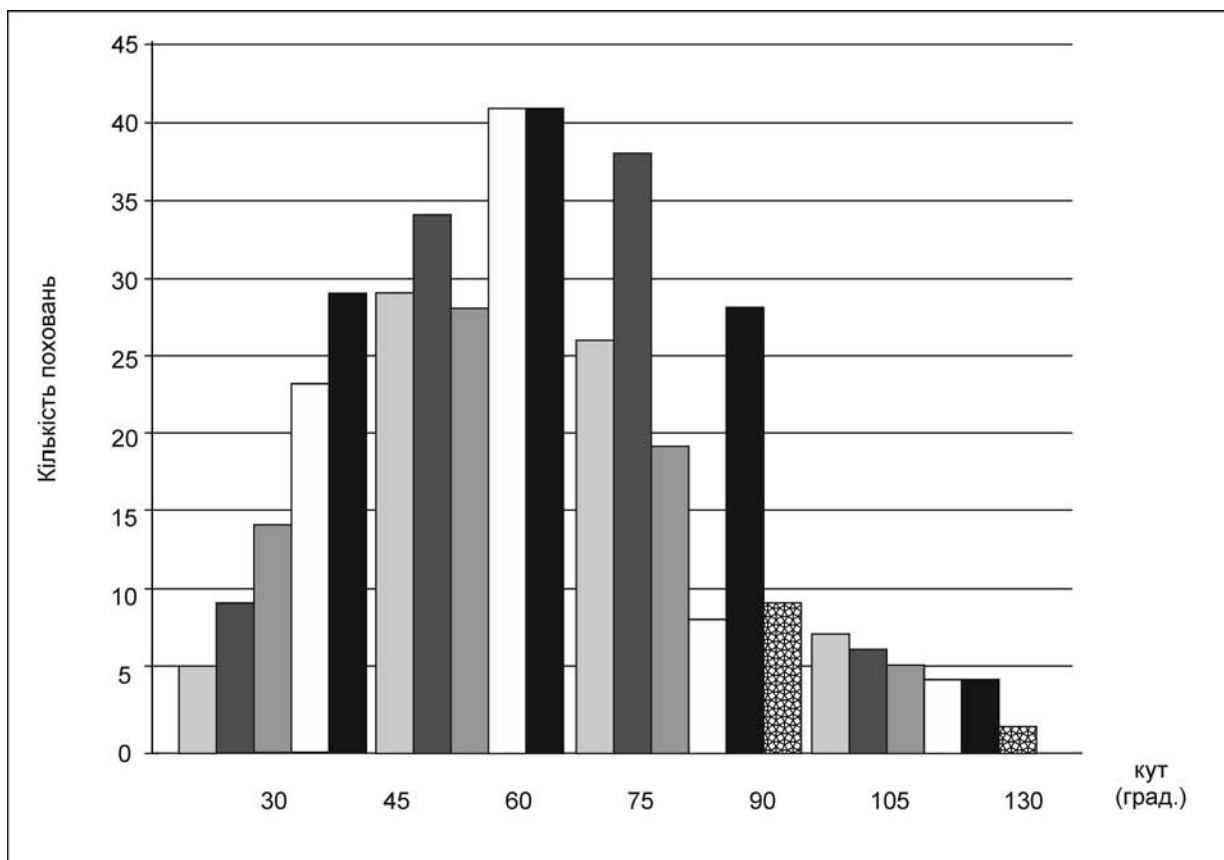

Рис. 48. Гістограма. Кут зібганості кістяків у похованнях.

переважав в орієнтації приазовських поховань. Так, у Приазов'ї (Низовина і Височина) даний показник склав 63,6%, на Донецькому кряжі – 54,5% (*Zabavín/Bulyk 2020, 23*).

З масиву приазовських поховань з визначеною орієнтацією небіжчиків 1086 були розподілені за горизонтами. Доля північних відхилень (Пн + ПнПнСх) в середньому склала по регіону 5,8%, однак за горизонтами цей показник розподілений наступним чином: I горизонт – 43,1%, II горизонт – 3,4%, III горизонт – 4,1% (табл. 10).

Позиція рук небіжчика. У 637 похованнях було зафіксовано позиції рук небіжчика, серед яких виділено 6 основних варіантів (табл. 11):

- 1) обидві зігнуті в ліктях, кисті розміщені перед черепом або грудьми (W) – 478 поховань (75,6%);
- 2) права рука випростана до колін або вздовж тулуба, ліва зігнута в лікті кистю обличчя або перед грудьми ($\perp$) – 11 поховань (1,7%);
- 3) ліва рука витягнута до колін або уздовж тулуба, права зігнута в лікті кистю перед обличчям або грудьми ($\perp$) – 49 поховань (7,9%);
- 4) одна зігнута рука піднесена кистю до черепа, інша – до ліктьового суглоба першої (LV) – 77 поховань (12,2%);
- 5) обидві руки розташовані під прямим кутом до хребетного стовпа ($\perp$) – 9 поховань (1,4%);
- 6) обидві руки складені на грудях або в області живота ($\perp$) – 8 поховань (1,2%).

Поховання за обрядом інгумації в переважній більшості випадків містилися по одному скелету і лише 20 поховань (1,5%) були парними. У 16 випадках (80% парних) останні були пов'язані з дітьми (5 – власне дитячі, 9 – дорослий і дитина). І лише в трьох випадках (15% парних) в могилах знаходилися тільки кістяки дорослих. У положенні кістяків для парних поховань спостерігається певна варіативність. Зазвичай трапляється однакове положення кістяків: скорчено на лівому боці, один за одним. При цьому, пози кістяків з одного поховання можуть дещо різнитися ступенем зігнутості й позицією рук. У трьох випадках небіжчиків було укладено обличчям один до одного, при цьому обидва лежали на протилежних боках – лівому й правому. В одному випадку (Бабакова Могила к. 1 п. 1) у парному дитячому похованні небіжчиків укладено «валетом» (*Плешивенко 1993*). В сумісних похованнях дорослих і дітей останніх завжди укладено перед дорослим, за винятком одного випадку (Гайдамацький Кут к. 1 п. 5), коли дитина лежала за спиною дорослого (*Забавін/Небрат 2012; 2013a*). Таке відхилення можна пояснити різними ситуативними обставинами (особливим статусом дитини, відсутністю кровноспоріднених зв'язків між небіжчиками, необов'язковістю дотримуватися певних норм тощо) але жодний варіант нас не задовольнив через відсутність додаткових джерел інформації (*Забавін/Небрат 2023z, 114*).

Практично у всіх випадках можна припустити, що всі парні поховання є синхронними, тобто поховання в них здійснювалося одночасно. Лише в одному випадку (Давидівка к. 5 п. 1) автори розкопок не виключають різночасність вчинення поховань. Тут в ямі неправильної чотирикутної форми на товстому шарі камки знаходилися скелети двох дорослих людей скорчено на правому та лівому боці, головою до ПнСх (Кубышев и др. 1982). Однак ніяких аргументів на користь різночасності здійснення поховання авторами не наведено.

У 19 випадках (1,2% всього масиву) з різною мірою впевненості можна говорити про поховання розчленованих останків (демембрацію) небіжчиків. Примітним є, що всі вони були досліджені на теренах Приазов'я (Низовини й Височини). Для порівняння – в басейні Сіверського Дінця розчленовані рештки небіжчиків зафіксовано лише в чотирьох похованнях (0,3%; *Литвиненко 1994, 113*). Два поховання з розчленованими останками походять з одного кургану, дослідженого поблизу с. Заможне Донецької обл. В одному з них (Заможне к. 1 п. 1), вчиненому в цисті, на дні перебували складені купкою розчленовані останки дорослої людини – уламки кісток кінцівок, грудного відділу і черепа – прикриті кам'яними плитками. У другому похованні (Заможне к. 1 п. 2), також справленому в цисті, на дні перебували складені купкою поганої збереженості кістки розчленованих останків дорослої людини – уламки кісток кінцівок, грудного відділу і черепа – прикриті кам'яними плитками (*Посредников 1992a, 86–91, рис. 3; 4*).

У декількох випадках було зафіксовано відсутність окремих кісток небіжчика: кістки рук (Гаївка-Каймакчі к. 1 п. 33; Осипенко к. 2 п. 3; *Ильюков/Казакова 1988, 88; Самар 1992*), хребці й нижні ребра (Комишувате к. 1 п. 1; *Кульбака/Гнатко 1989*), череп (Рибинське к. 6 п. 4; к. 7 п. 1; *Клименко 1998, 117–118, рис. 38, 5; 39, 2*). У похованні Азов к. 2 п. 4 також був відсутній череп, проте на його місці зафіксовано пляму крейди у формі півмісяця, посипану зверху вугіллям (*Самар 1998, 77, рис. 2*). В іншому похованні (Розівка к. 1 п. 12) навпаки – було зафіксовано поховання лише черепа (*Самар*

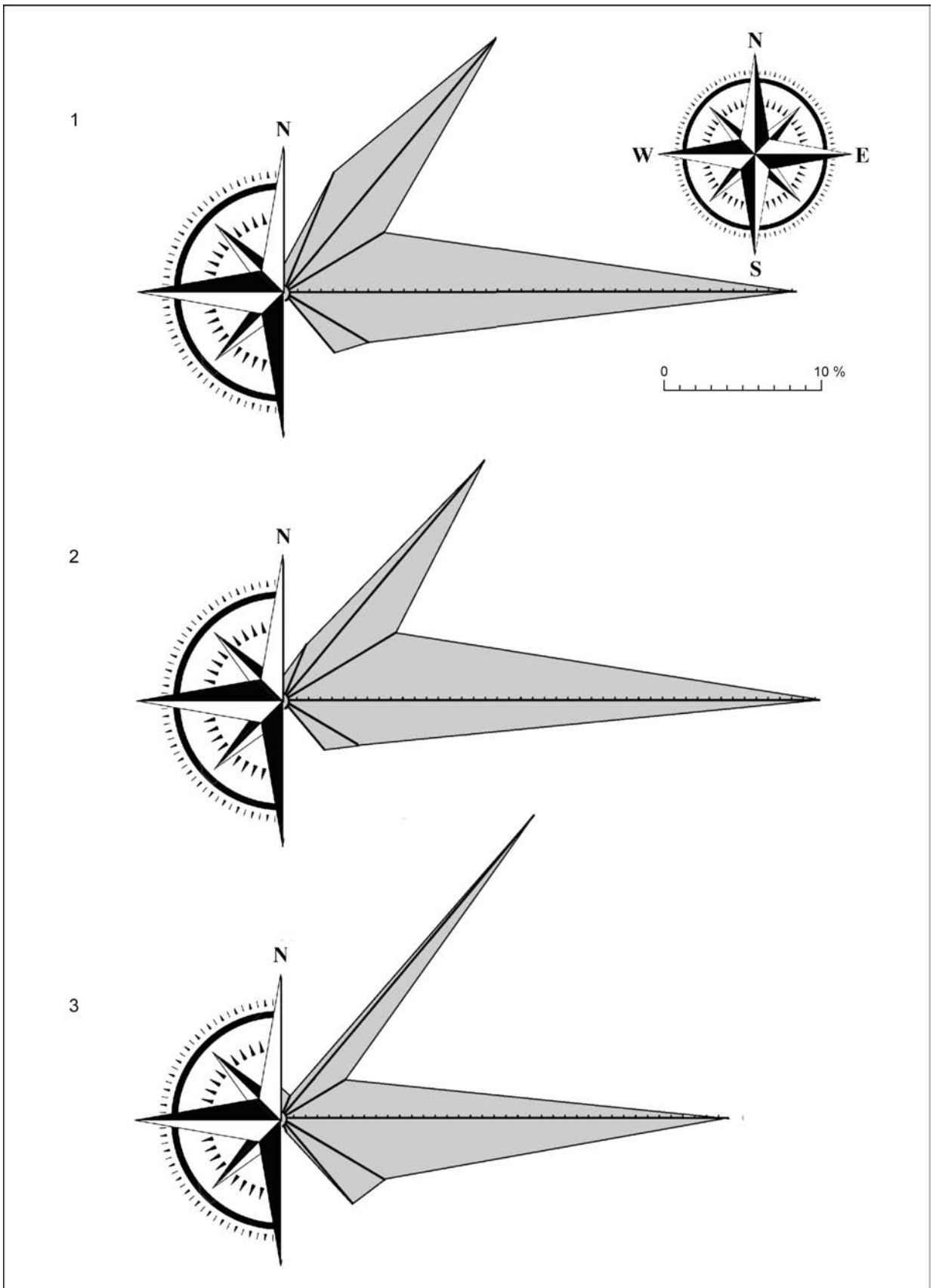

Рис. 49. Діаграми орієнтації поховань зрубної культури: 1 – Північне Приазов'я; 2 – Приазов'я (низовина та височина); 3 – Донецький кряж.

1991, 131, рис. 3: 5). Цікавий випадок був простежений в могильнику, розкопаному на Міуському півострові (Бегліца к. 3 п. 2). Тут у скелета дорослої людини були відсутні гомілкові кістки правої ноги. Права стегнова кістка, перекрита не потривоженими кістками лівої ноги, перебувала в неприродному положенні: її колінний епіфіз був вставлений в тазостегновий суглоб (*Ільюков/Казакова 1988, 64*).

Унікальний обряд був зафіксований в похованні, дослідженому на території аеропорту м. Донецька (Аеропорт к. 1 п. 4). Особливістю поховального обряду даного захоронення є те, що в давнину з тілом підлітка були проведені маніпуляції, що призвели труп в сублімований стан. Вочевидь, кістки скелета були повністю або частково позбавлені м'яких тканин, а потім проведено деструкцію кісток шляхом розбивання і дроблення. Швидше за все, перед руйнуванням скелета були проведені обряди виламування верхньої та нижньої щелеп. Однак руйнуванням скелета обряд поховання не завершився. Дрібні фрагменти роздроблених кісток були поміщені в могилу зі збереженням нехай дуже грубої, але схеми звичайного поховання епохи пізньої бронзи (*Усачук и др. 2010, 187–188, рис. 8*).

За обрядом кремації здійснено 24 поховання (1,8% розподіленого за горизонтами масиву): 16 (2,0%) комплексів віднесено до II горизонту, 8 (1,6%) – до III горизонту. Картографія показала, що кремації на теренах Північного Приазов'я поширені відносно рівномірно (рис. 52).

У Північному Приазов'ї відомий лише один випадок кремації на місці –Петровське к. 2 п. 1 (*Моруженко и др. 1980*). У всіх інших випадках поховання здійснювалися за обрядом кремації, коли тіло небіжчика спалювалося на стороні, а потім до могили поміщалися кремовані рештки. Певний інтерес представляє біритуальне поховання (Малий Кут к. 2, п. 9), в якому на дні ями знаходився кістяк дорослої людини в скорченому положенні на лівому боці, головою до ПнСх. В області рук, грудей і тазу лежала купка кальцинованих кісток людини. Серед кремованих кісток знаходилися фрагменти черепа і трубчастих кісток. Сліди багаття в ямі були відсутні. Зверху на спалених рештках знаходилася посудина (*Привалова 2004, 147, рис. 4, 3*).

В більшості випадків приазовські поховання за обрядом кремації вирізняє ряд рис, властивих соціально значущим похованням. У 16 випадках (66,7%) вони мали самостійні насипи або досипки, відрізнялися складністю і великими розмірами поховальних споруд, супроводжувалися багатим інвентарем (бронзовий ніж, дерев'яні посудини, вироби з кістки тощо) і в третині випадків – м'ясною напутньою їжею. Зокрема, 15 з 24 поховань були здійснені у відносно рідкісних могильних спорудах: зрубках (1), цистах і кам'яних скринях різної конструкції (14). За спостереженнями В. В. Циміданова, знак «кремація» часто демонструє кореляцію зі знаками, що маркували приналежність померлих до групи служителів культу (особливо, на західній території). Це підтверджує гіпотезу, згідно з якою в зрубних соціумах обряд кремації був «монополізований» соціальною групою служителів культу й «магічно небезпечними» особами (*Циміданов 2001б; 2004а, 59–61; 2019, 76–77*).

Виокремлення ритуальних або символічних поховань – кенотафів – традиційно пов'язане з певними об'єктивними й суб'єктивними труднощами, зумовленими ступенем збереженості пам'яток, якістю розкопок та звітної документації. Враховуючи дану обставину, до кенотафів було віднесено 26 поховань (1,7% всього масиву). Розмірами й конструктивними особливостями поховальних споруд, наявністю і розміщенням поховального інвентарю кенотафи відповідали зрубним обрядовим нормам, відрізняючись лише відсутністю останків небіжчика. Більшість кенотафів також вирізняються рисами, притаманними соціально значущим похованням. У 16 випадках (61,5%) вони мали самостійні насипи або досипки, характеризувалися складністю й масштабами поховальних споруд, супроводжувалися м'ясною напутньою їжею і багатим інвентарем (бронзові ніж та підвіски, кістяний гребінь тощо).

Розміщення реманенту в похованні. З 1515 залучених для аналізу поховань зрубної культури Північного Приазов'я 274 (18,1%) не мали жодного супровідного інвентарю. Однак 52 з них були зруйнованими або зафіксовані неналежним чином. Переважно це стосується пам'яток, досліджених наприкінці XIX – на початку XX ст. Тому немає достатньо підстав говорити про безінвентарність всіх комплексів. Відтак кількість достеменно безінвентарних поховань зменшується до 222 (15,2%). Цей показник зазнавав певних якісних змін в часі: простежується значне збільшення питомої ваги безінвентарних комплексів – з 12,6% в II горизонті до 22,8% в III пізньому горизонті (табл. 12).

Одним з основних критеріїв культурної атрибуції пам'яток доби бронзи є керамічний посуд – найбільш масовий матеріал в поховальному інвентарі зрубної культури. У Північному Приазов'ї кераміку було виявлено в 1119 похованнях (82,5% всіх незруйнованих могил). Розподіл поховань

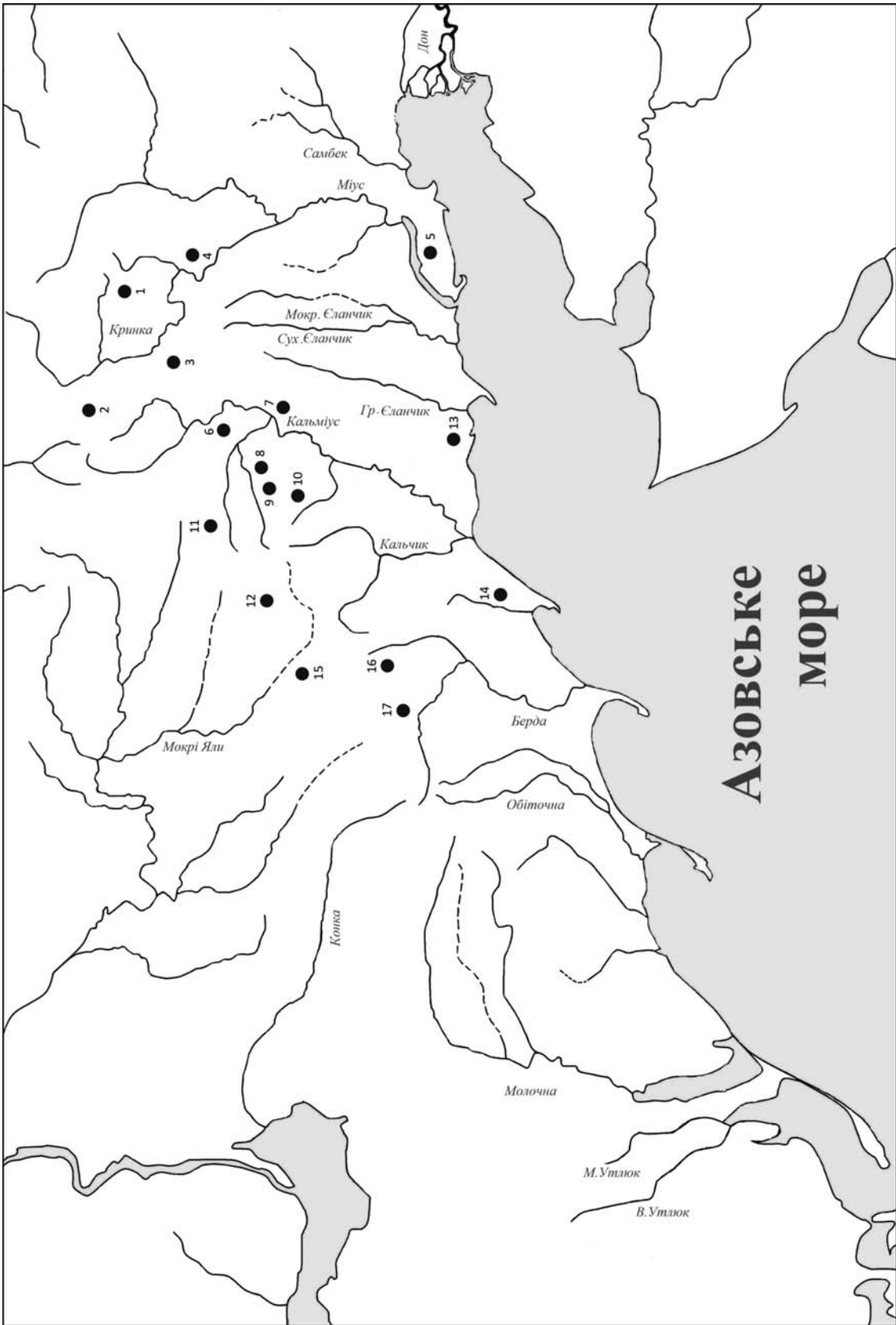

Рис. 50. Поширення в Приазов'ї поховань з покровськими рисами: 1 – Шахтарськ, 2 – Ханженкове, 3 – Покровка, 4 – Білоярівка, 5 – Руський Колодязь, 6 – Старобешеве, 7 – Василівка, 8 – Стила, 9 – Петровське, 10 – Балашівка, 11 – Новогроїцьке, 12 – Іванівка, 13 – Безіменне, 14 – Огородне, 15 – Антонівка, 16 – Кам'яні Могили, 17 – Попорівка.

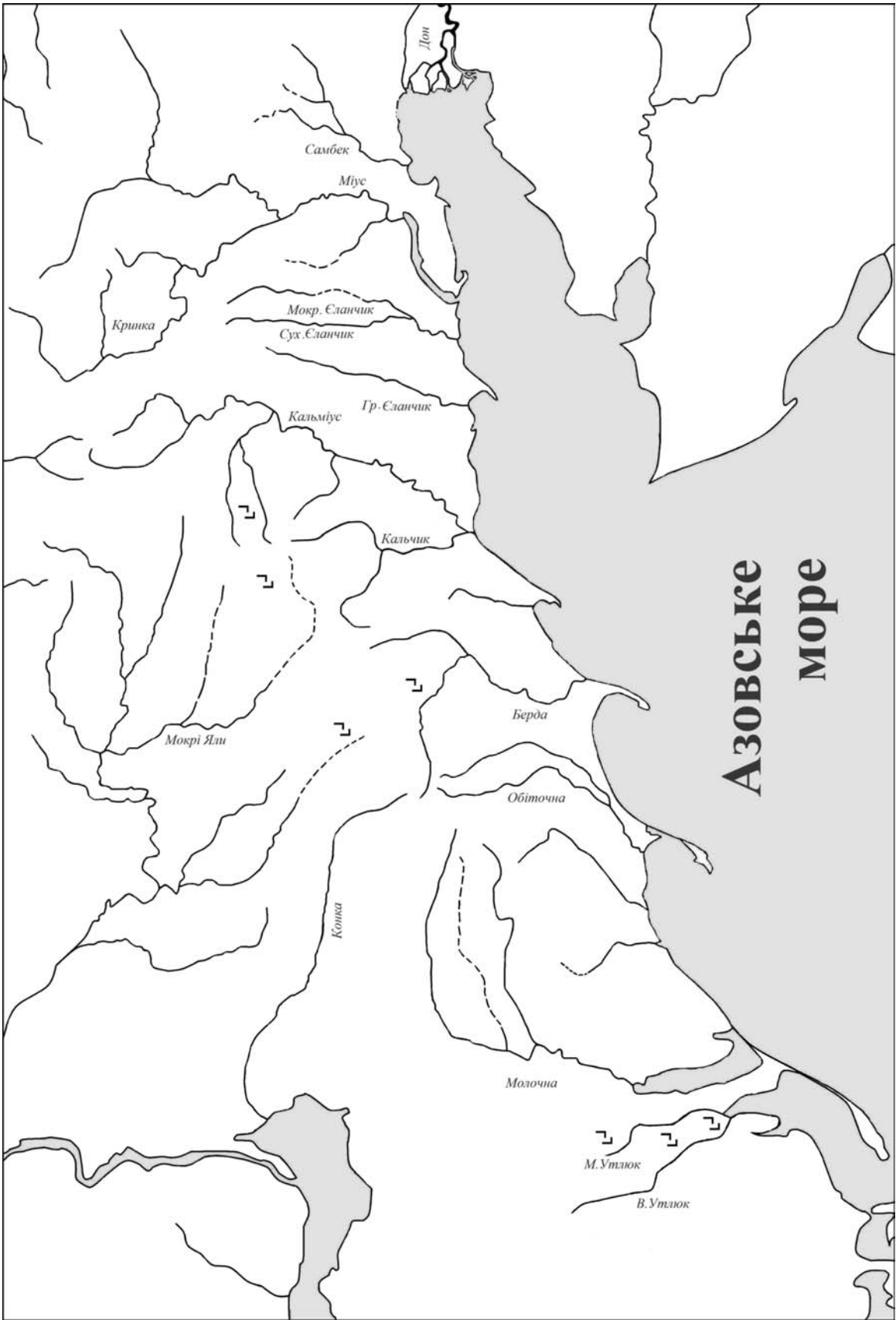

Рис. 51. Карта поширення поховань з «позицією обидві руки складені на грудях або в області живота».

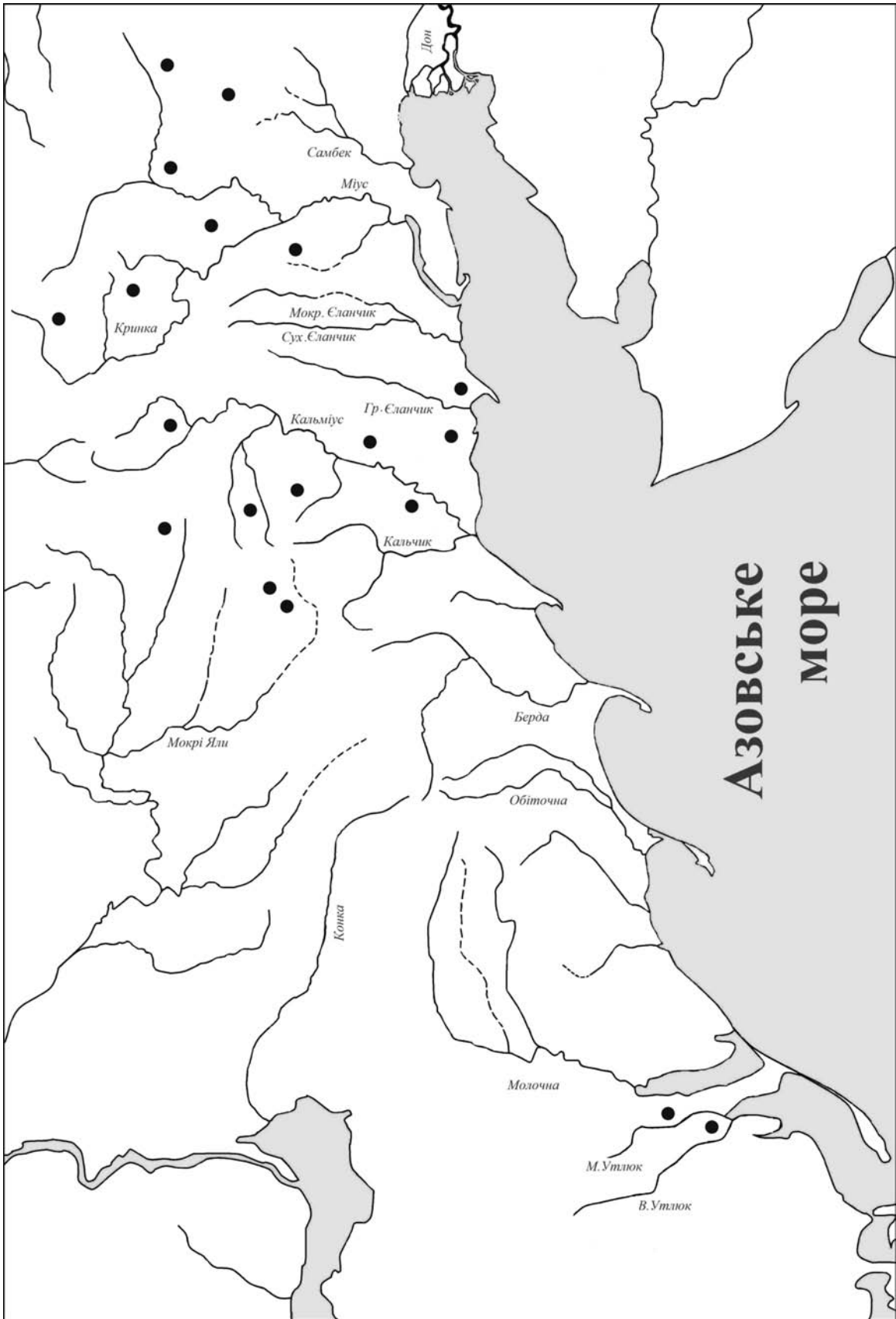

Рис. 52. Поховання за обрядом крематії.

з керамічним посудом за горизонтами: I – 79,7%, II – 86,6%, III – 75,8% показав приблизно однакове поширення в часі цієї категорії реманенту (табл. 13). По одній посудині містилися 980 поховань (88,4%), по дві – 116 (10,5%), по три – 9 (0,8%), по чотири – 4 (0,3%). Вдалося простежити деяку динаміку кількості керамічних посудин у похованні за горизонтами (табл. 14). При цьому зі 116 поховань з двома посудинами 10 були парними, що, відповідно, зменшує до 9,7% долю комплексів з двома посудинами на одного небіжчика. В одному випадку (Розівка к. 1 п. 1–2) умовно можна говорити про п'ять посудин, які припадали на одного небіжчика. Тут, крім трьох посудин, що містилися в похованні 1, було зафіксовано ще дві в ритуальній ямі, яка супроводжувала поховання. Одночасність комплексів засвідчується фактом знахідки фрагментів однієї посудини в обох ямах (*Самар 1991, 126*).

У розміщенні керамічних посудин в просторі поховання відзначається певна варіативність. Так, у 23 випадках (1,9%) зафіксовано розміщення посудин на перекритті могили. У двох випадках на перекритті знайдено по дві посудини. Примітним є, що в 15 випадках посудини були як на перекритті, так і в самій могилі. У восьми випадках кераміку виявлено лише на перекритті безінвентарних поховань. Також відомі випадки розміщення кераміки на древньому горизонті в безпосередній близькості від поховання. Однак далеко не завжди знайдений в насипу посуд можна пов'язати з певним похованням.

Різним було й місце розміщення посудини всередині самої могили. Дослідниками виділяється чотири основні зони розміщення кераміки: «в головах», перед похованим, за ним, а також «в ногах». При цьому в кожній зоні виділяється кілька позицій, які, своєю чергою, мають кілька варіантів. Так, наприклад, в положенні посудини «перед похованим» виділяється п'ять основних позицій, три з яких мають свої варіанти (*Полідович 1997, 163*). Нами було виділено п'ять основних зон місцеположення керамічних посудин щодо тіла небіжчика: I – перед головою (обличчям) і грудьми; II – біля живота; III – перед ногами нижче колін; IV – за головою і спиною вище тазу; V – позаду тазу і ніг (рис. 47).

Нам доступна інформація щодо 742 поховань, для яких можна здійснити зонування кераміки в могилі. У 626 випадках (84,3%) кераміка розміщувалася в I зоні, в 19 (2,6%) – в II зоні, в 19 (2,6%) – в III зоні, в 73 (9,8%) – в IV зоні, в 5 випадках (0,7%) – в V зоні (табл. 8). Найхарактернішою для розміщення кераміки в приазовських зрубних похованнях є I зона – перед грудьми й головою.

В переважній більшості кремацій посуд тяжів до південно-східного кута могильної споруди, тобто, враховуючи переважне східне орієнтування і лівобічне положення померлих, також розташовувався в зоні I. В комплексах, що містили дві посудини (72 поховання з можливістю зонування), кераміка розміщувалася або в одній зоні разом (64% випадків), або в різних зонах – окремо (36% випадків). У похованнях, де посуд розміщувався разом, в переважній більшості випадків (89%) керамічні місткості локалізувалися в зоні I – поблизу голови або перед грудьми.

У чотирьох випадках посудини разом розташовувалися в зоні IV (за головою) і одного разу – в зоні III (навколо колін). Якщо ж посудини розміщалися окремо (26 випадків), то найчастіше вони локалізувалися перед небіжчиком – в зонах I та III (9 випадків) або I та II (2 випадки). В 10 комплексах посудини розміщено з протилежних сторін «в головах» (зони I та IV), в 3 комплексах – перед обличчям і за ногами (зони I та V), по разу – за спиною (зони V і IV) і у потилиці й колін (зони III та V). В комплексах, що містили три або чотири посудини, кераміка могла розміщуватися в різних позиціях і сполученнях, але завжди одна або дві посудини знаходилися перед обличчям небіжчика.

Закономірності тяжіння того або іншого типу посудин до певної зони не простежується, оскільки в кожній зі зазначених зон могло бути встановлено посуд будь-якого типу (банковий, гострореберний або горщики). Можна припустити, що в похованні посуд встановлювався з урахуванням прив'язки до тієї чи іншої частини тіла небіжчика. Вочевидь, найбільш значущою в цьому відношенні була верхня частина тіла (голова, руки та груди). Таким чином, виділяється щонайменше два аспекти, пов'язані з функцією керамічного посуду в поховальному ритуалі зрубної спільноти. Перший – використання його як вмістилища ритуальної їжі (ритуальних сумішей/речовин). Другий – «прив'язка» посудини до певних частин тіла похованого або до певних місць в могилі та її просторова орієнтація (*Полідович 1997, 171*).

Аналіз розміщення керамічного посуду в похованнях за горизонтами дозволив виявити хронологічні відмінності у розміщенні посудин в похованнях (табл. 15). Раніше зазначалося, що в курганах Північного Приазов'я, на відміну від басейну Сіверського Дінця, комплекси з покровськими пережитками стратиграфічно не виділяються в окремий горизонт, що може свідчити про порівняно пізню появу зрубної культури в Приазов'ї (*Литвиненко 1999а, 14*). Попри

цю обставину, слід звернути увагу на відмічені дослідниками певні відмінності у розміщенні посудин в покровських похованнях (Мыськов 1991, 157; Литвиненко 1994, 119–120). Вирішальну роль при виділенні покровських комплексів на Сіверському Дінці зіграла кераміка. Розміщення посудин в могилах ПМЗК відрізняється від поховань БМЗК. Саме локалізація посуду в похованнях є однією з рис відмінності між ПМЗК і БМЗК (Отрощенко 2001, 153). В покровських похованнях посудини, головним чином горщики й банки, часто стояли за головою, спиною, біля живота і біля ніг померлого (Литвиненко 1995, 73).

Розподіл категорій реманенту в похованнях за горизонтами відбито у відповідній таблиці (табл. 21). Решта реманенту – зброя, прикраси та інший не керамічний інвентар розташовувався перед померлим або біля черепа. З 1356 поховань, розподілених за горизонтами, вироби з металу зафіксовано в 40 комплексах (2,95%): I горизонт – 8 (12,5%), II горизонт – 30 (3,75%), III горизонт – 2 (0,41%).

Крім керамічного посуду в поховання також поміщалися вироби з деревини, залишки або сліди яких трапилися в 19 (1,4%) похованнях. З 1356 поховань, розподілених за горизонтами, вироби з деревини зафіксовано: в 17 комплексах II горизонту (2,12%), 2 комплексах III горизонту (0,41%). Разом з керамічним посудом у 8 випадках в похованнях були зафіксовані залишки дерев'яного посуду. Як правило, дерев'яні вироби розташовувалися перед померлим, біля керамічної посудини.

Вироби з каменю знайдено у 29 похованнях (1,9%). З них у 23 випадках похвальний інвентар представлено виробами з кременю. З 1356 поховань, розподілених за горизонтами, вироби з кременю зафіксовано в: 23 (3,1%) комплексах I горизонту, 10 (1,25%) комплексах II горизонту, 11 (2,24%) комплексах III горизонту. Вироби з кістки з 1356 поховань, розподілених за горизонтами, зафіксовано у 26 (1,6%) похованнях: I горизонт – 3 (4,68%), II горизонт – 22 (2,75%), III горизонт – 1 (0,20%).

3.6 Ґрунтові могилиники⁶

У роботі була використана інформація щодо 25 поховань зрубної культури Північного Приазов'я, що походять з 5 ґрунтових могилиників (Забавін 2020). Топографія ґрунтових могилиників суттєво відрізняється від курганів. На краях вододільних плато і вододільних глибинних гребенях вони не відомі. Всі могилиники розташовані в безпосередній близькості від водойм та згідно з зональним розподілом, зумовленим ступенем віддаленості від значних джерел прісної води, віднесені до I та II зони. Частина поховань була здійснена безпосередньо на території приазовських поселень зрубної культури, наприклад, Безіменне (рис. 57: 4, 5).

Всього два самостійних могилиники (20 поховань) були досліджені в Північному Приазов'ї повністю або частково: біля с. Новоселівка та с. Стила (обидва досліджені О. Я. Приваловою та О. І. Приваловим). Тому всебічний аналіз пам'яток утруднений через обмеженість інформації про особливості та послідовність формування могилиників.

Новоселівський могилиник, розташований біля с. Новоселівка Старобешівського р-ну Донецької обл., займає площу понад 2,5 тис. м² (рис. 53–57). Розкопками досліджена лише південна частина могилиника – близько 1 тис. м² (Привалова/Привалов 1988). Матеріали розкопок свідчать, що могилиник мав упорядковане лінійне планування: поховання розташовувалися рядами, витягнутими за лінією ПнЗх – ПдСх (рис. 53: 1). В дослідженій частині могилиника виявлено 15 поховань: 7 – у кам'яних скринях, 8 – в ґрунтових ямах під кам'яними закладами. Кам'яні скрині були споруджені з чотирьох або п'яти пісковикових плит, злегка вкопаних і поставлених вертикально на ребро. Поховання, здійснені в ґрунтових ямах прямокутної в плані форми, перекривалися кам'яними закладами з великих і малих пісковикових плит. У 13 похованнях виявлені останки померлих, 2 комплекси – кенотафи. Поховані орієнтовані головою у східний сектор, скорчено на лівому боці, з руками зігнутими в ліктях і розташованими біля обличчя або перед грудьми померлого. У положенні небіжчиків переважає середньо і сильно скорчена поза. Більшість поховань (9) – дитячі. Інвентар представлений керамічними посудинами, що стоять у голови померлих, бронзовою скроневою підвіскою в півтора оберти й залишками напутньої їжі у вигляді кінцівок коня.

Керамічний комплекс Новоселівського могилиника включає: гостроріберні горщики призмекуватих пропорцій, з закругленими і відігнутими назовні вінцями, із сильно або слабо

⁶ У роботі використано неопубліковані комплекси з розкопок О. І. Привалова та О. Я. Привалової, В. М. Горбова та А. М. Усачука. Автор висловлює щире подяку О. Я. Приваловій та А. М. Усачуку за дозвіл використовувати ці матеріали для публікації.

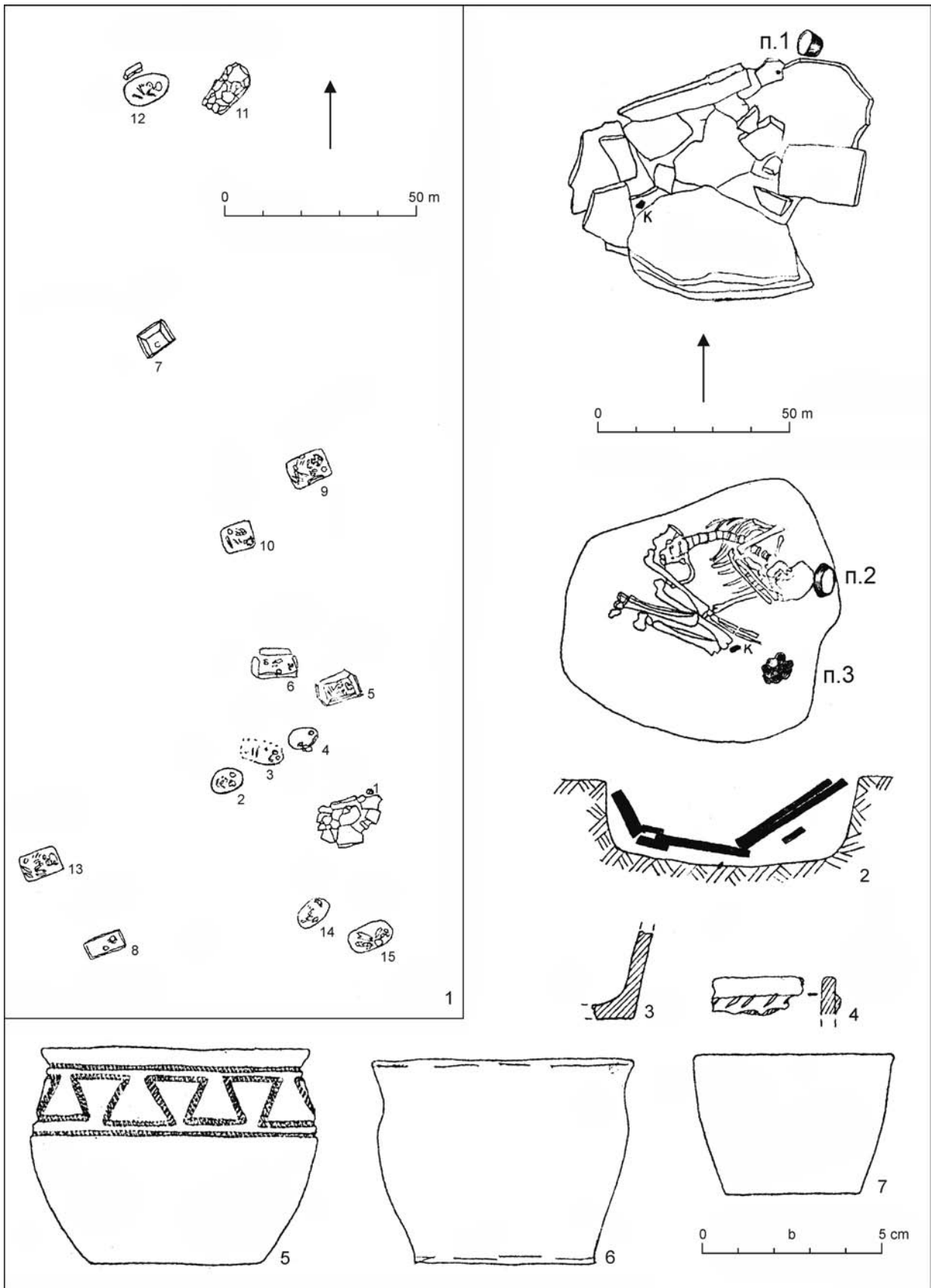

Рис. 53. Грунтовий могильник Новоселівка: 1 – загальний план; 2 – план; 3–7 – інвентар поховання 1 (за Привалова/Привалов 1983). Масштаб: а – 1, 2; б – 3–7.

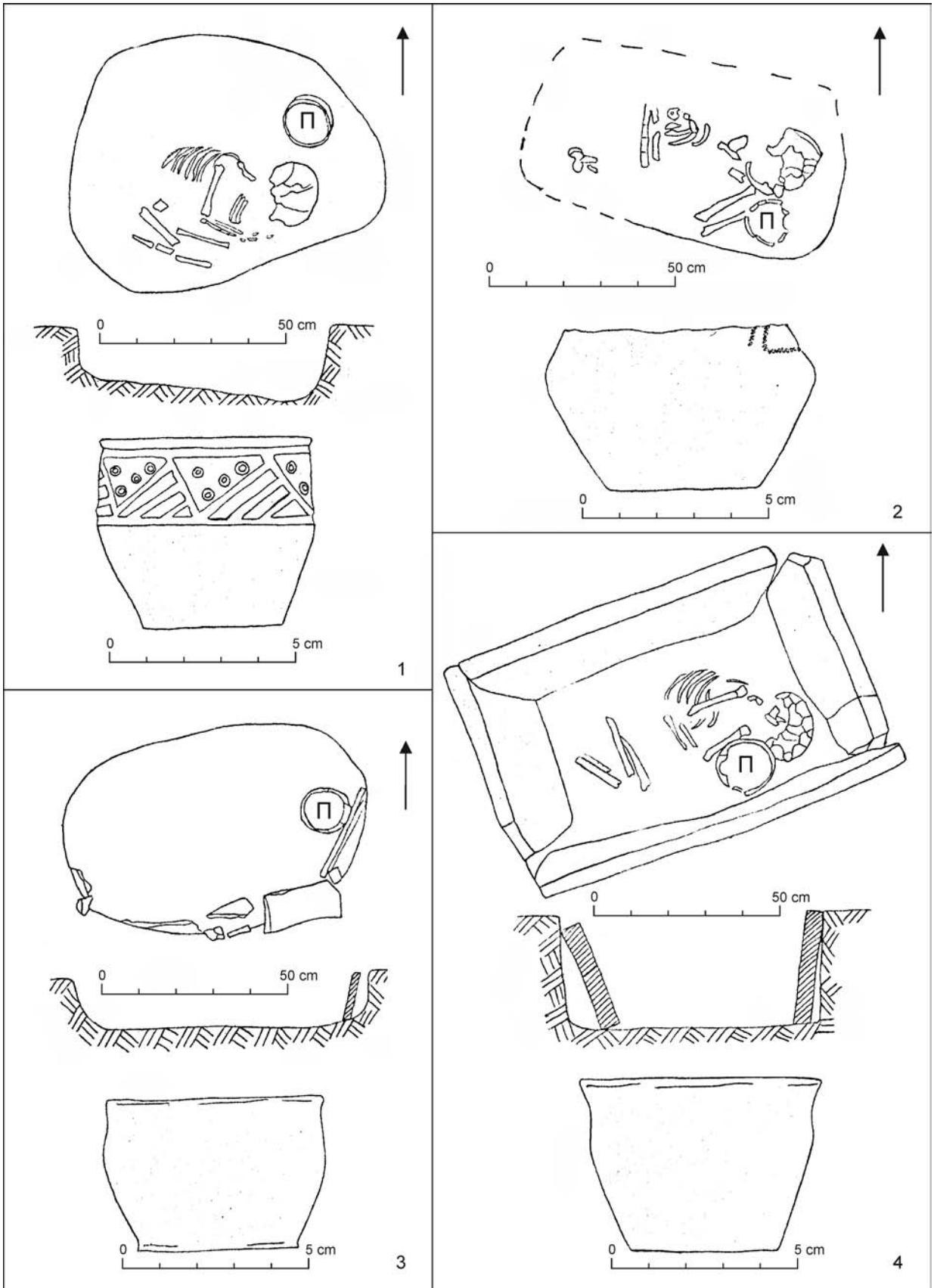

Рис. 54. Ґрунтовий могильник Новоселівка: 1 – поховання 2; 2 – поховання 3; 3 – поховання 4; 4 – поховання 5
(за Привалова/Привалов 1983).

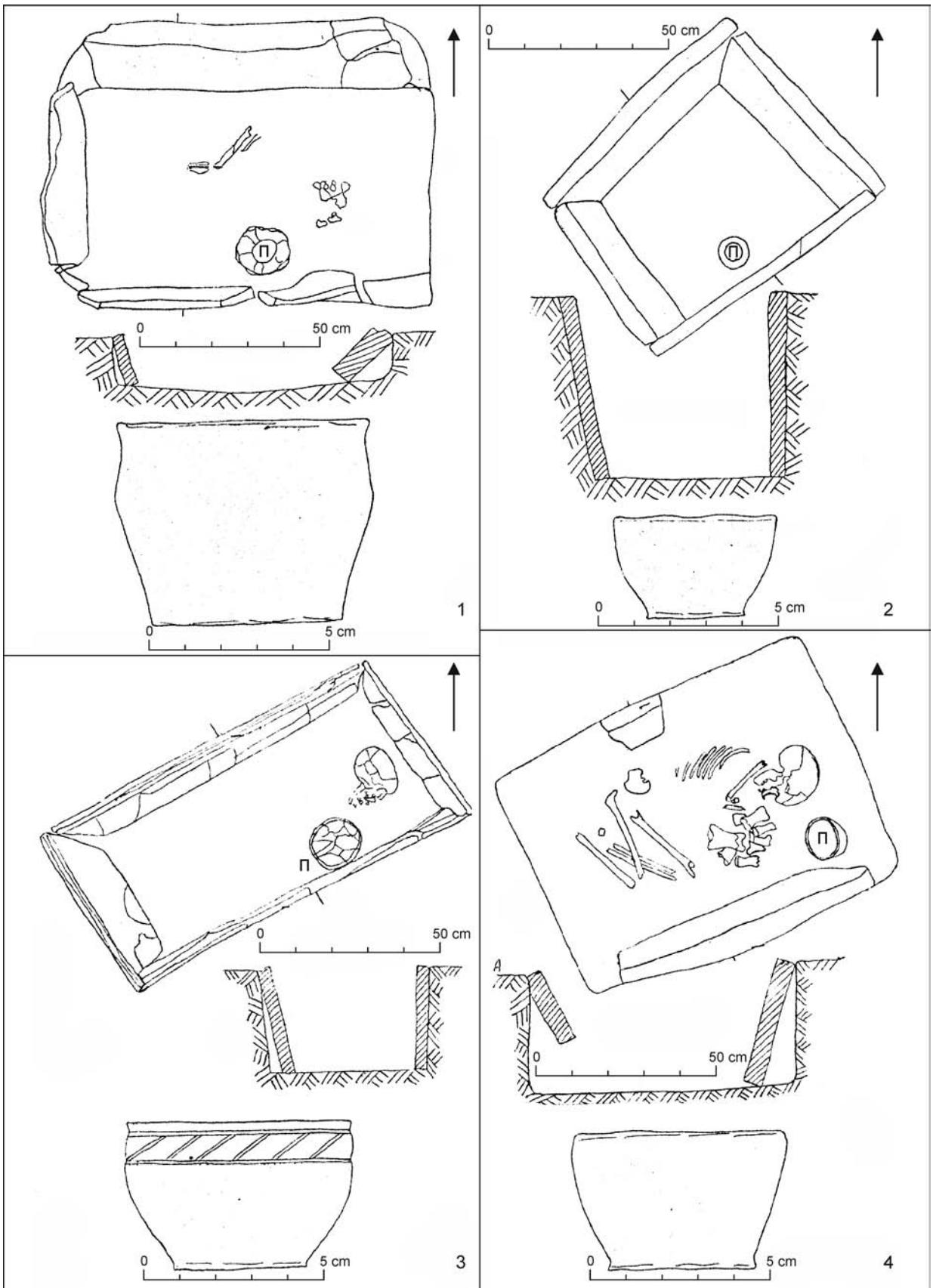

Рис. 55. Грунтовий могильник Новоселівка: 1 – поховання 6; 2 – поховання 7; 3 – поховання 8; 4 – поховання 9 (за Привалова/Привалов 1983).

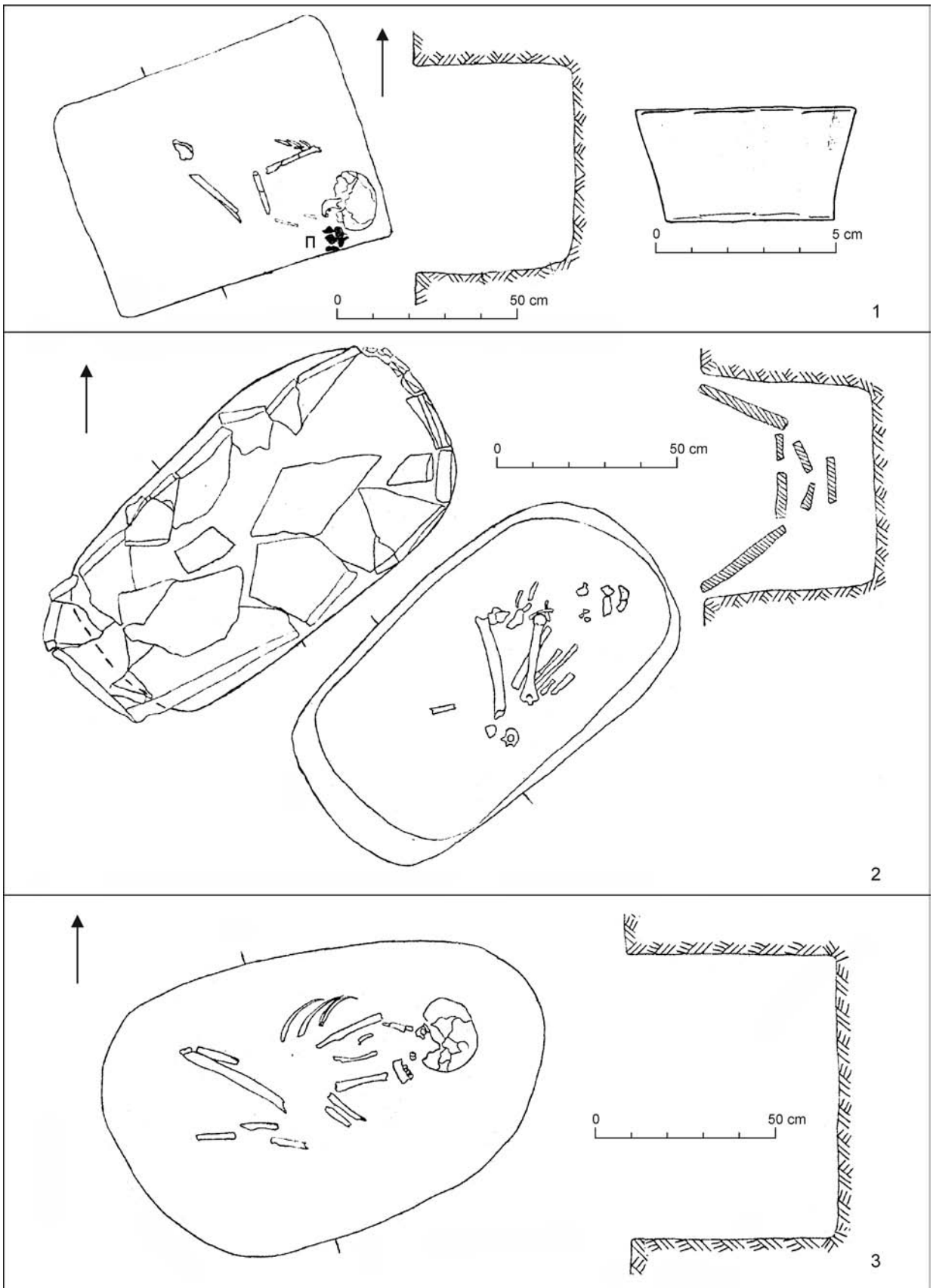

Рис. 56. Грунтовий могильник Новоселівка: 1 – поховання 10; 2 – поховання 11; 3 – поховання 12 (за Привалова/Привалов 1983).

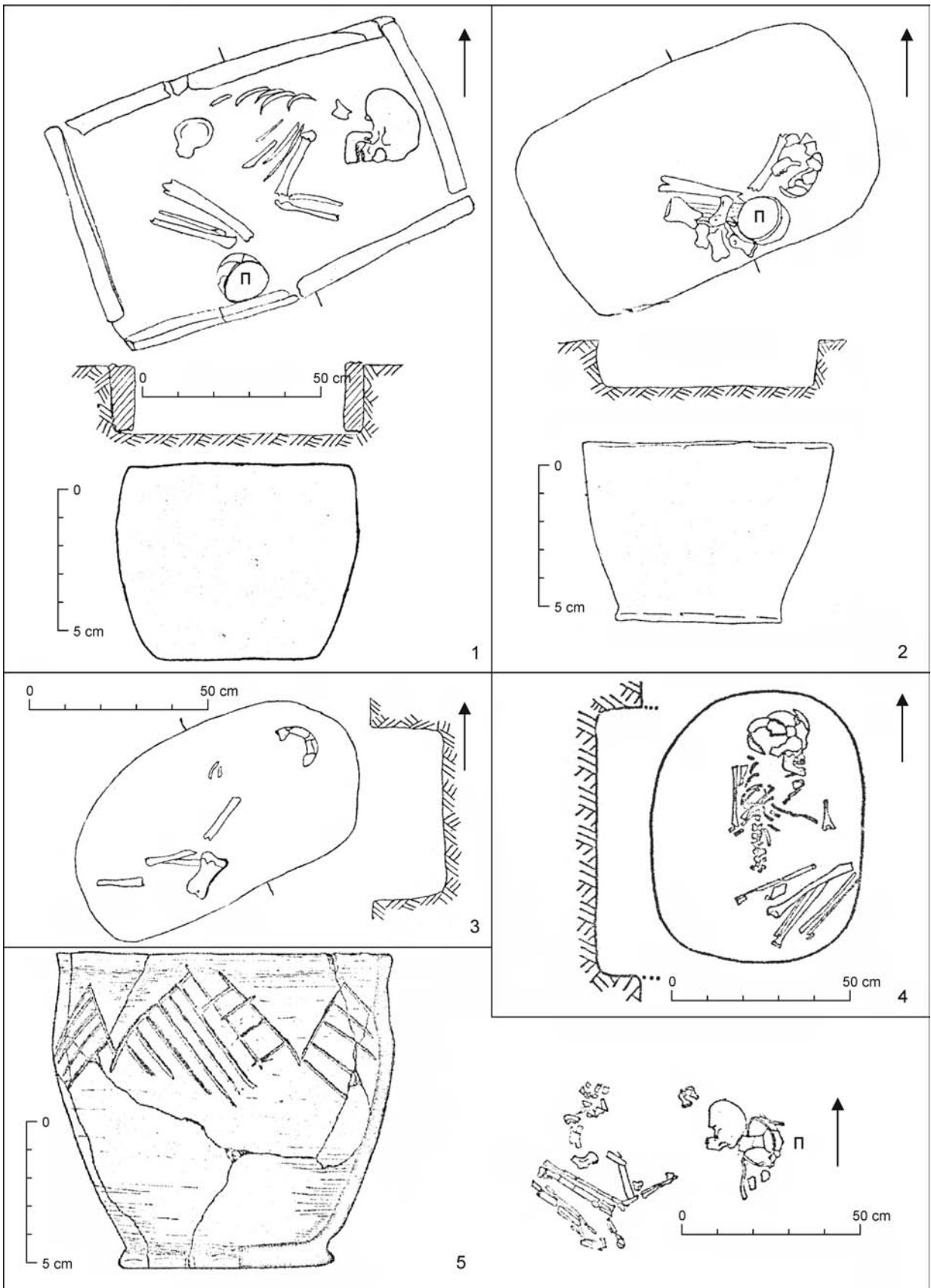

Рис. 57. Грунтові могильники: 1 – Новоселівка, поховання 13; 2 – Новоселівка, поховання 14; 3 – Новоселівка, поховання 15 (за Привалова/Привалов 1983); 4 – Безіменне, поховання р. 1 п. 1, 5 – поховання р. 3 п. 1 (за Горбов/Усачук 1989).

вираженим ребром. Верхня частина гострореберних посудин орнаментована відбитками мотузки, порожнистої трубочки, прокресленими широкими лініями у вигляді косих насічок. Поверхня посудин грубо оброблена, зі слідами розчосів, плямиста за кольором – від світло-коричневого до темно-сірого; банкоподібні неорнаментовані посудини з вираженим ребристим плічком у верхній частині тулуба і відігнутих назовні прямих вінцем; неорнаментовані відкриті та закриті банки. Таким чином, на підставі типологічного аналізу обрядово-інвентарного комплексу поховання Новоселівського могильника відповідають другому хронологічному горизонту курганних могильників зрубної культури Північного Приазов'я.

Стильський могильник, розташований біля с. Стила Старобешівського р-ну Донецької обл., в урочищі Макрі Хая (Довга скеля) на лівому березі р. Суха Волноваха, що впадає в р. Мокра Волноваха (права притока р. Кальміус; *Привалова/Привалов 1988*). Могильник площею понад 800 м² займає вершину скельної гряди, що підноситься над річкою. На задернованій поверхні гряди зафіксовано 6 кам'яних закладів під якими виявлені 9 поховань, що відносяться до різних археологічних культур. Серед них – 5 поховань зрубної культури, здійснені в ґрунтових ямах прямокутної в плані форми. Поховані орієнтовані головою у східний сектор, скорчено на лівому боці, з руками зігнутими в ліктях і розташованими біля обличчя або перед грудьми померлого. У положенні небіжчиків переважає середньо і сильно скорчена поза. Все кістяки належали дорослим людям. Інвентар представлений керамічним посудом: гострореберні горщики та банки. Посуд ретельно виліплений, стінки пропорційні й симетричні. Майже весь посуд без орнаменту. Один горщик високих струнких пропорцій орнаментований у зрізу вінець наліпним овальним в перетині валиком, який прикрашений пальцевими вдавненнями. Таким чином, на підставі типологічного аналізу обрядово-інвентарного комплексу поховання Стильського могильника відповідають третьому хронологічному горизонту курганних могильників зрубної культури Північного Приазов'я.

Висновок до 3 Розділу. Спостерігається досить чітка залежність розміщення поховальних пам'яток всього Північного Приазов'я від джерела прісної води. Більшою мірою тяжіння пунктів до гідрологічної мережі простежується на території Приазовської низовини. Природне середовище проживання людини зрубної культури досліджуваного регіону відрізнялося контрастністю і значним поліпшенням (зволоженням, пом'якшенням континентальності) клімату. Таким чином, цілком закономірно припустити залежність форм господарської діяльності від природно-кліматичних умов і, зі зміною останніх, необхідність зміни господарського устрою, що знаходило відбиток в усіх сферах життєдіяльності носіїв зрубної культури Північного Приазов'я, в тому числі й в курганному будівництві.

Аналіз планіграфії курганних могильників зрубної культури Північного Приазов'я демонструє деякі закономірності в положенні насипів у групі й дозволяє виділити дві основні форми розміщення курганів у групі. Найпоширенішим є лінійне планування або рядами (ланцюгом) з переважанням широтного напрямку. Як варіанти лінійного розміщення можна розглядати ланцюжок, що складається з пари насипів, а також ланцюжок з відгалуженням. Менш поширеним слід визнати спосіб розміщення насипів компактною групою або «кущем» (як варіанти – розміщення насипів «трикутником» або складним «ансамблем»).

Розгорнута характеристика поховальних споруд зрубної культури Північного Приазов'я, що містить як набір статистичних даних, так і опис окремих елементів поховальної споруди, дозволяє говорити про значне розмаїття могильних конструкцій, а також про стійкість тих чи інших проявів та елементів обряду. Попри присутність деяких регіональних особливостей у поховальному обряді, зумовлених рядом факторів природно-географічного характеру, приазовські поховальні споруди відбивають загальні поховальні традиції, характерні для всієї зрубної спільності.

Статистичні підрахунки дозволили встановити, що в Північному Приазов'ї найбільш масовою формою поховання є індивідуальне трупопокладення (інгумація) скорчено на лівому боці, з руками зігнутими в ліктях і розташованими біля обличчя або перед грудьми померлого. Даний вид поховання, поширений по всьому ареалу зрубної культури, слід визнати стандартом або «зрубною» обрядовою нормою. Всі відмінні від «стандарту» способи поховання можуть розглядатися як відхилення від норми.

Було виділено п'ять основних зон місцеположення керамічних посудин щодо тіла померлого: I – перед головою (обличчям) і грудьми; II – біля живота; III – перед ногами нижче колін; IV – за головою і спиною вище тазу; V – позаду тазу і ніг. Зони II-V можна визнати для поховальної практики носіїв зрубної культури Північного Приазов'я «неординарними». Також слід розглядати знаходження кераміки в цих позиціях як ознаку, що побічно вказує на приналежність комплексу до більш ранніх хронологічних горизонтів.

4 ПОХОВАЛЬНИЙ ІНВЕНТАР

4.1 Керамічний посуд

Кераміка для більшості археологічних культур є домінуючим типом знахідок, які містять у собі надзвичайно багату історичну інформацію. Глиняні вироби є надійним джерелом для датування пам'яток. Глиняний посуд в рамках конкретних культурно-історичних утворень відрізняється певним консерватизмом і виступає в якості найбільш виразної їх ознаки. Вивчення форм і орнаменталістики значного числа зрубних посудин дозволяє виявити типологічні ряди, особливості та певні закономірності виготовлення похоронного керамічного посуду. В останні десятиліття ХХ ст. одночасно з масштабними польовими дослідженнями проводилася велика робота по первинному обліку, систематизації та класифікації керамічних комплексів з розкопок поселенських і поховальних пам'яток зрубної культури, у тому числі із застосуванням статистико-комбінаторних методів (Бобринський 1986; 1988; Лопатин 1987; 1991; 2010; Кочерженко/Малов/Слонов 1993; Берестнев 2001; Семенова 2001; тощо).

Вивчення керамічного посуду є одним з найширших дослідницьких напрямків в археології, а керамічні вироби є одним з найінформативніших ресурсів для дослідження первісного населення. За останні два століття археологами було розроблено чимало підходів та методів, які мали різні цілі: від вивчення кераміки як об'єкту мистецтва до відтворення технологій виробництва, та вивчення посуду як «медіатора» для дослідження повсякденного життя давнього населення. Дослідники розділили методи вивчення кераміки на групи: 1. опис технологічної інформації; 2. опис форми; 3. аналіз орнаменту; 4. реконструкція культурної традиції гончарства. Разом з розвитком фізичних методів в археологічних дослідженнях услід також змінюються методи і моделі аналізу (Andriiovych 2019, 143).

Описовий підхід, що з'явився наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на етапі формування археологічної науки та керамології, хоча і в дещо модернізованому вигляді, існує в сучасних публікаціях українських дослідників і є фактично одним із домінуючих. На підставі такого підходу виокремлюються морфологічні (форма, колір, орнамент) і деякі техніко-технологічні ознаки (домішки, способи формування тощо) давньої кераміки. Його застосування є цілком виправданим у роботі з великими колекціями кераміки, їх групуванні й формуванні джерельної бази для подальших досліджень. Завдяки візуальному спостереженню, кераміка спочатку групується і класифікується відповідно до основних категорій, притаманних пам'ятці. Далі кожна категорія розглядається окремо й додатково розподіляється на групи й підгрупи в контексті вже існуючих типологій. Головним недоліком такого підходу є те, що інтерпретація знахідок і їх опис нерідко носять суб'єктивний характер (Puholovok 2018, 84–85).

На наступному етапі дослідження передбачається застосування формально-класифікаційного й формально-типологічного підходів. Їх використання передбачає аналіз і систематизацію кераміки за певними критеріями, завдяки чому можна провести порівняльний аналіз виділених груп. Завдяки семантико-технологічному підходу з'являється можливість вивчити історичні закономірності розвитку декорування кераміки у взаємозв'язку з регіональними технологічними особливостями її виготовлення.

На сучасному рівні знань, після фази опису та класифікації, головне питання полягає у співвіднесенні керамічних виробів з конкретними групами населення, з'ясуванні контактів та впливів між спільнотами та, врешті решт, у культурній інтерпретації та реконструкції духовної культури давнього населення на підставі аналізу орнаментальних композицій на кераміці. В дослідженні, окрім загальнонаукових методів для систематизації археологічного матеріалу, виявлення існуючих зв'язків й залежностей на рівні ознак, типів і комплексів, визначення хронологічної й просторової динаміки задіяний комплекс спеціальних методів: порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, кореляційний, статистичний, порівняльно-стратиграфічний (дані прямої і відносної стратиграфії пам'яток), картографічний тощо.

Накопичений і доступний авторам корпус джерел в цілому дозволяє розглянути обрядово-інвентарний комплекс поховань доби пізньої бронзи могильника крізь призму створеного загального реєстру поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я. В основі будь-якої археологічної класифікації та типології керамічних виробів лежить їх морфологічний аналіз. Досі не існує загальновизнаної методики такого аналізу, багато дослідників користуються

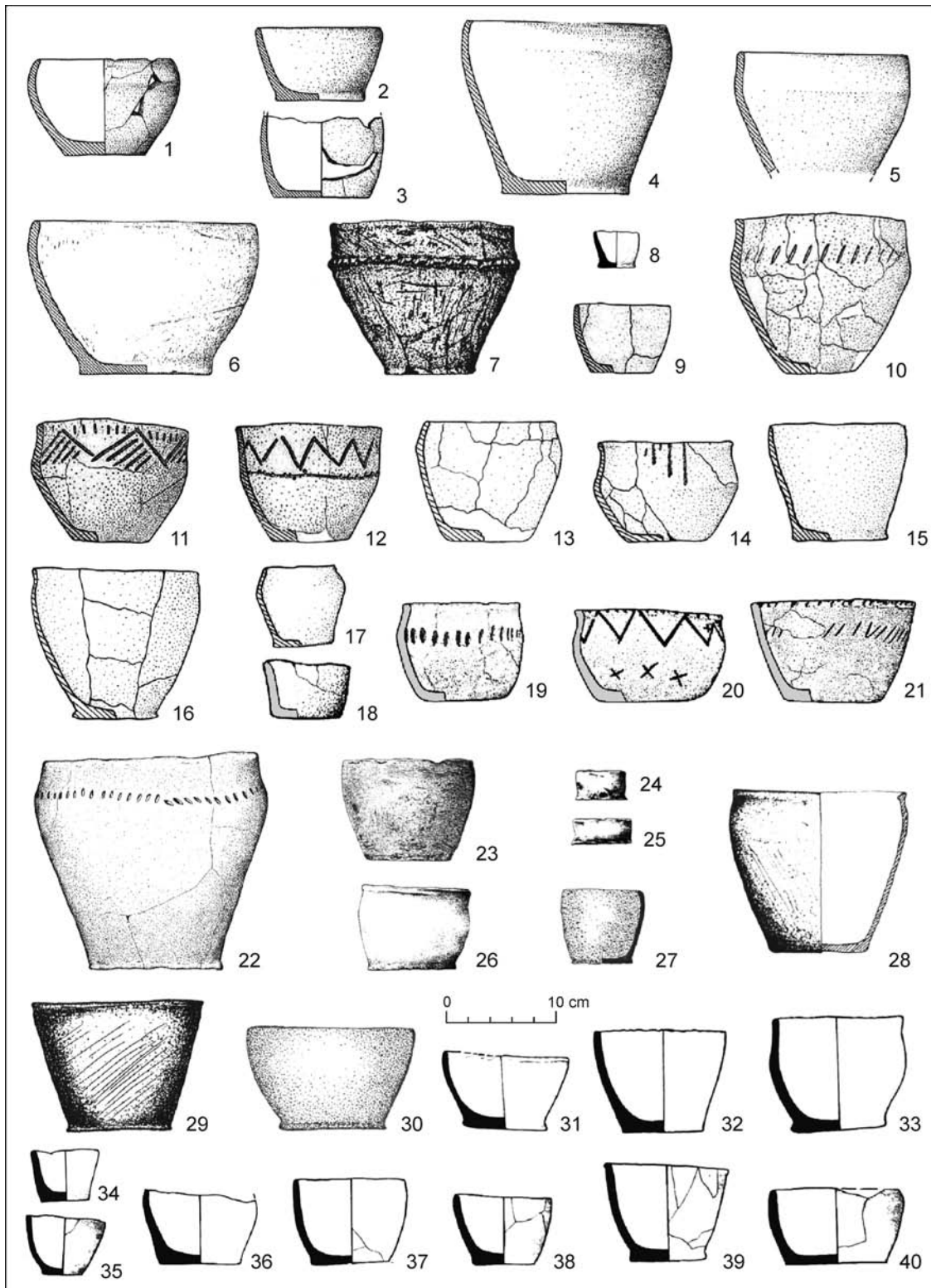

Рис. 58. Керамічний комплекс. Банки: 1–6 – Запорожець 1/н, 1/4, 1/6, 1/14, 1/21, 1/15 (за Литвиненко/Зарайская 2004); 7 – Запорожець 2/11 (за Литвиненко/Посредни-ков/Гриб 1992); 8 – Огородне 4/6 (за Посредников/Зарайская 1993); 9–12 – Комінтернове 1/3, 1/3, 1/4, 1/2 (за Кульбака/Забавін/Небрат 2009); 13–17 – Маріуполь Східний 2/1, 3/1, 3/2, 3/6, 3/5 (за Забавін 2011б); 18–21 – Веденське 1/1, 1/2, 1/3, 1/6 (за Забавін/Небрат 2024); 22 – Комишувате 4/2 (за Забавін/Небрат 2023б); 23 – Балашівка 1/10; 24–26 – Захарівка 1/1, 1/1, 1/5 (за Литвиненко 1999а); 27 – М. Волноваха 2/6 (за Привалова 2004); 28–30 – Малий Кут 2/8, 2/12, 1/1 (за Привалова 2001); 31–40 – Азовсталь-В 6/14, 6/15, 6/20, 5/2, 2/15, 2/12, 2/14, 2/19, 2/16, 2/18 (за Макаренко 1931).

своїми критеріями, причому основа для їх виділення може не збігатися, навіть якщо колекція вивчається одним дослідником. Відзначається, що подібна картина спостерігається вже на початку морфологічного аналізу – при вивченні форми окремої посудини (Горбов 2001). Все це значно ускладнює порівняння опублікованих колекцій.

Керамічний комплекс зрубної культури Північного Приазов'я формують кілька типів посуду, що об'єднуються в групи за морфологічними показниками або функціональними ознаками. Раніше вже наголошувалося дослідниками, що жодна з наявних типологій кераміки не може бути визнана універсальною, що змушує утриматися від їх застосування та використовувати спрощену, але загальноприйнятну схему (Литвиненко 1994, 127). Такою загальнопринятною схемою може бути традиційне для зрубної культури, а також для близьких або генетично пов'язаних з нею культур, виділення так званої «керамічної тріади» – банок, гострореберних і круглобоких посудин (Горбов 2001, 29). При цьому потрібно враховувати, що цими трьома провідними типами неможливо охопити все розмаїття кераміки, оскільки між зазначеними типами виділяються численні перехідні форми (Чередниченко 1973, 16; Литвиненко 1994, 127).

В основу характеристики керамічного комплексу зрубної культури Північного Приазов'я покладено морфологічні показники посудин. Виділення груп здійснювалось за особливостями загальних пропорцій на підставі співвідношення метричних показників різних частин (співвідношення максимальної ширини тулуба та висоти посудини) з урахуванням позитивного досвіду попередників (Братченко 1976, 23–26; Гершкович 1997, 125–144; Бровендер 2000, 105–113; 309–315; Пробийголова 2017, 87–97; Забавін 2014а; 2020).

Керамічний комплекс поділено на два класи в залежності від наявності або відсутності шийки: посуд з виділеною шийкою та посуд без шийки (рис. 63). Посуд з виділеною шийкою поділяється на два відділи: горщики та гострореберні посудини. Невисока шийка, відігнуті назовні вінця та виражені плічка, розташовані в верхній третині посудини, характеризують горщикоподібний посуд. Своєю чергою горщики поділено на дві групи в залежності від показника співвідношення висоти посудини та найбільшого діаметра тулуба: високі – діаметр тулуба менший за висоту посудини (Тип А) та приземкуваті – діаметр тулуба більший за висоту посудини (Тип Б).

Посуд, зарахований до відділу гострореберні, також поділено на дві групи в залежності від показника співвідношення висоти посудини та найбільшого діаметра тулуба: гострореберний посуд струнких пропорцій – ребро-перегин в верхній третині тулуба (Тип А) та гострореберний посуд низьких пропорцій – ребро-перегин в середній частині тулуба (Тип Б). Нечисленний посуд, який характеризується високою шийкою, виразними плічками та наявністю полого піддона або ніжки, віднесено до групи кубків (Тип В).

Клас посуду без шийки представлений банками, які, своєю чергою, в залежності від наявності або відсутності плічка поділено на дві групи: банки закриті – з наявними плічками зі стягнутим в середину краєм вінця (Тип А) та банки відкриті – без плічка та з відігнутим назовні вінцем (Тип Б). Слід зазначити, що посуд, віднесений до всіх типів відділів обох класів, додатково може бути поділений на підтипи залежно від наявності/відсутності закраїни у дна або особливостей оформлення краю вінця.

Нами використано інформацію щодо 1388 керамічних посудин з курганних і ґрунтових могильників Північного Приазов'я. Переважна більшість кераміки походить власне з поховань, а 84 посудини – з насипів курганів. Через різний ступінь документованості залучених в роботі джерел та збереженості матеріалу за морфологічними показниками або функціональними ознаками було досліджено 1094 посудини. Типологічно керамічний комплекс Північного Приазов'я розподілений наступним чином: гострореберні посудини – 459 (42,0%); горщики – 287 (26,2%); банки – 348 (31,8%). 10 посудин з всього керамічного комплексу поховань Північного Приазов'я було віднесено до типу В відділу гострореберні – кубки та кубкоподібні. Картографія цього типу посуду показала тяжіння до південних відрогів Донецького кряжа та Приазовської височини (рис. 65).

Розподіл типів керамічного комплексу за горизонтами відбито у таблиці (табл. 16) та показано на схемах (рис. 62; 64). Так, для найбільш ранніх поховань з покровськими рисами та комплексів II розвиненого горизонту помічено приблизно однакове співвідношення типів посудин: гострореберні посудини – відповідно 48,0% і 48,0% (рис. 60; 61), горщики – 26,0% і 22,7% (рис. 59); банки – 26,0% і 28,9% (рис. 58). Однак у похованнях III пізнього хронологічного горизонту відносно рідкісними є посудини гострореберних форм (28%). При відносно високому відсотку банок (38,4%) привертати до себе увагу значна кількість різноманітних горщиків. Розподіл посуду без шийки (відкритих та

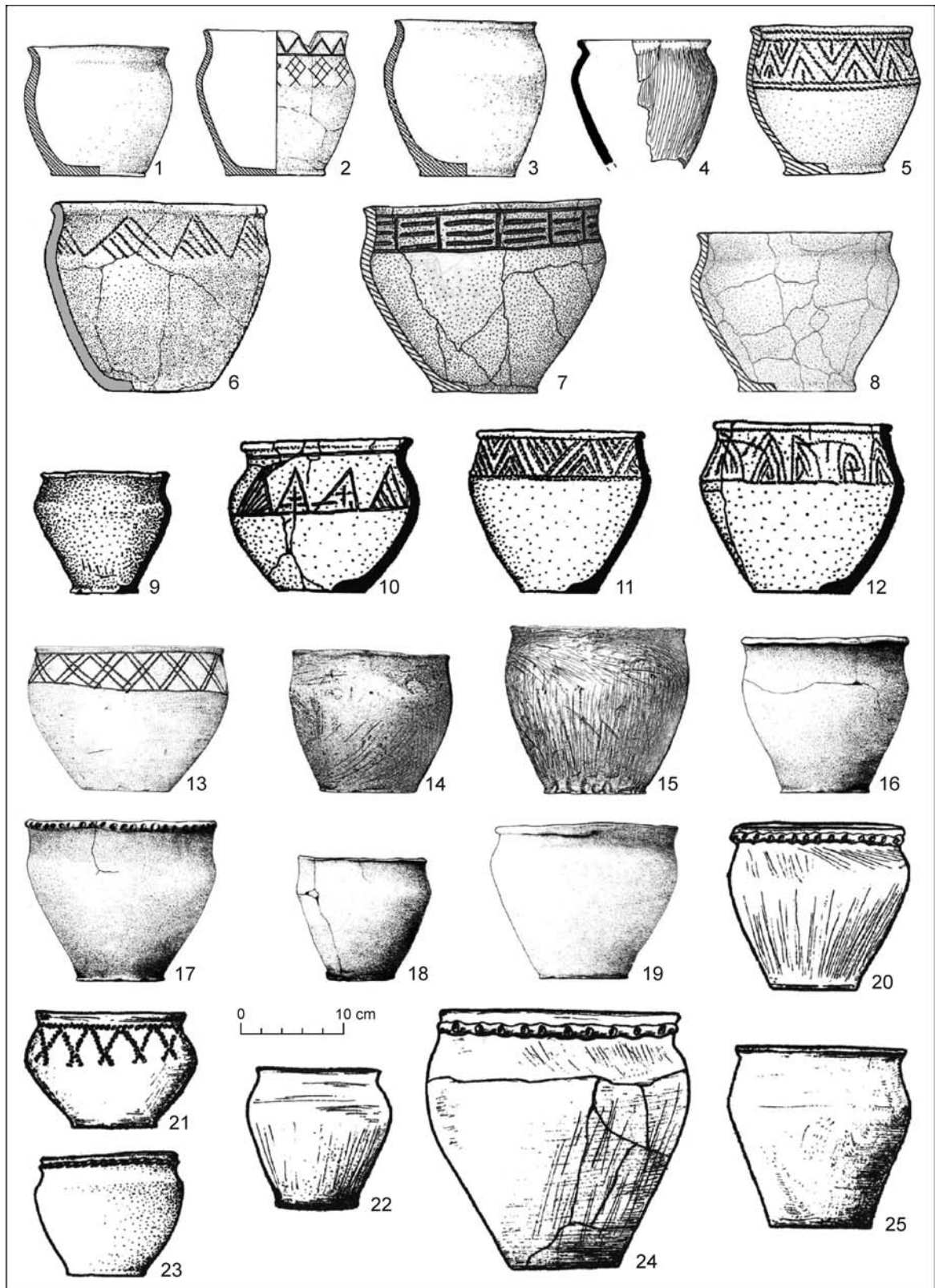

Рис. 59. Керамічний комплекс. Горщики: 1–3 – Запорожець 1/10, 1/11, 1/13 (за Литвиненко/Зарайская 2004); 4 – Огородне 4/17 (за Посредников/Зарайская 1993); 5 – Маріуполь Східний 3/5 (за Забавин 2011б); 6 – Веденське 1/1 (за Забавин/Небрат 2024); 7–8 – Орловське 1/9, 1/11 (за Забавин 2010); 9 – Орловське 1/1; 10 – Єгорівка 2/1; 11–12 – Іванівка 1/1, 2/2 (за Клименко 1998); 13–15 – Балашівка 1/1, 1/8, 1/7 (за Литвиненко 1999а); 16–19 – Захарівка 1/1, 1/1, 1/4, 1/6 (за Литвиненко 1999а); 20–25 – Миколаївка 3/1, 1/н, 2/1, 8/2, 6/1, 4/7 (за Привалова 1999).

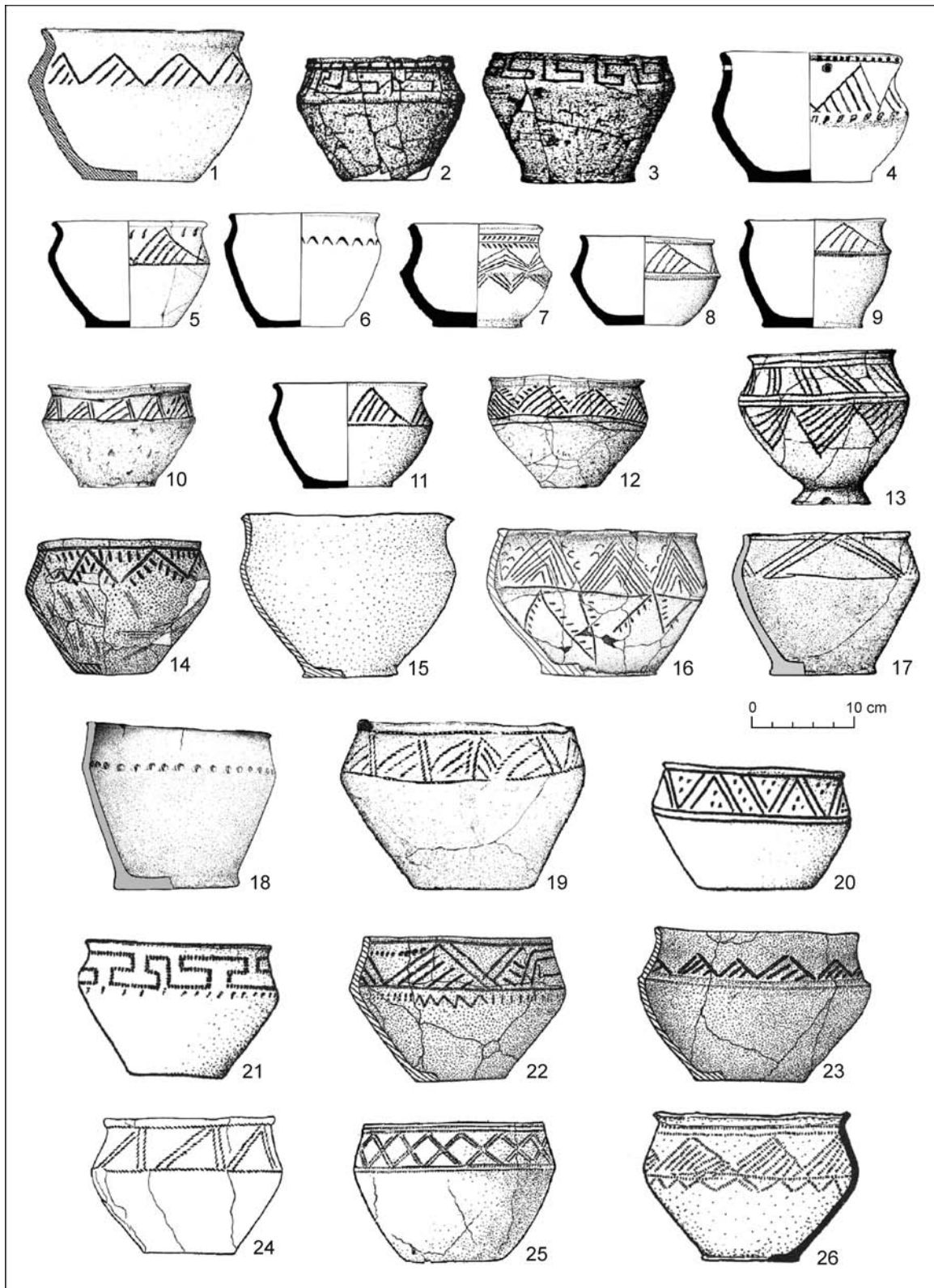

Рис. 60. Керамічний комплекс. Гострореберний посуд (1): 1 – Запорожець 1/12 (за Литвиненко/Зарайская 2004); 2–3 – Запорожець 2/1, 3/2 (за Литвиненко/Посредников/Гриб 1992); 4–12 – Огородне 2/4, 4/3, 4/8, 4/9, 4/12, 4/18, 4/11, 4/20, 4/21 (за Посредников/Зарайская 1993); 13 – Тернове 1/1 (за Литвиненко/Косиков 1994); 14 – Комінтернове 1/н (за Кульбака/Забавин/Небрат 2009); 15 – Маріуполь Східний 3/4 (за Забавин 2011б); 16 – Роздольне 2/1 (за Кульбака/Гнатко 1989); 17 – Веденське 1/5 (за Забавин/Небрат 2024); 18–19 – Комишувате 1/1, 4/1 (за Забавин/Небрат 2023б); 20–23 – Орловське 1/6, 1/7, 1/8, 1/12 (за Забавин 2010); 24–25 – Піщане 1/1, 2/1 (за Братченко 1997); 26 – Новоандріївка 6/2 (за Клименко 1998).

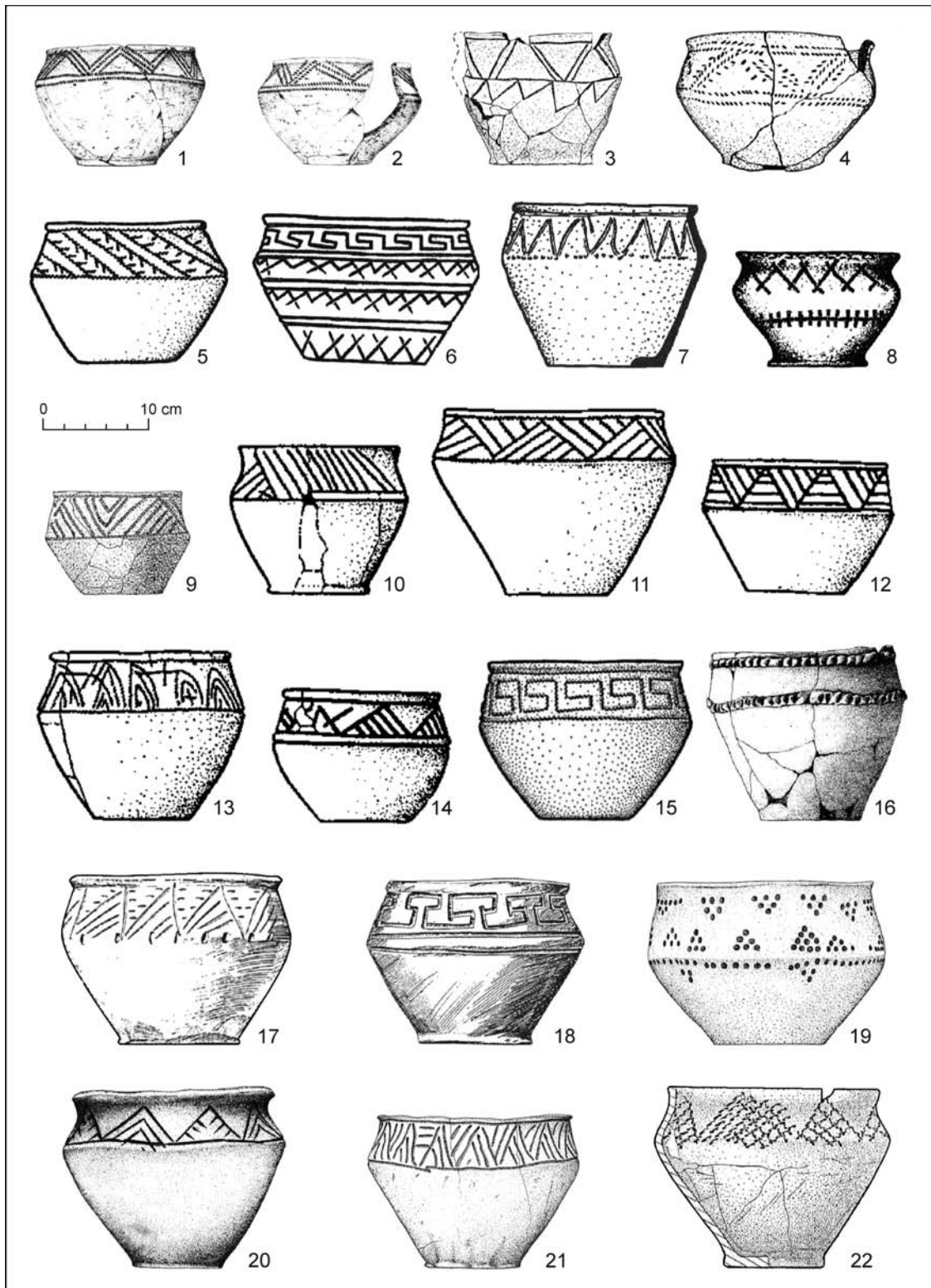

Рис. 61. Керамічний комплекс. Гострореберний посуд (2): 1–2 – Балашівка 1/9, 1/11 (за Литвиненко 1999а); 3–4 – Бабакова Могила 4/2, 4/3 (за Забавін/Небрат/Булик 2021); 5–6 – Миколаївка 8/3, 8/4 (за Привалова 1999); 7 – Волноваха 2/5 (за Клименко 1998); 8 – Малий Кут 2/4 (за Привалова 2001); 9 – М. Волноваха 2/8 (за Привалова 2004); 10 – Руський Колодязь-VII 2/12; 11 – Семенівка 1/3; 12 – о Ялта 2/3; 13 – Іванівка 2/2; 14 – Октябрське 6/4 (за Литвиненко 2000а); 15–16 – Шахтарськ 3/3 (за Санжаров и др. 2003); 17 – Федорівка 205/5; 18 – Старий Крим 197/1 (за Журнал 1908); 19 – Покровка 6/1 (за Литвиненко 1999а); 20 – Кринички-II 1/1 (за Посредников/Кравец 1992); 21 – Вугледар 1/1 (за Литвиненко/Андрієнко 2013); 22 – Високе 5/3 (за Кульбака/Качур 2002).

	I горизонт	II горизонт	III горизонт
гострореберні			
горщики			
банки			
кубки та кубкоподібні			

Рис. 62. Розподіл типів керамічного комплексу за горизонтами.

Типологія керамічного комплексу зрубної культури Північного Приазов'я

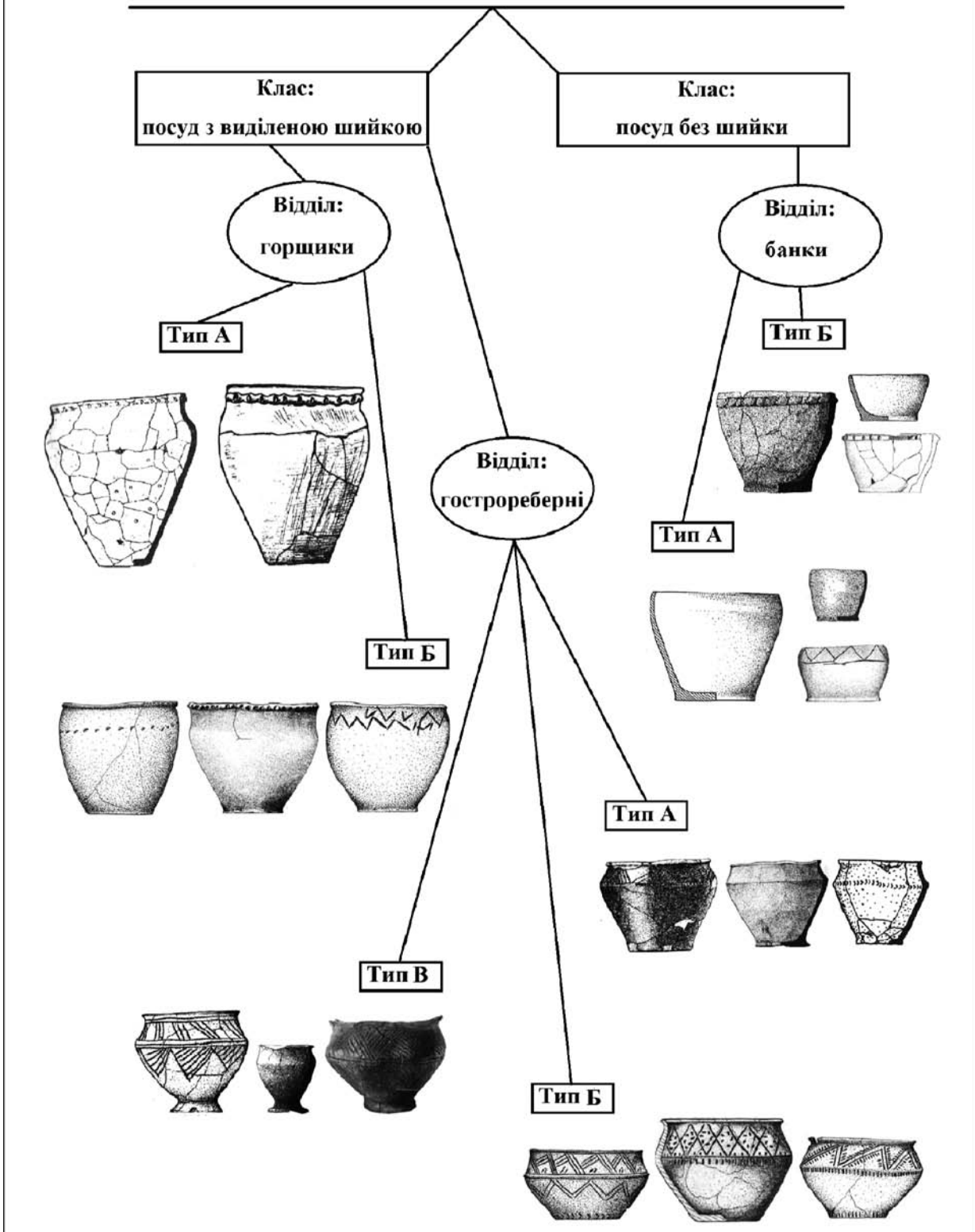

Рис. 63. Типологія керамічного комплексу Північного Приазов'я.

закритих банок) окремо за горизонтами (табл. 17) також дозволив виявити тенденцію поступового збільшення питомої ваги відкритих банок та, навпаки, зменшення закритих банок від I д III горизонту (рис. 64: 2).

Вдалося простежити й певні якісні зміни в просторі й в часі, що проявлялися у формі та пропорціях посудин керамічного комплексу Північного Приазов'я, складі тіста, обробці поверхні й орнаментатії.

Аналіз особливостей орнаментатії кераміки Північного Приазов'я (різних елементів і їх поєднання) і способів її нанесення також дозволяє виявити деякі хронологічні тенденції. Орнаментатія посуду в залежності від техніки нанесення елементів може бути штампованою, прокресленою або рельєфною. Орнамент представлений композиціями з:

1. відбитків мотузки;
2. перевитого шнура;
3. зубчастого штампа (великого та дрібного);
4. відбитків торця палички,
5. нігтьових відбитків або пальцевих вдавлень;
6. відбитків порожнистої палички;
7. прокреслених (прорізаних) елементів;
8. валиків (табл. 18).

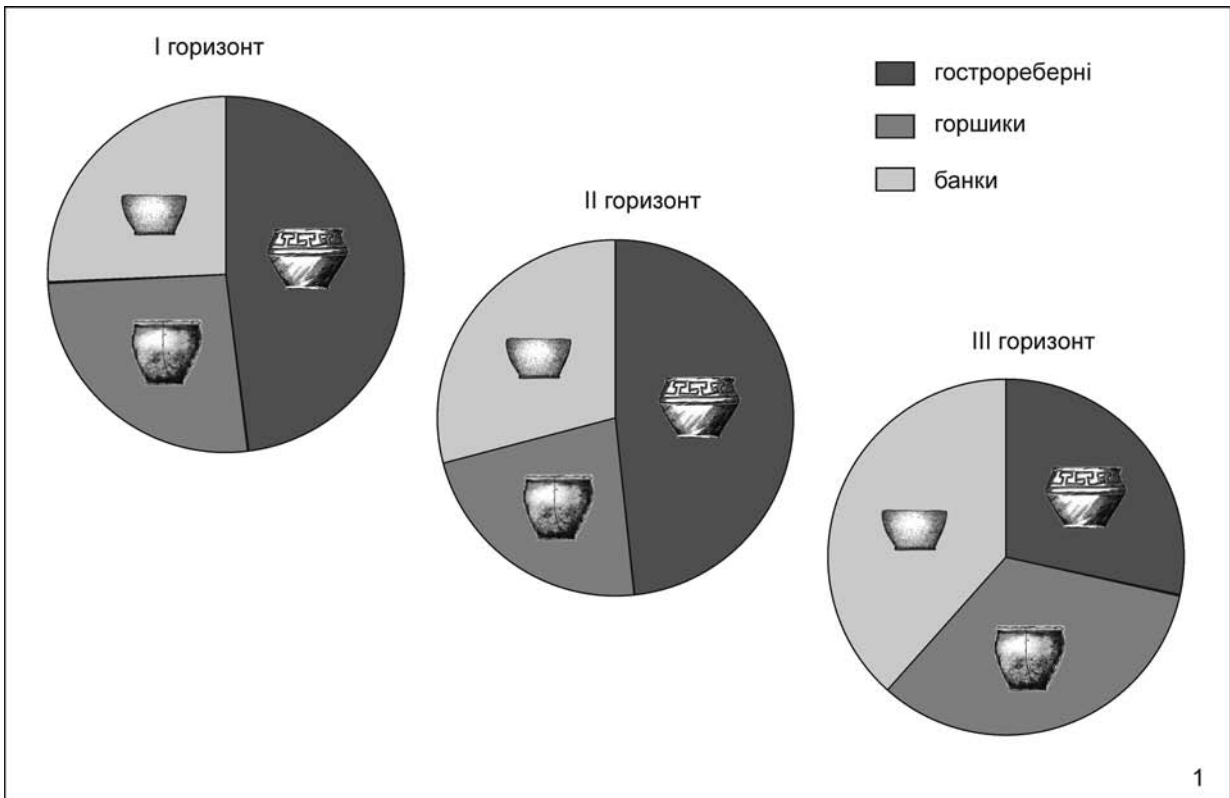
Орнаментальні геометричні композиції виконані за допомогою вищезначених елементів у вигляді косих хрестів, рівнобедрених трикутників вершинами до низу або вгору (іноді заштрихованих), «драбинок», меандрів, зигзагів, бахроми з насічок («війки»), а також паралельних горизонтальних ліній під віночком і на плічках. Відомий іррегулярний орнамент в прокресленій техніці, а також у вигляді відбитків, виконаних торцем палички (похилі лінії, трикутники, хрести, ромби, зигзаги тощо). Для складних композицій характерно поєднання основної та бордюрної зони.

Рельєфна орнаментатія репрезентована наліпним валиком (36 випадків) та двома валиками (8 випадків) на шийці або на плічках посудини. В оформленні валика також простежується незначна варіативність:

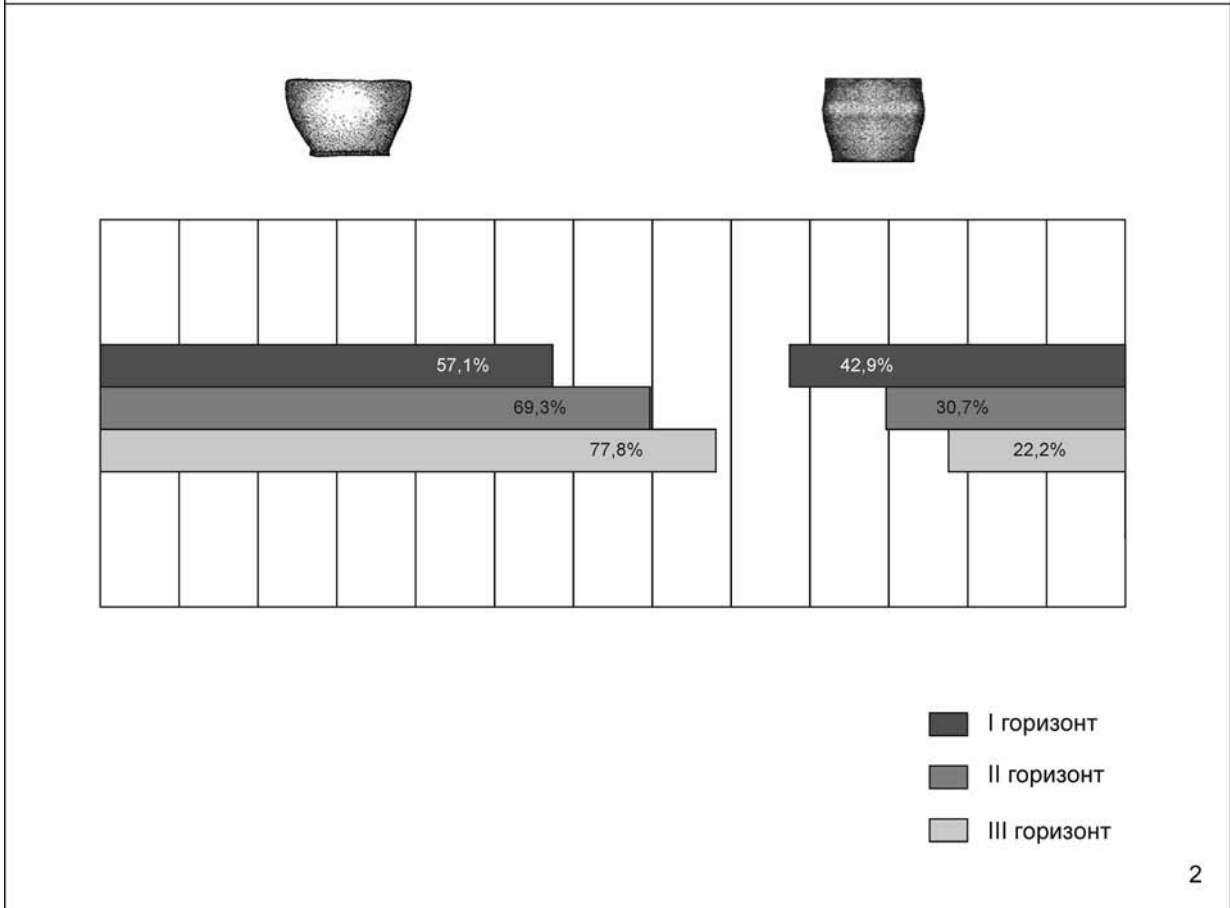
- В1 – гладкий валик;
- В2 – відбитки пальців/нігтів;
- В3 – навскісні насічки торцем палички (табл. 19; рис. 66).

Орнаментальні композиції, що зустрічаються на керамічних посудинах з поховань зрубної культури Північного Приазов'я, демонструють надзвичайну варіативність та заслуговують окремої уваги. Даній темі присвячено цілий ряд публікацій, у тому числі монографічного характеру. При цьому дослідниками розглядаються різні аспекти проблематики. Орнамент розглядається не тільки з метою розробки класифікації орнаментальних композицій, вивчення культурогенезу і культурних зв'язків, а також для встановлення вузької хронології пам'яток.

Особливий інтерес завжди викликали знахідки посуду з неординарним орнаментом, який дослідники трактують як піктограми, протописемність, сюжетні малюнки. На території досліджуваного регіону перші знахідки посудин з «піктограмами» і солярними знаками пов'язані з ім'ям В. О. Городцова, яким в результаті археологічних досліджень в Бахмутському повіті Катеринославської губернії в 1903 р. було виявлено в похованнях зрубної культури кілька горщиків з «загадковими» значками у вигляді хрестів прямих і косих, спрощених зображень свастик. Автор розкопок інтерпретував їх як знаки невідомої писемності та вказав, що є ще ряд подібних посудин (Городцов 1907, 242–244, рис. 52–57, табл. XIII: 1). «Загадковий» орнамент невідмінно привертав до себе увагу дослідників, які відзначили місцеве походження цих посудин й припускали, що на поверхню горщиків були нанесені значки-письмена (Басова 1928; Ільюков/Казакова 1988, 104). Згодом до так званих «зрубних письмен» дослідники зверталися неодноразово, намагаючись визначити їх місце в системі культурно-історичних цінностей епохи раннього металу (Формозов 1953; Турчанинов 1971; Татаринів 1981; Отрощенко 1988; Буров 1997). У тому числі В. К. Кульбакою було висловлено припущення про те, що подібні піктограми можуть бути основою найдавнішої індоарійської писемності. В результаті проведеного порівняльного аналізу санскритської писемності та знаків, зображених на одному зі зрубних горщиків, автор зробив спробу дешифрування тексту і прийшов до висновку про те, що напис виконано «найдавнішою у світі прасанскритською писемністю» (Кульбака/Качур 1998, 49–50, рис. 21).

1

2

Рис. 64. 1 – розподіл типів керамічного комплексу за горизонтами; 2 – розподіл відкритих та закритих банок за горизонтами.

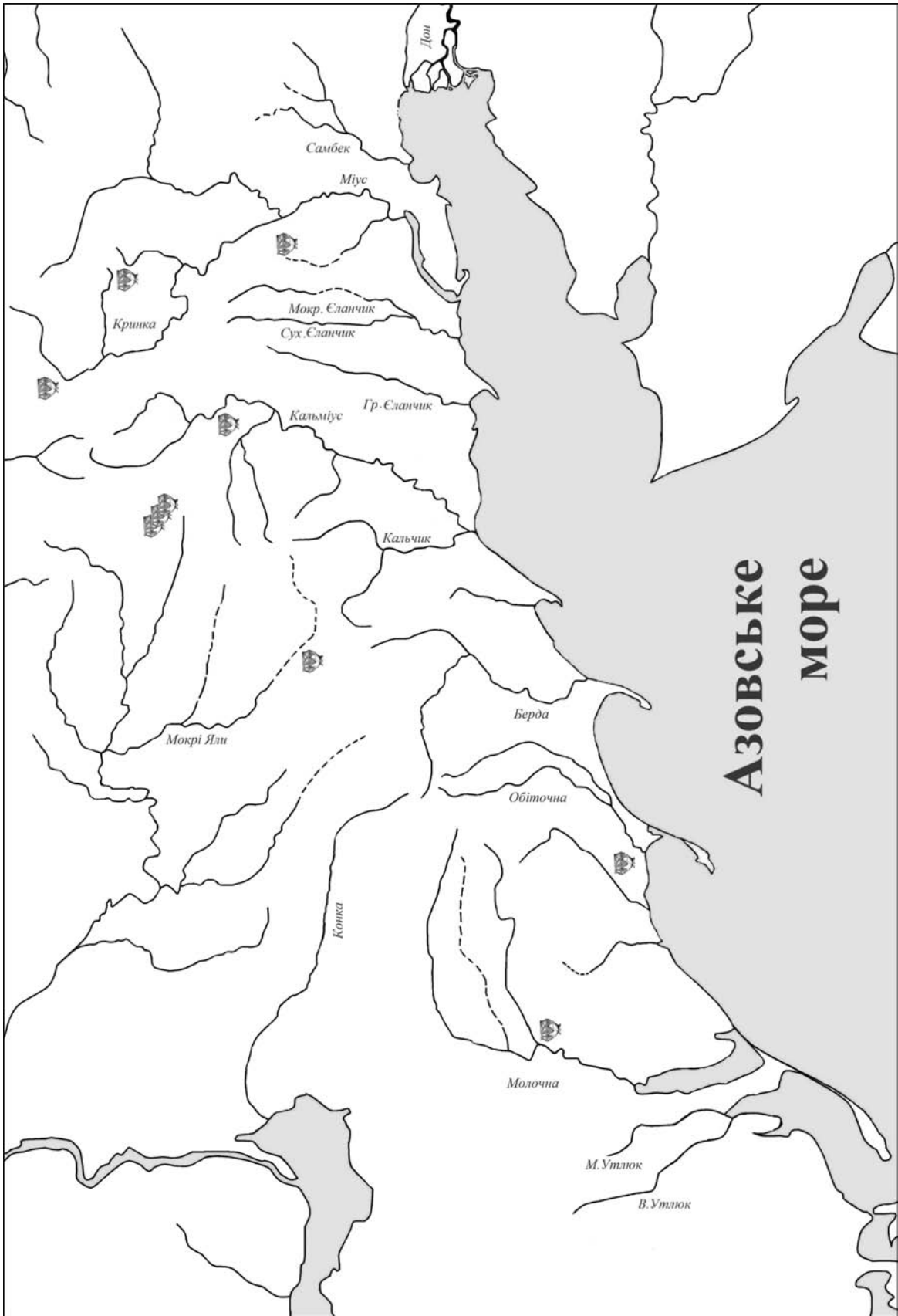

Рис. 65. Карта розповсюдження кубків.

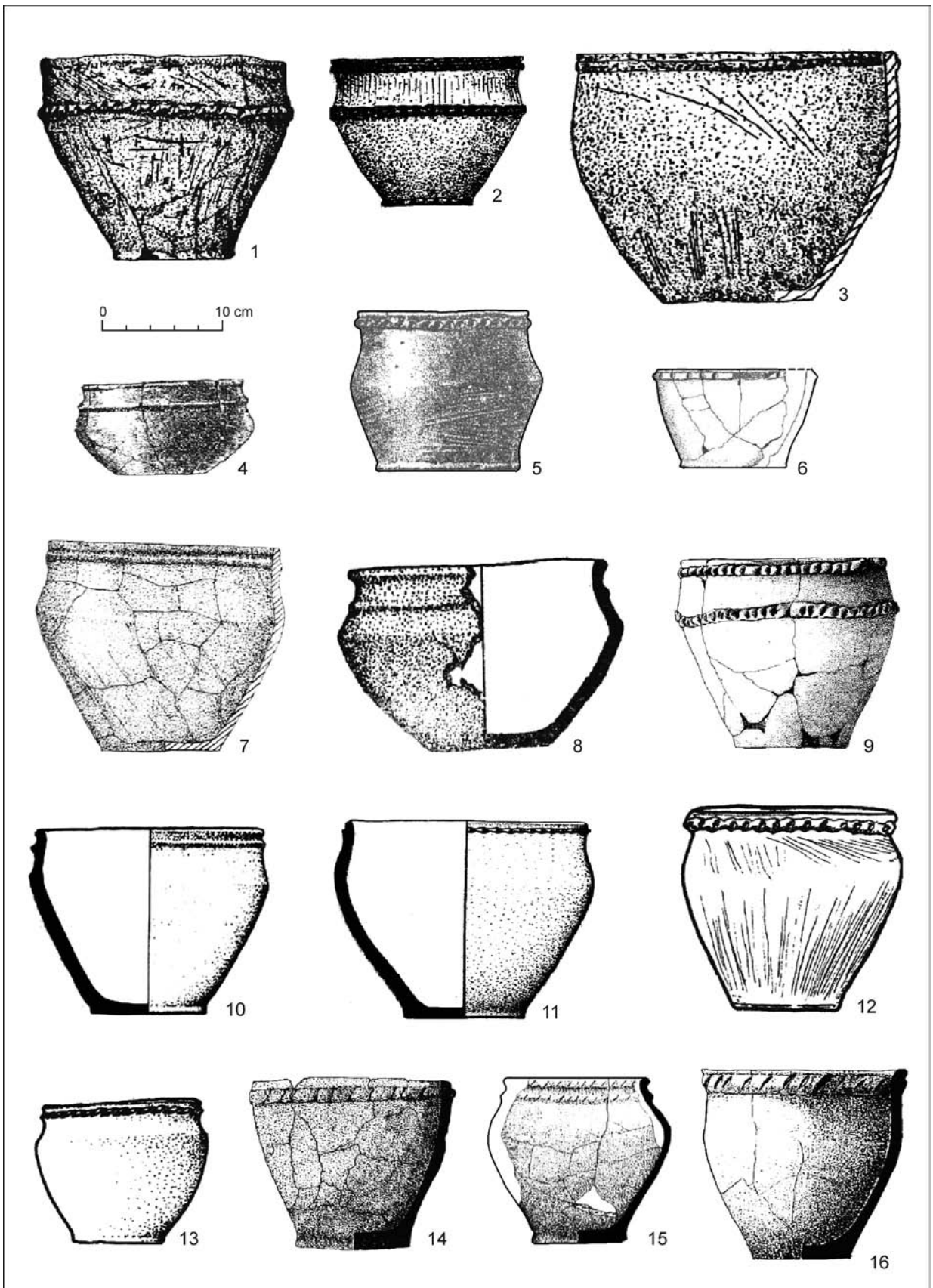

Рис. 66. Посуд з валиками.

На особливу увагу заслуговує календарна орнаментация на горщиках зрубної культури. З поховання 1 кургану 4 Комишуватського могильника, походить горщик з орнаментациєю, яка, на нашу думку, мала календарний характер (*Zabavin/Nebrat 2023*). Саме тому спробуємо більш детально проаналізувати циклічний орнамент на горщику з цього поховання. Оскільки провідною характеристикою циклічних композицій є наявність кінцевої послідовності елементів, що чергуються, то при аналізі великий елемент нами приймався за одиницю рахунку (рис. 39: 7).

Керамічна посудина – горщик гострореберної форми приземкуватих пропорцій, з максимальним діаметром у верхній третині тулуба. Зовнішня поверхня жовто/сіро-коричневого кольору. Посудина прикрашена геометричним орнаментом, виконаним відбитками «гусенички» (гнучка паличка з намотаною ниткою) у вигляді трикутників. Трикутники розташовані вершинами догори та знаходяться між двома горизонтальними лініями, що оперізують посудину – перша під вінцями, друга по ребру. Композиція представлена 12 рівнобедреними трикутниками, заштрихованими двома (8 трикутників) або трьома (4 трикутники) діагональними лініями. Правий бік кожного трикутника утворений двома лініями, лівий однією, основою для всіх фігур є горизонтальна лінія, відбита по ребру. Перший та останній трикутники з'єднані чотирма діагональними лініями, які виокремлюються з контексту єдиної регулярної композиції.

Попри всі складнощі будь-якої інтерпретації малюнків на кераміці зрубної культури, горщики з календарним орнаментом легше ідентифікуються завдяки певній кількості зображень, які можуть бути ототожені з місяцями сонячного, місячного або місячно-сонячного календаря. Таким чином, з певною часткою вірогідності, орнаментальна композиція, що містить 12 або 13 елементів, може бути пов'язана з календарем. Безумовно, висновки, зроблені лише на підставі відповідної кількості орнаментальних елементів, будуть виглядати беззастережними, оскільки не можна також виключати випадковість. Попри те, що джерельна база дослідження складає 1515 поховань зрубної культури Північного Приазов'я (1388 керамічних посудин), долучити широке коло аналогій не вдалося. Абсолютна більшість ілюстрацій звітів та публікацій не містять «розгортку» орнаменту та його детального опису.

Посудини зі знаками зрубної спільноти завжди привертати увагу дослідників як один із яскравих проявів керамічної традиції давнього населення. Найбільше зведення подібних посудин міститься в монографічному дослідженні О. Ю. Захарової, в якому авторка значну увагу приділяє історіографічному аналізу, питанням їх систематизації та інтерпретації (*Захарова 2000*). Один із напрямів в інтерпретації знакових композицій на кераміці племен зрубної культури пов'язаний із прагненням пов'язати їх із календарними уявленнями. Календарну інтерпретацію знакових фризів на кераміці зрубної культури вперше запропонував В. П. Андрієнко. Дослідник висловив припущення про фіксацію в такий спосіб календарного річного циклу, використовуваного зрубними племенами (*Андрієнко 1979, 70*). На думку низки дослідників, аграрні культури, що існували в населення зрубної спільноти, знайшли відображення в композиціях, що мають календарну семантику (*Гершкович/Евдокимов 1982, 228–231; Ковалева 1989, 62; Супруненко 1999; Гершкович/Якубенко 2001, 72–80; Отрощенко 2007б; 2019*).

У зв'язку з орнаментальною композицією з 12 або 13 елементів на посудині з Комишуватського могильника слід зазначити, що думка про календарну семантику 12/13-елементних композицій також була висловлена Я. П. Гершковичем та І. Ф. Ковальновою (*Гершкович/Евдокимов 1982, 228–231; Ковалева 1989, 62*). На підставі статистичних методів обробки матеріалів дослідникам вдалося з'ясувати цифрові закономірності знакових фризів на кераміці зрубної спільноти та продемонструвати факт наявності на посудинах інформації, пов'язаної з ідеєю часу. Таким чином, 12/13-елементні знакові композиції пропонується розглядати як варіації місячно-сонячного календаря з додатковим 13-м місяцем високосного року (*Беседин/Сафонов 1996, 22–32; Сафонов 1996, 66–70; Захарова 2000, 83–86*).

З масиву врахованих 65 екземплярів посудин із циклічними композиціями, за підрахунками О. Ю. Захарової, найбільше число посудин (14) містило саме 13-елементні композиції. Дослідниця, посилаючись на розробки попередників, вказала на зв'язок 12/13-елементних композицій, представлених у різних археологічних культурах, починаючи з епохи енеоліту, з уявленнями в рамках відповідної традиції про календарний рік. Наявність 13-місячного (високосного) року була характерна для багатьох народів давнини, які ведуть лік за місячно-сонячним календарем. У такий спосіб вони розв'язували проблему числення місяців за Місяцем, а років – за Сонцем (*Захарова 2000, 81–83*).

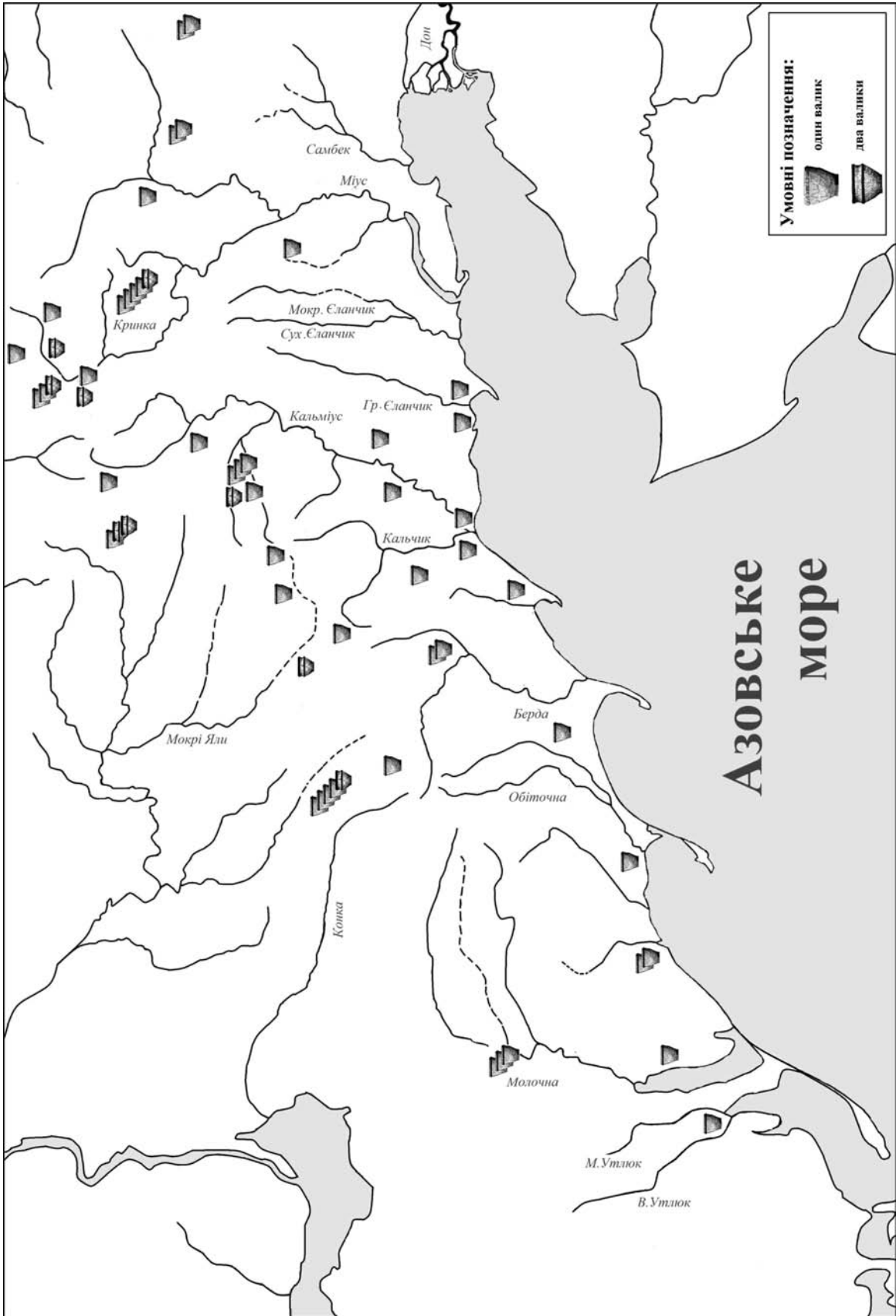

Рис. 67. Карта поширення кераміки з орнаментацією наліпним валиком.

На наш погляд, 13 елементна композиція на керамічній посудині з поховання 1 кургану 4 Комишуватського могильника відображає уявлення про річний цикл, що існували в населення зрубною спільноті. Показовою при цьому є і наявність у композиції на посудині ряду з 12 елементів у вигляді заштрихованих трикутників, які з'єднані чотирма діагональними лініями, що виокремлюються з контексту єдиної регулярної композиції. Це підтверджує думку дослідників про особливу семантику додаткового 13-го місяця.

Крім того, на посудині зафіксовано вживання двох типів символів, розташованих групами: 8 рівнобедрених трикутників, заштрихованих двома діагональними лініями; 4 трикутники, заштриховані трьома лініями. На думку О. Ю. Захарової, подібний дуалізм у 13 елементних композиціях річного циклу, виражений у вживанні двох груп символів, відображає поділ на сезони. Перший із них – це час активного господарського життя, сповнений різного роду подіями й святами, другий же пов'язується з «вмиранням» природи та завмиранням господарського життя (Захарова 2000, 84). Цей факт певною мірою може свідчити про існування в регіональній календарній системі племен зрубною культури двох сезонів, що демонструє локальні кліматичні особливості: більш тривалого теплого – літнього (весняно-осіннього) і більш короткого холодного – зимового.

Отже, наведені факти дають змогу висловити припущення, що циклічна композиція, відображена на керамічній посудині з поховання зрубною культури Комишуватського курганного могильника, фіксує значущі для населення проміжки часу, що повторюються, та можливо відбиває річний і місячний цикли з фіксацією часу переходу від старого до нового року.

Висновок. В цілому керамічний комплекс I хронологічного горизонту (рис. 62) характеризується наявністю значної кількості домішок в тісті посудин (великозернистий пісок, товчена мушля, шамот), використанням для вирівнювання поверхні великого зубчастого штампа, трави або тріски, що залишали глибокі розчоси на поверхні. Для посудин цього горизонту типовою є «паркетна» обробка поверхні. Обпалювання часто нерівномірне, з різноколірними перепаленими плямами та слідами від нагару. Гострореберний посуд характеризується виразним переломом посередині або у верхній третині висоти, який утворює гостре ребро. Для керамічного комплексу цього хронологічного горизонту характерний відігнутий назовні край вінця, який надає профілю схожість з дзвоном. Водночас на шийці простежується наявність внутрішнього ребра-уступу. Гострореберний посуд, а також банки нерідко орнаментовані по зрізу або внутрішній поверхні вінця, інколи мають закраїни у дна. Посуд у верхній третині прикрашено відбитками зубчастого штампа, перекрученого шнура, косими насічками, виконаними торцем палички й в прокресленій техніці. Орнамент – геометричні композиції у вигляді косих хрестів, які перехрещуються, рівнобедрених трикутників вершинами донизу (іноді заштрихованих), зигзагів, бахром з насічок («війки»), а також паралельні горизонтальні лінії під вінчиком і на плічках. Для банок характерно нанесення іррегулярного орнаменту в прокресленій техніці, а також у вигляді відбитків, виконаних торцем палички (похилі лінії, трикутники, хрести, ромби, зигзаги тощо).

У керамічному комплексі II хронологічного горизонту, як і раніше, наявна значна кількість домішок в тісті посудин (великозернистий пісок, шамот, жорства, товчена мушля зустрічається рідше). З'являються керамічні посудини асиметричних форм. На зовнішній поверхні періодично простежено сліди від лошіння або загладжування, різноколірні плями неякісного випалу і сліди від нагару. Зберігається традиція вирівнювання поверхні зубчастим штампом, травою або тріскою. Паркетна обробка поверхні дрібнозубчастим штампом трапляється зрідка. Гострореберний посуд характеризується виразним переломом у верхній третині висоти, який утворює гостре ребро, з'являється чимало неорнаментованих гострореберних посудин і близьких їм форм. Дещо зростає питома вага орнаментальних композицій, виконаних прокреслюванням. Зубчастий штамп і відбитки шнура у техніці декору майже зникають. Для керамічного комплексу цього хронологічного горизонту зберігається практика орнаментування по зрізу або внутрішній поверхні вінця. Зростає кількість посуду, прикрашеного закраїнами у дна, та питома вага «відкритих» банок зі слабо виділеною шийкою і відігнутим вінцем. У декорі посудин поширення набувають такі орнаментальні мотиви, як меандр, трикутний паркет, свастичні символи, складні горизонтальні композиції тощо. Заявляється посуд, прикрашений по всій площі геометричними композиціями. Продовжують використовуватись такі орнаментальні мотиви, як хрести, рівнобедрені трикутники (вершинами догори та донизу), зигзаги, бахрома з насічок (війки), а також паралельні горизонтальні лінії під вінцями та на плічках. З'являється рельєфна орнаментування посуду (як посудин гострореберних форм, так і банок) одинарним валиком під краєм вінця та на плічках.

Керамічна серія III хронологічного горизонту курганних. У якості домішок в тісті посудин використовується дрібний пісок, шамот, жорства. Великозернистий пісок і товчена мушля майже зникають. Питома вага керамічних посудин асиметричних форм зростає. Обробка поверхні дрібнозубим штампом зникає. Досить часто трапляється лискування зовнішньої поверхні посуду. Гострореберний посуд характеризується поступовим огрубінням, згладженими ребрами, спрощенням та поступовим зникненням орнаментативності. Класичні банки поступаються місцем різним слабо профільованим типам горщиків круглобоких форм, що характеризуються плавно відігнутими невисокими вінцями, м'яким перегином у верхній третині посудини, грубо сформованою закраїною у дна. Особливого поширення в цей період набуває рельєфна орнаментативність посуду одинарними (рідше двома) наліпними напівкруглими або овальними в перетині валиками під краєм вінця та на плічках (рис. 67). Зазвичай валики прикрашені відбитками пальців/нігтів, відбитками різноманітних штамтів, косими насічками, виконаними торцем палички. Заглиблений орнамент (відбитки штамту, пальців/нігтів, прокреслені лінії тощо) співіснує в цей період з рельєфною орнаментативністю посуду. У декорі посудин зберігаються спрощені орнаментальні мотиви, такі як паралельні прокреслені горизонтальні лінії, заглиблені композиції у вигляді поясу похилих насічок або відбитків нігтів під вінцями та на плічках. Відомі композиції з трикутників вершинами донизу, трикутників без основи, простих одинарних зигзагів.

В цілому, керамічний посуд зазнавав певні якісні зміни в просторі й в часі, що проявлялися у формі та пропорціях посудин, складі тіста, обробці поверхні й орнаментативності. Орнаментальні композиції на керамічних посудинах з поховань зрубної культури демонструють певну варіативність внаслідок комбінування обмеженої кількості відносно простих елементів (зигзагу, валику, вдавлень, трикутників, хрестів, ромбів тощо).

4.2 Вироби з металу

Вироби з металу є однією з найбільш вивчених категорій археологічних джерел, знахідкам, типології та хронології яких присвячена досить велика література. Металеві вироби традиційно привертати переважну увагу дослідників, в порівнянні з оцінкою їх виробництва. Довгий час дослідницький інтерес був спрямований виключно на вивчення металевих виробів, а також найбільш масової й виразної категорії пристосувань – ливарних форм. Ця тенденція сьогодні вже не є визначальною, однак, зберігається стабільний інтерес до характеристики найбільш металомістких категорій знярядь різних функціональних груп та інших виробів з металу, при цьому в дослідженнях останніх десятиліть найпильніша увага приділяється питанням типології й хронології.

Такий підхід характерний для роботи В. О. Дергачова та В. С. Бочкарьова, присвяченої оцінці східноєвропейських металевих серпів (*Дергачев/Бочкарев 2002*). Інтерес до даної категорії металевих виробів епохи пізньої бронзи також простежується в дослідженнях Л. С. Ільюкова, В. В. Килейникова та В. В. Рогудеєва (*Ільюков 2004; Килейников 2004; Рогудеев 2004*). До проблеми використання серпів в бронзову добу в степовій зоні Східної Європи звертається у своїй роботі В. С. Бочкарьов (*Бочкарев 2012*). Окрему увагу у своїх дослідженнях металевим виробам приділяє О. С. Пробийголова (*Пробейголова 2013*).

Хоча спектр бронзових артефактів доби пізньої бронзи досить широкий, це відносно рідкісна категорія знахідок на поселеннях і могильниках зрубної культури у досліджуваному регіоні. Матеріали могильників можуть дати певну інформацію щодо рівня розвитку металовиробництва, насамперед металообробки, зрубної культури Північного Приазов'я. Так, серед масиву досліджених 1515 поховань бронзові предмети зафіксовано лише в 44 поховальних комплексах, що складає близько 2,9% від загальної кількості.

Загальна тенденція зниження питомої ваги поховань з металом при просуванні з півночі на південь наочно простежується при картографії зрубних могильників навіть для територіально обмеженого Північного Приазов'я (рис. 68). Показова частота розміщення такого порівняно металомісткого і рідкісного для поховань зрубної культури Північного Приазов'я виробу як ніж (рис. 69). Для власне приазовських могильників за нашими уточненими даними ці показники дорівнюють 0,19%. Таким чином, переважна більшість поховань з металом зосереджена на південних відрогів Донецького кряжу, у верхів'ях басейну Азовського моря, тоді як могильники власне Приазов'я (Приазовська низовина та височина) насичені бронзовими артефактами в значно меншій мірі. Таким чином, сам факт наявності металевих предметів у поховальному інвентарі поховань зрубної культури стосовно досліджуваної території можна розцінювати як ознаку соціальної неординарності.

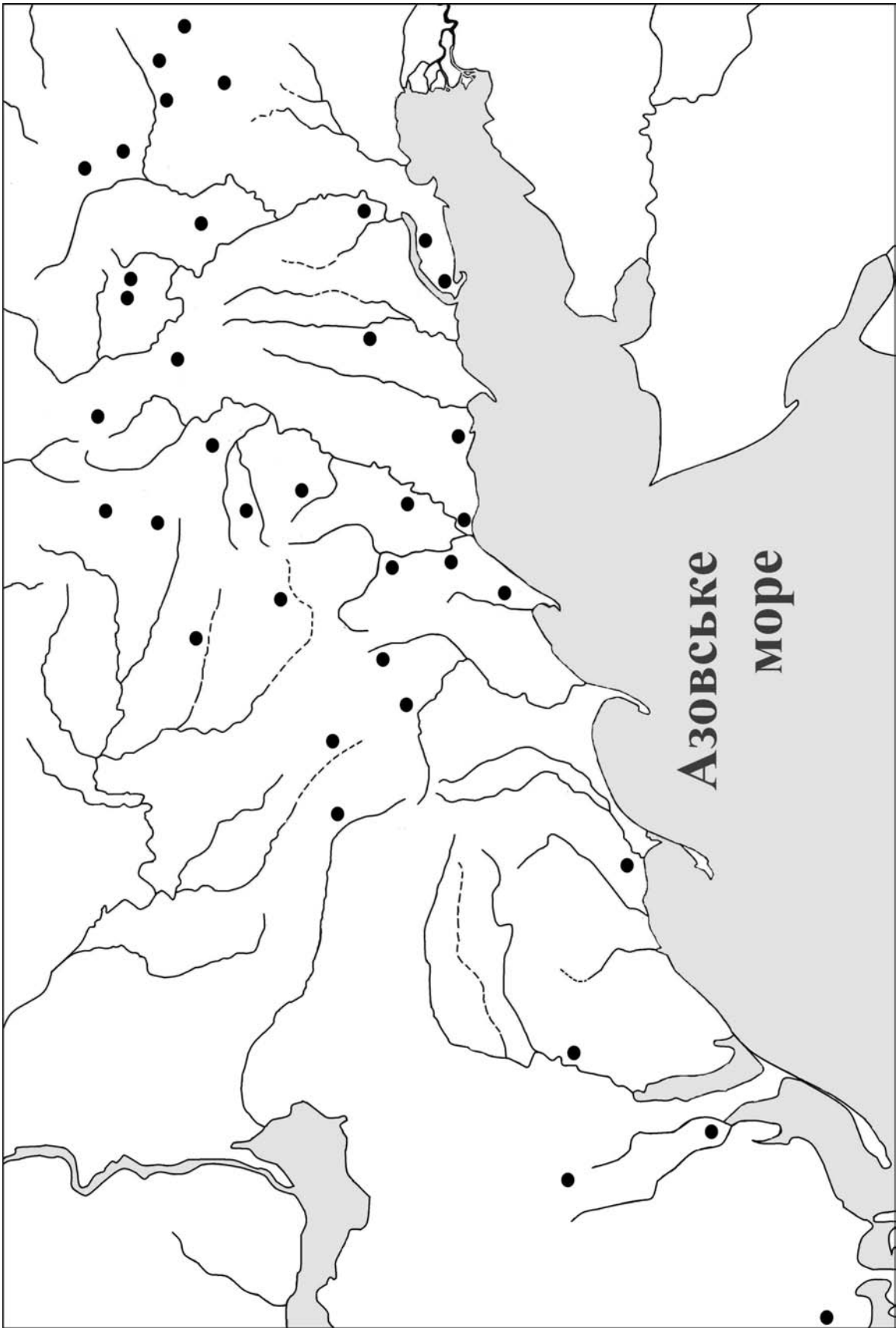

Рис. 68. Карта поширення поховань, що містять виробу з металу.

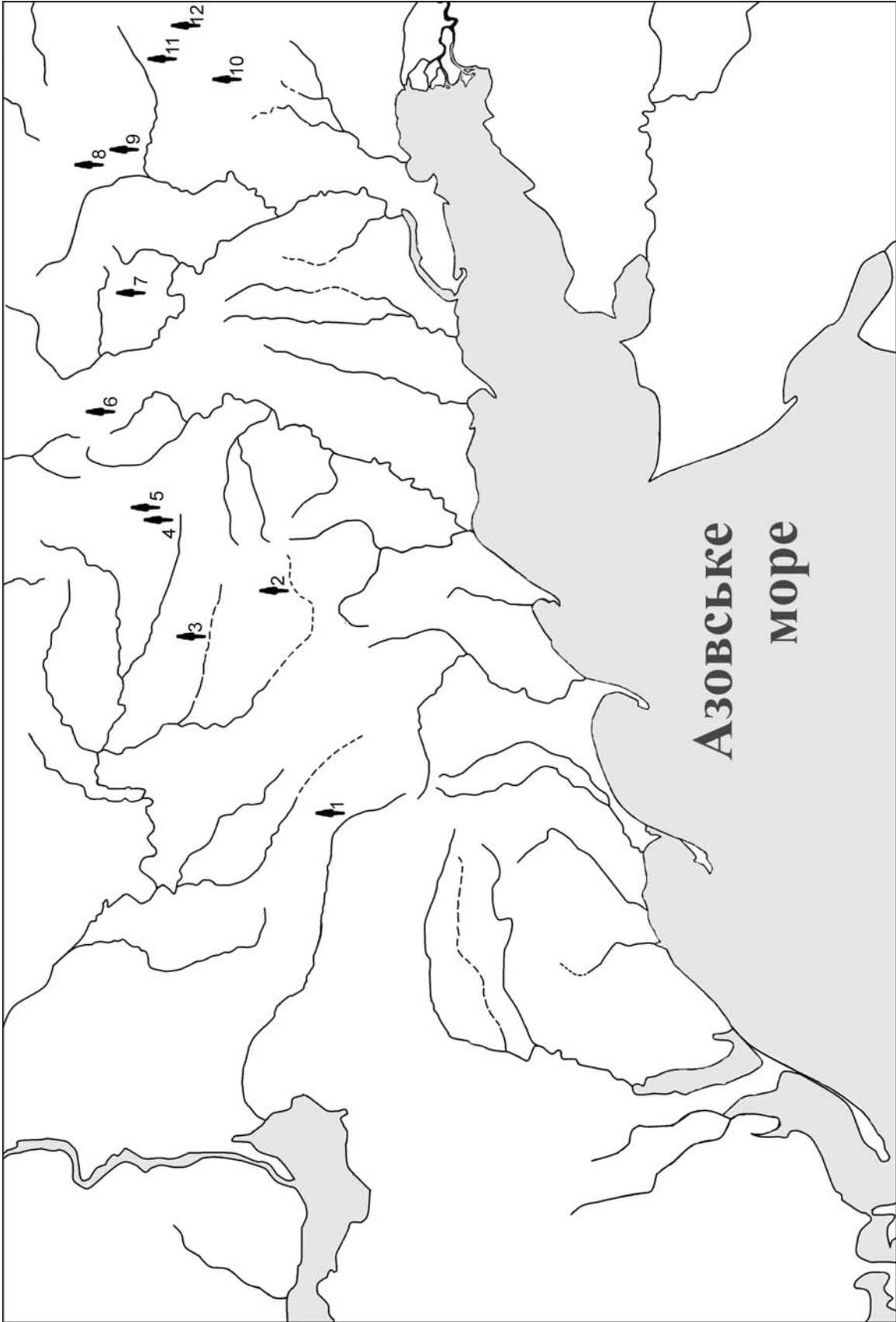

Рис. 69. Карта поширення ножів. 1 – Басань, 2 – Іванівка, 3 – Вугледар, 4 – Текстильник (Донецьк), 5 – Гладківка, 6 – Ханженкове, 7 – Шахтарськ, 8 – Дубовський, 9 – Калинове, 10 – Куннікове, 11 – Благівка, 12 – Астахове.

Наші спостереження повністю підтверджують припущення, висловлене раніше Р. О. Литвиненком, що населення зрубної культури Приазов'я у своєму повсякденному житті відчувало певний дефіцит металу, на відміну від населення Донецького кряжу, яке мало доступ до місцевих мідянистих пісковиків. Саме на міднорудних родовищах Донецького кряжу за доби пізньої бронзи функціонував гірничо-металургійний центр, пов'язаний з діяльністю місцевого населення. Очевидно, що населення Приазов'я не входило до числа тих, хто контролював це родовище, а тому було відчужене або обмежене у можливості виробляти метал з цієї сировинної бази (Литвиненко/Андрієнко 2013, 163).

Приазовські поховання з бронзовими ножами вже були детально розглянуті в наших попередніх дослідженнях (Забавін 2014в). З 11 відомих приазовських ножів (рис. 70; 71: 6; 73: 1–7) 9 походять з наступних поховань: Астахове к. 22 п. 8; Іванівка к. 1 п. 1; Шахтарськ (Рясні Могили) к. 9 п. 1; Басань (Бабакова могила) к. 3 п. 5; Клуникове к. 1 п. 4; Калинове к. 1 п. 2; Донецьк (Текстильник) к. 2–3 п. 1; Дубовський к. 1 п. 1; Благівка к. 2 п. 1), а 2 – зі зруйнованих курганных поховань (Ханжонкове, Вугледар к. 1). Крім того, є непевна інформація про ніж з розкопок 1951 р. В. М. Євсєєва в межах п. Гладківка (нині Київський р-н м. Донецька). Тут у похованні в кам'яній скрині знаходився скелет дорослого чоловіка, головою на схід. У ногах померлого стояла посудина, перед кісткою лежали кістки тварин, зерна проса. У правій руці – бронзовий ніж (Усачук 1993, 51).

Типологічно ножі з поховань Північного Приазов'я діляться на три групи: з ромбічним перехрестям (7 екз.) – типи Н-28, Н-30, Н-32; листоподібні без перехрестя (2 екз.) – типи Н-8, Н-10, за Є. М. Чернихом (Черных 1976, табл. XXXV, XXXIV); з масивним ребристим клинком і виділеним проковуванням черешка перехрестям (2 екз.). У класифікації Є. М. Черниха останній різновид в особливий тип не виділено.

Свого часу Р. О. Литвиненко, творчо використавши розробки В. С. Бочкарьова, запропонував типологічно-хронологічну класифікацію ножів з перехрестям, в якій відносна хронологічна позиція того чи іншого виробу залежала від його морфологічних характеристик і пропорцій, серед яких найбільш діагностичними визначалися ступінь відокремленості від клинка і виразність ромбічного перехрестя, що формалізувалися через коефіцієнти співвідношення між довжиною і шириною клинка, шириною перехрестя і шириною виїмки (Литвиненко 1994, 137–138, рис. 84).

Що стосується приазовських зрубних ножів першої групи, то найбільш ранніми з них, що зіставляються з покровськими зразками, можна вважати два екземпляри: з поховання 1 кургану 9 могильника поблизу м. Шахтарськ і зруйнованого кургану біля п. Ханжонкове (рис. 73: 1, 4; Горбов 1993а, 39, рис. 48: 3; Литвиненко 1999а, рис. 8: 6; 11: 1). Вони мають слабо виражені виїмки, ледь намічене ромбічне перехрестя, змієподібний кінець черешка, а також характеризуються відповідними метричними коефіцієнтами співвідношення довжини та ширини клинка, виїмки й перехрестя (Литвиненко 1999а, 14).

До другого горизонту можна віднести два ножі зі зруйнованих комплексів, досліджених у м. Донецьк (Текстильник к. 2–3 п. 1) та неподалік м. Вугледару (рис. 73: 2, 3; Литвиненко 1999, рис. 11: 2, 4; Литвиненко/Андрієнко 2013, рис. 6). Ще три ножі походять з поховань: Калинове к. 1 п. 2, Благівка к. 2 п. 1, Дубовський к. 1 п. 1 (Литвиненко 1994, рис. 38: 8; 40: 9; 43: 11). Всі ножі належать до типу з ромбічним перехрестям, їх об'єднують спільні морфометричні ознаки – найбільше розширення клинка в основі, повністю відокремлене глибокими виїмками перехрестя і вузький черешок, іноді з розплесканим розширенням кінця. Подібні вироби здебільшого характерні для зрубних пам'яток Лівобережного Передстепу, Степової Наддніпряниці (Ковальова 1981, рис. 11; Отрощенко 1981, рис. 37: 1–7; Литвиненко 1999а, 15) і басейну Сіверського Дінця (Литвиненко 1994, 152–153, рис. 84). Всі поховання з ножами цього типу можна впевнено віднести до виділеної В. В. Отрощенко БМЗК (Отрощенко 2000; 2003; тощо).

Ножі другої групи (листоподібні без перехрестя) – Астахове к. 22 п. 8 (рис. 73: 7; Евдокимов 1992, рис. 26: 4) та Клуникове к. 1 п. 4 (Литвиненко 1994, рис. 44: 8) – територіально тяжіють до Донецького кряжа. Аналіз поховального інвентарю та обряду дозволив Р. О. Литвиненку загалом віднести їх до розвиненого – межі розвиненого й пізнього етапів зрубної культури Донеччини. При цьому частина ножів цієї групи, відомих у басейні Сіверського Дінця, на підставі деяких технологічних особливостей синхронізується з пізніми ножами з перехрестям. Це додатково підтверджується їх спільним перебуванням в одному з сіверськодонецьких комплексів (Литвиненко 1994, 138).

Ще два ножі (третья група) – Іванівка к. 1 п. 1 (Клименко 1998, рис. 56: 3; Литвиненко 1999а, рис. 12: 6) та Басань (Бабакова могила) к. 3 п. 5 (Плешивенко 1993, табл. VII: 3; Литвиненко 1999а, рис. 12: 3) – належать до досить рідкісного типу, який характеризується клинком з найбільшим роз-

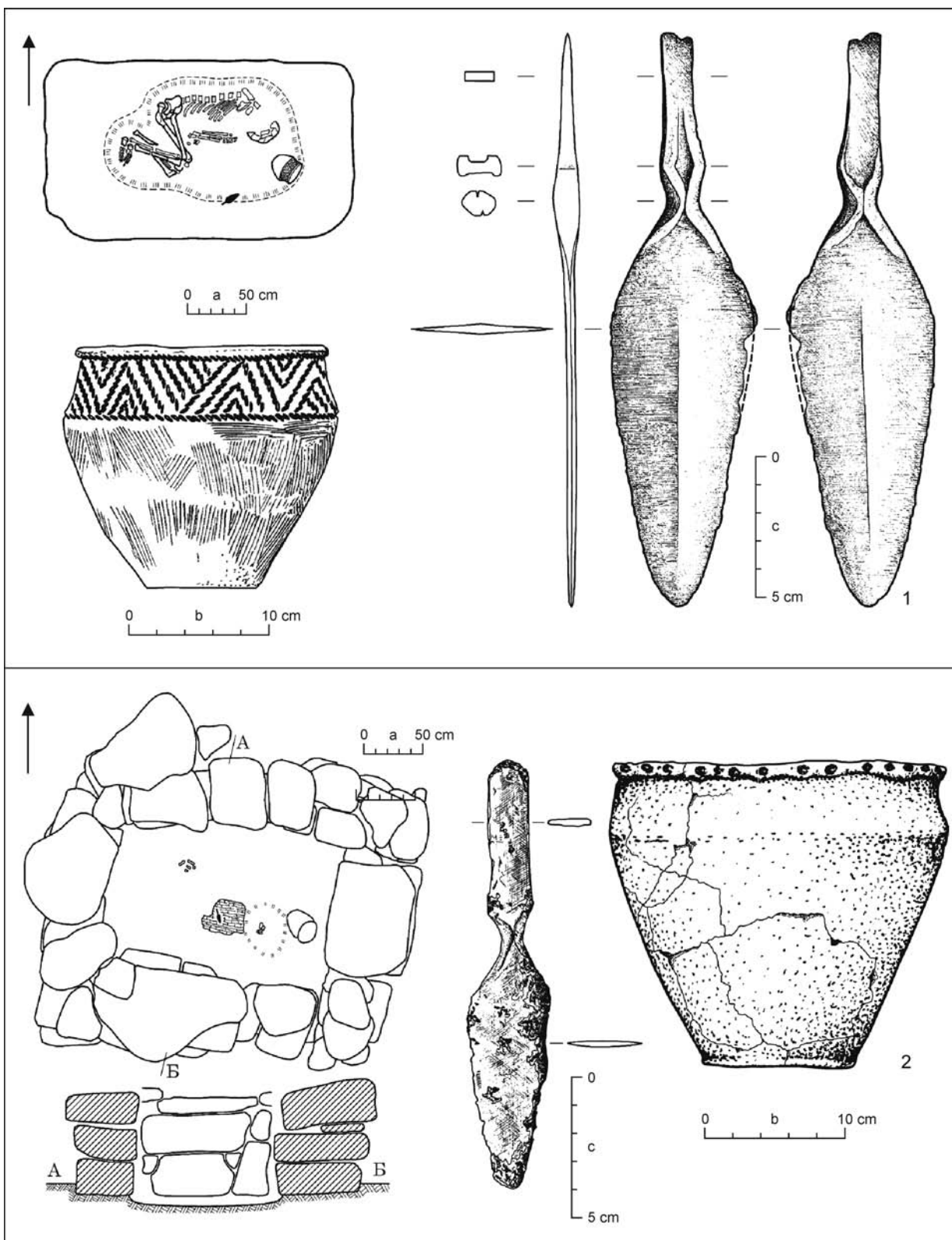

Рис. 70. Поховання зрубної культури з бронзовими ножами: 1 – Іванівка 1/1; 2 – Басань (Бабакова Могила) 3/5 (за Литвиненко 2023). Масштаб: а – плани; б – контейнери; с – предмети.

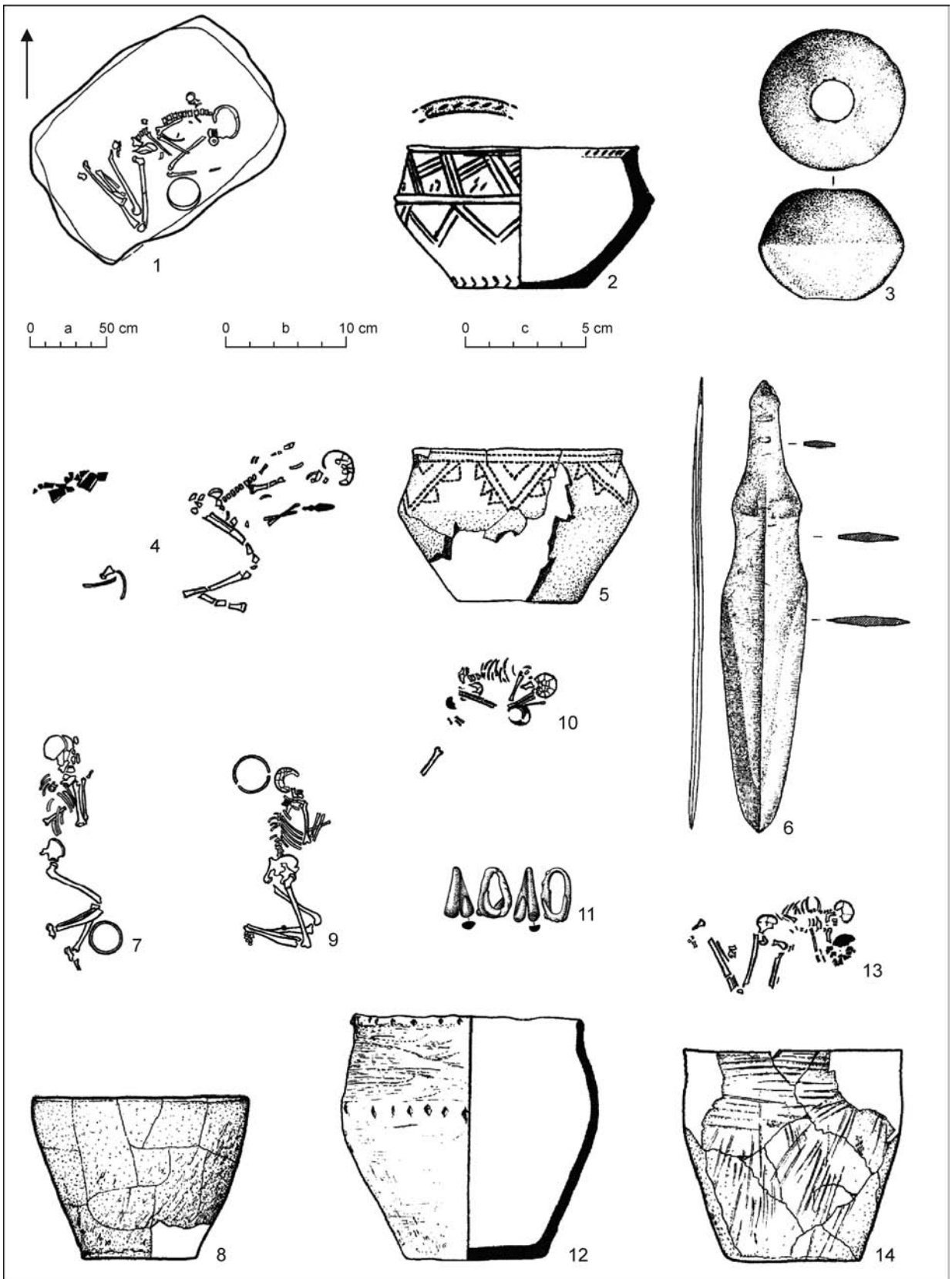

Рис. 71. Поховання зрубної культури I горизонту (1): 1-3 – Стила-ІІ 1/5; 4-6 – Шахтарськ 9/1; 7-8 – Новогроїцьке-ІІ 2/5; 9 – Старобешеве 1/2; 10-12 – Безіменне 4/2; 13-14 – Безіменне 4/3 (за Литвиненко 1999а). Масштаб: а – 1, 4, 7, 9, 10, 13; б – 2, 5, 8, 12, 14; с – 3, 6, 11.

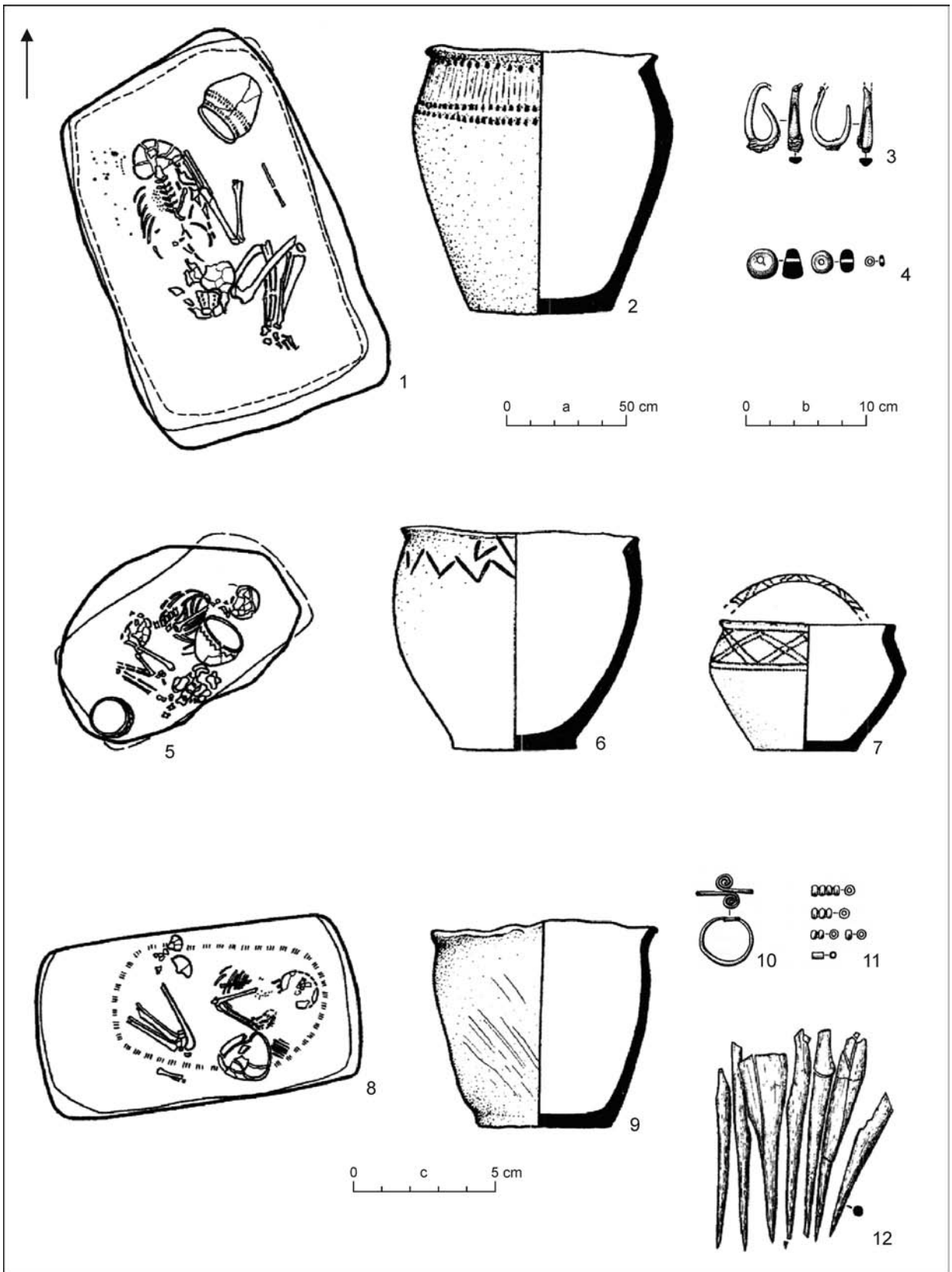

Рис. 72. Поховання зрубної культури I горизонту (2): 1-4 – Покровка 3/2; 5-7 – Покровка 3/3; 8-12 – Покровка 3/10 (за Литвиненко 1999а). Масштаб: а – 1, 5, 8; б – 2, 6, 7, 9; с – 3, 4, 10-12.

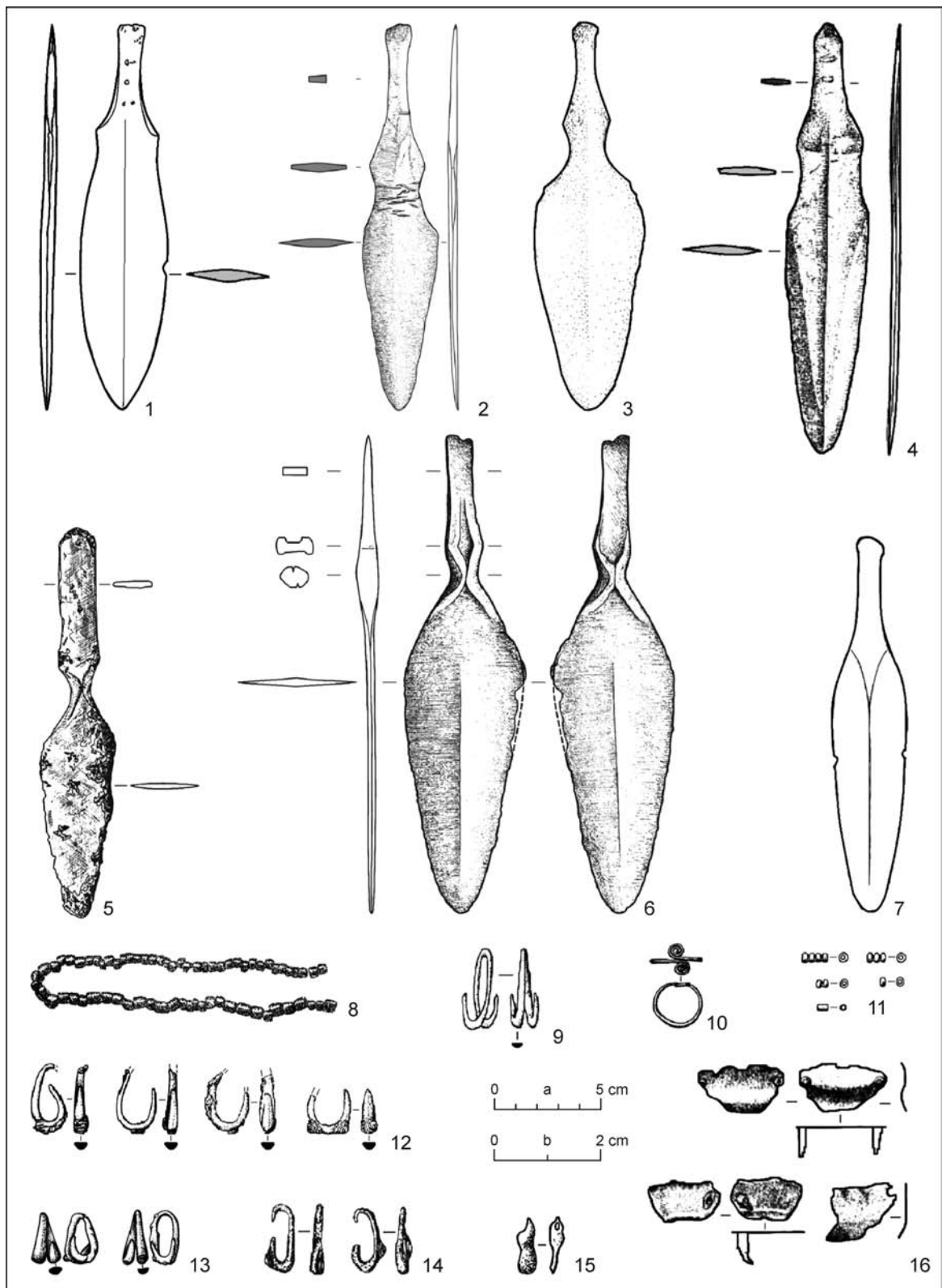

Рис. 73. Вироби з металу: 1 – Ханженкове; 2 – Вугледар к. 1; 3 – Донецьк к. 2–3 п. 1; 4 – Шахтарськ к. 9 п. 1; 5 – Бабакова Могила к. 3 п. 5; 6 – Іванівка к. 1 п. 1 (за Литвиненко 1999а); 7 – Астахове к. 22 п. 8; 8, 9 – Астахове к. 19 п. 5 (за Евдокимов 1992); 10, 11 – Покровка к. 3 п. 10; 12 – Покровка к. 3 п. 2; 13 – Безіменне к. 4 п. 2; 14 – Малий Кут к. 2 п. 2 (за Литвиненко 1999а); 15 – Піщане к. 2 п. 1 (за Братченко 1997); 16 – Новоукраїнка к. 3 п. 7 (за Тарасенко 2012). Масштаб: а – 1–15; с – 16.

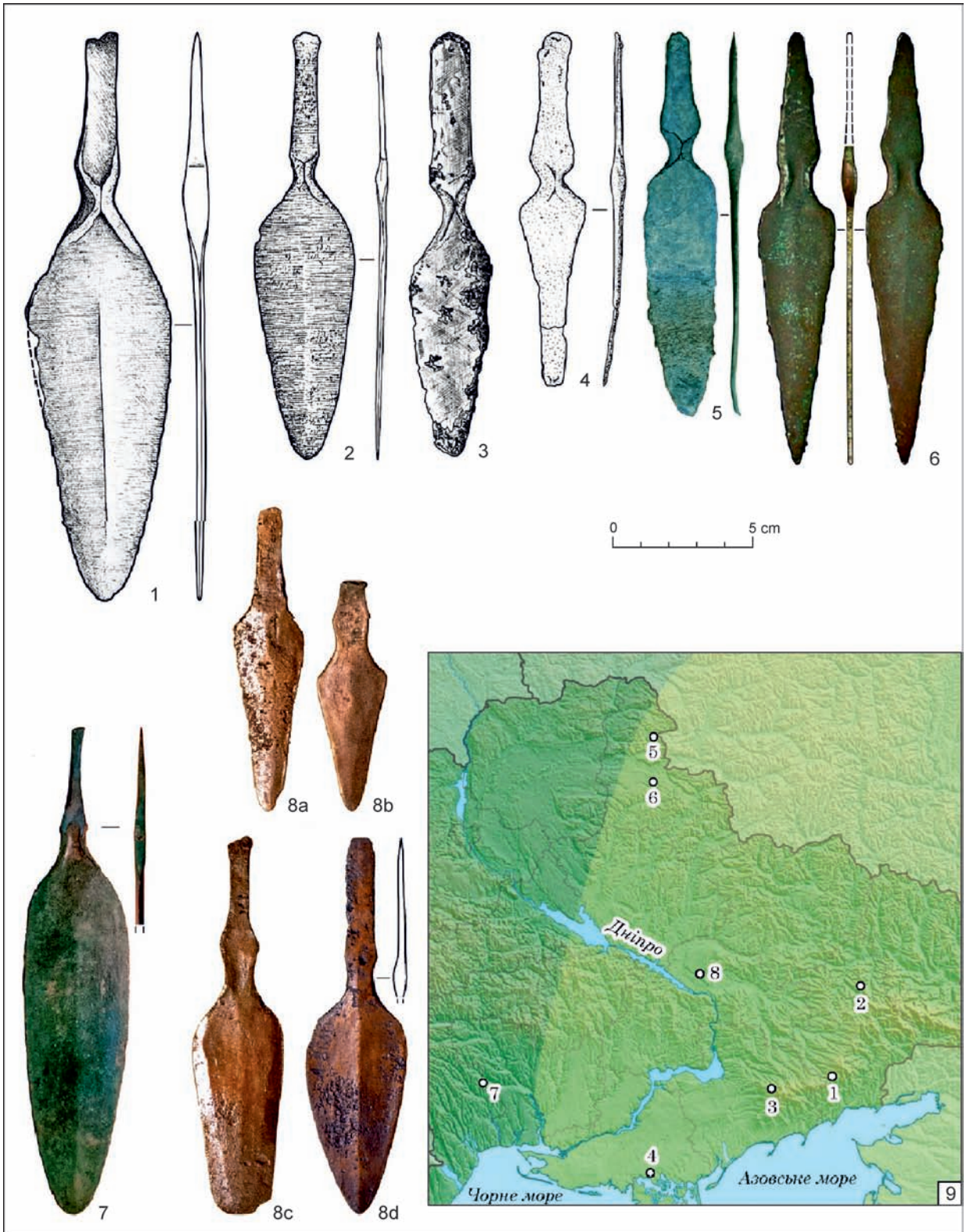

Рис. 74. Бронзові ножі улянівського типу. 1 – Іванівка 1/1; 2 – Миньківка 6/1; 3 – Басань 3/5; 4 – Новомиколаївка 1/5; 5 – Глухів; 6 – Сумська область; 7 – Улянівський скарб; 8 – Лобойківський скарб; 9 – карта поширення ножів улянівського типу. Нумерація відповідає позиціям рис. 74; жовте тло – ареал зрубної культурної області (за Литвиненко 2023б).

Рис. 75. Комишувате 4/2: бронзова накладка на чашу, її реконструкція та інтерпретація. Масштаб: а – 2, 3, 5; б – 4.

ширенням біля основи, перехрестям-упором, сформованим за допомогою проковування бічних граней черешка в місці його переходу в клинок (рис. 73: 5, 6). Нині відомо сім ножів відповідного типу, з яких чотири походять із курганних поховань зрубної культури, один входить до складу скарбу, а ще два є випадковими знахідками (Литвиненко 2023б).

Р. О. Литвиненко як аналогію цим ножам навів виробу з Лобойківського та Улянівського скарбів (Литвиненко 1999а, с. 17). На думку О. М. Лескова, ножі подібного типу являють собою тип, перехідний від зрубних ножів з пласким ромбічним перехрестям до кинджалів з кільцевим упором, і належать до ранньосабатинівського часу (Leskov 1981, 8–11, 15, 90–91). Пізніше, накопичені джерела й дані, надали Р. О. Литвиненку підстави виділити в металокомплексі пізнього бронзового віку Надчорномор'я новий тип ножів, що характеризується потовщеним виїмчастим перехватом з J -подібним нанютнем, сформованим через двобічне торцеве кування місця переходу від клинка до насада, іноді зі слабко оформленим підромбічним перехрестям. Цей різновид знарядь запропоновано розглядати в рамках ножів улянівського типу: за назвою хронологічно першої знахідки такого ножа у складі однойменного скарбу металевих виробів. Переважна більшість ножів улянівського типу походить із комплексів БМЗК, що й визначає їхню культурну належність. Натомість, на думку дослідника, виявлення Улянівського скарбу в ареалі сабатинівської культури натякає на те, що подібні ножі могли траплятися і в цьому культурному середовищі. Хронологія ножів улянівського типу доволі надійно і однозначно окреслена пізнім періодом БМЗК (можливо включно з переходом від раннього до пізнього періодів), який імовірно можна синхронізувати з раннім етапом сабатинівської культури (рис. 74; Литвиненко 2023б, 38).

Виникає питання щодо можливості використання металевих ножів як кинджалів з відповідним семіотичним навантаженням на них в поховальному контексті. У всіх випадках в похованнях зрубної культури Північного Приазов'я знаходилося по одному ножу. У похованнях ножі часто розташовувалися поряд або серед залишків м'ясної напутьної їжі, в одному випадку (Клуниково к. 1 п. 4) зафіксоване знаходження ножа на залишках еліпсоподібного в плані дерев'яного блюда-підноса разом з кістками тварини. Вочевидь, подібна семантика ножа (для різання м'яса) має місце і в тих похованнях, де не було зафіксовано залишків м'ясної їжі (Цимиданов 2004а, 53). У пошуках відповіді на це питання варто звернути увагу на зауваження, зроблене Р. О. Литвиненком відносно деяких метричних і морфологічних характеристик ножів, що походять з бабинських комплексів. Відзначається, що більшість металевих ножів з поховань, маючи загальну довжину 8–11 см і ще меншу довжину клинка (4–7 см), практично ніяк не могли використовуватися як зброя (Литвиненко 2006, 48). Вважати подібні виробу бойовою зброєю не дозволяє також тонкий клинок або відсутність нервюри, що призвело б при колючих ударах до деформації клинка і розшарування металу в ньому. Форма черешка і відсутність упору також можуть свідчити не на користь використання ножів як бойової зброї (Гошко 2013, 122).

Ці факти в черговий раз відкидають атрибуцію поховальних бронзових ножів в зрубній культурі як зброї (Литвиненко 1994, 135) та не дозволяють погодитися з трактуванням ножа як предмета озброєння, запропонованим деякими дослідниками (Чередниченко 1986, 61; Малов 1989, 90; Зудина 1998, 38; Берестнев 2001, 142) Водночас зазначається, що ніж, з одного боку, може виступати як знаряддя праці, з іншого – використовуватися як зброя ближнього бою (Лунькова 2002, 187). Кинджал, в першу чергу, призначений, щоб завдавати колючих ударів, при цьому навіть більшістю сучасних кинджалів можна різати як господарським ножом. Для завдання колючого удару кинджали зазвичай мають звужений донизу клинок, а його широка трикутна форма компенсує м'якість металу (Гошко 2013, 119). Таким чином, слід визнати поліфункціональність ножа, з відповідним семіотичним навантаженням на нього в поховальному контексті.

Вже сам факт наявності бронзового ножа в інвентарному комплексі, враховуючи значну рідкість подібних знахідок, може певною мірою говорити про неординарність тих комплексів, з яких вони походять, що дозволяє ставити питання про особливий соціальний статус або ранг похованих в них індивідів. Можна припустити, що металевий ніж в поховальному обряді зрубної культури Північного Приазов'я не відбиває якийсь особливий статус похованого, а виступає у якості ознаки підвищеного соціального рангу.

Розглядаючи соціальну структуру зрубного суспільства, В. В. Цимиданов зазначає, що ножі зустрічаються в похованнях представників різних соціальних груп і у всіх випадках поховання, що містили ножі, були могилами дорослих. Ніж, швидше за все, маркував підвищений ранг і не був знаком статусу (Цимиданов 2004а, 53). Кореляція статево-вікових визначень з категоріями

поховального обряду та інвентарю дозволила Р. О. Литвиненку виділити характерні ознаки дитячих та дорослих поховань, а серед останніх – чоловічих і жіночих. Присутність в могилі бронзового ножа було віднесено до числа чистих ознак, характерних для чоловічих поховань, втім, як і наявність дерев'яного блюда (Литвиненко 1996а, 63).

Низка авторів запропонували трактувати бронзовий ніж в комплексі з кістками тварини в похованні як жрецький атрибут, який був інструментом для жертвоприношень (Іванов/Колев 1993, 99). При цьому більшість дослідників одностайні в думці, що наявність в поховальному інвентарі бронзового ножа (кинджала) може розглядатися як критерій виділення неординарних зрубних поховань або свідчити про соціальну значущість похованого індивіда (Ковалева 1981б, 81; Семенова 1983, 67; Чердиченко 1986, 60; Мамонтов 1986, 48; Литвиненко 1992в, 140; Плешивенко 1993, 155; Цимиданов 1996, 202; Лунькова 2002, 181; Рогудев 2004, 194; тощо).

З інших категорій металевого поховального інвентарю в похованнях Північного Приазов'я (південні відроги Донецького кряжу) по разі трапилися шило і голка. У похованні, дослідженому в м. Донецьк (Текстильник к. 2–3 п. 7), було знайдене загострене з обох кінців шило, вставлене до руків'я з трубчастої кістки (рис. 81: 18; Даниленко/Гершкович/Швецов 1975). Голка являла собою круглий в перетині, тонкий загострений стрижень з овальним вушком, утвореним загнутою у потай петлею – Тернове к. 1 п. 1 (Косіков/Кравець 1992; Литвиненко 1994, рис. 45: 3; 87: 3). Знаряддя цих категорій типологічній класифікації не піддавалися (Черных 1976, 125).

Різноманітні прикраси з металу були виявлені у 25 похованнях. Серійною категорією інвентарю є бронзові скроневі підвіски. З 1356 поховань, розподілених за горизонтами, бронзові скроневі підвіски зафіксовано в 19 комплексах (1,4%): I горизонт – 7 (10,9%), II горизонт – 14 (1,7%), III горизонт – 1 (0,2%). Загалом у них зафіксовано 28 підвісок різного ступеня збереженості (рис. 73: 9, 12–14). Найчастіше у небіжчика знаходять одну підвіску, рідше – пару. В чотирьох могилах виявлено намисто з бронзи та сурми (рис. 73: 8, 11), по разі – бронзовий перстень (рис. 73: 10), краплеподібну підвіску (рис. 73: 15), бронзову хрестоподібну прикрасу і свинцеве кільце біля шиї. У двох могилах були виявлені скроневі підвіски та намиста, один раз – поєднання бус і персня.

У 10 випадках могили, що містять прикраси з металу, були основними в приазовських курганах. У 9 випадках поховання з підвісками визначаються як дорослі, по одному разу підвіски були виявлені в дитячому та підлітковому похованні. Лише одне поховання з цією категорією похоронного інвентарю антропологічно визначене як жіноче. Наявність в могилі прикрас у вигляді бронзових браслетів, кілець, скроневих підвісок, сурм'яних і пастових бус було віднесено Р. О. Литвиненком до числа чистих ознак, характерних для жіночих поховань (Литвиненко 1996а, 63).

Бронзові скроневі підвіски є серійною категорією поховального інвентарю. Більшість підвісок можна віднести до одного типу – овальні у півтора оберти зі загнутими кінцями, напівкруглі в перетині. Скроневі підвіски можуть дещо відрізнятися за морфологічними деталями та розмірами, але в європейській історіографії такі вироби широко відомі як так звані «сибірські» або трансільванські сережки (Bátora 2015, 67). У вітчизняній літературі традиційно використовуються й інші назви подібних скроневих прикрас. Наприклад, Р. О. Литвиненко називає такі прикраси «овальними підвісками» (Литвиненко 1995, 76; 1999а, 15). Досить поширеним є термін «калачикоподібні підвіски» (Лысенко С. С. 2021, 92–93).

Скроневі підвіски є одними з характерних ювелірних виробів доби бронзи. Аналогії до підвісок цього типу можна знайти по всьому Карпатському регіону (Mozsolics 1973, 51; Stejskalová 1999, 88). Судячи з поховальних знахідок з Нижня Мишля на сході Словаччини, такі бронзові підвіски вважаються скоріше жіночими прикрасами. Знахідки золотих підвісок сибірського типу частіше зустрічаються в чоловічих похованнях. Їх носили як частину головного убору, як підвіски на пов'язці, де вони брязкали або дзвеніли при ходьбі, або як прикраси для волосся, тому їх можна вважати частиною давнього костюма (Olexa/Nováček 2012, 275). Автори вважають малоімовірним, що цей тип прикрас використовували як сучасні сережки (хоча їхня форма може на це вказувати), оскільки товщина дроту, з якого вони виготовлені, робить це майже неможливим (Olexa/Nováček 2013, 39). Але ж слід зазначити, що географія поширення подібних прикрас за доби бронзи значно ширша, ніж Карпато-Дунайський регіон – Північне Причорномор'я, Донщина, Поволжжя, Приуралля, Зауралля, Кавказ, Балкани, Передня Азія тощо.

З поховання 10 кургану 3, дослідженого у с. Покровка Амвросіївського р-ну Донецької обл., походить бронзовий перстень із закрученими в спіралі пласкими щитками (рис. 73: 10). Виріб виконано з круглого в перетині дроту, спіралі закручені в протилежні сторони (Литвиненко 1999а, рис. 9: 10).

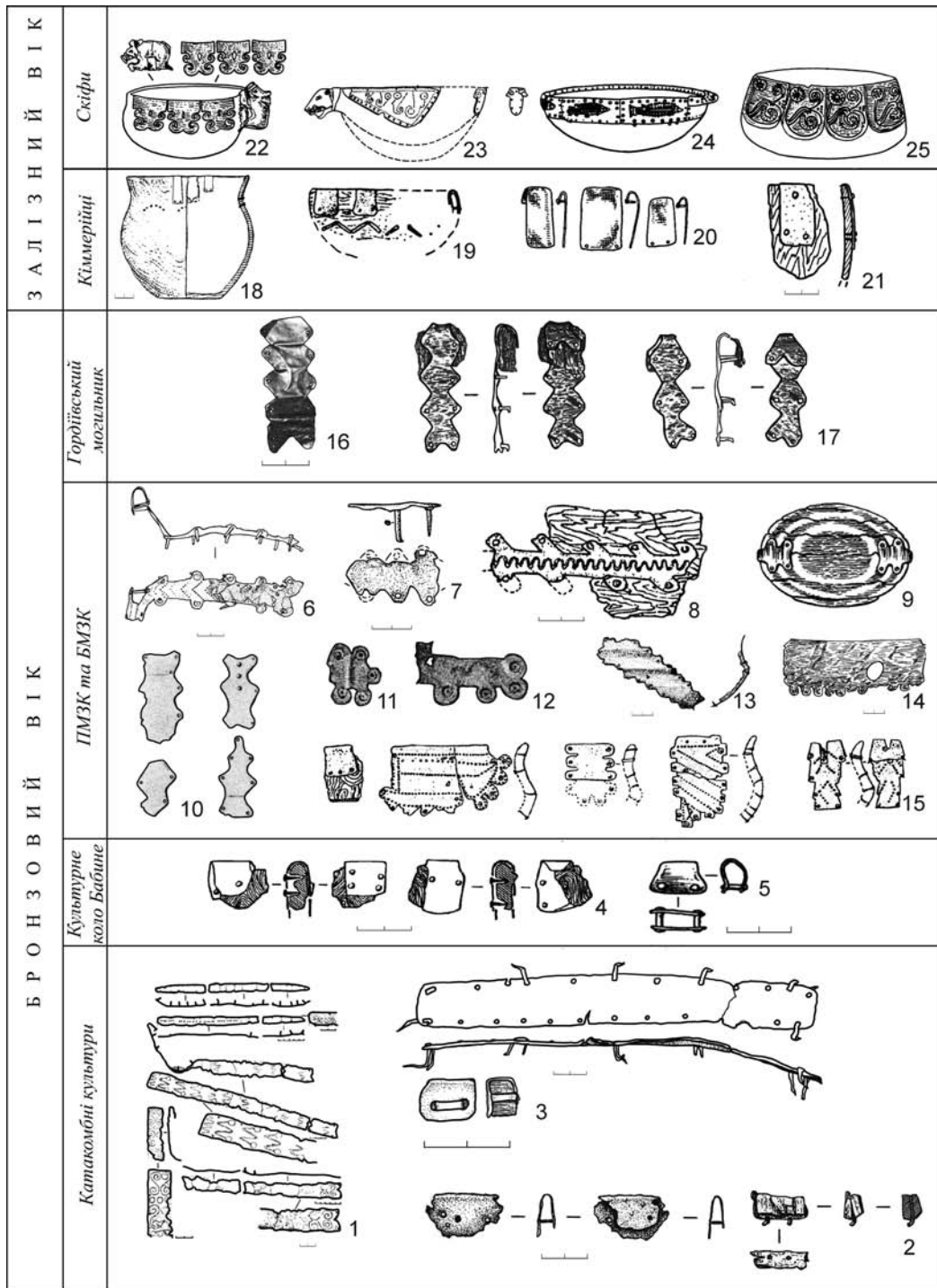

Рис. 76. Традиція виготовлення дерев'яного посуду з металевими накладками: 1 – Нижньобараниківка, поховання 9 кургану 5 (Братченко *и др.* 1977, 50–51); 2 – Іпатіївський курган, поховання 122 (Кореневський/Белинський /Калмыков 2007, 44–46, 172); 3 – Поляков, поховання 8 кургану 1 (Парусимов 2005, 192); 4 – Черкаси, поховання 2 кургану 6 (Куштан 2013а, 105); 5 – Захаркіна Могила, поховання 43 (Субботин/Тощев 2002, 37, 46); 6 – Комишуватка, курган 4, поховання 2; 7 – Мінківка, поховання 1 кургану 4 (Кравець/Посредников 1990, 74); 8 – Лівобережна Дніпропетровщина (Ковалева 1989, 81); 9 – Верхня Маївка V, курган 2, поховання 5 (Цимиданов 2004а, рис. 32: 1); 10 – Лобойківський скарб (Leskov 1981); 11, 12 – Урочище Носакі, курган 8, поховання 2 (Бидзиля *и др.* 1977, 127); 13 – Биково I, курган 9, поховання 4; 14 – Караміш (Пятых 1984, 146); 15 – Велика Білозерка, курган 12, поховання 2 (Цимиданов 2004а, рис. 53: 1); 16 – Знахідка з приватної колекції (Клочко 2011, 252–253); 17 – Гордіївський могильник, курган 21 (Березанська/Клочко 2011, 81); 18 – Калинівка, курган 1, поховання 2 (Махортих 2005, 417); 19 – Великоолександрівський курган (Шилов 1995, 734); 20 – Висока Могила (Бидзиля/Яковенко 1974, 152); 21 – Гола Могила II, курган 4, поховання 7 (Ковальова/Шалобудов/Тесленко 1999, 20); 22 – Олександрівський курган; 23, 24 – Солоха; 25 – Яблунівка (Мелюкова 1989, табл. 46: 13–16).

На сьогодні в степовій зоні України, в ареалі зрубної спільноти, відомо всього 5 комплексів, які містили персні зі спіральними щитками (Литвиненко 1999а, 14; Лысенко С. С. 2005, 32–33). У тому числі два аналогічні вироби походять зі зрубних комплексів, досліджених на Сіверському Дінці (Литвиненко 1993в, рис. 5: 6; 1994, рис. 86: 6, 7). Бронзові кільця з тонкого роз'ємного дроту, круглого в перетині, іноді трапляються в похованнях ПМЗК (Отрощенко/Салій 2013, 162). На теренах України аналогічні бронзові каблучки зі спіральними щитками також знайдені на пам'ятках, що належать до комарівської культури тшинецького культурного кола. У Польщі такі прикраси характерні для тшинецької та ранньої лужицької культури (Лысенко С. С. 2005, 25).

За розміром ці вироби зазвичай поділяють на шийні прикраси, браслети та персні. Бронзові дротяні вироби зі скрученими у спіральні щитки кінцями були поширені в середньому та пізньому бронзовому віці також на території Центральної Європи – мадяровська культура (*Mad'arovce*), культура Монтеору (*Monteori*), оттоманська культура (*Ottoman-Füzesabon cultural complex*), курганні культури та інші. Наприклад, ювелірний виріб, подібний до бронзового персня з поховання біля с. Покровка, був знайдений у некрополі культури Монтеору, дослідженому біля с. Сарата-Монтеору в Румунії (*Bârzu* 1989, 66–67, fig. 68: 1). Подібні кільця також відомі в культурах доби бронзи в Австрії (*Neugebauer* 1994, fig. 10: 13).

У регіонах на схід від Північного Приазов'я бронзові кільця також відомі на пам'ятках досить широкого хронологічного діапазону (Литвиненко 1994, 159). Аналогічні бронзові вироби, виготовлені з дроту з S-видним щитком у великій кількості представлені в матеріалах алакульської культури (Калиева/Колбина/Логвин 2016, 177; Тигеева/Новиков/Шилов 2016, 43–51, рис. 2), а також на пам'ятках синташтинської та петрівської культур (Потемкина 1985, 5–7, рис. 82; Сотникова 1990, 25; Генинг/Зданович/Генинг 1992, рис. 126: 18–20; 184: 2; Кадырбаев/Курманкулов 1992, рис. 76: 21).

Металографічний аналіз дозволив виявити технологічну схему з превалюванням високотемпературних режимів, яку використовували для виготовлення прикрас алакульського могильника. Сировиною правила олов'яниста бронза. Технологія виготовлення перснів уніфікована і полягає в отриманні заготовки шляхом кування на спеціальній округлій оправці, з витяжкою, плющенням і наданням відповідної форми виробу. Виготовлення оформлених спіраллю щитків здійснювалося навиванням на тонкому стрижні. Персні формували з прутка на ковадлі з округлим в перетині жолобком. У процесі кування проводилися витяжка дроту і надання йому напівкруглої форми, а також навивання щитка (Тигеева/Новиков/Шилов 2016, 26–27). У браслетах і перснях некрополя епохи пізньої бронзи Джангільди 5 також зафіксовано високий вміст олова з домішкою миш'яку і свинцю. Подібний склад сплаву міг використовуватися для отримання сріблястого або жовтуватого кольору виробу (Калиева/Колбина/Логвин 2016, 147).

У чотирьох похованнях знайдено намисто (намистини) з бронзи та сурми (рис. 73: 8, 11). У двох похованнях знайдено скроневі підвіски разом з намистинами, один раз – поєднання намистин і персня. Дрібні намистини з сурми також характерні для ПМЗК, на відміну від класичної абашевської культури, де були прикраси з миш'яковистої бронзи та срібла (Горбунов 1976, 53–54; Кузьмина 1992, 49–58). Сотні виробів з сурми, переважно намистини, знайдені в могилах ПМЗК на Нижній Волзі (Малов 1992, 8). Вони також відомі в похованнях покровського типу на сході України (Кравець/Посредников 1990, 12, 73, рис. 18а; Литвиненко 1995, 77).

Дослідники згадують 13 місцезнаходжень з прикрасами доби пізньої бронзи – підвісками з сурми в похованнях, відзначаючи найбільшу їх концентрацію в межиріччі Дону та Волги (Лунков/Лункова 2005, 148–159). Присутність в інвентарі поховання прикрас у вигляді пасти та сурм'яних намистин вважається симптоматичною ознакою ранніх поховань зрубної культури й традицією пам'яток покровського типу (Литвиненко 1999а, 14). Враховуючи той факт, що в Україні немає відомих родовищ сурми, В. В. Отрощенко припустив, що сировина або готові вироби були імпортованими (Отрощенко/Салій 2013, 163).

Крім того, можна згадати вироби, які належать до конструктивних елементів дерев'яного посуду: бронзові або мідні накладки або дужки (іноді із залишками деревини), цвяхи або заклепки, можливо, вушка для підвішування або скоби, які призначалися для з'єднання та скріплення дерев'яних деталей. Цей реманент буде детально розглянуто у наступному параграфі. Дерев'яний посуд у поховальних комплексах найчастіше ідентифікується саме за цими металевими елементами, тому вони найчастіше використовуються для вирішення низки технологічних та культурно-хронологічних питань (Забавин/Небрат 2021, 76–77).

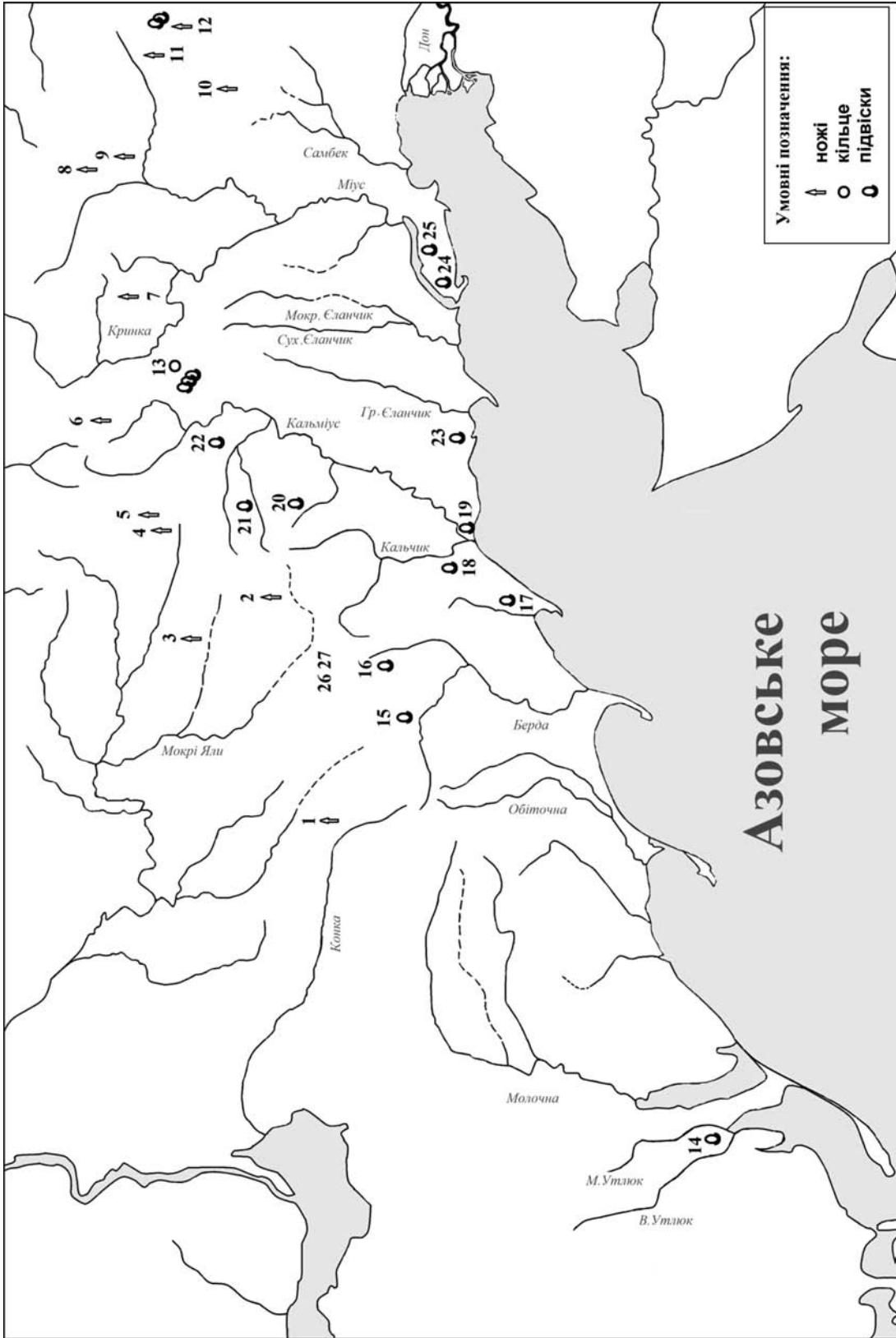

Рис. 77. Карта поширення поховань з ножами, сережками та персями: 1 – Басань, 2 – Іванівка, 3 – Вугледар, 4 – Текстильний (Донецьк), 5 – Гладківка, 6 – Ханженкове, 7 – Шахтарськ, 8 – Дубовський, 9 – Калінове, 10 – Калінове, 11 – Благовіт, 12 – Астахове, 13 – Астахове, 13 – Покровка, 14 – Давидівка, 15 – Попорізівка, 16 – Кам'яні Могили, 17 – Огородне, 18 – Старий Крим, 19 – Азовсталь, 20 – Балашівка, 21 – Малий Кут, 22 – Пішане, 23 – Безіменне, 24 – Беглиця, 25 – Гаївка-Каймакчі.

4.3 Реманент з деревини, каменю та кістки

Вироби з деревини. Далеко не завжди ступінь збереженості предметів з деревини в похованнях зрубної культури Північного Приазов'я дозволяє ідентифікувати й визначити їх функціональне призначення. У 9 випадках можна говорити про знахідки дерев'яного посуду, який пропонується поділити на три типи: блюда, чаші та черпаки (рис. 78; 80: 11–16).

До конструктивних елементів дерев'яного посуду доби бронзи належать бронзові або мідні накладки та оковки (іноді із залишками дерева), цвяшки або заклепки, можливо, колечка для підвішування. Тут же можна згадати й всілякі дужки або скріпки, що призначалися для з'єднання та кріплення деталей різних дрібних дерев'яних предметів, форма і призначення яких визначається далеко не завжди. За цими металевими елементами найчастіше і фіксується дерев'яний посуд в поховальних комплексах.

Ці категорії поховального інвентарю трапляються досить рідко. У Північному Приазов'ї достеменно відомо три поховання, що містили дерев'яний посуд з бронзовими накладками (оковками), два з них були досліджені в західній частині досліджуваного регіону в межах Запорізької обл., одне – на території Донецької обл. У похованні дорослої людини (Високе к. 6 п. 1), основному у кургані, було виявлено дерев'яну посудину з бронзовими оковками, в якій знаходилися кістки барана. Дерев'яне блюдо овальної форми розмірами 30 × 25 см з широко відігнутими стінками. Пластини являють собою тонку бронзову стрічку, зігнуту навпіл, вигнуту з внутрішньої сторони вінця. Одна платівка завширшки 2,5 см і завдовжки близько 7,0 см кріпилася до деревини двома заклепками діаметром 0,3 см. Друга пластина аналогічна першій, але менших розмірів: ширина 2,0 см, довжина 5,0 см (Болтрик и др. 1985).

Другий набір бронзових накладок походить з поховання дорослої людини Новоукраїнка к. 3 п. 7 (рис. 73: 16). Тут знаходилися залишки дерев'яної посудини з бронзовими оковками по вінцях. Набір обкладинок для сильно деформованої дерев'яної посудини складався з підпрямокутних в плані двох плоских і двох вигнутих за формою пластин. На кінцях встановлені заклепки у формі усіченого конуса, які виготовлені з плоскої пластинки, скрученої в трубочку. Один кінець був вставлений в отвір пластини й розвальцьований. Інший кінець пропускався через стінку чаші, потім загинався і теж був розвальцьований. Пластини кріпилися заходячи одна під іншу. Розміри пластин: плоских – 2,5 × 3,3 × 0,02 см і 2,0 × 3,3 × 0,02 см; вигнутих – 3,9 × 2,1 × 0,02 см і 3,1 × 2,0 × 0,02 см. Заклепки завдовжки від 1,3 до 2,0 см, діаметром від 0,3 до 0,5 см біля основи та від 0,2 до 0,3 см у вершини. У цьому ж похованні знаходився бронзовий предмет неясного призначення, який являв собою виріб квадратної в плані форми, плоский в перетині. Виготовлено з плоскої двічі загнутої навпіл пластини, один з кутів деформований. Розміри: 1,3 × 1,3 см, товщина 0,2 см (Антонов/Отроценко 2004, 23, рис. 3).

Третій набір бронзових накладок також походить з поховання дорослої людини, дослідженого на території Донецького Приазов'я – Комишувате к. 4 п. 2 (рис. 75). Аналіз решток дерев'яної посудини дозволяє зробити деякі спостереження щодо технології виготовлення подібної категорії поховального інвентарю. Дерев'яна чаша, вірогідно, округлої у плані форми, від якої збереглися лише тлін та дрібні уламки бронзової платівки-окуття (аплікації-накладки). Краї вінець округлі, завтовшки до 1,0 см. Діаметр вінця, що реконструюється – приблизно 15,0 см. Виходячи з довжини бронзових гвіздків (0,6–1,1 см), за допомогою яких кріпилася до деревини бронзова пластина, можна припустити, що товщина дерев'яної основи виробу була не менше як 1,5 см. Висота чаші та діаметр придонної частини не встановлені. Але завдяки формі бронзового окуття вдалося встановити її глибину – приблизно 3,5 см та кут нахилу внутрішніх стін чаші – 60° (рис. 75: 2).

Бронзова пластина-аплікація з Комишуватського могильника повністю реконструйована та склеєна. Виріб складної видовженої форми, прямокутний з округлими виступами з боків та кінців, які мали отвори для кріплення. Товщина пластини 0,1–0,05 см. Загальна довжина у розгорнутому стані 16,5 см, максимальна ширина 3,0 см. На всій поверхні виробу простежуються залишки «ялинкового» орнаменту, виконаного пуансоном. Кріпилася накладка на дерев'яну основу зсередини за допомогою 6 пар мініатюрних бронзових гвіздків та по вінцях – 1 пари клепок. Клепки та гвіздки мали вигляд утятого конуса, виготовлені з бронзових платівок, що скручені у рурочку. Гвіздки тоншим кінцем вставлені в отвір на платівці та забиті в товщу стінки чаші. Розміри гвіздків: довжина 0,6–1,1 см; діаметр головки 0,3–0,5 см; діаметр стрижня 0,2 см. Заклепки вставлені в пару відповідних отворів на вінцях чаші: зовнішній кінець клепки звальцьовано, внутрішній – розвальцьовано. Розміри заклепок: довжина зовнішня 1,5 см; довжина внутрішня

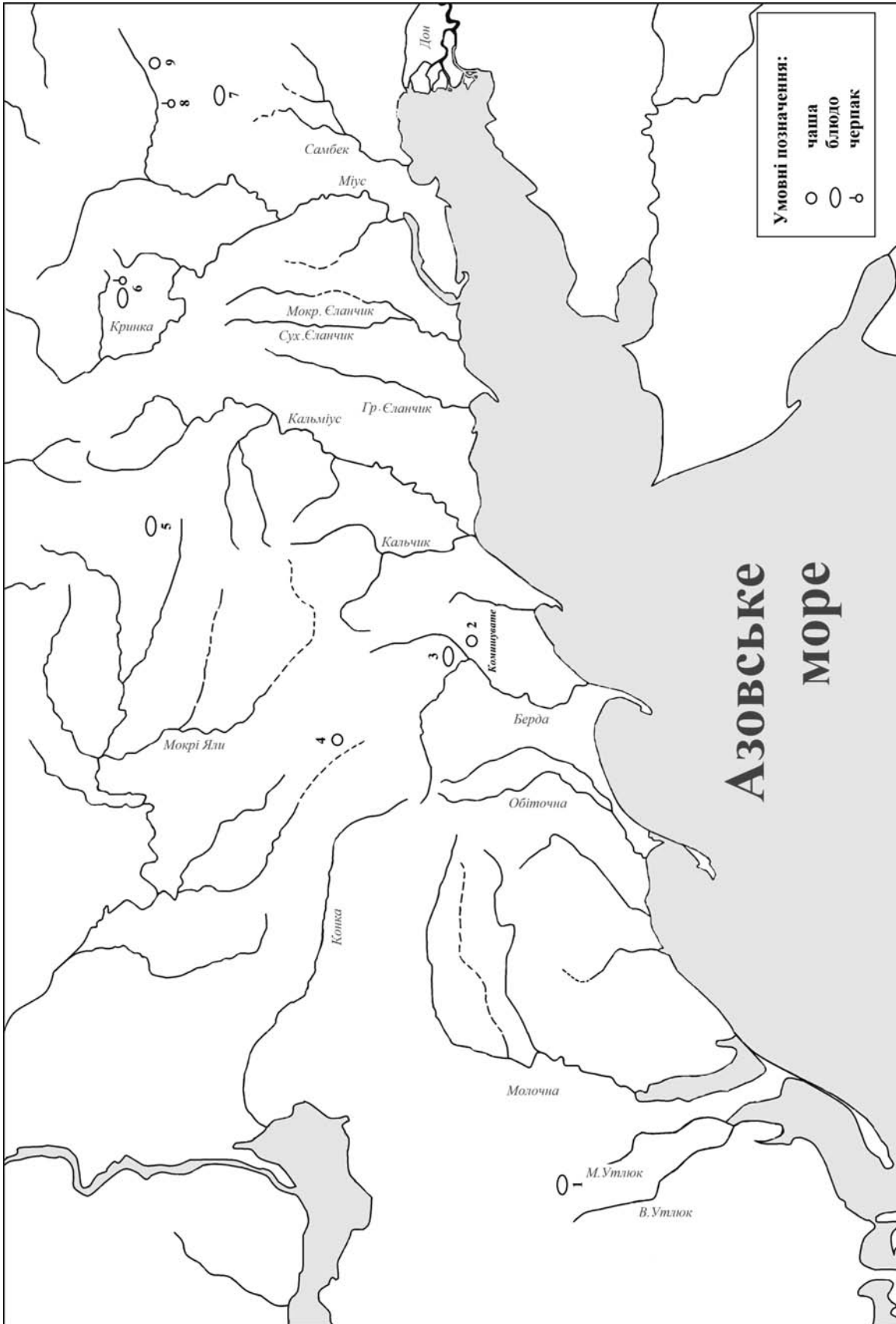

Рис. 78. Карта поширення поховань з дерев'яним посудом. 1 – Високе 6/1; 2 – Комишувате 4/2; 3 – Захарівка 1/1; 4 – Новоукраїнка 3/1; 5 – Текстильний 3/1; 6 – Шахтарськ 10/1; 7 – Клуникове 1/4; 8 – Бобриньке 5/1; 9 – Благівка 1/2.

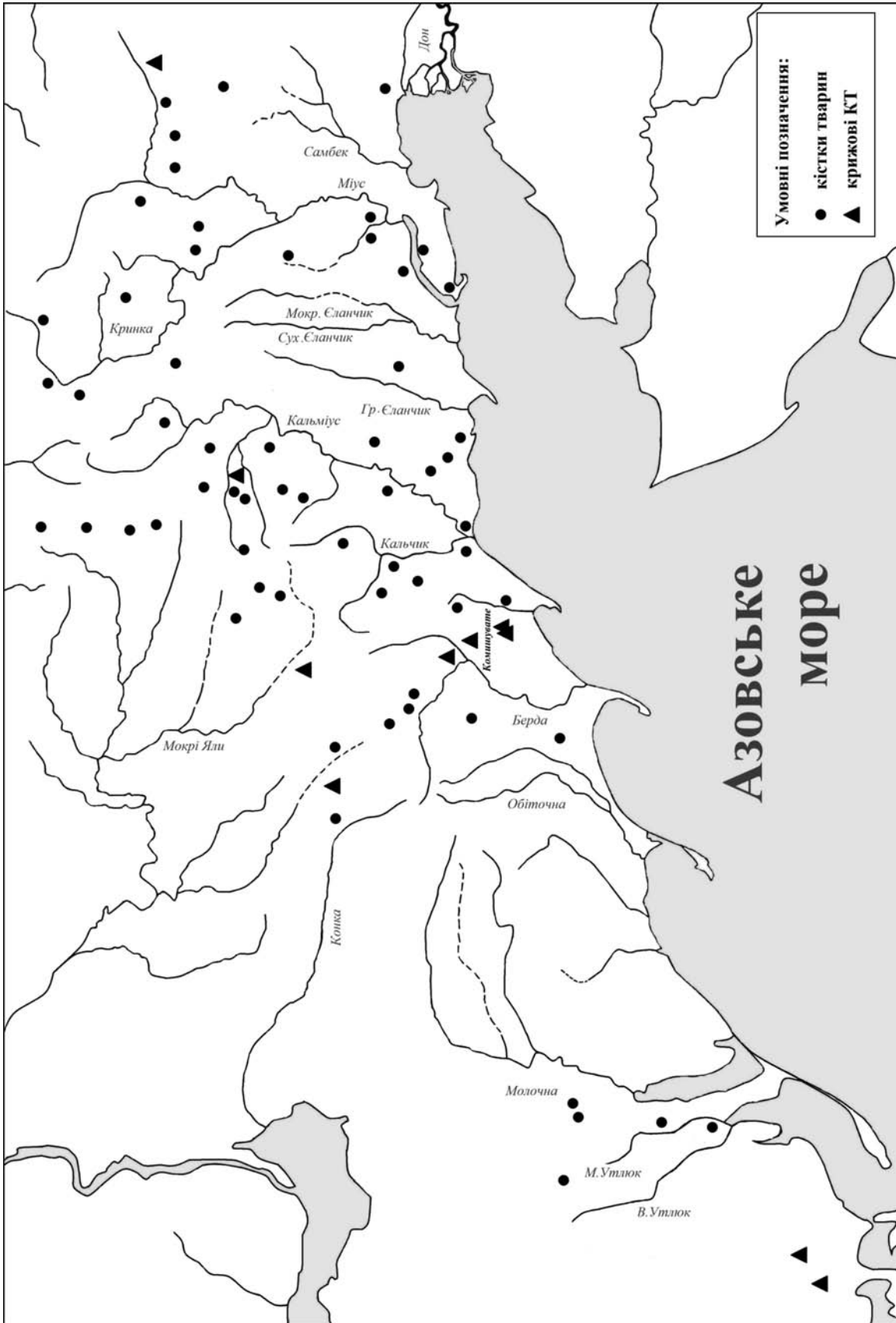

Рис. 79. Карта поширення поховань, що містили залишки напувної їжі у вигляді кісток тварин, у тому числі й крижові кістки.

(відстань між головками) 1,2 см; діаметр стрижня 0,2 см; діаметр заставної головки 0,45 см; діаметр головки, що замикає 0,35 см (Zabavin/Nebrat 2024).

Блюда зафіксовані в 5 похованнях, причому у всіх випадках на них розміщалися кістки тварин, а одного разу з блюдом сполучався бронзовий ніж для м'яса. У всіх випадках блюда мали видовжену овальну або еліпсоїдну форму. У похованні 4 кургану 1 біля с. Клауникове Свердловського (Довжанського) району Луганської обл. знайдено рештки еліпсоїдного в плані блюда Збережені розміри: 37 × 22 см, реконструйована довжина 50 см (рис. 80: 15). У похованні 1 кургану 10 Шахтарського могильника знайдено овальне блюдо розмірами 70 × 36 см (рис. 80: 11). У похованні 1 кургану 3 Донецького могильника Текстильник добре збереглося блюдо еліпсоподібної в плані форми, розмірами 70 × 27 см та заввишки 5 см. Блюдо мало пологий бортик заввишки 2,5 см уздовж коротких сторін; біля дна були вирізані ніжки заввишки 1,2 см (рис. 80: 14; Литвиненко 1994, 134). У похованні 1 кургану 1 поблизу с. Захарівка зафіксовано рештки еліпсоїдного блюда, що зберіглося фрагментарно, розмірами 37 × 25 см, реконструйована довжина 45 см (рис. 80: 16; Моруженко *и др.* 1989). У згадуваному вище похованні біля Високого було виявлено дерев'яне блюдо овальної форми розмірами 30 × 25 см з широко відігнутими стінками та бронзовими оковками, в якому знаходилися кістки барана (Болтрик/Гаврилюк/Фиалко 1985).

Дерев'яні чаші чітко зафіксовані у трьох випадках. У похованні 2 кургану 1 поблизу с. Благівка знайдено чашу округлої форми діаметром 14 см. Погане збереження виробу не дозволяє судити про його конструктивні особливості (Литвиненко 1994, 134). Друга чаша з набором бронзових накладок походить з описаного вище поховання 7 кургану 3 поблизу с. Новоукраїнка. Тут знаходилися залишки дерев'яної посудини з бронзовими накладками по краях (Антонов/Отрощенко 2004, 23, рис. 3). Третя чаша походить з поховання 2 кургану 4 біля с. Комишувате (Zabavin/Nebrat 2024).

Присутність дерев'яних черпаків, вірогідно, було зафіксовано у двох приазовських похованнях. У похованні 1 кургану 5 поблизу с. Бобрикове Свердловського (Довжанського) району Луганської обл. всередині керамічної посудини знайдено бронзову оковку з наскрізним отвором для кріплення, яка могла бути деталлю дерев'яного черпака. У згадуваному вище похованні з блюдом кургану 10 поблизу м. Шахтарська частково зберігся дерев'яний ківш човноподібної форми з округлим дном і загнутими всередину краями, завдовжки 24 см, завширшки 9 см, заввишки 8 см, завтовшки стінок 0,4 см (Литвиненко 1994, 135).

Крім того, у похованні 7 кургану 1 біля с. Орловське Донецької обл. було виявлено шматочок бронзової пласкої дротинки (скріпки), зігнутої у формі неправильного прямокутника. Розміри виробу: 1 × 0,5 см, ширина 0,2 см, товщина 0,1 см (Zabavin 2010, 180). Відносно всіляких бронзових дужок, скріпок або петельок, що неодноразово фіксувалися в похоронних комплексах зрубної спільноти, можна відзначити наступне. На думку В. В. Отроценка, зрубні чаші могли носити на поясі (Отрощенко 1992, 72). Крім поховань, супроводжуваних дерев'яним посудом, можна згадати чоловіче поховання 2 кургану 1 могильника Зінцева балка, де зафіксовано рештки дерев'яного виробу у формі муфти еліпсоїдного перетину (рис. 80: 12; Усачук *та ін.* 2007, 391, рис. 4: 6).

Щодо породи деревини, з якої був виготовлений дерев'яний посуд, то слід зазначити відсутність спеціальних лабораторних досліджень деревини з дослідженого комплексу. Однак, свого часу було висловлено припущення, що для виготовлення посуду традиційно обирали капові породи деревини, зокрема, використовували посуд виготовлений з дуба, берести, лози (Ляшко 1994, 145–147). Завдяки аналізу дерев'яних посудин доби бронзи та раннього залізного віку була визначена сировина для виготовлення дерев'яного посуду: катакомбна культура – каштан, кора дуба, вільха та клен; зрубна культура – клен, скіфська культура – клен, сарматська культура – клен (Мінакова 2018, 140).

На думку дослідників, порівняння фізичних властивостей порід деревини, з яких виготовляли дерев'яний посуд, показало, що ані твердість, ані стійкість до гниття, розтріскування та деформацій не були вирішальними під час вибору сировини. Єдиною ознакою, яка виділяє дерева, з яких виготовлявся дерев'яний посуд було те, що вони добре ріжуться. Певну роль відігравали також естетичні вподобання. Наприклад, клен, крім іншого, має дуже красиву текстуру, що могло сприяти його популярності у різьбленні по дереву. Також пізніші, зокрема середньовічні, аналогії свідчать про те, що у лісостеповій зоні клену віддавали перевагу як матеріалу для столового посуду (Мінакова 2018, 142).

Традиція виготовлення дерев'яного посуду є неодмінною складовою матеріальної культури населення Степу та Лісостепу на півдні Східної Європи, починаючи з доби ранньої бронзи та протягом всього раннього залізного віку (рис. 76). Основні положення сучасної історіографії та

розгорнутий аналіз різних точок зору з проблематики дерев'яного посуду були наведені в роботах багатьох дослідників (*Дубовская 1993, 142; Махортых 2008, 293; Мінакова 2018*). У тому числі роботах, присвячених вивченню даної категорії поховального інвентарю зрубної культури (*Мінакова 2015*). Це звільняє нас від необхідності повторення подібної процедури.

Так, нечисленні знахідки цієї категорії поховального інвентарю відомі в похованнях ямної культури (*Отрощенко 1992, 71; Мінакова 2011*) та катакомбних культур (*Небрат 2017*). Надалі традиція виготовлення дерев'яного посуду набуває поширення у похованнях культурного кола Бабіне (*Литвиненко 2004*). Суттєво інтерес дослідників до даної категорії інвентарю зростає після відкриття серії поховань зрубної спільноти, в яких були знайдені дерев'яні чаші з металевими накладками (*Отрощенко 1984; Пятых 1984; Литвиненко 1997б; Антонов/Отрощенко 2004*; тощо). Значно скорочується кількість знахідок дерев'яного посуду у похованнях сабатинівської та білозерської культур пізнього бронзового віку. У передскіфський період у матеріальній культурі ранніх кочівників традиція виготовлення дерев'яного посуду відроджується з новою силою. Дерев'яні посудини в кіммерійських (чорногорівських) комплексах Північного Причорномор'я, за спостереженнями дослідників, досить часте явище. Питома вага кіммерійських поховань з дерев'яним посудом за різними даними становить 13–16% всього масиву (*Отрощенко 1989в, 112; Махортых 2008, 138*). Надалі традиція отримує свій подальший розвиток у скіфського та сарматського населення (*Дудин 2009, 123–125*).

Зазначимо лише, що вперше на цю категорію бронзових виробів звернула увагу О. О. Кривцова-Гракова. Під час досліджень Бессарабського скарбу вона звернула увагу на металеві оклади, які мали оздоблювати дерев'яні посудини (*Кривцова-Гракова 1949, 4–5*). Найбільш численні та яскраві взірці бронзових накладок знайдені в похованнях зрубної культури у 1970–1980-х рр. під час розкопок експедицій на новобудовах в Україні (*Отрощенко 1976б, 186–187; Ковалева 1981а, 65–66*; тощо).

Актуальним, на нашу думку, залишається питання часу появи дерев'яного посуду саме з металевими платівками-аплікаціями у давнього населення Північного Причорномор'я. У своїй монографії, присвяченій дерев'яному посуду, К. В. Мінакова наводить три поховання ямної культури, де були знайдені металеві накладки: Сугоклейська могила (поховання 5 кургану 1); Тирасполь (поховання 19 кургану 3) та Карагаш (поховання 2 кургану 1; *Мінакова 2018, 178*). Зупинимось на них детальніше.

Ознайомлення з доступними нам публікаціями Сугоклейського кургану (*Nikolova/Kaiser 2009, 219*), дійсно дозволяє стверджувати, що в похованні 5 було знайдено унікальну орнаментовану дерев'яну посудину ямної культури. Але вона не мала металевого оздоблення. В карагашському похованні була знайдена металева пластина з отворами для кріплення, яка слугувала окуттям дерев'яної чаші. Поки що цю знахідку можна вважати щонайменше однією з найдавніших металевих накладок. Але треба одразу відзначити, що ямна атрибуція цього комплексу може виглядати дещо сумнівною. В похованні ямної культури, відкритому в кургані біля Тирасполя, було розчищено рештки дорослої людини. До складу поховального супроводу входили горщик та металева пластина з двома отворами, знайдена біля стегнової кістки на рівні долівки поховання (*Савва 1988, 51–52*). Умови знахідки, відсутність тліну від дерева та якість ілюстрації у сукупності не дозволяють казати, що ця знахідка взагалі якось пов'язана саме з дерев'яним посудом. На користь цього опосередковано говорить певна закономірність: дуже рідким явищем є випадки, коли в могилі дорослої особи трапляються дві (або більше) посудин (комплекс Карагаш ми не враховуємо у зв'язку з його віддаленістю від ареалу ямної культури та гіпотетичною належністю до неї). Навпаки, в похованнях ямної культури, в яких були знайдені дерев'яні посудини, керамічні горщики відсутні. У зв'язку з цим, тираспольське поховання також слід вилучити з реєстру ямних поховань з дерев'яним посудом, а тим більше з металевим окуттям. Застосування металевого дроту (скоб) розпочинається раніше, у ямну добу та зазнає поширення у катакомбний час.

На теренах півдня Східної Європи, мабуть, найдавніший екземпляр дерев'яного посуду з металевим окуттям було знайдено у Калмикії – урочище Три брати, поховання 9 (*Мінакова 2018, 177, 254*). Найбільш виразні знахідки «дозрубного» часу походять з катакомбних поховань. В похованні на лівому березі Сіверського Дінця (Нижньобараниківка, поховання 9 кургану 5) була виявлена орнаментована бронзова пластина-накладка з дерев'яної посудини (*Братченко и др. 1977, 50–51*). Металева пластина з гвіздочками та окуттям на вінцях була знайдена у катакомбі могильника на правому березі Дону (Поляков к. 1 п. 8; *Парусимов 2005, 192*). Цікаво зазначити, що вказані два поховання не містили решток небіжчика, тобто були кенотафами. Ще одне катакомбне поховання

з дерев'яним посудом та металевим окуттям вінець було відкрито у межиріччі Західного Маничу та Єгорлику у Великому Іпатіївському кургані (поховання 122). У могилі були знайдені бронзові окуття та скоби (*Кореневский/Белинский/Калмыков 2007, 44–46, 172*).

На дерев'яному посуді катакомбного часу з басейну Сіверського Дінця та Дону в якості металевих елементів відомі переважно скоби та стрічки-дроти з бронзи. Відзначимо, що дерев'яний посуд з металевим оздобленням інгульської катакомбної культури авторам невідомий. Таким чином, можна зазначити, що практика оздоблювати металевими пластинками дерев'яний посуд у населення причорноморських та приазовських степів виникла не у ранню, а у середню добу бронзи, у катакомбному середовищі, але широкого поширення не зазнала.

Звернемо увагу ще на одну знахідку, яку, з певною долею вірогідності, можна атрибутувати як окуття дерев'яної чаші абашевської культури за інтерпретацією С. М. Санжарова. Вона походить з культурного шару поселення Проказине на р. Айдар, лівий берег Сіверського Дінця (*Санжаров 2010, 299, рис. 202: 9, 10*).

Дерев'яний посуд культурного кола Бабине, вірогідно, успадкував традицію катакомбних культур. Серед оздоблень переважають скоби та стрічки-дроти з бронзи. Дерев'яний посуд культурного кола Бабине дуже рідко оздоблювався металевим окуттям, хоча такі випадки відомі у Придніпров'ї та Північно-Західному Причорномор'ї (*Субботин/Тоцев 2002, 37, 46; Литвиненко 2004, 27; Куштан 2013а, 105*). Вироби, аналогічні тим, що походять з катакомбних поховань, нам не відомі серед старожитностей культурного кола Бабине.

Складається враження, що традиція оздоблювати дерев'яний посуд металевими накладками-окуттями скоріш мала місцеве коріння. Видовжені фігурні накладки з боковими виступами (подібні комишуватській), зазнають розповсюдження у пізню бронзу у зрубній культурі. Бронзові накладки подібної форми вперше потрапили в поле зору дослідників після відкриття у 1966 р. Лобойківського скарбу (*Leskov 1981*). Протягом наступних двох десятиріч, археологічні дослідження степових курганів України призвели до накопичення значної кількості матеріалу. Фігурні окуття лобойківського типу були знайдені під час дослідження поховань зрубної культури.

Найбільш раннім, на нашу думку, є комплекс, досліджений на правому березі Сіверського Дінця (Міньківка к. 4 п. 1). За низкою ознак (північно-східна орієнтація, форма ножа, повздовжне дерев'яне перекриття могили) даний комплекс можна віднести до I (раннього) горизонту зрубної культури. Поховання містило залишки напутньої їжі (кістки тварини), керамічний горщик, ніж та дерев'яну посудину з металевим фігурним окуттям (*Кравець/Посредников 1990, 74*). Як зазначив Р. О. Литвиненко, найбільша кількість дерев'яного посуду зрубної культури з фігурними накладками походять зі степового Придніпров'я (*Литвиненко 1997, 109*).

Згодом дерев'яний посуд з металевим фігурним окуттям стає престижною річчю. На користь цього може свідчити факт знахідки його в кургані 21 елітарного Гордіївського могильника на Вінниччині. З приводу цієї знахідки дослідники зазначили, що це є єдиним свідомством зв'язків Гордіївського могильника на ранньому етапі зі східними сусідами – БМЗК (*Березанська/Клочко 2011, 81*). Інші екземпляри були виявлені в більш пізніх похованнях – могилах БМЗК у Подніпров'ї та у Лобойківському скарбі.

Традиція оздоблювати дерев'яний посуд металом продовжила своє існування й у ранню залізну добу, зокрема у населення кіммерійського часу (*Махортых 2005, 417; тощо*). Окремо слід відзначити територіально близьку знахідку з Північно-Східного Приазов'я у похованні чорногорівської культури біля смт Ялта (курган 2, поховання 3), яке містило залишки дерев'яної посудини прикрашеної по вінцях металевими обкладинками (*Забавін/Небрат/Булик 2021, 43*). У скіфський час традиція оздоблювати металевими накладками дерев'яний посуд не зникає. Навпаки, замість геометричних стилізованих зображень, виконаних пуансоном, окуття скіфського часу відрізняються особливою вишуканістю та ювелірною майстерністю (*Мелюкова 1989, 111, 351; Полідович/Величко/Білан 2019, 366*). Зрідка дерев'яний посуд з бронзовим окуттям зустрічається у сарматський час (*Беспальй/Лукьяшко 2008, 13*). У середньовічний час дерев'яний посуд з металевим окуттям майже зникає з ужитку у ритуальній сфері. Саме тому цікаві рідкісні випадки подібних знахідок (*Туаллагов 2017, 160*).

Таким чином, можна стверджувати, що традиція виготовлення та використання ритуального дерев'яного посуду з металевим окуттям відзначилася тривалістю. Його виготовляли та використовували носії різних археологічних культур доби бронзи, раннього залізного віку та навіть середньовіччя, хоч для останнього зазначеного періоду це виглядає більш як пережиток. Дерев'яний посуд зрубної культури, прикрашений металевим окуттям, не є феноменальним виключенням

або унікальним явищем на тлі стародавніх культур. Навпаки, зрубні артефакти є матеріальним вираженням одного з етапів традиції виготовлення та використання цього типу посуду.

Певний інтерес викликає функціональне призначення металевих накладок на дерев'яному посуді, у тому числі на чашах в похованнях зрубної культури Північного Приазов'я. Так, Є. К. Максимов припустив, що подібні платівки використовувалися виключно з утилітарною метою – для лагодження посуду, що лопнув (Максимов 1956, 120–122). Слідом за К. Ф. Смирновим (Смирнов 1960, 246), на думку О. А. Дудіна, при розв'язанні цієї проблеми на перший план виходить, звичайно, декоративна функція накладок. Декорація деревини металом – досить поширена традиція у матеріальній культурі багатьох народів. Однак при цьому дослідник зазначає також важливість визначення семіотичного статусу металевих накладок. Навряд чи при закріпленні металевих накладок до вінець дерев'яної посудини переслідувалася лише одна мета – декоративна. У деяких випадках зустрічаються дерев'яні посудини, на вінця яких було закріплено в хаотичному порядку кілька накладок, або лише одна накладка. Тут, як зазначає автор, вочевидь, не проглядається композиційна ідея, часто властива декоративності. Питання семіотичного статусу металевих накладок можна природно пов'язати зі статусом безпосередньо дерев'яного посуду. Як відомо, дерев'яний посуд, особливо чаші, багатьма дослідниками сприймаються як предмети культового призначення (Дудин 2009, 126). Враховуючи вищевикладене, приєднаємося до припущення про те, що бронзові накладки на дерев'яні посудини несли не функціональне або естетичне, а насамперед магічне навантаження.

Присутність в могилі дерев'яного блюда або чаші, також як і бронзового ножа, шила або голки було віднесено Р. О. Литвиненком до числа чистих ознак, характерних для чоловічих поховань (Литвиненко 1996, 63). Всі приазовські поховання, що містили дерев'яний посуд, виділяються своєю соціальною значущістю. Так, всі 9 поховань були основними в курганах або були перекриті досипками; в 7 випадках поховання було вчинене у великій ямі або мало складну могильну споруду у вигляді ящика або цисти; 4 поховання були вчинені за неординарним обрядом (2 кенотафи й 2 кремації), а решта 5 належали дорослим; 7 поховань супроводжувалися виробами з кістки або металу (2 – бронзовими ножами).

Жорсткого зв'язку дерев'яних блюд, присутніх у похованнях, з певною соціальною роллю не спостерігається, а тому висловлюється припущення про те, що дані предмети маркували не статус, а підвищений ранг, що підтверджується аналізом соціально значущих відхилень, присутніх в масиві поховань із блюдами (Цимиданов 2004а, 53). Що стосується дерев'яних посудин (чаш), то серед наявних точок зору, висловлених з приводу місця і призначення цієї категорії інвентарю в системі поховального обряду зрубної культури, найбільш аргументованою представляється та, згідно з якою подібні артефакти слід розглядати як атрибути ритуальних маніпуляцій.

Вироби з каменю знайдено у 29 похованнях (1,9%). З них у 23 випадках похвальний інвентар представлено виробами з кременю (рис. 80: 8–10); в 14 могилах знаходилися відщепи, у 2 – скребки, в 1 – нуклеус, в 6 – мікроліти або пластини зі слідами вторинної обробки. Серед 23 поховань з кременем 11 з 12 з антропологічно визначених належали дорослим, а 1 – підлітку.

Одинична в Північному Приазов'ї знахідка кам'яної булави походить з поховання 5 кургану 1 поблизу с. Стила Старобешівського р-ну Донецької обл. (рис. 80: 3). Тут у впускному похованні дорослої людини біля лицьової частини черепа перебувала куляста булава з виділеним злегка згладженим ребром посередині, розміром 6 × 4,5 см, з круглим отвором діаметром 1,5 см (Косиков/Литвиненко 1989, 117; Литвиненко 1999а, рис. 8: 1–3; Цимиданов 2004а, рис. 41: 4). Деякі дослідники схильні розглядати наявність булави в поховальному інвентарі, як і кам'яної сокири, в якості одного з критеріїв виділення неординарних поховань зрубної культури (Мамонтов 1986, 49; Отроценко 1989а, 163). У тому числі низкою авторів аргументується гіпотеза, згідно з якою жезли (навершя у вигляді сокири й булави) були знаками влади та маркували статус володаря (Отроценко 1990а; Цимиданов/Евглевский 1993; Полідович/Цимиданов 1994). В. В. Цимідановим розглянутий нами артефакт був віднесений до другого типу жезлів з навершьями у вигляді булави. Далі дослідник в результаті детального аналізу комплексів з сокирами й булавами приходять до висновку, що в зрубний час зазначені предмети не входили до набору знаків, що маркували у похованні військовий статус, а були деталлю інсигнії влади (Цимиданов 2004а, 71–72). Водночас сьогодні є досить репрезентативне зведення поховань зрубної спільноти з булавами (Цимиданов/Евглевский 1993, табл. 2; Житников/Циміданов 1999), у тому числі БМЗК (*Baltic-Pontic Studies* 2002, 28–30).

У 8 похованнях до складу прикрас входили намиста з фаянсу: дископодібної, циліндричної та біконічної форм: 5 (7,8%) комплексів віднесено до I горизонту, 3 (0,4) – до II горизонту, в III горизонті подібна категорія невідома. Одне таке поховання визначено як жіноче, ще чотири супроводжувалися типово жіночими прикрасами – бронзовими скроневиими підвісками, в одному випадку було відзначено присутність гребеня. Ці предмети у складі поховального інвентарю також можуть засвідчувати жіночу належність.

У двох похованнях знайдено кам'яний товкач. З поховання 5 кургану 2 біля с. Приовражне (кенотаф?) походить кам'яний товкач видовжених пропорцій, овальний в перетині, розмірами 18,2 × 7,4 × 5,0 см (рис. 80: 1; *Привалов и др. 1978*). Другий виріб походить з жіночого поховання 7 кургану 4, дослідженого біля м. Маріуполь (Зінцева балка). Товкач має видовжену форму, підквадратний перетин і згладжені різновеликі торці. Розміри знаряддя: довжина 11,5 см, ширина вузького торця 3,5 см, широкого 5,9–6,0 см (рис. 80: 2). Матеріал – граніт, що походить, швидше за все, з приазовських відкритих виходів. Було здійснено трасологічний аналіз А. М. Усачуком. Поверхня знаряддя сильно заглажена і заліскована, але при цьому вузький торець залощений слабкіше, ніж інша частина поверхні. На ньому є сліди легкої затертості. Широкий торець має опуклу поверхню, на якій видно нечисленні слабо виражені сліди забитості. Разом з тим, і цей торець залощений. Ще більш залощені бічні грані. На них є відколи, пов'язані з використанням виробу як товкача, затерті торці – із застосуванням його як розтиральника, а сильна залощеність – з великою тривалістю використання знаряддя. Всі вони, крім одного, завальцьовані та залісковані. Знаряддя використовувалося при роботі з м'яким матеріалом. В роботі був долучений не тільки широкий торець, але і вузький. Зазначений кам'яний предмет, який типологічно може бути трактований як товкач, як показують дані трасології, використовувався і як товкач, і як розтиральник (*Подобед/Усачук/Цимиданов 2013*, 210–212, рис. 6: 2). Одним з авторів даної знахідки вже було висловлено припущення, що у носіїв зрубної культури товкач, поміщений в могилу, маркував приналежність померлого до служителів культури (*Цимиданов 2004а*, 57).

Вироби з кістки (*Забавін 2015б; Zabavin 2018*). На особливу увагу заслуговує предмет з підліткового поховання 4 кургану 2 поблизу с. Благовіщенка (Попорізівка) Куйбишевського р-ну Запорізької обл. Предмет виготовлений з трубчастої кістки тварини, має овальний перетин біля голівки та круглий біля торця (рис. 81: 5). Інкрустований різьбленням: на широких площинах – зображення, що з'єднуються на вузькій частині, на якій виконано поздовжні канавки. Голівка виробу утворена прорізаною зверху рисою, що оперізує всю ручку, яка має наскрізний отвір, що звужується до голівки. Розміри виробу: довжина 10,2 см; торці 1,4 × 1,7 см (у голівки) і 1,7 × 1,7 см; торцеві отвори 0,7 × 1,0 см і 1,1 × 1,1 см. Авторами розкопок виріб визначено як ручка нагайки (*Самар/Антонов 1995*). Зазначається, що подібні вироби правили за руків'я батоїв (*Отрощенко 1986б*, 228). Подальше вивчення кістяних виробів у зрубних похованнях дозволило дослідникам дійти висновку про приналежність зазначеного типу знахідок до категорії клейнодів – «жезли-тростини» та «жезли-нагайки» (*Отрощенко 1993б*, 105) або жезлів-батоїв (*Цимиданов 2004а*, 71), вироблених з дерева, кістки й рогу.

Кістяний предмет, виявлений у похованні 1 кургану 2 біля с. Луганське Розівського р-ну Запорізької обл., також може бути віднесений до категорії клейнодів або до жезла IV типу («жезли-тростини») за В. В. Цимідановим (*Цимиданов 2004а*, 71). Тут в похованні дорослого індивіда був знайдений кістяний предмет у формі усіченого конуса з залощеною поверхнею. Діаметр верхнього майданчика 1,1 см, нижнього 1,8 см, діаметр отвору 0,6 см. Висота виробу 0,9 см. Авторами розкопок даний виріб також визначено як наверхня скіпетра (рис. 81: 6; *Самар/Антонов 1994*).

Ще одна категорія кістяних виробів – це так звані «гребені» – загострені й відполіровані з одного кінця стрижні з розколотих уздовж трубчастих кісток з одним загостреним кінцем. У Північному Приазов'ї знаходження гребенів було відзначено в чотирьох випадках, коли вони розташовувалися в похованнях компактними групами по 7–8 штук.

У похованні 2 кургану 2 біля с. Цимлянка Антрацитівського р-ну Луганської обл. перед грудьми дорослої людини знаходилися дві посудини. Набір з 8 спиць лежав під перевернутою догори дном невеликою посудиною у вигляді банки (рис. 81: 1). Дослідниками відзначається цікава деталь: у зрубному похованні 1, що знаходиться на такій же глибині (1,25 м) за 0,5 м на південний схід від поховання 2, у заповненні ями виявлено керамічне пряслице (рис. 80: 4). Кістяні вироби трасологічно не вивчалися, ідентифікувалися як спиці на підставі малюнка, де досить чітко фіксуються перехвати, що відокремлюють робочу частину від руків'я (*Усачук/Литвиненко 1999*, 205). У похованні 1–2 кур-

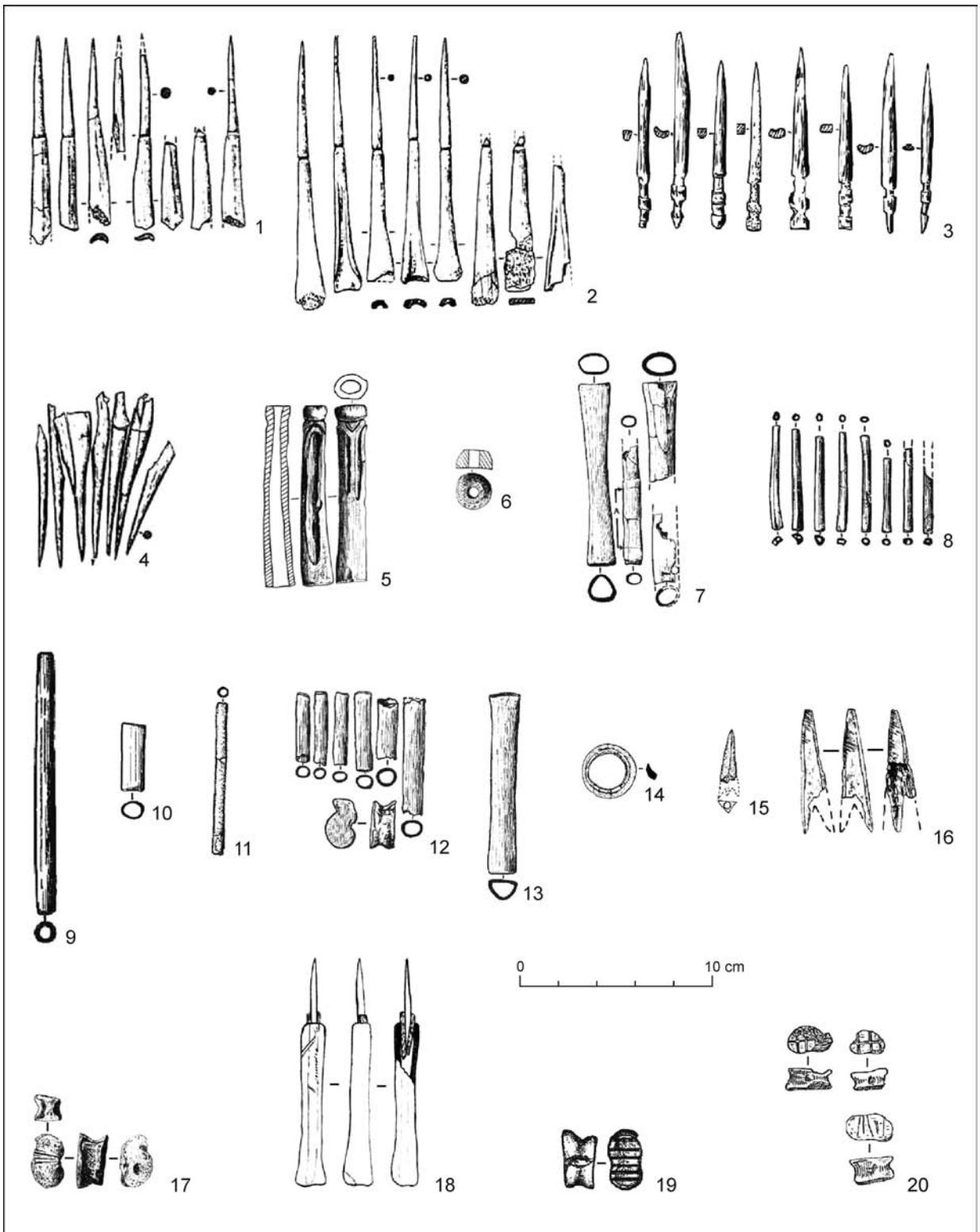

Рис. 81. Вироби з кістки: 1 – Цимлянка II к. 2 п. 2; 2 – Семенівка к. 2 п. 1-2; 3 – Петровське к. 2 п. 2; 4 – Покровка к. 3 п. 10; 5 – Благовіщенка к. 2 п. 4; 6 – Луганське к. 2 п. 1; 7 – Шевченко III к. 2 п. 7; 8 – Полкове к. 1 п. 10; 9 – Благівка к. 7 п. 1; 10 – Запорожець к. 2 п. 6; 11 – Захарівка к. 1 п. 1; 12,13 – Миколаївка к. 4 п. 6; 14 – Федосіївка к. 7 п. 8; 15 – Малий Кут к. 1 п. 1; 16, 17 – Азов к. 2 п. 4; 18 – Текстильник к. 2 п. 7; 19 – Покровка к. 3 п. 1; 20 – Огородне к. 4 п. 13 (за Забавін 2015б).

гану 2 біля с. Семенівка Амвросіївського р-ну Донецької обл. був досліджений набір з 8 спиць (рис. 81: 2), розламаних навпіл і розміщених компактною групою на рівні давнього горизонту на підкурғанному майданчику – місце кремації або сліди вогняного ритуалу (Литвиненко 1994, 121). У похованні 2 курғану 2 біля с. Петровське Тельманівського р-ну Донецької обл. набір з 7 стрижнів з різьбленими голівками перебував під черепом похованого (рис. 81: 3; Циміданов 1995, 35). Ще один гребінь з 7 спиць відбувається зі згаданого вище поховання біля с. Покровка Амвросіївського р-ну Донецької обл., к. 3 п. 10 (рис. 81: 4; Шаповалов и др. 1987; Литвиненко 1999а, 14, рис. 9: 12).

На корпусі добре зношеної спиці розпізнають: «руків'я» без слідів зносу, стрижень зі слідами зносу, «перехват» – поглиблену, деформовану смужку, яка відокремлює руків'я від стрижня; іноді перехватів буває декілька (Литвиненко 1994, 121; Усачук/Литвиненко 2003, рис. 1: 7). На думку В. Б. Панковського, торці виробів майже не оброблялися, тому справляють враження зламаних (Панковський 2012, 73). На стрижнях видно: рівномірні сліди по колу від обертання, круглий перетин, блиск і полірування, найчастіше до знебарвлення, а також потертість (Усачук 1997, 21).

З проблемою кістяних спиць тісно пов'язані питання розпізнавання знарядь текстильного виробництва і гребінців як аксесуарів для догляду за волоссям. Цій категорії похоронного інвентарю, у тому числі історіографії проблеми, пильна увага була приділена в дисертаційних роботах (Панковський 2012, 71–82). Що стосується призначення кістяних спиць, то вперше подібні вироби були інтерпретовані М. П. Грязновим як деталі примітивного ткацького снаряда – спиці для натягу основи (Грязнов 1953, 142), пізніше В. В. Кілейніков дійшов до висновку, що спицями вили або пряли вовняну нитку (Кілейніков 1989, 125). Вперше набори кістяних стрижнів з поховань до гребінок, якими чесали вовну або рослинні волокна, відніс І. А. Післарій (Післарій 1982, 73, 77–79). Потім ця точка зору отримала розвиток в роботах В. В. Циміданова (Циміданов 1995; 2004б).

Паралельно з аналізом спиць розроблялися і питання ознак гребенів. Мікро ознаки зносу їх зубів являють собою численні лінійні сліди різних розмірів, розташованих уздовж або з невеликим відхиленням (Усачук 1997, 21). Прикладом може бути гребінь з покровського комплексу. Заполіровані короткі поперечні й діагональні сліди є додатковими ознаками його зносу (Литвиненко 1994, 121, рис. 1: 8; Усачук/Литвиненко 1999, 208).

Таким чином, гребені поділяються на предмети особистої гігієни та знаряддя праці, ознаками останніх є масивність і сильний знос стрижнів (Панковський 2012, 77). Згідно з контекстом знахідок, дослідниками виділяються комплекси з залишками гребенів, предметів невиробничого призначення – засобів гігієни, деталей одягу, прикрас – Покровка к. 3 п. 10, Петровське к. 2 п. 2 (Циміданов 1995, 36, 38). До групи чисельних гребінок (чесалок) або інших складових зубчастих виробів, причетних до текстильного виробництва, можна віднести знахідки з двох поховань – Цимлянка к. 2 п. 2 і Семенівка к. 2 п. 1 (Панковський 2012, 77).

Згідно з В. В. Цимідановим, гребені як прикраси й засоби гігієни знаходилися в могилах дорослих носіїв зрубної культури, зокрема, чоловіка 35–40 років (Циміданов 2004а, 54). Згідно з іншими даними, з гребенями та спицями в трьох могилах були поховані чоловіки, а в одному випадку (Покровка к. 3 п. 10) – жінка з прикрасами (Литвиненко 1994, 122). Тому можливо припустити, що гребінь як похоронний аксесуар, прижиттєва прикраса або знаряддя асоціювався з дорослими чоловіками, які в статусному відношенні були носіями виробничої функції (Циміданов 2004б, 274–278). Отже, серед розглянутих комплексів зі «спицями» слід розділяти поховання з гребенями та поховання зі знаряддями прядіння.

Привертає до себе увагу серія кістяних рурок, зустрінутих у 8 приазовських похованнях. Кількість рурочок в одному похованні, деталі та їх розміри відрізняються деякою різноманітністю. У п'яти випадках було знайдено по одній рурочці: невелика полірована всередині й зовні рурочка з поховання 6 курғану 2 біля с. Запорожець Тельманівського р-ну Донецької обл. (рис. 81: 10; Литвиненко 1992а, рис. 5: 5); рурочка з поховання 1 курғану 7 біля с. Благівка Свердловського Луганської обл. (рис. 81: 9; Усачук 1999, рис. 5: 4); рурочка з поховання 1 курғану 1 біля с. Захарівка Першотравневого р-ну Донецької обл. (рис. 81: 11; Литвиненко 1999а, рис. 2); рурочка в посудині з поховання 3 курғану 1 біля с. Сокіл Ясинуватського р-ну Донецької обл. (Кульбака/Гнатко 1990); уламок рурочки з кістки дрібної тварини або великого птаха з поховання 9 курғану 1 біля с. Орловське Тельманівського р-ну Донецької обл. (Забавин 2010, рис. 5: 9).

Особливо виділяються три поховання, що містять цілі набори подібних рурочок. У похованні 10 курғану 1 біля с. Полкове Волноваського р-ну Донецької обл. біля живота небіжчика, поряд з кістями, знаходився набір з 8 рурочок, виконаних з кісток птахів (рис. 81: 8). Рурочки мали

лисковану поверхню та акуратно підрізані торці. Внутрішня поверхня рурочок не оброблена (Санжаров 1988а, 333; Усачук 1999, рис. 5: 2). У похованні 6 кургану 4 Миколаївського могильника Волноваського р-ну Донецької обл. в посудині знаходився набір з 6 порожнистих кістяних рурочок. У північній стіни ями була знайдена сьома, найдовша, порожниста кістяна рурка (рис. 81: 12, 13; Привалова 1999, 90, рис. 3: 3, 4).

У парному похованні 7 кургану 2 курганної групи III біля с. Шевченко Володарського р-ну Донецької обл. біля голови чоловіка похилого віку був виявлений фрагмент обпаленої рурки із залишками отвору. У районі попереку другого кістяка, що належить підлітку, знаходилося 12 астрагалів дрібної рогатої худоби з заглаженою поверхнею і 3 рурочки (рис. 81: 7). Дві з них (одна ціла й одна в уламках) акуратно вискоблені всередині. Зовні їх поверхня оброблена абразивом і заліскована. Торці рурочок злегка витончені. Особливий інтерес представляє рурочка з ділянками різного діаметру. Поверхня її залощена, переходи до іншого діаметру завальцьовані. Торць рурочки частково стертий. Зафіксовані від подальшої експлуатації поперечні неглибокі надрізи. Було висловлено припущення, що спочатку на цих ділянках намічалось потоншення трубочки. Судячи зі спрацьованості, на обидва кінці трубочки впливало щось м'яке, еластичне (Усачук 1999, 79, рис. 4: 2–5).

Наявність заготовок рурок з ненаскрізними отворами дозволила реконструювати технологію їх виготовлення. За сировину для більшості виробів правили трубчасті кістки дрібної рогатої худоби, за винятком набору з 8 рурочок з кісток птахів з поховання Полкове к. 1 п. 10. Металевим лезом без зубців кістку надпилюють по периметру. Ймовірно, довжина рурочок строго не лімітувалася. Про це може свідчити як різниця в кінцевих розмірах виробів, так і те, що ділянка пиляння в деяких випадках могла переноситися, трохи збільшуючи довжину рурочок. Після різання по периметру кістку ламали, потім обробляли скрібленням внутрішню поверхню рурочки й абразивом – торці. Остання операція – просвердлювання отвору (Усачук 1999, 74).

Щодо функціонального призначення кістяних рурочок, що знаходилися в похованнях в одному екземплярі, висловлювалися різні точки зору. На думку Л. Л. Галкіна, рурки застосовувалися для доїння, а особи, яким вони клалися у могили, були чаклунами (Галкин 1975, 189–190). На думку деяких авторів, такі знаряддя скотарства, як кістяні рурочки для доїння, могли бути символами влади (Бунятян/Отрощенко 1995, 122). Деякі рурки, можливо, використовувалися як горлечок для бурдюків (Гершкович/Евдокимов 1982, 230). Не виключено також, що однією з функцій рурочки було роздмухування вогню або використання для пиття з джерела (Панковський 2012, 101). Більш оригінальне пояснення запропонував В. К. Кульбака: частина рурочок могла застосовуватися в ритуалі жертвопринесення священного напою Соми/Хаоми, де вони, крім узливань, використовувалися також як культові символічні атрибути (Кульбака/Качур 2002, 6–8).

Деякі рурочки з прорізанним в одній зі стінок отвором могли бути аерофонами – деталями пастушачої дуди або вабиками-сюрчками, що імітували голоси різних птахів (Петерс 1986, 74; Усачук 1999, 74–75; Панковський 2012, 98–99). Разом з тим наголошується, що ці «вабики-сюрчки» могли мати не тільки мисливське призначення, але і використовуватися в культових цілях (Подобед/Усачук/Цимиданов 2012, 49). Складність класифікації аерофонів загальновідома. Фрагменти різноманітних духових інструментів зустрічаються в матеріалах різних археологічних культур, але найбільш зрозумілі знахідки різновеликих рурочок в комплекті, що отримали загальну назву в літературі «флейта Пана». Велика інформація про знахідки подібних виробів і широкі етнографічні паралелі містяться у спеціальній роботі (Усачук 1999).

Флейти присутні в трьох приазовських комплексах, у двох випадках (Шевченко к. 2 п. 7 і Миколаївка к. 4 п. 6) вони поєднувалися з предметами культу (астрагалами). Цікаво, що в похованні Полкове к. 1 п. 10 була імітація флейти – незавершений виріб, який мав високий семіотичний статус, а тому міг використовуватися як ритуальний атрибут сам по собі (Усачук 1999, 80; Подобед/Усачук/Цимиданов 2012б, 49). Ці факти дозволяють також припустити використання музичних інструментів не тільки в утилітарних, а й в культових цілях, оскільки самі пастухи наділяються надприродними силами (Усачук 1999, 81–82; Цимиданов 2004а, 57–58). Таким чином, з певною часткою ймовірності можна говорити про наявність у приазовських пастухів епохи пізньої бронзи різноманітного музичного інвентарю.

У трьох випадках до складу поховального інвентарю входили кільця, вирізані з кістки. У похованні 12 кургану 12 біля с. Покровка Амвросіївського р-ну Донецької обл. біля кистей рук знаходилося подіроване кільце, розчавлене плитою (Шатовалов и др. 1987). У похованні 9 кургану 7 біля с. Зрубне

Шахтарського р-ну Донецької обл. у заповненні придонної частини ями біля західної стінки було знайдено кільце з гофрованою зовнішньою поверхнею і двома отворами (Моруженко/Литвиненко 1993, 86, рис. 13: 4). У похованні 8 кургану 7 біля с. Федосіївка на фаланзі безіменного пальця правої руки знаходилося кільце (рис. 81: 14). У перетині дугоподібне, навколо отвору – бортик. Товщина виробу 7 мм, зовнішній діаметр 21,5 мм, внутрішній – 18 мм (Парусимов 2000, 122; 2005, 93, рис. 11: 4). У всіх трьох випадках в похованнях знаходилися дорослі, причому в останньому випадку – чоловік 35–40 років.

У двох випадках було зафіксовано наявність в поховальному інвентарі кістяної стріли. У дитячому (10–12 років) похованні 1 кургану 1 могильника Малий Кут біля с. Миколаївка Волноваського р-ну Донецької обл. біля тазових кісток знаходився кістяний тригранний втулковий наконечник стріли (рис. 81: 15). Кінці граней зламані. Довжина збереженої частини 3,0 см, діаметр втулки 0,4 см (Привалова 2004, 170, рис. 13: 6). Друга стріла була знайдена у похованні Азов к. 2, п. 4. Тут між кістками тварини й річковими черепашками знаходився кістяний тригранний наконечник стріли з прихованою втулкою (рис. 81: 16). Вістря наконечника сточене, на двох площинах відзначені сліди обробки металевим рашпілем, що залишив рівні неглибокі паралельні борозенки. На площинах паралельно граням нанесені неглибокі врізані борозенки. Довжина збереженої частини наконечника 5,5 см (Самар/Антонов 1996; Самар 1998, рис. 2: 7).

Більшість дослідників схильні вважати кістяні та рогові наконечники мисливської зброєю, а металеві розглядаються як військово озброєння. Однак приналежність кістяних наконечників стріл до мисливської та/або військової зброї залишається дискусійною (Панковський 2012, 102). У західному ареалі поширення зрубних племен воїнства як окремої соціальної групи, на відміну від Поволжя, не існувало (Цимиданов 2004а, 92). Тому на розглянутій території немає поховань зі знаками військового статусу – предметами озброєння. На думку авторів розкопок комплексу біля с. Антонівка, вістря наконечника було притуплено в давнину свідомо (Самар 1998, 81). Наголошується, що це поховання демонструє знакову «перевантаженість»: спорудження сполучної досипки, кам'яних дуг, з якими пов'язані сліди ритуалів, у тому числі астрагал зі знаками, відчленування голови померлого, приміщення в могилу раковин, кістяної стріли з навмисно затупленим наконечником тощо. Все це дозволяє вважати померлого представником соціальної верхівки й служителем культу (Цимиданов 2004а, 56). Вочевидь, стріли, виявлені в могилах Північного Приазов'я, мають іншу семантику, ніж стріли з військових похованнях Поволжя. Тому ці поховання, ймовірно, можна трактувати як поховання служителів культу. Проте знаходження стріли в поховальному інвентарі можна вважати ознакою неординарності похованого індивіда.

В одному випадку в поховальному інвентарі присутнє руків'я бронзового шила (Текстильник к. 2 п. 7). На думку авторів розкопок, руків'ям для кріплення шила або ножа є ще одна трубка, вирізана з кістки кінцівки великої тварини, яка була виявлена в похованні 1 кургану 2 могильника Петрово-Ханжонівка біля с. Васильєво-Ханжонівка (Рогудєєв 2000, рис. 1: 14; 2005, 131, рис. 1: 8).

В окрему категорію поховального інвентарю можна виділити таранні кістки копитних – астрагали та бабки (скакальні суглоби), які були зустрінуті в 41 (2,7%) комплексі (36 і 5 похованнях відповідно). Проблема дослідження та інтерпретації поховань степових культур Східної Європи з астрагалами неодноразово ставали темою для окремого всебічного вивчення (Санжаров 1988б; Цимиданов 2001а; Литвиненко 2005; Стрельник/Хомчик/Сорокіна 2009; Стрельник/Сорокіна/Хомчик 2010; Панковський 2012, 84–89; Грищук 2013; Сотникова 2014а; 2014б; Небрат 2018; тощо), у тому числі поховань зрубної культури (Ковалева 1990; Цимиданов/Чаур 1997; Цимиданов 2004а, 53–54, 77–78; Рослякова/Косинцев 2013). У процесі дослідження нами був використаний позитивний досвід і напрацювання попередників і колег.

Наведений показник питомої ваги поховань з астрагалами в цілому досить близький аналогічним даним по інших степових культурах бронзової доби Східної Європи й в різних регіонах поширення зрубної культури (Цимиданов/Чаур 1997, 50, табл. 1; 2004а, 124, табл. 27). Якої-небудь жорсткої залежності між стратиграфічною позицією поховання в кургані та наявністю в ньому астрагалів не виявлено. З 36 поховань з астрагалами 18 (50%) були впускними, 18 (50%) були основними в курганах або впускними й мали досипку. Щодо хронологічної позиції поховань з астрагалами можна відзначити, що вони відомі у всіх горизонтах могильників Північного Приазов'я.

У приазовських похованнях жодного разу не було зафіксовано спільне знаходження астрагалів і бабок. У всіх досліджених поховальних комплексах бабки належали коню (*Equus caballus*), у двох випадках їх кількість дорівнювала трьом. У всіх випадках комплекси, що розглядаються, містили

астрагали малої рогатої худоби (*Ovis aries Capra hircus*). У більшості залучених нами комплексів були виявлені звичайні, додатково не оброблені таранні кістки. Лише в 8 похованнях астрагали мали сточені бічні сторони, на яких іноді вирізалися певні знаки у вигляді насічок, косих хрестів, паралельних ліній тощо (рис. 81: 17, 19, 20). Особливо виділяється астрагал з неодноразово згадуваного поховання Азов к. 2 п. 4. Тут виріб мав дві зашліфовані бічні площини, на одній з яких було виконано поглиблення округлої форми діаметром 0,5 см. На протилежній стороні були вирізані три поперечні канавки. Середня канавка коротше бічних. На торці астрагала гострим знаряддям зроблено 6 насічок (рис. 81: 17; Самар/Антонов 1996).

Якщо у похованні кількість астрагалів була більше одного, то в абсолютній більшості випадків вони розміщувалися компактною групою. Лише в одному випадку (Азов к. 2 п. 1) астрагали в кількості 27 штук були покладені в три ряди перед похованим: 6 – перед лицьовою частиною, 12 – перед кистями та ще нижче – 9 (Самар 1996). У похованні астрагали могли розміщуватися в різних зонах. Можливо виділити п'ять основних позицій: в головах, перед померлим, в ногах, за спиною і в посудині. У більшості випадків астрагали в похованні перебували в зоні перед померлим. Загальна статистика, що відбиває кількість астрагалів і присутність їх у похованнях різних статево-вікових груп, відбита в таблиці 10. Як видно з наведених даних, кількість астрагалів в могилі коливається від 1 до 27, але найчастіше вони були зустрінуті по одному. Спостерігається деяка повторюваність варіантів з 2, 3, 4 і 8 астрагалами. Астрагали зустрічаються в похованнях всіх статево-вікових категорій, крім жіночих.

Розгорнута історіографія та аналіз різних точок зору щодо інтерпретації знахідок астрагалів в могилах зрубної та інших культур бронзового та раннього залізного віку Східної Європи вже були наведені дослідниками (Цимиданов/Чаур 1997; Цимиданов 2001а; Грищук 2013; тощо). Серед наявних точок зору щодо місця і призначення астрагалів в системі поховального обряду степових культур епохи бронзи Східної Європи та суміжних територій найбільш аргументованим вважається підхід, згідно з яким ці артефакти слід розглядати як атрибути деяких ритуальних маніпуляцій, у тому числі ритуальних ігор та ворожби (Ковалева 1990, 66–69; Цимиданов/Чаур 1997, 57; Цимиданов 2001а, 222–229; Литвиненко 2005, 82; Грищук 2013, 29–31). Таким чином, поховальні пам'ятки зрубної культури Північного Приазов'я в цілому відбивають єдину традицію використання астрагалів в системі поховального обряду. Є підстави вважати цю традицію місцевою та шукати її витоки в попередніх культурах Причорномор'я – Дніпро-Донській бабинській і катакомбних (Литвиненко 2005, 84).

Досить рідкісною категорією поховального інвентарю можна визнати пряслиця, зустрінуті в Північному Приазов'ї у трьох комплексах (0,2% вибірки): в похованні 1 кургану 2 біля с. Цимлянка (рис. 80: 4), похованні 3 кургану 1 біля с. Захарівка (рис. 80: 5) і похованні 2 кургану 2 біля с. Дараганівка (Литвиненко 1994, рис. 89: 11; 1999а, рис. 2; Ларенок/Ларенок 1998б, табл. LXXXIV-5). Два поховання віднесено до II горизонту, 1 – до III горизонту, в похованнях I горизонту пряслиця невідомі. Дуже близькі цифри (0,19%) були отримані В. В. Цимидановим для території України (Цимиданов 1999, 224). Аналогічна ситуація простежується і в східній частині поширення зрубної культури (Шендаков 1970, 238).

Всі пряслиця, виявлені в приазовських похованнях, належать до одного типу – керамічні з просвердленим отвором посередині. Поховання з пряслицями, ймовірно, відбивають розвиток прядильно-ткацького ремесла в зрубному суспільстві (Шендаков 1970, 241) і є похованнями майстрів, що займалися прядінням (Цимиданов 2004а, 55). Про сакральне значення пряслиць в поховальному обряді може також свідчити спільне знаходження його з астрагалом в одному з приазовських поховань (Ларенок/Ларенок 1998б, 101). Можна припустити, що пряслице, так само як і нитка, в похованнях зрубної культури виконували роль медіаторів між світом живих і світом мертвих (Цимиданов 1999, 225). У зв'язку з цим буде цікавим згадати знаходження клубка шнура в посудині поховання 6 кургану 3 Покровського могильника, що належав, ймовірно, жінці (Шаповалов и др. 1987; Литвиненко 1994, 145). Висловлюється припущення, що в зрубній культурі особи, поховані зі знаряддями прядіння і ткацтва, могли мати відношення до ритуальної діяльності (Цимиданов 2004а, 82).

Висновок до 4 Розділу. Таким чином, головним джерелом для вивчення культури, побуту і господарства племен зрубної культури Північного Приазов'я є матеріальні рештки, одержувані в ході археологічних досліджень побутових та поховальних пам'яток. Корпус артефактів включає керамічний посуд, вироби з каменю, кістки, кременю, дерева і кольорових металів. При цьому,

у поховання через специфіку формування як археологічного джерела попадає лише певна частина речей матеріального комплексу культури.

Одним з основних критеріїв культурної атрибуції пам'яток епохи бронзи є керамічний посуд – найбільш масовий матеріал в інвентарі поховань зрубної культури. В цілому, керамічний посуд зазнавав певних якісних змін в просторі й в часі, що проявлялися у формі та пропорціях посудин, складі тесту, обробці поверхні й орнаменталізації. Орнаментальні композиції, що зустрічаються на керамічних посудинах з поховань зрубної культури, демонструють надзвичайну варіативність, хоча їх різноманітність і досягається шляхом комбінування невеликого числа відносно простих знаків (зигзага, валика, ряду вдавлень, фриза трикутників, хрестів, ромбів тощо).

Аналіз джерел, наявних в нашому розпорядженні, показує, що матеріали могильників можуть дати істотну інформацію про рівень розвитку металообробного виробництва в епоху пізньої бронзи. Зрубне населення Приазов'я у своїй повсякденності відчувало певний дефіцит металу, на відміну від зрубних популяцій Донецького кряжа, які мали доступ до місцевої міднорудної бази Бахмутської улоговини. Очевидно, зрубне населення Приазов'я не входило в число тих, хто контролював це родовище, тому було відстороненим або обмеженим у можливостях металовиробництва на цій сировинній базі.

Вироби з деревини, каменю, кістки та рогу, відомі за матеріалами могильників Північного Приазов'я, були покликані обслуговувати виробничу та сакральну сферу життя зрубного населення (господарство, промисли, побут, культ). Ці сфери, своєю чергою, вимагали функціонально ефективних знарядь, наявності відповідних навичок і вмінь, а також знань, необхідних для відбору сировини та організації виробництва.

5 ПРОБЛЕМИ ХРОНОЛОГІЇ ТА КУЛЬТОРОГЕНЕЗИ

5.1 Місце зрубної культури Північного Приазов'я в системі західного ареалу зрубної ойкумени

Тенденції що намітилися у вивченні зрубних старожитностей зрубної культури Північного Приазов'я, викликали необхідність систематизації та аналізу всіх наявних поховальних пам'яток, спрямованого на виявлення їх локальної специфіки, визначення місця в системі зрубної спільноти в цілому та сусідніх культур доби пізньої бронзи. В результаті досліджень до теперішнього часу накопичена значна в кількісному і якісному відношенні джерельна база, яка характеризує могильники зрубної культури Північного Приазов'я та прилеглих територій (табл. 1).

Таким чином, накопичений і доступний авторові корпус джерел зрубної культури Північного Приазов'я в цілому є достатнім для розробки обраної теми, досягнення поставленої мети та визначених дослідницьких завдань: створити загальний реєстр поховальних пам'яток; упорядкувати й систематизувати джерельну базу; дати всебічну формалізовано-статистичну характеристику поховальних пам'яток; схарактеризувати матеріальну культуру за даними некрополів; створити періодизації, визначити відносну та абсолютну хронології поховальних пам'яток; побудувати модель регіональної культуригенези; зіставити пам'ятки Північного Приазов'я зі зрубними старожитностями інших регіонів, визначити їх місце в системі зрубної культурної області.

Для того, щоб з'ясувати місце зрубної культури Північного Приазов'я в системі західного (Надчорноморського) ареалу зрубної культурної області, необхідно зіставити приазовські пам'ятки зі зрубними старожитностями інших регіонів та виявити їх локальну специфіку.

Що стосується особливостей зведення курганних насипів, то використання каменю в курганному будівництві поширене нерівномірно і є характерним не для всього досліджуваного регіону: кам'яні кургани тяжіють до зони Донецького кряжа (Литвиненко 1994, 77–83), поширюючись далі на південь, до Приазовської височини поблизу річкових долин і балок, багатих виходами каменю. Оскільки зведення кам'яних конструкцій (поховальних, житлових) пов'язане з природними умовами (наявність виходу каменю), починаючи від правобережжя Нижньої Донщини, що межує з Північно-Східним Приазов'ям, пам'ятки доби бронзи містять кам'яні споруди різних типів. Таким чином, донська дельта є східним кордоном широкого застосування каменю не тільки в поховальному обряді, а й в житлобудівництві (Шарафутдинова Э. С. 1985, 150; Братченко/Шарафутдинова 2000, 212).

2400	2300	2200	2100	2000	1900	1800	1700	1600	1500	1400	Абсолютні дати 14C cal						
EH-II		EH-III			MH-I		MH-II					Еладська хронологія					
Рання A1a		A1	Пізня A1b		Рання A2a		A2	Пізня A2b		B1	B2	C1	П. Рейнеке				
Полада				Полада								Італія					
Дзвоноподібних кубків				Валліс								Швейцарія					
Дзвоноподібних кубків				Адлерберг								Гессен					
Дзвоноподібних кубків				Штраубінг								Баварія					
Дзвоноподібних кубків				Унтервельблінг								Нижня Австрія					
Дзвоноподібних кубків				Унетицька								Богемія, Моравія					
Глина III - Шнекенберг		IC4		IC3		Монтеору IC2		IC1		Ia	Ib	IIa	IIb	Північна Мунтенія Румунська Молдова			
Шоймуш		Ієрнут		1		Муреш		2		3				Румунія			
Гатван				Перьямош (Серег)		1		2		3				Потисся			
А		Кісапостаг		В		Гата (Вісельбург)						Західна Угорщина					
Дзвоноподібних кубків		Нітрянська		Класична		Пізня							Словачія				
Рання		Межановицька		Класична		Пізня		Тшинецька		Прото			Рання	Малополща			
Городоцько-Здовбицька				Стжизовська				Комарівська				Волинська височина Мале Полісся					
Підкарпатська (подільська група)				Бабинська				Комарівська				Західне Поділля Буковина					
Середньодніпровська Ігульська катакомбна				Дніпро-Прутська БК				Східнотшинецька				Дніпро-Бузький лісостеп					
Ігульська катакомбна				Дніпро-Прутська БК (Дністровсько-Прутський варіант)				Сабатинівська				Дністровсько-Прутське межиріччя					
Ігульська катакомбна				ПротоДПК (Постігульська)		Дніпро-Прутська БК (Дніпро-Дністровський варіант)				Сабатинівська				Дніпро-Дністровське степове межиріччя			
Дніпро-Азовська Бахмутсько-маницька Пізнодонецька катакомбні		Дніпро-Донська бабинська		IA		IB		IIA		IIB		III		Сабатинівська Бережнівсько-маївська зрубна	Донецько-Дніпро-Азовський регіон		
Середньодонська Пізнодонецька катакомбні		Дніпро-Донська бабинська		IA		IB		IIA		IIB		III		Покровська зрубна	Доно-Донецьке межиріччя		
Пізнодонецька Західноманицька Волгодонська		Дніпро-Донська бабинська		Тип IA		IB		IIA		IIB		III		Покровська зрубна	Нижня Донщина		
Середньодонська катакомбна		Воронезька		Криволуцький тип		Доно-Волзька абашевська				Покровська зрубна				Середня Донщина			
Волгодонська катакомбна		Криволуцький тип		I		II		Доно-Волзька абашевська				Покровська зрубна				Волго-Донське межиріччя	
Східноманицька катакомбна		Лолінська		I		II		III				Покровська зрубна (Північна Калмикія)				Ставропілля Калмикія	
Батуринська катакомбна		Кубанська група фіналу середньої бронзи		Бабинська				Зрубна ?				Прикубання					
Рання				Гінчинська				Пізня				Каякентсько-хорочоевська				Північно-Східний Кавказ	
Беденсько-Триалетська				Рання				"квітучої пори"				Кармірбердська				?	П'яденний Кавказ
Пізнокатакомбна				Вольськ-Лбище		Потаповський тип				Покровська зрубна				Волго-Уралля			
Синташтинська																	
2400	2300	2200	2100	2000	1900	1800	1700	1600	1500	1400	Абсолютні дати 14C cal						

Рис. 82. Культурне коло Бабине в системі відносної та абсолютної хронології (за Литвиненко 2009).

<i>Культурно-хронологические этапы</i>	<i>Традиционные даты (в. до н. э.)</i>	<i>Калиброванные радиоуглеродные даты (cal. BC)</i>
Многоваликово-раннесрубное время	XVIII–XVI	2200–1700
КМК-I	XVIII – сер. XVII	2200–1950
КМК-II	сер. XVII–XVI	1950–1700
Срубно-сабастиновское время	XV–XIII	1700–1300
БМСК-I	XV – сер. XIV	1700–1500
БМСК-II	сер. XIV–XIII	1500–1300
Белогрудовско-белозерское время	XII–X	1300–900
раннебелозерский	XII – сер. XI	1300–1050
позднебелозерский	сер. XI – X	1050–900

Рис. 83. Хронологія основних етапів розвитку регіону Центральної України в епоху пізньої бронзи (за Куштан 2013а).

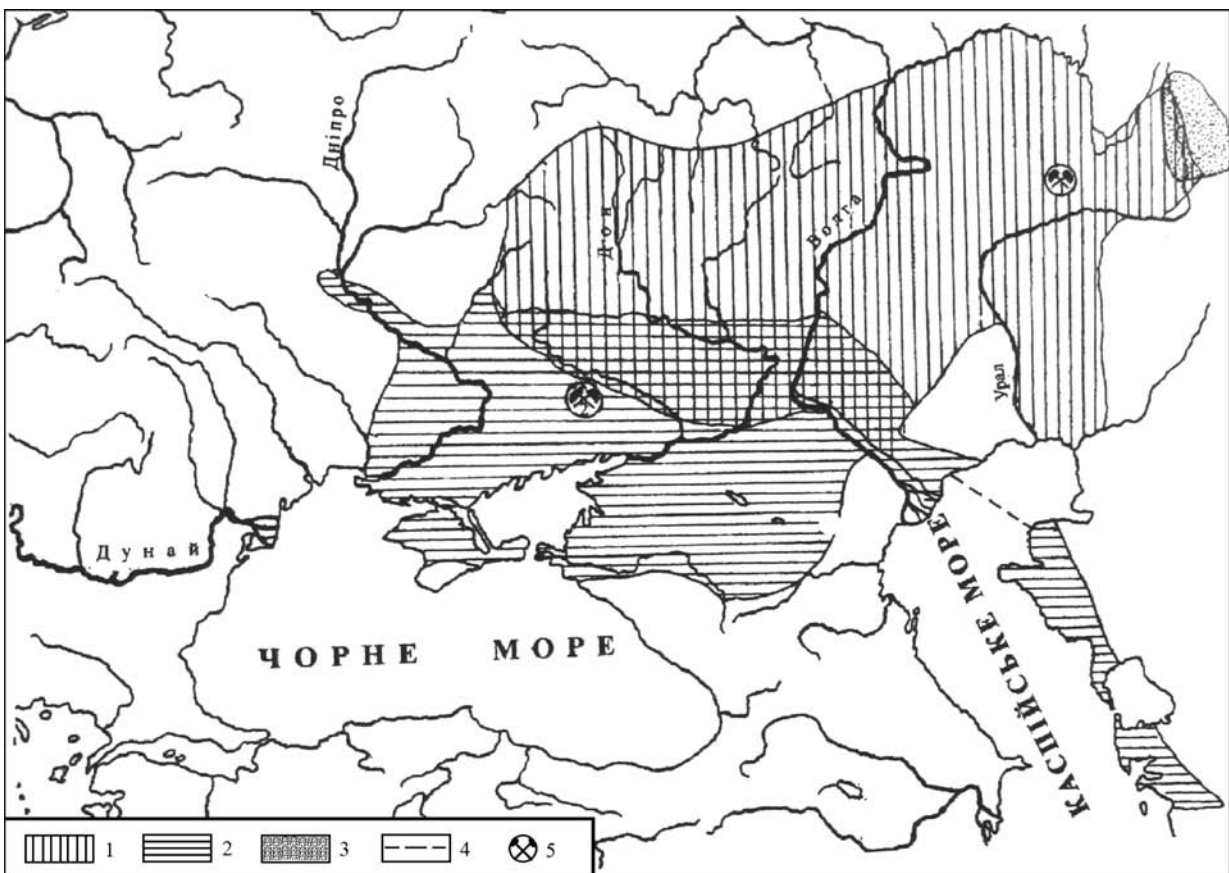

Рис. 84. Культури зрубної спільноти: 1–ареал ПМЗК; 2–ареал БМЗК; 3–Південноуральський осередок культурогенезу; 4 – «Каспійський міст»; 5 – гірничо-металургійні центри зрубної спільноти (за Отрощенко 2002).

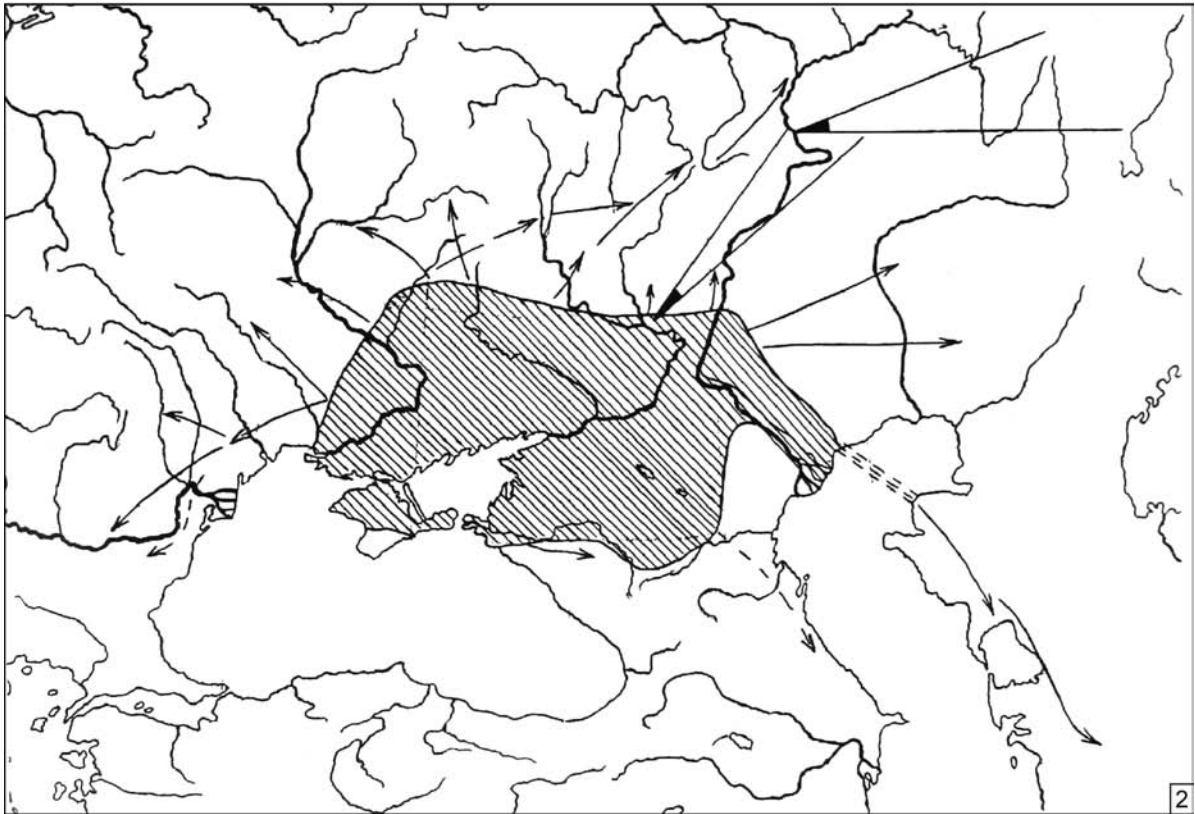
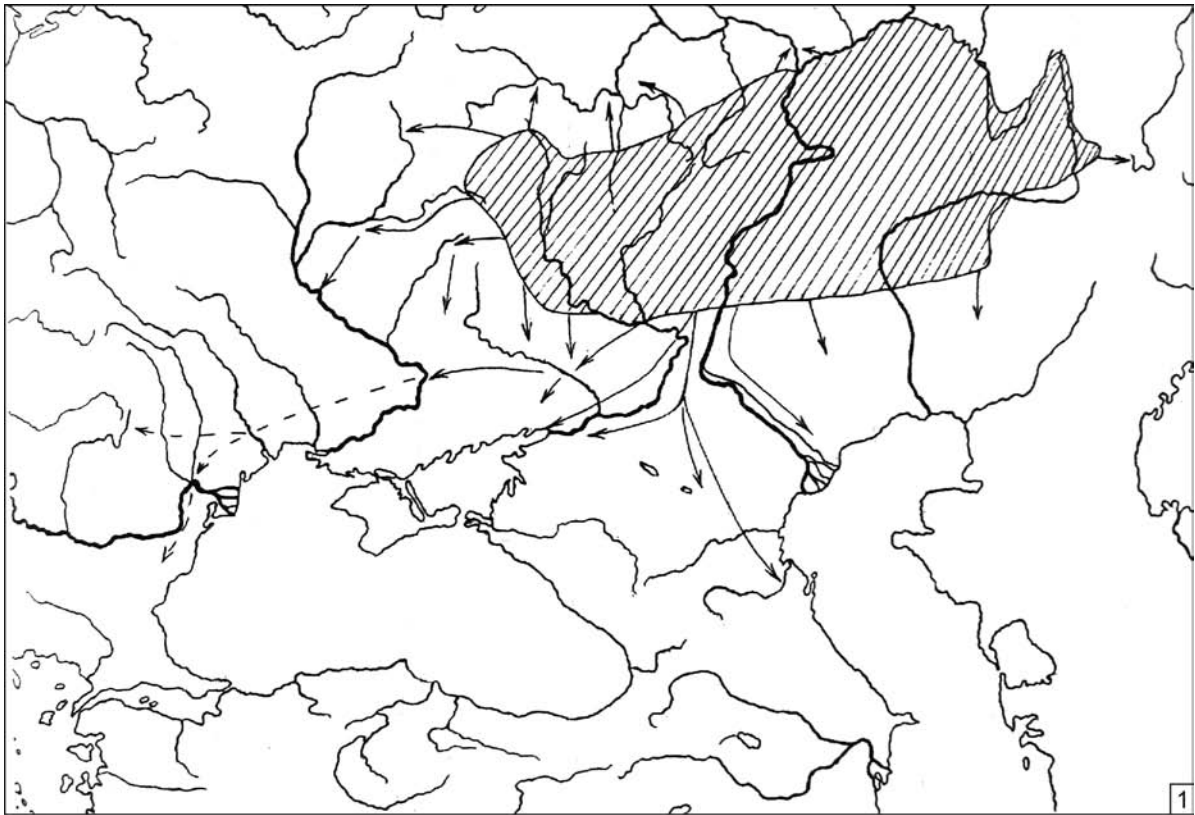

Рис. 85. Зрубна культурна область. 1 – ареал рішучого переважання ПМЗК та напрямки зовнішньої експансії; 2 – базовий ареал БМЗК та напрямки зовнішньої активності (за Отрощенко 2002).

У західних районах Донецького кряжа, у верхів'ях річок басейну Дніпра, використання каменю в курганному будівництві не практикувалося. Невідомі також масштабні кам'яні конструкції в Приазов'ї західніше Берди (рис. 42). Ця тенденція є ще виразнішою в Степовій Наддніпрянщині, де кам'яні конструкції у формі кромлехів були простежені лише в 6 курганах. Проте, в цьому регіоні досліджено 25 підкурганних ровиків, які демонструють дивовижне розмаїття форм (круглі, овальні, грушоподібні, прямокутні, суцільні й переривчасті; *Отрощенко 1981, 84*).

Аналіз поховальної споруди як складової частини поховального обряду та її конструктивних особливостей також дозволив виявити деяку локальну регіональну специфіку (рис. 86: 2–5). Унікальний для Північного Приазов'я випадок було зафіксовано в похованні 1 кургану 2 поблизу с. Луганське Розівського р-ну Запорізької обл. Тут перед спорудженням могильної ями було підготовлено підпрямокутні уступи. Стінки уступів звужуються в напрямку могильної ями. На дні уступів був зафіксований потужний тлін поперечних дерев'яних плах. На прямокутному дні ями по кутах виявлено чотири ямки діаметром 0,15–0,2 м і глибиною 0,15–0,2 м від вертикальних стовпчиків для підтримки дерев'яних і шкіряних елементів конструкції перекриття (*Самар/Антонов 1994*).

Примітним є, що поховання в ямах зі стовповими конструкціями відсутні в Орільсько-Самарському межиріччі (*Ковальова 1981а, 59*), не відомі вони й в басейні Сіверського Дінця та Північно-Східному Приазов'ї. При цьому авторами наголошується, що подібний тип поховальної конструкції територіально та за обрядом близький комплексам, дослідженим у басейні р. Вовчої (*Антоненко і др. 1977, 31–35; Марина/Ромашко/Фещенко 1988, 5–20*) і разом з ними утворюють своєрідну локальну групу басейну р. Вовчої (*Литвиненко 1992а, 32*). Однак поховання, досліджені біля с. Луганське, також територіально та за обрядом близькі поховання, досліджені в межиріччі Дніпра й Молочної, де 2,5% ям містили перекриття, що спираються на чотири-шість дерев'яних стовпчиків (*Салий 1987а, 92*). Наголошується, що поховання зі стовповими конструкціями трапляються по всій території від Подніпров'я до Сіверського Дінця, але найбільша їх концентрація припадає саме на Подніпров'я (*Цимиданов 2004а, 48, табл. 4*).

Картографування великих за площею могильних ям дозволило виявити певне тяжіння подібних могильних споруд до районів, прилеглих до верхів'їв річок лівобережного басейну Дніпра (рис. 43). Так, в Орільсько-Самарському межиріччі питома вага великих за площею могильних ям значно перевищує аналогічні показники Північного Приазов'я (*Ковалева 1981а, 55, табл. 5*).

Доволі рідкісним типом поховальних споруд для Північного Приазов'я слід визнати дерев'яні зруби. Зрубні конструкції відомі практично на всіх теренах зрубної області, але для різних регіонів їх питома вага є неоднаковою (рис. 86: 2). Подібні споруди в Північному Приазов'ї є поодинокими. Рідше за Приазов'я зрубні конструкції трапляються хіба що в Криму (*Тощев 2007, 182*). Відносно рідко трапляються зруби й в Степовій Наддніпрянщині, де їх питома вага не перевищує 2% загальної кількості поховань (*Шарафутдинова І. Н. 1982, 60*). Водночас і в самому Приазов'ї поховання в зрубках поширені нерівномірно. За винятком згаданого поховання з курганної групи Баба, всі поховання в зрубках відомі на південних і південно-західних відрогам Донецького кряжа, територіально тяжіючи до північно-степових районів (рис. 44). Так, в басейні Сіверського Дінця враховано 85 зрубів, що становить 11% всіх поховань регіону (*Литвиненко 1992а, 32*). Так само часто (12% поховань) зруби трапляються й на Середній Донщині (*Синюк/Погорелов 1985, 124*). Відповідні показники для Східноукраїнського Лісостепу складають 15% (*Берестнев 2001, 84*), для басейну Середньої Волги – до 17,5% (*Крамарев 2003а, 283*), а в Орільсько-Самарському межиріччі сягають 20,4% (*Ковалева 1981а, 58*). З 34 поховань в зрубках, відомих у Степовій Наддніпрянщині, 21 припадає на Дніпропетровську обл., тяжіючи до Орільсько-Самарського межиріччя (*Отрощенко 1981, 94*). Таким чином, чітко простежується тенденція зменшення кількості поховань з дерев'яними конструкціями з просуванням на південь у безлісні степові райони.

Значно поширенішими на теренах Північного Приазов'я є поховання в кам'яних скринях різної конструкції (рис. 45). Цей тип поховальних споруд представлено 157 комплексами (11,7% всієї вибірки), що навіть дещо перевищує питому вагу ящичних конструкцій, досліджених у басейні Сіверського Дінця – 10,3% загалом для басейну (*Литвиненко 1994, 102*) і значно – на теренах Степової Наддніпрянщини та Нижньої Донщини: відповідно – 4,9% і 0,7% (підрахунки наші – В. З.; *Отрощенко 1981, 96; Шарафутдинова Э. С. 1985, 150, 155*). При цьому, 58 поховань (36,9%) були основними в курганах, а в 97 випадках (61,8%) над похованням у скрині зведено насип або досипку. У лісостепових районах поховання в кам'яних скринях практично невідомі, їх кількість поступово збільшується з просуванням на південь, вглиб степу. Дослідниками ця обставина пов'язується

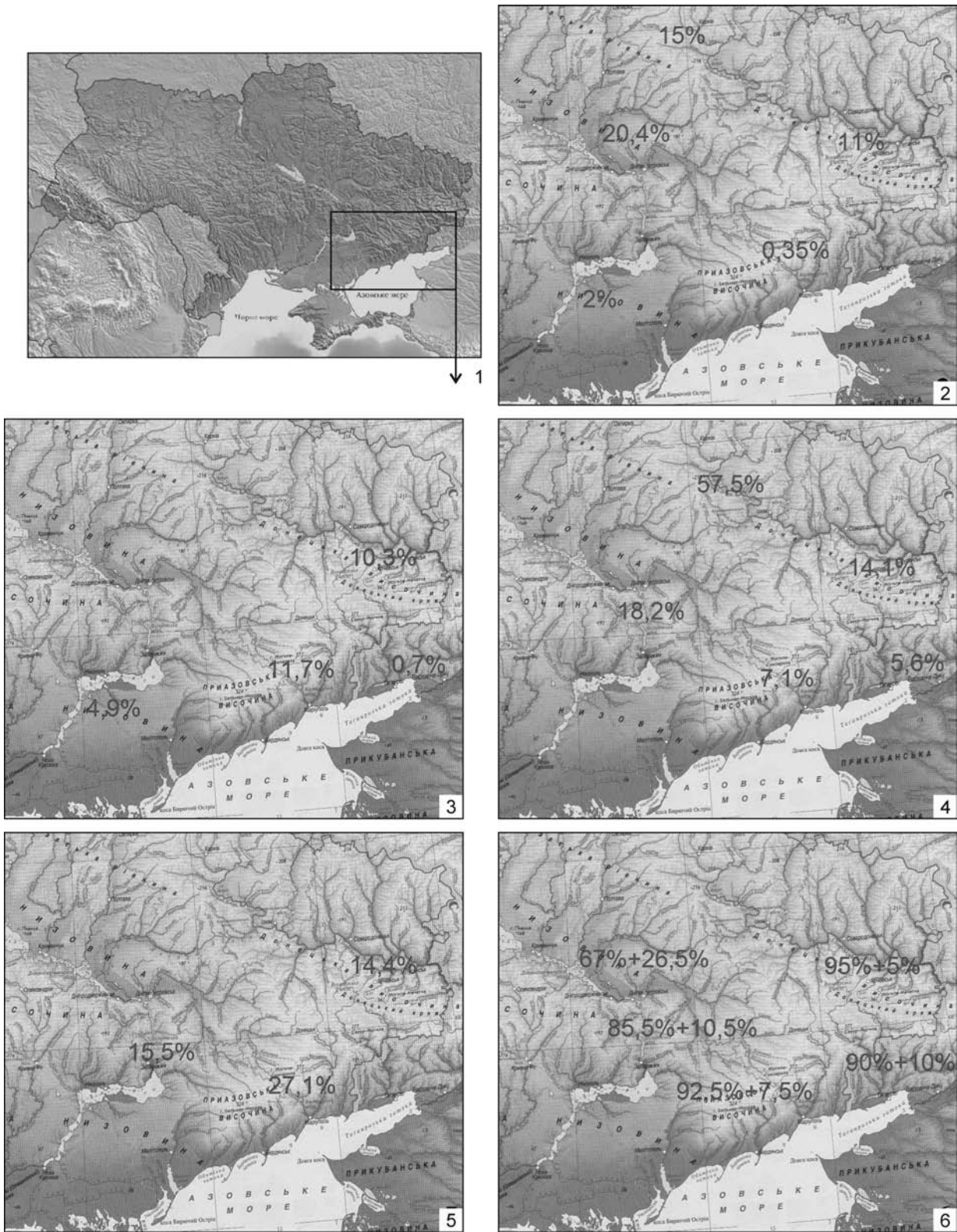

Рис. 86. Порівняння обрядових особливостей поховань зрубної культури Північного Приазов'я з пам'ятками суміжних територій (питома вага): 1 – географічні межі Північного Приазов'я; 2 – поховання в зрубках; 3 – поховання в кам'яних скринях; 4 – дерев'яні могильні перекриття; 5 – кам'яні могильні перекриття; 6 – положення на боці (Л+П).

з деякими етнографічними відмінностями в поховальному обряді носіїв зрубної культури, зумовленими насамперед наявністю виходів природного каменю (Отрощенко 1981, 94; Литвиненко 1992а, 44; Цимиданов 2004а, 47; тощо). Більш насиченою кам'яними скринями територією зрубної культури є лише Кримський півострів (23%). Тут подібні споруди було виявлено також в районах з виходами каменю – Передгірському Криму, на Тарханкуті й прилеглому до нього степу, а також на Керченському півострові (Тощев 2007, 180). Метод картографії дозволив виявити локалізацію поховань з кам'яними конструкціями в безпосередній близькості від сировинної бази.

Важливим елементом поховальної споруди є перекриття. У Північному Приазов'ї поширення набули два основних види перекриття могил – дерев'яне та кам'яне. На відміну від Подінців'я, де доля дерев'яних і кам'яних перекриттів була приблизно однаковою – відповідно 14,1% і 14,4% (Литвиненко 1992а, 30), у Приазов'ї це співвідношення зазнає суттєвих змін в бік виразного збільшення кількості кам'яних конструкцій. Для порівняння можна навести такі цифри. У Степовій Наддніпрянщині дерев'яне перекриття було зафіксовано у 18,2% випадків, а кам'яне – у 15,5% поховань (Отрощенко 1981, 97). У Середньому Поволжі дерев'яне перекриття зафіксоване у 23% зрубних поховань (Агапов и др. 1983, 24). На Середній Донщині цей показник сягає 36% всіх могил (Синюк/Погорелов 1985, 124), а на Нижній Донщині дерев'яне перекриття було відмічене лише для 5,6% зрубних поховань (Шарафутдинова Э. С. 1985, 150). Для Східноукраїнського лісостепу залишки дерев'яних перекриттів з колод, плах, жердин або товстих дощок були зафіксовані у 85% випадків для основних поховань і 30% для впускних, (Берестнев 2001, 84), що в середньому по регіону становить 57,5% (підрахунки наші – В. З.).

Аналіз останків похованого також дозволив виявити деяку локальну регіональну специфіку. В приазовських могильниках представлені чотири способи поховання померлих: інгумація, трупопокладення з розчленуванням, кремація, кенотаф. Найхарактернішою позою є положення на боці з різним ступенем зібганості в тазостегнових і колінних суглобах. В похованнях з визначеним положенням кістяка: в 92,5% небіжчика було покладено на лівий бік; у 7,5% – на правий. Відповідні показники для інших регіонів зрубної області були наступними: Сіверський Донець – 95% і 5%; Нижня Донщина – 90% і 10%; Межиріччя Орелі й Самари – 67% і 26,5%; Степова Наддніпрянщина – 85,5% і 10,5% (Ковалева 1981а, 59; Отрощенко 1981, 103; Шарафутдинова Э. С. 1985, 156; Литвиненко 1994, 110). Близько 95% курганних поховань зрубної спільноти в східноукраїнському лісостепу здійснено за обрядом інгумації (Берестнев 2001, 85).

Зведена інформація по досліджуваному регіону показала, що панівним напрямком орієнтації був східний сектор – 79,31% поховань (рис. 87: 1; Zabavin/Bulyk 2020, fig. 2). Відповідні показники по суміжних регіонах зрубної області виявилися наступними: Степова Наддніпрянщина – 88,3% (Отрощенко 1981, 103); Сіверський Донець – 64,6% (Литвиненко 1994, 111). На Нижній Донщині в орієнтації похованих також переважає східний і північно-східний напрями. При цьому, в північній частині регіону відзначається збільшення частки північних орієнтацій (Шарафутдинова Э. С. 1985, с. 150).

На теренах Північного Приазов'я за обрядом кремації здійснено 1,6% поховань (рис. 87: 2). Найближчі показники було отримано для Середнього Подінців'я – 1,7% (Литвиненко 1994, 114). Відома схожа статистика й для вибірки з розкопок Донецького університету для Донбасу загалом – 1,9% (Посередников/Кравец 1992, 53). Водночас відзначимо нижчу питому вагу кремацій Приазов'я, у порівнянні з сусідніми регіонами: Степова Наддніпрянщина – 6,9% (Отрощенко 1981, 104), межиріччя Орелі й Самари – 9% (Ковальова 1981а, 60).

Статистичні підрахунки дозволили встановити, що в Північному Приазов'ї найбільш масовою формою поховання є індивідуальне трупопокладення (інгумація), скорчено на лівому боці, з руками зігнутими в ліктях і розташованими біля обличчя або перед грудьми померлого. Даний вид поховання, поширений по всьому ареалу зрубної культури, слід визнати стандартом або «зрубною» обрядовою нормою.

Головним джерелом для вивчення культури, побуту і господарства племен зрубної культури Північного Приазов'я є матеріальні рештки, одержувані в ході археологічних досліджень. Корпус артефактів включає керамічний посуд, вироби з каменю, кістки, кременю, дерева і кольорових металів. Із залучених для аналізу поховань зрубної культури Північного Приазов'я 15,2% не мали жодного супровідного інвентарю (рис. 87: 4). Цей показник є дещо нижчим за наведений для Степової Наддніпрянщини – 22,3% (Отрощенко 1981, 118) і набагато вищим за відповідний показник басейну Сіверського Дінця – 5% (Литвиненко 1994, 118).

Одним з основних критеріїв культурної атрибуції пам'яток епохи бронзи є керамічний посуд – найбільш масовий матеріал в інвентарі поховань зрубної культури. У приазовських

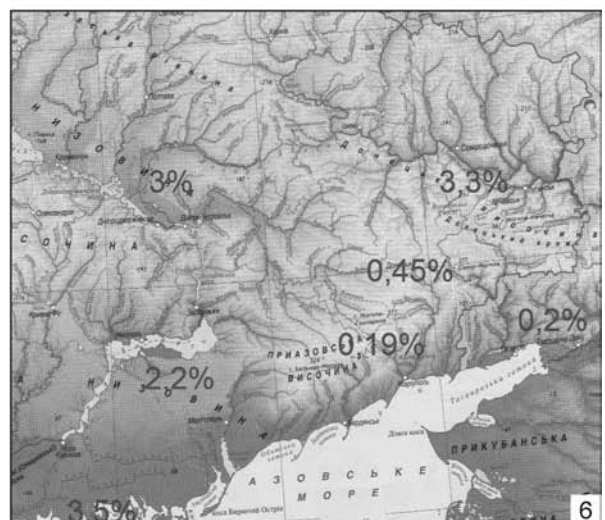
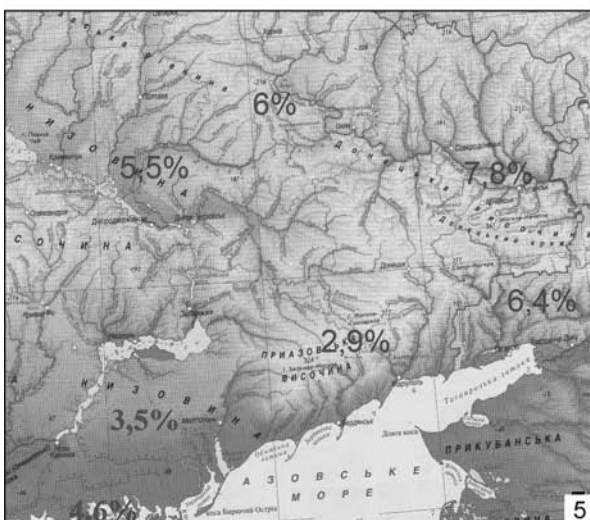
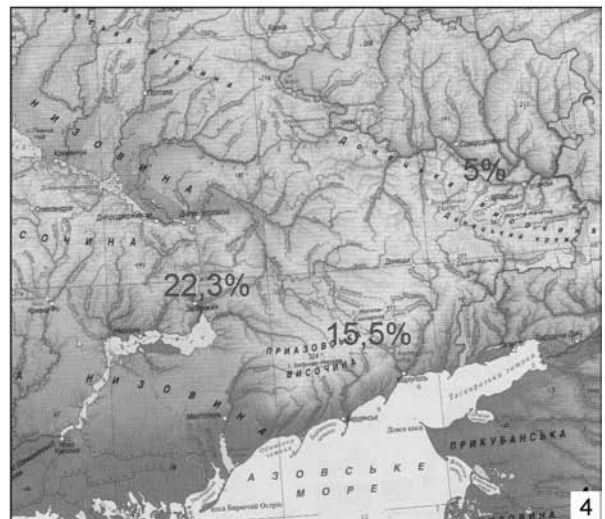
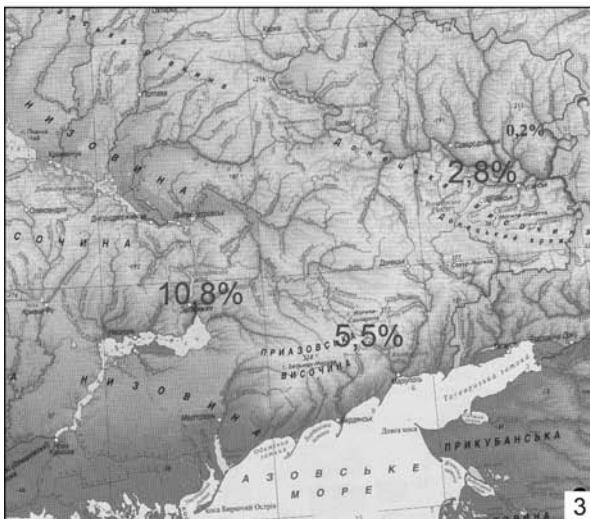
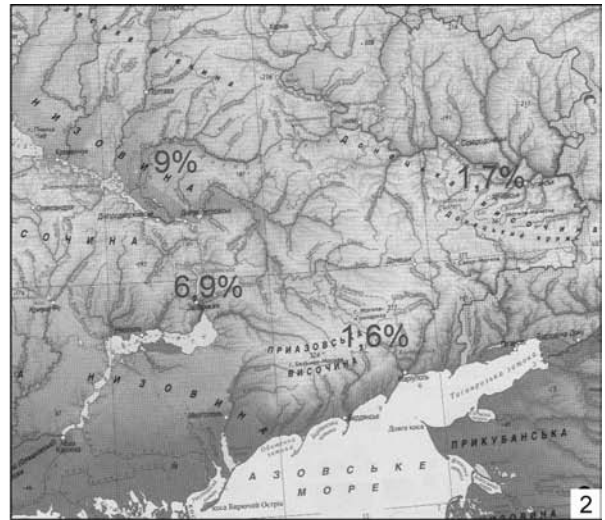
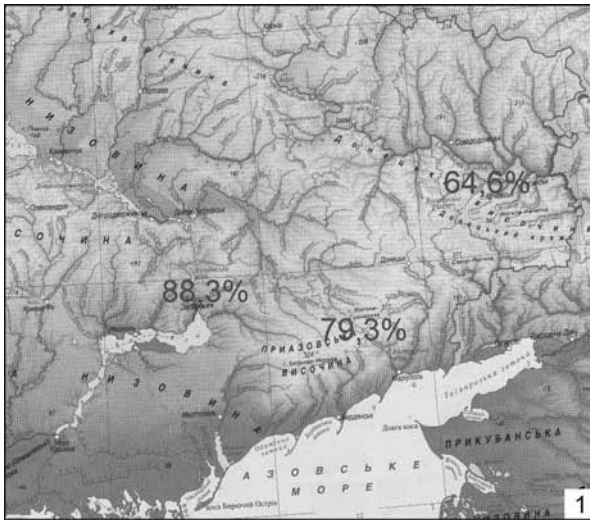

Рис. 87. Порівняння обрядово-інвентарних особливостей поховань зрубної культури Північного Приазов'я з пам'ятками суміжних територій (питома вага): 1 – орієнтація небіжчиків головою на схід; 2 – кремації; 3 – посуд з орнаментацією валиком; 4 – безінвентарні комплекси; 5 – поховання з металом; 6 – поховання з ножами.

похованнях дослідниками відзначається збільшення долі орнаментативної наліпним валиком, попри загальну її нечисленність, порівняно, наприклад, зі Степовим Подніпров'ям і Передстепом (рис. 87: 3; Литвиненко 1999а, 17). Вже зверталася увага на тенденцію збільшення питомої ваги оздоблення керамічного посуду гладкими та карбованими валиками в зрубних могильниках при русі в південно-західному і західному напрямках, і навпаки (Ковалева 1997, 11; Литвиненко 1999б, 100; Бровендер 2000а, 132; 2009, 74; Отрощенко 2006, 25–27), що може свідчити про успадкування населенням БМЗК від своїх бабинських пращурів вказаної традиції. Ця обставина підтверджується такими даними: на Сіверському Дінці посудини з валиком складають 2,8% керамічної серії, в Приазов'ї – 5,5%, в Степовому Подніпров'ї – 10,8% (Литвиненко 1999б, 100).

Картографія комплексів зрубної культури Північного Приазов'я, що містять керамічні форми з орнаментативною наліпним валиком, дозволила нам наочно (враховуючи нерівномірність насиченості досліджуваного регіону дослідженими пам'ятками) підтвердити намічену раніше тенденцію (рис. 67).

Серед масиву досліджених поховань металеві предмети зафіксовано лише у 2,9% поховальних комплексів (табл. 20, рис. 87: 5). Про насиченість металом зрубних поховань на суміжних територіях свідчить наведена Р. О. Литвиненком статистика: питома вага поховань з металом в Середньому Поволжі та на Середній Донщині складає 13%, в басейні Сіверського Дінця – 7,8%, в межиріччі Орелі й Самари – 5,5%, на Нижній Донщині – 6,4% (Литвиненко 1996б, 19), в Лівобережному Українському Лісостепу – 6% (Берестнев 2001, 93), в лісостепу Волго-Донського межиріччя – 2,7% (Лунькова 2002, 183), в Криму – 4,6% (Тоцев 2007, 303, табл. XV), в межиріччі Дніпра і Молочної – 3,5% (Салій 1987а, 93).

Таким чином, південна лісостепова зона, а також райони північного лісостепу дають більші показники насиченості зрубних поховань металом. Попри те, що асортимент бронзових виробів доби пізньої бронзи є досить широким, на поселеннях і в похованнях зрубної культури досліджуваного регіону металеві вироби є доволі рідкісною категорією знахідок. Загальна тенденція зниження питомої ваги поховань з металом при просуванні з півночі на південь, наочно простежується при картографії зрубних могильників навіть для територіально обмеженого Північного Приазов'я (рис. 68): виявляється, що переважна більшість приазовських поховань з металом зосереджені на теренах Донецького кряжа, у верхів'ях річок басейну Азовського моря, тоді як в могильниках власне Приазовської низовини та Приазовської височини поховання з металом трапляються набагато рідше. Приазовські поселення також дають незначні свідчення металовиробництва. Показово, що всі відповідні випадки пов'язуються з пізніми, «сабатинівським» або «білозерським», етапами поселень зрубної культури й представлені ливарними формами з тальку для виготовлення виробів західного вигляду (Горбов 1993б, 90–93).

Знахідка бронзового ножа є доволі рідкісним явищем для поховань зрубної культури Північного Приазов'я. З 11 відомих у Північному Приазов'ї поховань з ножами 9 локалізуються на Донецькому кряжі, а лише 2 – на теренах Приазовської височини. При цьому, за зауваженням Р. О. Литвиненка, Приазовська низовина, попри значну насиченість розкопаними курганными могильниками, взагалі не дає поховань з ножами (Литвиненко/Андрієнко 2013, 163), хоча вони відомі вже при незначному просуванні на захід від ареалу, що цікавить нас, в Нижньому Подніпров'ї (Кубышев и др. 1986; Кубышев 1988). Показова частота розміщення такого порівняно металомісткого і рідкісного для поховань зрубної культури Північного Приазов'я виробу як ніж (рис. 87: 6). Для власне приазовських могильників за нашими уточненими даними ці показники дорівнюють 0,19%. Свого часу Р. О. Литвиненком неодноразово наводилася статистика щодо питомої ваги поховань з ножами в зрубних могильниках Приазов'я. В публікаціях різних років ці дані становили: 0,5% (Литвиненко 1996б, 19), 0,75% (Литвиненко 1999а, 5–17), 0,45% (Литвиненко/Андрієнко 2013, 162).

Для порівняння наведемо статистику поховань з бронзовими ножами (питома вага) для сусідніх територій: Середнє Подон'є – 4,6%, басейн Сіверського Дінця – 3,3%, межиріччя Орелі та Самари – 3%, Нижнє Подніпров'я – 2,2%, Нижнє Подон'є – 0,2% (Литвиненко 1996б, 19); Крим – 3,5% (Тоцев 2007, 303, табл. XV); лісостепова зона Волго-Донського межиріччя – 2,7% (Лунькова 2002, 183). Питому вагу поховань з ножами по областях, що входять до складу Дніпровсько-Донецького регіону, наводить у своїй роботі В. В. Циміданов: Полтавська, Сумська та Харківська обл. – 4,2%; Луганська обл. – 3,5%; Херсонська та Миколаївська обл. – 2,8%; Крим – 1,9%; Дніпропетровська та Кіровоградська обл. – 1,4%; Донецька обл. – 1,4%; Запорізька обл. – 0,8%. При цьому питома вага поховань з ножами в цілому по Дніпровсько-Донецькому регіону склала 1,8% (Циміданов 2004а, 123, табл. 24). Привертає до себе увагу той факт, що найближчі показники питомої ваги поховань з ножами

простежено саме в суміжному з Приазов'ям регіоні – на Нижньому Дону (*Литвиненко/Андрієнко 2013, 162*). Ми пропонуємо ілюстрацію наведених даних та виявленої тенденції, здійснивши картографію приазовських поховань з такою категорією металевого реманенту, як бронзові ножі (рис. 69).

Типологія розвитку ножів з перехрестям для пам'яток зрубної культури різних регіонів показує, що при русі зі сходу на захід (від Волго-Уральського межиріччя до Дніпра) зменшується кількість ранніх типів ножів і, відповідно, збільшується частка пізніх екземплярів. Вочевидь, така ситуація відбиває хронологічне співвідношення зрубних старожитностей різних регіонів, відповідно до якого при просуванні від Волги до Дніпра зрубна культура «омолоджується», на що вже неодноразово звертали увагу дослідники (*Бочкарев/Лесков 1978; Шарафутдинова Э. С. 1985, 167; Литвиненко 1994, 162*).

В цілому, розподіл за горизонтами поховань зрубної культури Північного Приазов'я (курганних та ґрунтових) дав наступні результати (табл. 3). З 1356 поховань до I горизонту (раннього) віднесено 4,7% комплексів, до II горизонту (розвиненого) – 59,1%; до III горизонту (пізнього) – 36,2% (рис. 22). Картографія розповсюдження поховань зрубної культури Північного Приазов'я за горизонтами (рис. 23–25) наочно ілюструє намічену раніше тенденцію деякого зменшення ранніх і збільшення пізніх комплексів при русі в південному напрямку (*Литвиненко 1994, 62*).

Для розуміння культурних та міграційних процесів, а також історичних доль носіїв зрубної культури Північного Приазов'я є надзвичайно важливим усвідомлення відмінності «механізмів» зрубної культурогенези на Дінці, у Приазов'ї та Наддніпрянщині. З урахуванням тенденції поступового послаблення покровського імпульсу в західному напрямку можна говорити про певне запізнювання процесу зміни бабинської культури зрубною в Дніпро-Донецькому регіоні, у порівнянні з Доно-Донецьким.

У Північному Приазов'ї яскраві покровські пам'ятки відсутні. Тут відомо лише кілька поховань з розмитими покровськими рисами в обрядово-інвентарному комплексі. Саме ці комплекси визнавалися найбільш ранніми для зрубної культури Приазов'я і саме вони в часі слідуєть за похованнями культурного кола Бабіне. Найвиразніші з цих комплексів, порівнювані з покровськими старожитностями, територіально тяжіють до північного сходу. Картографія приазовських поховальних пам'яток зрубної культури з покровськими рисами показала, що поодинокі комплекси розташовуються на південних і південно-східних відрогів Донецького кряжа, території Приазовської височини, спорадично поширюючись далі на південь, до Азовського моря, і на захід, в Нижнє Придніпров'я і Надпоріжжя (рис. 50). В цілому ж переважна частина покровських пам'яток тяжіє до басейну Сіверського Дінця та Нижнього Дону, окреслюючи передбачуваний ареал, з якого вони проникали в Приазовські степи.

Зрубна культура Північного Приазов'я достатньою мірою виступає суцільним і гомогенним археологічним утворенням. Водночас в рамках досліджуваного регіону виділяється дві області, зрубні старожитності яких при загальнокультурної єдності характеризуються деякими відмінностями та демонструють локальну (локально-хронологічну) неоднорідність: Донецький кряж і власне Приазов'я (Приазовські низовина і височина). Отримані результати відбивають кількісні, а в цілому і якісні, відмінності між поховальними пам'ятками Донецького кряжа і безпосередньо Приазов'я. Реальне існування виявлених відмінностей між пам'ятками Кряжа і Приазов'я підтверджується тією обставиною, що в сусідніх з ними регіонах локальні тенденції ще більше посилюються. Порівняння обрядово-інвентарних особливостей поховань зрубної культури Північного Приазов'я з пам'ятками суміжних територій наочно це показує (рис. 86; 87). Так, ряд обрядово-інвентарних особливостей, характерних для комплексів, досліджених на території південних відрогів Донецького кряжа, більш яскраво простежуються в басейні Сіверського Дінця та на Нижньому Дону. І навпаки, деякі відмінні риси, властиві приазовським пам'яткам, представлені переважно в Нижньому Подніпров'ї. Таким чином, зрубні старожитності Північного Приазов'я займають своєрідне проміжне положення між пам'ятками Сіверського Дінця, Нижнього Дону та Нижнього Подніпров'я.

5.2 Питання абсолютної хронології

Проблеми абсолютного датування культур енеоліту-бронзи постійно залишаються в центрі уваги дослідників, оскільки їх успішне розв'язання дозволить не тільки зрозуміти регіональні особливості культурно-історичного процесу, а й правильно описати характер міжрегіональних зв'язків з погляду на їх динаміку та напрямки. В основі використання історичної хронології для

датування безписемних культур, як правило, знаходяться результати порівняльно-типологічного аналізу. При значній віддаленості від центрів цивілізацій таке датування набуває характеру багатоступеневої процедури, результати якої прямо залежать від точності побудови численних типологічних порівнянь. Порівняльний аналіз регіональних періодизацій підвищує ймовірність такого датування, але не є незалежним способом перевірки його результатів. У такій ситуації особливого значення набувають результати абсолютного датування пам'яток культур, у тому числі методом радіовуглецевого датування (Трифонов 2001, 71).

Для встановлення абсолютної хронології та синхронізації горизонтів зрубно́ї культури з культурами Карпато-Дунайського регіону та Мікенської Греції дослідники традиційно звертають увагу на західні паралелі (Тереножкин 1965; Чередниченко 1977; 1986, 63–77; Смирнов/Кузьміна 1977, 146–150; Müller-Karpe 1980; Hüttel 1981, 28–30; Ковалева 1981а, 32; Вангородская/Бычков 1987, 44; Березанская 1990, 106–110; Литвиненко 1994, 147–153; Бровендер/Отрощенко 1996; Реттер 1998; Бровендер 2007, 225, 230–232; Литвиненко/Санжаров/Усачук 2013, 189).

При визначенні абсолютних дат зрубно́ї культури Північного Приазов'я ми в основному будемо орієнтуватися на більш скориговані між собою хронологічні шкали, побудовані за допомогою природничо-наукових методів датування. Залишаючи поза увагою так звану традиційну систему літочислення дослідники здебільшого керуються тією обставиною, що абсолютна хронологія бронзового віку Європи вже протягом двох десятиліть визначається саме на шкалі радіовуглецевого датування. Як зазначає Р. О. Литвиненко, для сучасної європейської археології бронзового віку ніякої іншої абсолютної хронології, окрім визначеної за допомогою радіовуглецевого, дендрохронологічного та інших природничих методів, просто не існує (Литвиненко 2009, 317). Крім того, дослідник звертає увагу на необхідність глибокого аналізу доступних сьогодні матеріалів для більш обґрунтованих висновків щодо синхронізації, а відтак і абсолютної хронології пам'яток зрубно́ї культури. **На переконання дослідників, «систематизація та повна публікація цих матеріалів, а також ретельне зіставлення їх з аналогічними артефактами Карпато-Подунав'я, Пелопоннесу та Малої Азії дозволить надійніше розробити питання відносної хронології культурних утворень пізнього бронзового віку навколо понтійської області»** (Литвиненко/Санжаров/Усачук 2013, 194).

Для дослідження проблем абсолютної хронології та синхронізації культур пізнього бронзового віку Надчорномор'я зі старожитностями Південно-Східної Європи та Малої Азії важливе значення мають ключові діагностичні комплекси. Для визначення абсолютної та відносної хронології могильників зрубно́ї культури, у тому числі й спадщини Північного Приазов'я, дослідники традиційно залучають комплекси, що містять металеві предмети (рис. 77).

Ножи. Для визначення абсолютної хронології могильників зрубно́ї спільноти дослідниками традиційно залучалися комплекси, що містять бронзові ножі. Так, Я. П. Гершкович стосовно ножів з листоподібним клинком з найбільшим розширенням в його основі, відокремленим від насади перехватом, що походять з розкопок на Донецькому кряжі (межиріччя річок Лозової та Вільхової), зазначає, що подібні вироби характерні для зрубного осередку металообробки. Далі наводяться найближчі аналогії глиняних ливарних форм для їх виготовлення, які походять зі зрубних поселень Подінців'я та Донщини (Гершкович 1996, 165). Ливарна форма з негативом подібного ножа була знайдена в житлі 11 на поселенні Усове Озеро. Для цього житла була отримана дата по ^{14}C – 1270 +/- 50 BC. (Березанская 1990, 107, рис. 15: 2). Ливарні форми з негативами подібних ножів були знайдені й на Мосоловському поселенні (Пряхин/Саврасов 1989, рис. 16: 5). Аналіз дерева з основи та заповнення котловану одного з жител тут дав дві дати – 1530 +/- 40 і 1370 +/- 40 BC (Пряхин 1993, 91). В цілому, Я. П. Гершкович, з урахуванням цих дат, вік подібних ножів визначає в рамках кінця XVI/початку XV – кінця XIV/початку XIII ст. до н. е. (Гершкович 1996, 166).

Хронологічні рамки розвиненого етапу зрубно́ї культури Сіверського Дінця Р. О. Литвиненко в більш ранніх працях, ґрунтуючись на часі існування ножів з пласким упором і надавши відповідні паралелі, визначає XV – початком XIV ст. до н. е. і, в цілому, співвідносить зі старожитностями пізньої Еллади та центральноєвропейським періодом BB2 за Reinecke (Литвиненко 1994, 167). Пізніше накопичені джерела й дані надали досліднику підстави виділити в металокомплексі пізнього бронзового віку Надчорномор'я новий тип ножів улянівського типу. Переважна більшість ножів улянівського типу походить із комплексів БМЗК, що й визначає їхню культурну належність. Натомість, на думку дослідника, виявлення Улянівського скарбу в ареалі сабатинівської культури натякає на те, що подібні ножі могли траплятися і в цьому культурному середовищі. Хронологія ножів улянівського типу доволі надійно і однозначно окреслена пізнім періодом БМЗК (можливо

включно з переходом від раннього до пізнього періодів), який імовірно можна синхронізувати з раннім етапом сабатинівської культури (Литвиненко 2023б, 38).

Персні. На теренах України вироби, аналогічні бронзовій каблучці із закрученими в спіралі пласкими щитками з поховання Покровка к. 3 п. 10, також знайдені на пам'ятках, що належать до тшинецько-комарівської культури. У Польщі такі прикраси характерні для тшинецької та ранньої лужицької культури (Лысенко С. С. 2005, 25). За розміром ці вироби зазвичай поділяють на шийні прикраси, браслети та персні. Бронзові дротяні вироби зі скрученими у спіральні щитки кінцями були поширені в середньому та пізньому бронзовому віці також на території Центральної Європи – мадяровська культура (*Mad'arovce*), культура Монтеору (*Monteori*), оттоманська культура (*Ottoman-Füzesabon cultural complex*), курганні культури та інші. Наприклад, ювелірний виріб, подібний до бронзового персня з поховання біля с. Покровка, був знайдений у некрополі культури Монтеору, дослідженому біля с. Сарата-Монтеору в Румунії (*Bârzu* 1989, 66–67, fig. 68: 1). Подібні кільця також відомі в культурах доби бронзи в Австрії (*Neugebauer* 1994, fig. 10: 13).

М. М. Чередниченко персні зі спіральними щитками відніс до старшого ступеня раннього (покровського або архаїчного) періоду зрубної культури (Чередниченко 1977, 4; 1986, 65), надав близькі аналогії в культурі Монтеору Карпато-Дунайського басейну, де подібні вироби існують впродовж двох періодів (FD III – MD за *Hänsel* або BA2 – BB1 за *Reinecke*; Чередниченко 1977, 12, рис. 3: 7). В. В. Отрощенко подібні персні Сіверського Дінця відносить до першого етапу ПМЗК (Отрощенко 2001, рис. 31). Р. О. Литвиненко вищезгадані вироби відносить до раннього (покровського) етапу зрубної культури та співвідносить їх з першим стратиграфічним горизонтом зрубних могильників Північно-Східного Приазов'я (Литвиненко 1999а, 14, рис. 13).

Картографування гривен, браслетів і перснів зі спіральними щитками дозволило С. С. Лисенко дійти висновку, що практично всі вони походять з пам'яток груп комарівської лінії розвитку Тшинецького культурного кола. На підставі того факту, що на сьогодні в степовій зоні України, в ареалі зрубної спільності, відомо всього 5 комплексів, які містили персні зі спіральними щитками, автор доходить висновку, що ці вироби «явно инородны и являются, вероятно, следствием контактов с культурами Карпато-Дунайского региона, где известны десятки, если не сотни, подобных изделий, и сформировавшегося под их влиянием Тшинецкого культурного круга» (Лысенко 2005, 32–33). Пам'ятки Середнього Подніпров'я з гривнами та браслетами зі спіральними щитками на підставі радіовуглецевих дат віднесені до теклінського горизонту Києво-Черкаської групи Тшинецького культурного кола і датовані періодом 1500 – 1400 ВС (Лисенко 2001, 13).

Дійсно, в Карпато-Дунайському регіоні персні вважаються досить поширеною категорією скарбів (*Furtmánek* 1977, 251–370; 2004, fig. 209) та в похованнях, де їх зазвичай знаходили у функціональному положенні на кістках пальців (*Bátora* 2015, 73). Серед найдавніших – персні у формі вербового листка, каблучки з простого круглого дроту та подвійні дротяні каблучки з петлею ззаду. Вони також відомі в нітрянській культурі (*Nitra culture*) на півдні Словаччини. У класичній і завершальній фазі мадяровської культури (*Mad'arovce culture*) з'являється новий тип бронзових перснів, представлений кільцями з вузьких квадратних або лінзоподібних смужок зі спіралью закрученими кінцями круглого перерізу (*Bátora* 2000, tab. 2: 22; 2018, fig. 135: 5). Подібні кільця також широко відомі в оттоманській культурі (OFCC), поширені в Словаччині, Угорщині та Румунії (*Olexa/Nováček* 2015, 34, fig. 12: 1–5; 2017, 34, fig. 9: 2, 4, 6).

У регіонах на схід від Північного Приазов'я бронзові кільця також відомі на пам'ятках досить широкого хронологічного діапазону (Литвиненко 1994, 159). Аналогічні бронзові вироби, виготовлені з дроту з S-видним щитком у великій кількості представлені в матеріалах алакульської культури (Калиева/Колбина/Логвин 2016, 177; Тигеева/Новиков/Шилов 2016, 43–51, рис. 2), а також на пам'ятках синташтинської та петрівської культур (Потемкина 1985, 5–7, рис. 82; Сотникова 1990, 25; Генинг/Зданович/Генинг 1992, рис. 126: 18–20; 184: 2; Кадырбаев/Курманкулов 1992, рис. 76: 21).

Щодо такої категорії прикрас, як бронзові персні зі спіральними щитками, Р. О. Литвиненко зазначає, що їх можливості датування далеко неоднозначні. Вже в пам'ятках Донеччини дані вироби трапилися як в комплексах покровського, так і розвиненого етапів. На схід від Дінця вони відомі в пам'ятках досить широкого хронологічного діапазону. Тому спиратися на східні аналогії, що датуються в межах XVII – XII ст. до н. е., не має сенсу, вважає дослідник. Слідом за М. М. Чередниченко автор звернув увагу на західні, дунайські, паралелі, що датуються за *Hänsel* періодом D III – MD I або BA2 – BB1 за *Reinecke*, що відповідає XVII – XVI ст. до н. е. (Литвиненко 1994, 159).

Скроневі підвіски. Підвіски сибінського типу є одними з характерних ювелірних виробів бронзової доби. Аналогії до підвісок цього типу можна знайти по всьому Карпатському регіону (Mozsolics 1973, 51; Stejskalová 1999, 88). Судячи з поховальних знахідок з могильника Нижня Мишля на сході Словаччини, такі бронзові підвіски вважаються скоріше жіночими прикрасами. Знахідки золотих підвісок сибінського типу частіше зустрічаються в чоловічих похованнях. Їх носили як частину головного убору, як підвіски на пов'язці, де вони брязкали або дзвеніли при ходьбі, або як прикраси для волосся, тому їх можна вважати частиною давнього костюма (Olexa/Nováček 2012, 275). Автори вважають малоімовірним, що цей тип прикрас використовували як сучасні сережки (хоча їхня форма може на це вказувати), оскільки товщина дроту, з якого вони виготовлені, робить це майже неможливим (Olexa/Nováček 2013, 39).

Дійсно, за аналогією з персями, поширеними в Карпато-Дунайському регіоні, можна також припустити, що підвіски, знайдені в 19 комплексах зрубної культури Північного Приазов'я, є явно чужорідними для цієї території і, ймовірно, є результатом численних контактів з культурами регіону, де відомі сотні, якщо не тисячі, подібних предметів. Використання підвісок сибінського типу як прикрас та елементів костюма можна чітко простежити в динаміці на прикладі могильника OFCC у Нижній Мишлі на сході Словаччини.

З перших 310 могил, визначених авторами дослідження як такі, що належать до пре-класичної фази (BA1/BA2 і BA2), 66 поховань містили подібні предмети. Колекція налічує загалом 248 бронзових підвісок і 6 золотих аналогів (Olexa/Nováček 2013, 39, fig. 31, 32). У наступний класичний період (BA2/BA3 – BA3) спостерігаємо різке зменшення їх кількості: лише 5 комплексів з 189 поховань містили сережки, і лише 4 з них мали підвіски сибінського типу (Olexa/Nováček 2015, 34, fig. 12: 7–10). У третьому блоці поховань могильника Нижня Мишля представлені лише комплекси молодшої класичної фази OFCC (BA3), які датуються 1900 – 1600 BC. Тут з 293 досліджених поховань у 8 поховальних комплексах знайдено 13 підвісок (Olexa/Nováček 2017, 14, 33, рис. 9: 1, 3, 5).

Дослідники також наводять низку аналогій подібних знахідок у Карпатському регіоні, причому вони походять не лише з поховальних комплексів, але й відомі з поселень та скарбів. Подібні знахідки корелюють з періодами BA2/BA3 – BB1 за Reinecke (Vladár/Oraovkinová 2015, 445). Серед інших, сережки сибінського типу відомі зі скарбів доби бронзи в Україні, на Закарпатті (Kobal 2000, 58).

Надзвичайно багатий фонд знахідок разом зі стратиграфічними спостереженнями дозволив розробити внутрішню хронологію культури *Mad'arovce* та розділити її розвиток на три фази:

1. Рання (перехідна) фаза, *únětická-Mad'arovce* (половина етапу BA2);
2. Класична фаза (кінець етапу BA2);
3. Пізня фаза (етап BB1).

В абсолютній хронології можна датувати культуру *Mad'arovce* на основі даних ¹⁴C, отриманих на могильнику в Єлшовце (Jelšovce; Batora 2000; Görsdorf/Marková/Furmánek 2004) та на укріплених поселеннях Хосте та Рибник (Hoste, Rybník; Batora/Rassmann 2008), періодом 1730 – 1450 cal. BC:

1. Рання фаза 1730 – 1700 cal. BC;
2. Класична фаза 1700 – 1500 cal. BC;
3. Пізня фаза 1500 – 1450 cal. BC (Batora/Vladár 2015, 37).

Запропоновано також нову модель періодизації для OFCC, що базується на даних розкопок останніх років:

1. Старший рівень (*Early Ottoman*; BA1);
2. Докласичний рівень (*Pre-classical*; BA1/BA2 та BA2);
3. Старий класичний рівень (*Early classical*; BA2/BA3);
4. Молодший класичний рівень (*Late classical*; BA3);
5. Посткласичний рівень (*Post-classical*; BB1);
6. Рівень згасання (*Phase of decline*; BB1/BB2).

Таким чином, в абсолютних датах час існування OFCC потрапляє в діапазон 1800 – 1400 cal. BC (Olexa/Nováček 2013, 12).

Абсолютне датування овальних скроневих підвісок із загнутими кінцями сибінського типу на території степової України встановлюється за аналогіями в дунайських комплексах періоду BA2 – BB1 за Reinecke (Чередниченко 1977, 12) або XVII – XVI ст. до н. е. (Randsborg 1991). При цьому наголошується, що в степах Східної Європи вони існують дещо довше (Литвиненко 1994, 159). Д. П. Куштан також звертає увагу на західні паралелі. Автор вважає жолобчасті скроневі підвіски у півтора оберти та

персні зі спіральними шитками характерними для III періоду центральноєвропейських скарбів *Kosziderpadlás*, який відповідає пізньому етапу культури Фюзешабонь-Отомань (*Ottoman-Füzesabon culture*), датованому періодами MD I–III (за *Hänsel*) та BB1–BB2 (за *Reinecke; Mozsolics 1967; Hänsel 1968, 165–170; Балагури 2001, 222–223; Куштан 2013а, 170*).

Бісер. Дрібний бісер з самородної сурми також характерний для ПМЗК, на відміну від класичних абашевських культур, де існували прикраси з миш'якової бронзи та срібла (*Горбунов 1976, 53–54; Кузьміна 1992, 49–58*). Сотні виробів з сурми, переважно намистин, виявлені в похованнях ПМЗК на Нижній Волзі (*Малов 1992, 8*). Є вони й в похованнях покровського типу на сході України (*Кравець/Посредников 1990, 12, 73, рис. 18а; Литвиненко 1995, 77*).

Дослідники згадують 13 місцезнаходжень з прикрасами епохи пізньої бронзи – підвісками з сурми в похованнях, відзначаючи найбільшу концентрацію їх в Доно-Волзькому межиріччі (*Луньков/Лунькова 2005*). Наявність в поховальному інвентарі прикрас у вигляді пастового (фаянсового) і сурм'яного бісеру Р. О. Литвиненко вважає симптоматичною рисою ранніх зрубних поховань і традицією пам'яток покровського типу (*Литвиненко 1999а, 14*). Інші дослідники, враховуючи, що на території України родовища сурми не відомі, припустили, що сировина або вже готова продукція імпортувалися (*Отрощенко/Салій 2013, 163*).

Як зазначає Д. П. Куштан, на територію Середнього Подніпров'я на початку розвинутого етапу пізньої бронзи (БМЗК-I) продовжують надходити вироби доно-волго-уральського осередку металообробки покровсько-мосоловської зрубної культури. З етапу БМЗК-II на території регіону починає активно діяти власний лобойківський осередок металообробки, що охопив Середнє Подніпров'я і басейн Сіверського Дінця, сировинною базою якого служили мідисті пісковики Донбасу. Крім того, на території регіону фіксуються знахідки металевих виробів інших осередків постсеймінського горизонту Євразійської металургійної провінції: інгуло-червономаяцького (Північне Причорномор'я), дербеденівського (Волго-Кам'я) та андронівського (Південний Урал, Північний і Центральний Казахстан, Алтай). Пам'ятки початку зрубно-сабатинівського часу (БМЗК-I) автор синхронізує з горизонтом центральноєвропейських скарбів *Kosziderpadlás* (період BB2–BC1 за *Reinecke*), а розвинутого етапу пізньої бронзи (БМЗК-II) – *Ópályi-Urii-Dománessi* (період BC2–BD за *Reinecke; рис. 83; Куштан 2013а; 2013б, 80–85*).

У Північному Приазов'ї, як уже зазначалося, яскраві покровські пам'ятки відсутні. Тут відомо лише кілька поховань з розмитими покровськими рисами в обрядово-інвентарному комплексі (рис. 71, 72), що дозволило Р. О. Литвиненку синхронізувати їх з кінцем раннього – початком розвинутого етапу могильників Подінців'я. Таким чином, саме ці комплекси визнавалися найбільш ранніми для зрубної культури Приазов'я і саме вони в часі слідуєть за похованнями культурного кола Бабине (*Литвиненко 1994, 168; Отрощенко 2002, 17*).

Час фіналу БМЗК надійно датується завдяки синхронізації знахідок Лобойківського скарбу (*Leskov 1981*) зі скарбовим горизонтом *Ópályi-Urii-Dománessi* Карпатського басейну (період BC2–BD, за *Reinecke*). Це дозволило В. В. Отрошенку надійно датувати час фіналу БМЗК. Цей хронологічний рубіж, на думку дослідника, тепер представлений не тільки характерним комплексом металевих речей, але й виразним поховальним ритуалом на елітному рівні (*Отрощенко 2001, 162*). Рубіж XIII–XII ст. до н. е., коли сформувалася білозерська культура, був завершальною віхою для БМЗК і зрубної спільності в цілому (*Отрощенко 1999, 191–194; Отрощенко/Вовк 2001, 70*). Згідно з В. А. Ромашком, «деструкція БМСК и, одновременно, сложение богуславско-белозерской культуры (ББК) происходит в хронологических рамках этапа прото-ББ (вторая половина XIII – начало XII вв. до н. э.), соответствующего формированию заключительного культурно-хронологического горизонта бронзового века Евразии». Дослідник підкреслює, що спрямованість процесу культурогенезу, його темпи та динаміка матеріальної культури відбивають загальні для племен спільноти культури валикової кераміки (КВК) тенденції. Вони проявляються у поширенні в середовищі нащадків БМЗК нових, відмінних від зрубних, форм кераміки, орнаментальних компонентів і композицій, зразків бронзових знарядь і зброї, зміні поховальної обрядовості. Одночасно відбувається витіснення зрубних культурних елементів новими, притаманними більш пізнім культурам завершального етапу пізньої бронзової доби (*Ромашко 2013, 217*).

Абсолютна хронологія могильників зрубної культури Північного Приазов'я знаходиться у повній відповідності з ¹⁴C датами попередніх і наступних археологічних утворень. Так, згідно з Р. О. Литвиненком, наявні ¹⁴C дати формально окреслюють хронологічний діапазон для культурного кола Бабине загалом в межах 22 ст. до Р. Х. Водночас пізні фази культурного

кола Бабіне – ІІБ–ІІІ етапи дніпро-донської бабінської культури (ДДБК) –загалом є синхронними середньоевропейському періоду ВА2 або FD ІІІ, або початку середньоєладського (МН І), що мають абсолютні дати близько 2000 – 1800 cal. BC. Найпізніші ж пам'ятки культурного кола Бабіне, переважно локальні варіанти дніпро-прутської бабінської культури (ДПБК), можуть синхронізуватися з петровською культурою (або петровським етапом алакульської культури), ¹⁴C дати якої 1940 – 1690 cal. BC (рис. 82; *Литвиненко 2009*, 180, 321; 2009а, 22).

Горизонт ПМЗК регіону Середнього Дону – Сіверського Дінця та Нижньої Волги забезпечений радіовуглецевими ¹⁴C датами в інтервалі 1900 – 1600 cal. BC (*Трифонов 2001*, табл. 1–2). Незначна серія ¹⁴C дат для БМЗК Нижньої та Середньої Наддніпрянищини, а також Сіверського Дінця окреслює діапазон між 1524 – 1175 cal. BC (*Chernych/Polin/Otroschenko 2003*, tab. 1). Водночас останні пакети дат по картамиському мікрорайону БМЗК дозволили понизити початкову дату цієї культури, принаймні, на сторіччя. За кістками тварин отримано сім радіовуглецевих дат із техногенної ділянки копальні Червоне озеро. За середніми показниками калібровані дати вкладаються у ХVІІ ст. до н. е. (*Бровендер 2016*, 15–17). За ймовірності в одну сигму діапазон дат охоплює 1681 – 1447 cal. BC, а за ймовірності у дві сигми 1741 – 1411 cal. BC (*Бровендер/Отрошченко/Пряхін 2010*, 92).

Матеріали БМЗК Середньої Наддніпрянищини контекстуально пов'язані з пам'ятками Малополовецького типу – Києво-Черкаська група Тшинецького культурного кола (*Лысенко 2005*, 44), що дозволяє дослідникам екстраполювати тшинецькі дати на БМЗК: 1600 – 1400 BC (*Chernych/Polin/Otroschenko 2003*, 334; *Литвиненко 2009а*, 20–22; 2009б).

Абсолютна хронологія наступного горизонту постзрубних культурних утворень (богуславсько-білозерської і отрадненської культур) належним чином відсікає верхню дату існування зрубною культурі в досліджуваному регіоні. Згідно з В. А. Ромашком, формування ББК в Північному Приазов'ї відбувається в останні десятиліття ХІІІ ст. до н. е. (*Ромашко 2013*, 212). Пропонована дослідником хронологія етапів ББК в цілому підтверджується наявними радіовуглецевими датами пам'яток пізнього бронзового віку Східної Європи (*Ромашко 2013*, 208). Запропоновані Я. П. Гершковичем хронологічні рамки третього періоду сабатинівської культури – друга половина ХІІІ – початок ХІІ ст. до н. е. (*Gerškovič 1999*, 62), представляються В. А. Ромашку найбільш прийнятними в плані синхронізації двох культурних феноменів заключного етапу пізньої бронзової доби Північного Причорномор'я – пізньосабатинівського (третього періоду) і раннього богуславсько-білозерського (прото-ББ). Безпосередньо чи опосередковано матеріали прото-ББ автор синхронізує з такими хронологічно близькими культурами, як пізня Ноуа, Кослоджень, сосницька, сусканська, черкасульсько-федорівська та інші, зі скарбами горизонту *Uriu – Domănești* (BC – BD за *Reinecke*), культурою курганних поховань Дунаю та Угорщини, мікенським періодом SH ІІІ В, Троею VII а. Відзначається, що подібний прото-ББ етап, що поєднує ознаки культури зрубного і постзрубного часу, виділяється півдольськими археологами (зрубно-хвалинський етап хвалинської культури) і датується ХІІІ – ХІІ ст. до н. е. (*Ромашко, 2013*, 209).

На Нижньому Доні і в Північно-Східному Приазов'ї поховання ХІІ – Х ст. до н. е. В. В. Потаповим були виділені в окремий постзрубний хронологічний горизонт (в пізніх роботах – отрадненська культура; *Потапов 1997*, 128–129; 1998а, 61–63; тощо). Отрадненська культура охоплює регіон Нижнього Дону, степового Передкавказзя і Нижньої Волги. На основі цього самобутнього в культурному плані утворення, сформованого на основі пізньозрубних пам'яток, на початку епохи раннього залізного віку складається чорногорівська культура (*Потапов 2010а*, 23). В результаті аналізу інвентарного фонду отрадненської культури фіналу доби бронзи дослідник виділив ряд своєрідних культурно-хронологічних виробів-маркерів, які з'являються ще до ХІІ ст. до н. е. на великій території та продовжують існувати в фінальній період бронзового століття (*Потапов 2007; 2010б; 2016*).

В цілому, як зазначають дослідники, ранні пам'ятки фіналу пізньої бронзи одночасні пам'яткам кінця пізнього єладського періоду (LH ІІІ С), синхронні з горизонтом центральноєвропейських скарбів *Kurd-Kisapati-Cincu-Suseni* (періоди SD за *Hänsel* та II HA1 за *Reinecke*) і датуються ХІІ – першою половиною ХІ ст. до н. е. (*Куштан 2013а*, 176).

Використавши порівняльно-типологічний та природничі методи, Д. П. Куштан розробив хронологію основних етапів регіону Центральної України (Середнє Подніпров'я) в епоху пізньої бронзи (рис. 83). Враховуючи, що на сьогодні спостерігається неузгодженість традиційних дат пам'яток пізньої бронзи та каліброваних радіовуглецевих, автором наводяться обидва варіанти. Таким чином, хронологічні рамки «зрубно-сабатинівського» етапу визначаються ХV – ХІІІ ст. до н. е., що за новими каліброваними радіовуглецевими датами відповідає 1700 – 1300 cal. BC. В

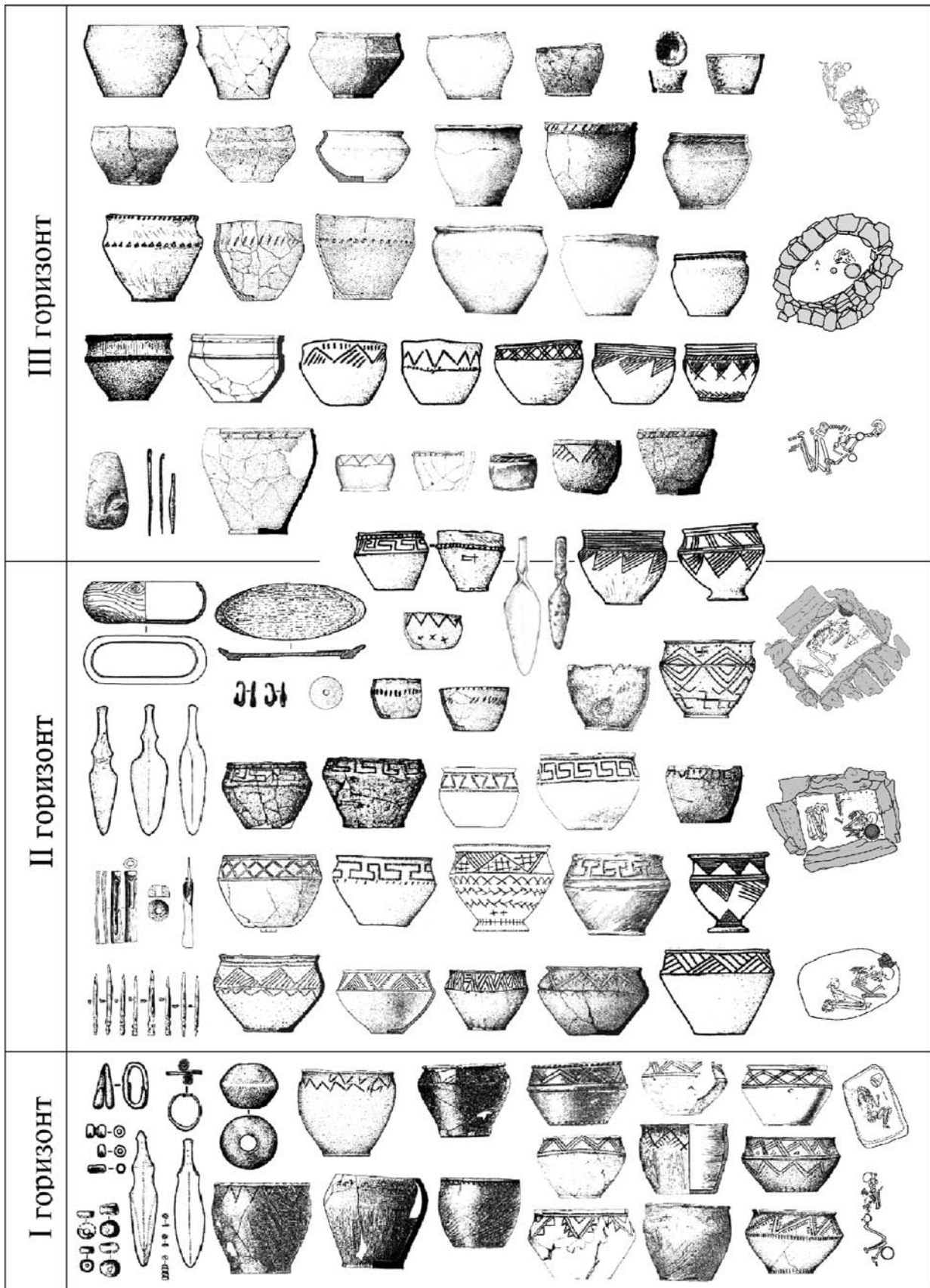

Рис. 88. Стратиграфічні горизонти поховань зрубної культури Північного Приазов'я.

рамках самого «зрубно-сабатинівського» часу виділяється два етапи: БМЗК-I (XV – сер. XIV ст. до н. е.) – 1700 – 1500 cal. BC і БМЗК-II (сер. XIV – XIII ст. до н. е.) – 1500–1300 pp. cal. BC (Куштан 2013б, 84, табл. 1). Отримані дати не суперечать часу функціонування Донецького гірничо-металургійного центру (ГМЦ) впродовж двох періодів БМЗК, враховуючи ту обставину, що населення цієї культури переважно споживало продукцію Донецького ГМЦ (Бровендер 2001, 13–16).

Спираючись на досить презентабельний пакет радіовуглецевих дат (37) поселенських, а також поховальних пам'яток БМЗК Дніпро-Донського межиріччя, в тому числі й з території Донецького ГМЦ, Ю. М. Бровендер перший період БМЗК датує XVII (можливо кінцем XVIII ст. до н. е.) – XV ст. до н. е., а другий період – XV – XIII ст. до н. е. (Бровендер 2016, 18).

Підбиваючи підсумок наведеним фактам і враховуючи позитивний досвід попередників, можна стверджувати, що нижня межа існування зрубної культури Північного Приазов'я доволі надійно обмежується верхніми датами існування культурного кола Бабіне. Пізні фази ДДБК загалом є синхронними середньоевропейському періоду ВА2а або FD III, або початку середньоєладського (МН I), що мають абсолютні дати близько 2000 – 1800 cal. BC. Найпізніші ж пам'ятки культурного кола Бабіне, переважно локальні варіанти ДДБК, можуть синхронізуватися з петровською культурою (або петровським етапом алакульської культури), ¹⁴C дати якої 1940 – 1690 cal. BC.

Абсолютна хронологія наступного горизонту близьких в часі культурних утворень (богуславсько-білозерської культури в західній частині дослідженого регіону та отрадненської культури в східній частині) належним чином відсікає верхню дату існування зрубної культури в досліджуваному регіоні (XIII – початок XII ст. до н. е.).

Таким чином, завдяки порівняльно-типологічному та природничим методам, а також методу екстраполяції з використанням предметів хронологічних індикаторів (бронзові ножі, жолобчасті скроневі підвіски у півтора оберти сибінського або трансільванського типу, персні зі спіральними шитками та сурм'яні намистини) хронологічні рамки зрубної культури Північного Приазов'я визначаються в межах 1700 – 1200 pp. до н. е.

Фонд знахідок разом зі стратиграфічними спостереженнями дозволив розробити внутрішню хронологію досліджуваної культури та поділити її розвиток на три етапи (табл. 23):

- I (ранній) горизонт 1700 – 1600 cal. BC (рівень ВА2/BB1 за схемою *Reinecke* або MD II за схемою *Hänsel*);
- II (розвинутий) горизонт 1600 – 1400 cal. BC (рівень BB1/BB2 (C1) за схемою *Reinecke* або MD III за схемою *Hänsel*);
- III (пізній) горизонт 1400 – 1200 cal. BC (рівень BC2/BD за схемою *Reinecke* або SD I за схемою *Hänsel*).

5.3 Культурогенеза та фінал зрубної культури Північного Приазов'я

До питань, пов'язаних з появою і початковим етапом розвитку зрубної культури у Північному Приазов'ї та басейні Сіверського Дінця, неодноразово звертався у своїх працях Р. О. Литвиненко (Литвиненко 1993в; 1994б; 1995; 1999а). На думку дослідника, в Приазов'ї немає яскравих пам'яток покровського типу, які розглядаються в якості перехідного і найбільш раннього пласта формування зрубної культури. Тут представлено вже сформовану зрубну культуру, в найбільш ранніх пам'ятках якої фіксуються лише окремі покровські елементи (Литвиненко 1994б, 28–29). У Північному Приазов'ї відомо лише кілька поховань з розмитими покровськими рисами в обряді й інвентарі, які, «очевидно, соотвествуют по времени концу раннего – началу развитого этапа могильников Подонцовья. Но именно эти комплексы являются наиболее ранними для срубной культуры Приазовья, следующими по времени за КМК» (Литвиненко 1994, 172).

Особливу увагу автор звертає на ту обставину, що найвиразніші з цих комплексів, порівнювані з покровськими старожитностями, територіально тяжіють до північного сходу, звідки поширювалися пам'ятки покровського типу. Це вкотре підтверджує тенденцію поступового послаблення покровського імпульсу в західному напрямку, що неодноразово зазначалося в літературі (Шарафутдинова Э. С. 1993, 89; 1995, 100; Литвиненко 1995, 81; 1999а, 21; Отроценко/Салій 2013, 162). Аналіз поховань покровського типу дозволив дослідникові дійти висновку, що ці комплекси фіксують не короткочасний хронологічний зріз, а охоплюють значний проміжок часу. При цьому більш ранні поховання є майже аналогічними класичним пам'яткам покровського типу, а пізні, до яких належить більшість виявлених тут комплексів, при збереженні окремих покровських рис, характеризуються сформованими зрубними поховальними традиціями (Литвиненко 1995, 79).

До проблеми культурогенези зрубної культури Північного Приазов'я звертався у своїх працях й В. О. Самар. Так, покровська культура (за термінологією автора), будучи на території Приазов'я периферійною, «несет в себе черты одновременной ей КМК и формирующейся срубной» (Самар 1998, 75). У межах Приазовської височини поховання з «покровськими» і «покровсько-багатоваляковими» рисами перекривають саме ранні бабинські комплекси. Пізні бабинські комплекси та поховання «покровської» культури в Північному Приазов'ї зближуються північною орієнтацією і слабо скорченим положенням померлих, деякими формами й орнаментальними композиціями кераміки, а також положенням рук при похованні. Дослідник відзначає також, що на зміну валику в «покровській» культурі приходять грубі розчоси, краплеподібні та фігурні наколи на посуді, при цьому зберігається ідея рельєфності орнаменту. З'являються нові види прикрас і зброї (Самар 1998, 82).

Існування так званих перехідних, «покровсько-зрубних» поховань пояснюється Е. С. Шарафутдиноюю відносно плавною і поступовою еволюцією пам'яток покровського типу в зрубну культуру, що ускладнює їх точну культурну атрибуцію. Основною культурною ознакою чи критерієм для їх виділення автором визнається кераміка (будь-які покровські деталі у формі або орнаменті), оскільки інші категорії виробів в пізніх пам'ятках покровського типу зустрічаються рідко (Шарафутдинова Э. С. 1995, 103).

При виділенні комплексів покровського типу на Сіверському Дінці Р. О. Литвиненко вирішальну роль також надавав кераміці. В цілому, на думку дослідника, в пізніх покровських комплексах з'являється кераміка, що вирізняється певною аморфністю, за формою та орнаментом вже нагадує посуд розвиненої зрубної культури, але ще зберігає деякі характерні особливості покровських посудин (Литвиненко 1995, 73–74).

Враховуючи досвід попередників і спираючись на розроблені критерії пам'яток покровського типу сусідніх регіонів (Сіверський Донець і Нижня Донщина), автор спробував виділити та схарактеризувати найдавніші пам'ятки зрубної культури Північного Приазов'я (Zabavin/Bulyk 2020). Проведена робота показала, що найраніші приазовські поховання зрубної культури також характеризуються певними покровськими рисами: поховання в ґрунтових ямах, перекритих деревом, рідше каменем; лівобічне слабо або середнє зібгане положення; орієнтація в північний сектор; в керамічному комплексі виділяється серія посудин, що відрізняється цілим рядом архаїчних рис, висхідних до покровських традицій; бронзові ножі зі слабо вираженими виїмками, що намічають ромбічне перехрестя (порівн. Литвиненко 1994б; 1999а).

З іншого боку, можна стверджувати, що обрядово-інвентарний комплекс найбільш ранніх приазовських поховань зрубної культури в рівній мірі також характеризується певним набором рис, що відображають автохтонну бабинську традицію (позиція рук, орієнтація небіжчиків, пережитки в матеріальному комплексі тощо).

Виходячи з того, що орієнтації в північний сектор традиційно пов'язуються з похованнями покровської зрубної культури, нами окремо по Приазов'ю та Донецькому Кряжу були укладені гістограми орієнтацій (рис. 49). Отримані результати відобразили кількісні, а в цілому і якісні, відмінності між поховальними пам'ятками. Доля північних відхилень в обох регіонах виявилася приблизно однаковою, східний сектор дещо переважав в орієнтації приазовських поховань. Враховуючи той факт, що пізній пласт пам'яток культурного кола Бабине (ДДБК) характеризується орієнтацією в східний сектор і лівобічним положенням померлих (Литвиненко 2009б, 72), дана тенденція видається не випадковою. Таким чином, зрубні старожитності Північного Приазов'я посідають своєрідне проміжне положення між областями з переважанням північних і східних відхилень в орієнтації похованих.

Зіставлення двох підобластей Північного Приазов'я (Донецький кряж і Приазов'я) за показником «поза рук» кількісних і якісних відмінностей між ними майже не виявило. Єдина відмінність – шосту позицію (L J) було зафіксовано винятково у похованнях, досліджених на теренах Приазовської низовини та височини (рис. 51). На досліджуваній території така позиція рук була характерною для бабинських поховань раннього хронологічного горизонту ДДБК (Литвиненко 2009б, 73, табл. 2: 4). Слід зазначити, що спільне картографування вищевказаних поховань і поховань з покровськими рисами показало деяку розбіжність ареалів їх поширення. У цілому спостерігається близькість приазовських показників нижньодніпровським і донецьким, де відсоток відхилень від провідної позиції дорівнює відповідно 30% і 31% (Отрощенко 1981, 114; Литвиненко 1994, 197).

Картографія приазовських курганних могильників культурного кола Бабине свого часу дозволила виявити цікаву ситуацію. Попри значну щільність досліджених могильників, поховання бабинської культури повністю відсутні в приморській смузі Азовського моря шириною близько 30 км. Диференційоване картографування пізніх бабинських поховань виявило повну їхню відсутність в басейнах Єланчиків і Кальміусу, крім верхньої течії. Подібна ситуація відзначається дослідниками і щодо поселенських пам'яток. Таким чином, поява в Приазов'ї пам'яток кінця раннього – початку розвиненого етапів зрубної культури, відомих за матеріалами курганних могильників, пояснюється наявністю «лакуни», що утворилася (Санжаров/Литвиненко 1993, 24–25).

Як зазначає Р. О. Литвиненко, «просування на Нижню Донщину й Сіверськодонецьку абашевсько-покровських племен обумовило суттєвий відтік бабинського населення з сусіднього Азово-Донецького регіону на захід, у Наддніпрянщину, де в цей період спостерігається значна концентрація відповідних пам'яток. Реальність покровської загрози для наддніпрянського населення засвідчується відкриттям у Присивашші підбійної могили пізнього етапу ДПБК, небіжчика з якої було вбито стрілою» (Отрощенко 2001, 96, рис. 17: 4–6; Литвиненко 2009б, 72–73). Таким чином, автор доходить до висновку, що «покровська експансія» на захід спричинила процес, який зрештою привів до відходу з історичної арени культур бабинського кола й утворення на їх підґрунті культур пізньобронзового віку» (Литвиненко 2009б, 73).

У зв'язку з останнім зауваженням буде цікаво відзначити, що серед приазовських зрубних комплексів є одне поховання, досліджене біля с. Полкове Волноваського р-ну Донецької обл. (к. 3 п. 1), що здійснене в поховальній споруді у формі підбою. Можна припустити, що ця особливість типу поховальної споруди також відбиває автохтонну бабинську традицію (ДПБК). Зіставлення ДПБК з ДДБК за показником «тип поховальної споруди» дозволило Р. О. Литвиненку виявити між ними суттєві розбіжності на рівні форм і пропорцій ямних споруд: для ДДБК типовими є прямокутні споруди середніх і коротких пропорцій, тоді як для ДПБК – овальні й підпрямокутні ями видовжених і середніх пропорцій. Водночас для останньої не менш показовою є споруда у формі підбою, що трапилася трохи менш ніж у половині випадків (45,5%), тоді як для ДДБК вона виступає винятком (2,5%; Литвиненко 2009, 147). Підбійний тип поховальної споруди розглядається автором в якості одного з критеріїв для диференціації пізніх комплексів ДДБК і ДПБК та своєрідної візитівки поховань дніпро-дністровського варіанту ДПБК (Литвиненко 2014, 29).

Значається, що «переважна більшість території Лівобережної України, зокрема й Приазов'я, входила до ареалу ДДБК. Проте на цих теренах також відомі пам'ятки дніпро-дністровського степового варіанту ДПБК, які тяжіють до Наддніпрянщини. Загалом ареал цього локального варіанту, що його окреслено на підставі картографії діагностичних курганних поховань, обмежується ... на сході лівобережним Дніпровським Надпоріжжям та Дніпро-Молочанським межиріччям. Східніше окреслених кордонів, у Надазов'ї та прилеглих районах правобережжя Сіверського Дінця, кількість комплексів ДПБК різко спадає» (Литвиненко 2014, 28).

Враховуючи дещо пізнішу появу зрубної культури у Північному Приазов'ї, у порівнянні з регіоном Сіверського Дінця (Литвиненко 2009а, 19), де стратиграфічна ситуація дозволила припустити синхронність пам'яток покровського типу та пізньої бабинської культури, Р. О. Литвиненку не вдалося впевнено синхронізувати названі горизонти в досліджуваному регіоні (Литвиненко 1999а, 21). Якоюсь мірою прояснити ситуацію щодо часу появи зрубної культури у Північному Приазов'ї можна, звернувшись до матеріалів поселенських пам'яток.

Особливе значення для розуміння процесу складання зрубної культури в досліджуваному регіоні мають побутові пам'ятки, досліджені в Приазов'ї. Вперше питання про можливість контактів «ранньозрубного» і «багатоваликового» населення за поселенськими матеріалами Приазов'я було порушене О. Г. Шапошніковою, якою в середині 1960-х рр. були проведені дослідження багаточислового поселення Роздольне в середній течії р. Кальміус (Шапошнікова 1965). Матеріали четвертого горизонту поселення авторкою були визначені як «ранньозрубні». Тут було зафіксовано спільне залягання кераміки «ранньозрубної» і «багатоваликової» традицій. Застосування каменю в домобудівництві також розглядалося автором як вплив місцевої традиції. Таким чином, О. Г. Шапошнікова припустила, що «в Северном Приазовье срубная культура сформировалась на основе КМК и восточного компонента» (Шапошнікова 1970, 147–150).

Незбаром на підставі матеріалів донецьких поселень Т. О. Шаповалов дійшов висновку, що під впливом «абашевського» (покровського) населення місцевий «багатоваликівий» етнос на певному етапі набуває «багатоваликівово-абашевського» вигляду. На користь цього може свідчити не тільки спільне залягання кераміки на ряді поселень, але також наявність певної кількості синкретичної кераміки, що поєднує «багатоваликівові» і «абашевські» риси (*Шаповалов 1979, 71–72*). У 1980-х – 1990-х рр. В. М. Горбовим і А. М. Усачуком на теренах Приазовської низовини були проведені масштабні стаціонарні дослідження зрубних поселень. На поселенні Безіменне-І був відкритий комплекс, який характеризується покровськими ознаками, що дозволило авторам віднести його до першого горизонту поселень Північно-Східного Приазов'я (*Горбов 1996а*). Однак тут не була зафіксована присутність бабинського компонента. Це дозволило припустити, що на пізньому своєму етапі носії бабинської культури полишають посушливу Приазовську низовину, але одночасно продовжують жити на височині з її більш м'яким кліматом (*Литвиненко 1994б, 29; Горбов 2000, 55; Горбов/Усачук 2001б, 156*).

Звернувшись до матеріалів розкопок 1960-х рр. та провівши власні комплексні стаціонарні дослідження на поселенні Роздольне, В. М. Горбову та А. М. Усачуку вдалося надалі підтвердити припущення О. Г. Шапошнікової про можливість контактів «ранньозрубного» і «багатоваликівового» населення. В цілому, особливості керамічного комплексу поселення дозволили авторам розкопок співвіднести його з виділеною в Північно-Східному Приазов'ї групою поховальних пам'яток з покровськими рисами, вираженими в «розмитому вигляді». Крім того, при оцінці можливості міжкультурних контактів особливу увагу було приділено наявності синкретичної кераміки, що відбиває бабинську і покровську керамічну традиції (*Литвиненко 1999а, 19; Горбов/Усачук 2001б, 181*). Проте В. М. Горбов і А. М. Усачук, на відміну від О. Г. Шапошнікової, появу у «багатоваликівців» на пізньому етапі стаціонарних жител з облицьованими каменем стінами, пов'язують зі впливом прийшлого «ранньозрубного» населення (*Горбов/Усачук 2001б, 194*). Застосування каменю в житлобудівництві «ранньозрубно-багатоваликівовського» горизонту пов'язується зі східною традицією (*Горбов 1997*), а сам комплекс Роздольного цього часу також належить до першого горизонту поселень Північно-Східного Приазов'я (*Горбов 1996а*). В цілому, «раннесрубно-многоваликовський» (за термінологією авторів – В. З.) горизонт Роздольного, згідно з теорією двох ліній розвитку зрубної культури В. В. Отроценка, розглядається авторами в контексті формування БМЗК на основі бабинських пам'яток, під впливом покровського імпульсу (*Отроценко 2001, 83; Горбов/Усачук 2001б, 194*).

Таким чином, приазовські поселенські матеріали, у порівнянні з Наддніпряниною, свідчать про раннє проникнення східного населення в регіоні. Особливості домобудівництва і керамічного комплексу поселення Роздольне дозволили авторам розкопок віднести його до кінця «пізньопокровського – початку ранньозрубного» часу, а хронологічні маркери та аналіз кераміки – синхронізувати з пізньою бабинською культурою (*Горбов/Усачук 2001а, 220*). Носії зрубної культури вже на самому ранньому етапі освоюють приазовські степи: на Приазовській низовині вони займають практично порожні землі, а на височині – вступають в контакт з носіями бабинської культури.

На цьому тлі цілком закономірними виглядають спроби дослідників, спираючись на матеріали археології та палеогеографії, визначити оптимальні шляхи, якими здійснювалося проникнення покровського населення до приазовських степів. Так, В. В. Отроценко припустив, що за доби пізньої бронзи між Доном і Сіверським Дінцем обмін і пересування, зокрема міграції ранньозрубних (покровських) племен, здійснювалися за двома напрямками (рис. 84). Перший напрям пов'язаний зі шляхом, що проходив від Дону вздовж р. Біла і вздовж неї на р. Айдар. Другий шлях – від Дону вздовж р. Тиха Сосна на р. Валуї і р. Оскіл (*Отроценко 1995, 18–19*).

В пізньозрубний час просування зрубних племен на захід В. А. Ромашко пов'язує з напрямками, що продовжують намічені вище шляхи. Перший напрямок пов'язував Нижнє Подінців'я і Північно-Східне Приазов'я зі степовою зоною Лівобережної України. Однак дослідником відзначаються деякі труднощі у визначенні в більшості випадків конкретних географічних прив'язок шляхів пересування, враховуючи широкий діапазон зручних для пересування рівнинних ділянок на цій території та відсутність серйозних водних перешкод. Один з таких шляхів, згідно з В. А. Ромашком, міг проходити вздовж р. Вовчої. Цей шлях пов'язував Приазов'я та басейн р. Самари, чим пояснюється

близькість керамічних комплексів нижнього горизонту поселень Богуславського археологічного мікрорайону та Обіточної-12. Ще один шлях проходив уздовж північного узбережжя Азовського моря в напрямку переправи через Буго-Дніпровський лиман (Ромашко 2013, 221). Цей шлях, на думку низки дослідників, наприкінці бронзового і в ранньому залізному віці був частиною континентальної магістралі, що зв'язує південні райони Північного Причорномор'я з Поволжжям і Приураллям (Копылов 1994, 91; Ромашко 2013, 221). Другий напрямок передбачає наявність у бронзовому віці шляхів, що проходили по межиріччю річок Самара та Оріль, що зв'язують басейн Сіверського Дінця з Подніпров'ям (Ковалева 1981а, 3; Ромашко 2013, 221).

Згідно з Е. С. Шарафутдиноюю, «хронологическая позиция памятников покровского типа (ППТ) выяснена достаточно определенно. Они следуют за памятниками заключительной эпохи средней бронзы и предшествуют срубным. Среднедонская катакомбная культура и связанные с ней памятники КМК были сменены покровским культурным типом». Така послідовність підтверджується випадками прямої стратиграфії, які не одноразово простежені на Сіверському Дінці та Нижньому Дону. Причому, авторкою відзначається «определенное взаимовлияние поздней КМК и вытесняющих ее ППТ; это происходило при стыковке обеих культурных групп, а также в связи с их пограничным расположением в результате смены и вытеснения первых (КМК) вторыми (ППТ)» (Шарафутдинова Э. С. 1995, 103–104). Своєю чергою, численні стратиграфічні спостереження дозволили В. В. Отроценку дійти висновку, що фізичні контакти між носіями бабинської культури та покровської зрубною культури мали місце. При цьому, місцеве населення явно перебувало в підлеглому положенні щодо прийшлого. Далі автор доходить висновку, що нащадки КМК під впливом покровського населення змінили свій поховальний ритуал, а не сприйняли механічно обряди покровських прибульців. Останні ж, становлячи етнічну меншість, згодом перейшли на обряд БМЗК і остаточно розчинилися в місцевому оточенні (Отрощенко 2001, 152).

На думку Р. О. Литвиненка, у Північному Приазов'ї та Нижній Наддніпрянщині в окреслений період спостерігається наступна ситуація. Старожитності ПМЗК у регіоні відсутні, тому в курганній стратиграфії спостерігається слідування за бабинськими ранніми комплексів БМЗК (Литвиненко 1999а, 19–21). Враховуючи хронологічний пріоритет ПМЗК перед БМЗК, надійно підтверджений стратиграфією могильників і поселень, а також типологією знахідок, автор доходить висновку про певне запізнювання процесу зміни бабинської культури зрубною в Дніпро-Донецькому регіоні, порівняно з Доно-Донецьким. Загальна послідовність культурних змін наприкінці середньої – початку пізньої бронзи в розглянутому регіоні, згідно з Р. О. Литвиненком, має наступний вигляд: пізньокатакомбна культура (переважно дніпро-азовська / інгульська, менше бахмутська) → бабинська (ДДБК III + ДПБК) → зрубна (БМЗК; Литвиненко 2009а, 19).

Стратиграфічні колонки курганів Надпоріжжя дозволили В. В. Отроценку розглядати поховальні комплекси в контексті послідовної зміни археологічних культур: ДДБК – ПМЗК – БМЗК з визнанням факту певної синхронізації відносно пізніх поховань ПМЗК з ранніми похованнями БМЗК. Ці культурні горизонти відбивають послідовність процесів перехідного періоду в епоху пізньої бронзи. Зокрема, простежується процес трансформації ДДБК в БМЗК за участю ПМЗК. Принципово важливим, на думку дослідника, є присутність виразних покровських елементів на початковому етапі епохи пізньої бронзи. Однак, судячи з наявних матеріалів, покровський вплив мав місце лише на пізньому, завершальному етапі ДДБК (Отрощенко/Салій 2013, 164).

Деякі особливості обрядово-інвентарного комплексу курганів Надпоріжжя, на думку дослідника, в цілому не суперечать більш ранній даті поховань ПМЗК і дають можливість говорити про участь її носіїв у формуванні БМЗК на території Дніпровського Лівобережжя. Водночас ці матеріали дозволили чітко окреслити межі проникнення на захід окремих покровських проявів. Своєрідність наявної картини взаємопроникнення культурних традицій В. В. Отроценком пояснюється складним процесом трансформації ДДБК у БМЗК на теренах Дніпровського Лівобережжя. Роль каталізатора тут виконали відносно нечисленні групи носіїв ПМЗК. Таким чином, в Нижньому Придніпров'ї та Надпоріжжі мала місце не послідовна зміна культур (ДДБК – ПМЗК – БМЗК), а накладення покровських рис на пізній пласт пам'яток культурного кола Бабине (Отрощенко/Салій 2013, 165). Дослідником бабинський субстрат для формування БМЗК визнається базовим від Дніпра до Волги. Другою важливою складовою формування БМЗК визнається населення ПМЗК, яке проникло до степу

на першому етапі свого розвитку (рис. 84, 85). При цьому підкреслюється, що БМЗК сформувалася саме в зоні покровських проникнень і впливів (Отрощенко 2001, 155; 2002, 20).

Все це є надзвичайно важливим для розуміння культурних та міграційних процесів, а також історичних доль носіїв зрубної культури Північного Приазов'я за доби пізньої бронзи. Однак з приводу покровського компонента в Наддніпрянщині та бачення В. В. Отрощенко процесу формування БМЗК в Дніпровському Лівобережжі – за участі місцевої ДДБК і східного покровського компонента – вважаємо за необхідне наголосити на відмінності «механізмів» зрубної культурогенези на Дінці, у Приазов'ї та Наддніпрянщині. З урахуванням тенденції поступового послаблення покровського імпульсу в західному напрямку (Шарафутдінова Э. С. 1993, 89; 1995, 100; Литвиненко 1995, 81) та того факту, що у Північному Приазов'ї та Нижній Наддніпрянщині в окреслений період старожитності ПМЗК відсутні, в курганній стратиграфії спостерігається слідування за бабинськими ранніх комплексів БМЗК (Литвиненко 1999а, 19–21), можна говорити про певне запізнювання процесу зміни бабинської культури зрубною в Дніпро-Донецькому регіоні, у порівнянні з Доно-Донецьким.

Особливу увагу дослідників також традиційно привертала питання, пов'язані з визначенням верхніх хронологічних меж зрубної культури на теренах Лівобережної України та Північного Приазов'я зокрема – рубежів, які маркують зникнення або трансформацію зрубної культури в нові культурні утворення завершального етапу пізнього бронзового віку. У зв'язку зі загальним прогресом знань про добу пізньої бронзи Східної Європи й постійним поповненням джерельної бази неодноразово змінювалися й уявлення про конкретний археологічний зміст пізньозрубних і постзрубних племен. Розгорнута історіографія та аналіз різних точок зору з даної проблематики були наведені в монографічному дослідженні В. А. Ромашка, присвяченому завершальному етапу пізнього бронзового віку Лівобережної України (Ромашко 2013).

Особливістю варіантів розв'язання питання про хронологію і культурну складову завершальних етапів існування зрубної спільності є те, що більшість їх ґрунтується переважно на стратиграфії поховальних пам'яток. В історіографії поступово затверджується положення про припинення існування зрубної культури в XIII – XII ст. до н. е. (Ковалева 1981а, 16–32; Березанская 1982, 39–40; Чердиченко 1986, 44–82; Литвиненко 1994, 168; 1999а, 4–23; Отрощенко 2001, 160–162). Найбільш обґрунтований сучасний підхід до розв'язання питань походження, розвитку та зникнення культур зрубної спільності, заснований на принципах «короткої» концепції, запропонований В. В. Отрощенко. Концепція розроблена в контексті періодизації культур середньої та пізньої бронзи Східної Європи, в якій, зокрема, висвітлюються питання формування та хронології культур постзрубного часу (Отрощенко 2001; 2002; 2003б; тощо).

На завершальному етапі розвитку БМЗК, згідно з В. В. Отрощенко, відбувається відхід від традиційного поховального ритуалу, що неминуче вело до втрати культурної ідентичності, а в археологічному плані – до зникнення зрубної культури (Отрощенко 2001, 162). Автор послідовно доводить, що в епоху фінальної бронзи немає жодного поховання з ознаками обряду БМЗК, а, отже, немає і такої культури. Населення в степу сильно скорочується, проте не зникає зовсім. На окремих поселеннях життя тривало, але вже в іншому культурному середовищі та часі (Отрощенко 2002, 22).

Таким чином, якщо виходити з методологічного принципу, що найважливішою ознакою археологічної культури є більш-менш стандартизований поховальний обряд, мало змінюваний у часі, то приазовські поховання завершального етапу пізньої бронзової доби репрезентують іншу культуру, оскільки багато з них демонструють обрядові риси, не типові для зрубної культури. Це питання докладно вивчено В. В. Потаповим за матеріалами Нижнього Дону та О. С. Пробийголовою за матеріалами нижньої течії Сіверського Донця та Донецького кряжа (Потапов 2010а; Пробийгорова 2012; 2017, 114–152). Таким чином, пізні стратиграфічні горизонти приазовських поселень, які дослідники відносять до пізньої зрубної культури, можна визнати «постзрубними». Зі зникненням зрубного курганного обряду в Північному Приазов'ї зникає й сама зрубна культура.

Під впливом ідей В. В. Отрощенко також В. А. Ромашко поступово приходять до висновку, що в епоху фінальної бронзи в Північному Приазов'ї поселення продовжують існувати вже в рамках виділеної їм богуславсько-білозерської культури. Формування ББК відбувається в XIII ст. до н. е., у всякому разі, згідно з В. А. Ромашком, в останні десятиліття цього століття вже існують пам'ятки нової культури, відмінні від пам'яток другого періоду БМЗК по наявності виразних серій кераміки

інноваційного вигляду. При цьому БМЗК розглядається автором як генетична підоснова нового культурного утворення (Ромашко 2013, 28, 212).

На думку В. В. Отроценка, можливість оперувати закритими комплексами, які в змозі забезпечити більшу надійність висновків, дають саме поховальні пам'ятки (Отроценко 2001, 161). Для пам'яток лівобережного Дніпра та Приазов'я деякі успішні кроки по виділенню поховань фінального етапу зрубної культури були зроблені дослідниками ще в 80-х рр. минулого сторіччя (Гаврилюк 1982; Отроценко/Шевченко 1987). У розробці даної проблематики значне місце належить дослідженням Е. С. Шарафутдінової, яка на матеріалах Нижнього Дону і степового Прикубання виділила ряд поховань, що містять ножі «білозерського типу» (Шарафутдінова Э. С. 1991а; 1991б).

У середині 1990-х рр. Ю. Б. Полідович і В. В. Циміданов на підставі стратиграфічних даних зробили спробу датувати часом білозерської культури (XII – X ст. до н. е.) **зрубні поховання верхнього стратиграфічного горизонту з поховальним обрядом і керамічним комплексом, характерними для БМЗК.** Авторами пізні поховання другого періоду БМЗК були синхронізовані з комплексами білозерської культури (Полідович/Циміданов 1994, 44–46). Проте ні в одному з розглянутих поховань подібний посуд в комплексі з артефактами, характерними для білозерської культури, не був виявлений. Пізніше В. В. Потаповим на Нижньому Доні і в Північно-Східному Приазов'ї поховання XII – X ст. до н. е. були виділені в окремий постзрубний хронологічний горизонт (Потапов 1997, 128–129; 1998а, 61–63). Згодом автор в результаті детального аналізу у своєму дисертаційному дослідженні приходив до загального висновку про приналежність цих пам'яток до окремої отрадненської культури, тим самим підбив підсумок своїм багаторічним дослідженням. Проведений дослідником аналіз дозволив виділити дві обрядові групи. Кількісно переважає перша група, яка характеризується перш за все орієнтацією небіжчиків головою у східний сектор, середньо зібганим станом померлих на правому або лівому боці за помітного переважання останньої позиції. До другої групи віднесені поховання з південною, південно-західною і західною орієнтацією небіжчиків (Потапов 2010, 14–19).

Однак і після цього дана тема в контексті дискусії про верхню межу зрубної культури не втратила свою злободенність. Дискусія продовжилася на сторінках Донецького археологічного збірника. У своїй статті В. А. Подобід, А. М. Усачук і В. В. Циміданов призводять нову аргументацію на користь високих дат зрубної культури, розглядаючи «фінальнобронзові» поховальні пам'ятки як останні поховання зрубної спільності. У результаті проведеного дослідження авторами було зроблено коригування списку поховань епохи фінальної бронзи внаслідок залучення нових комплексів з території Лівобережної України, Подоння, Передкавказзя і Нижнього Поволжя. Був переглянутий статус виділених раніше В. В. Потаповим двох обрядових груп (отрадненська культура). Залежно від орієнтування і положення похованих, було запропоновано виділити чотири групи. Провівши аналіз виділених обрядових груп, автори об'єднують їх у два масиви, які інтерпретуються як різнокультурні. Поховання першого масиву відносяться дослідниками до зрубної культури, а за комплексами другого масиву пропонується залишити статус окремої «отрадненської» культури. При цьому культура позбавляється статусу автохтонної, а її походження зв'язується з міграцією східного населення. На думку авторів, взаємодія різних груп, однією з яких були носії «фінальнозрубної» культури, ймовірно, і породила ту обрядову строкатість в орієнтуванні та позах похованих, яку демонструють поховання фіналу бронзи, виявлені на схід від Дніпра (Подобід/Усачук/Циміданов 2012а, 194–245).

Дійсно, на думку Я. П. Гершковича, до початку «білозерського» періоду в Східній Україні, на поселеннях з'являються групи кераміки західного (пізньосабатинівського), східного і північно-східного походження, які автор представляє як багатокомпонентні, зіставні з різнокультурними керамічними комплексами. Що ж стосується поховань, то міграційна трансформація могла позначитися і на поховальному обряді, могли бути сприйняті місцеві похоронні традиції, особливо, якщо процес інфільтрації відбувався не в короткі терміни, а був розтягнутий у часі (Гершкович 1998, 75–76). У Північному Приазов'ї кераміка, що відбиває контакти зі східними культурами, неодноразово була простежена і на поселенських комплексах (Горбов 1995; 1996б).

Дещо пізніше В. А. Подобід, А. М. Усачук і В. В. Циміданов підтвердили свою прихильність гіпотезі, розробленій В. М. Горбовим, що на території Північно-Східного Приазов'я в XII – X ст. до н. е. продовжувала існувати зрубна культура, досить скептично поставившись до думки про культурну зміну в Приазов'ї в XII ст. до н. е. Проблема обрядової строкатості приазовських

поховань завершального етапу доби пізньої бронзи автори запропонували розглядати під кутом зору циклічних теорій. Виходячи з вищезазначеного, автори вважають більш коректним щодо поховань кінця епохи бронзи досліджуваного регіону використовувати термін «фінальнозрубні». «Постзрубними» ж пропонується називати чорногорівські пам'ятки (а на лівобережжі Сіверського Дінця – бондарихінські; *Подобід/Усачук/Циміданов 2014, 94, 101*).

В. В. Отрощенко також порушив проблему виділення поховальних комплексів епохи фінальної бронзи на Лівобережжі України (на схід від р. Молочної) і проблему контактів населення отрадненської та білозерської культур в контексті поховального ритуалу (*Отрощенко 2012*). Дещо пізніше, повернувшись до вищезазначеної дискусії, В. В. Потапов, порівнявши ще раз матеріали поховань I та II груп, простежив риси, що їх об'єднують: виключно впускний характер поховань; поєднання положення на лівому і правому боці при абсолютному домінуванні положення на лівому боці; одні й ті ж варіанти положення рук; наявність м'ясної напутньої їжі; присутність посуду в похованнях обох груп і розташування його в більшості випадків перед обличчям похованого. Попри деякі відмінності між зазначеними групами, основні риси поховального обряду, локалізація обох обрядових груп в рамках одного ареалу, специфіка кераміки дозволили В. В. Потапову стверджувати, що всі ці явища укладаються в рамки однієї отрадненської культури. Автор приходиться до висновку про те, що поховання фінальної бронзи України та поховання першої обрядової групи отрадненської культури – явища, безсумнівно, близькі, але, з усім тим, різнокультурні. Слідом за В. В. Отрощенко, Я. П. Гершковичем і В. А. Ромашком В. В. Потапов схильний відносити східноукраїнські поховання кінця епохи бронзи до постзрубної групи (*Потапов 2013б, 240–254*).

Своєю чергою, висловимо підтримку ідеї виділення В. В. Потаповим отрадненської культури епохи фінальної бронзи, генетично пов'язаної з БМЗК і синхронної білозерській. Ще раз наголосимо, що приазовські поховання завершального етапу пізньої бронзової доби репрезентують іншу культуру, оскільки демонструють обрядові риси, не типові для зрубної культури.

Після зникнення ПМЗК населення БМЗК розвивалося ще протягом двох століть, що дозволило В. В. Отрощенку припустити, що теоретично вона могла увібрати в себе певну частку носіїв зниклої ПМЗК, хоча об'єктивних свідчень такого процесу немає. На думку автора, завершення розвитку БМЗК пов'язано з процесом дроблення прото-іранської гілки зрубної спільності, до якої належить населення цієї культури. Цей процес також визначається лінгвістами кінцем II тис. до н. е. На думку В. В. Отроценка, в епоху різкої зміни клімату в степовій смузі Східної Європи мало місце істотне скорочення населення, пов'язане з міграцією прото-мідоперсів на південь. Саме в цей час присутність зрубного населення фіксується на схід від Каспійського моря і в Надкубанні. Рух до Іранського нагір'я в такій ситуації міг здійснюватися уздовж обох берегів Каспію – через Копет-Даг і Дербентські ворота. У підсумку свого дослідження автор намічає три головні напрями відтоку населення зі степової зони (закаспійський, чорноморсько-каспійський; західно-чорноморський, пов'язаний з рухом «народів моря»; *Отрощенко/Вовк 2001, 72; 2002, 22–27*).

У «білогрудівсько-білозерський» час низкою дослідників також зазначається рух (міграції або інвазії) культур в меридіональному напрямку: малобудковсько-бондарихінської з Подінців'я і білозерської з Північно-Західного Причорномор'я. До цього ж періоду відноситься час завершення функціонування Донецького ГМЦ (*Куштан 2013б, 84*). Як основна причина таких міграційних процесів називається завершення періоду кліматичного оптимуму, який настав наприкінці суббореалу і викликав похолодання і засуху внаслідок аридизації клімату, що в підсумку призвело до зміщення природно-кліматичних зон (*Гершкович 1998, 81; Ромашко 1986, 132–134; Отрощенко 2002, 25*).

Міграційна трансформація не могла не позначитися і на поховальному обряді зрубних племен, що населяли приазовські степи, особливо якщо процес інфільтрації відбувався не миттєво, а мав деяку протяжність в часі. Таким чином, на завершальному етапі розвитку зрубної культури в Північному Приазов'ї відбувається відхід від традиційного поховального ритуалу, що неминуче вело до втрати культурної ідентичності, а в археологічному плані – до зникнення самої культури. Зі зникненням зрубного курганного обряду в досліджуваному регіоні на межі XIII–XII ст. до н. е. зникає і сама зрубна культура. Населення в приазовських степах, значно скоротившись, не зникає повністю, на окремих поселеннях життя тривало, але вже в іншому культурному середовищі. Формування на зрубній генетичній підоснові в XIII ст. до н. е. нових культурних утворень (богуславсько-білозерської та отрадненської культур) знаменувало собою фінал зрубної культури в досліджуваному регіоні.

Висновок до 5 Розділу. Зрубна культура Північного Приазов'я достатньою мірою виступає суцільним і гомогенним археологічним утворенням. Водночас в рамках досліджуваного регіону виділяється дві області, зрубні старожитності яких при загальнокультурної єдності характеризуються деякими відмінностями та демонструють локальну (локально-хронологічну) неоднорідність: Донецький кряж і власне Приазов'я (Приазовські низовина і височина). Отримані результати відбивають кількісні, а в цілому і якісні, відмінності між поховальними пам'ятками Донецького кряжа і безпосередньо Приазов'я.

Реальне існування виявлених відмінностей між пам'ятками Кряжа і Приазов'я підтверджується тією обставиною, що в сусідніх з ними регіонах локальні тенденції ще більше посилюються. Порівняння обрядово-інвентарних особливостей поховань зрубної культури Північного Приазов'я з пам'ятками суміжних територій наочно це показує. Таким чином, зрубні старожитності Північного Приазов'я займають своєрідне проміжне положення між пам'ятками Сіверського Дінця, Нижнього Дону та Нижнього Подніпров'я.

У Північному Приазов'ї зрубна культура представлена у вже сформованому вигляді, в найбільш ранніх комплексах якої фіксуються окремі покровські риси чи прояви. Стратиграфічні спостереження фіксують перекривання бабинських горизонтів комплексами з покровськими елементами. Підтверджується тенденція поступового ослаблення покровського імпульсу при просуванні в західному напрямку. У культурно-історичному плані появу зрубної культури в Північному Приазов'ї ми пов'язуємо з просуванням в цей регіон носіїв пам'яток покровського типу (абашевсько-покровських племен) через басейн Сіверського Дінця й Нижню Донщину за активної участі автохтонного бабинського населення.

Тут мала місце не послідовна зміна культур: **бабинська (ДДБК III + ДПБК) – ПМЗК – БМЗК, а** накладення покровських рис на пізній пласт пам'яток культурного кола Бабине. Оскільки покровські риси в пам'ятках зрубної культури Північного Приазов'я виражені вкрай слабо, в розмитому вигляді, то вони дуже швидко зникають на початку її раннього етапу.

Наприкінці доби пізньої бронзи, у зв'язку із загальним процесом дезінтеграції й розпадом на окремі локальні групи, характерним для всієї зрубної спільноти, на значних обширах Степу відбувалося становлення ряду постзрубних культур. На завершальному етапі розвитку зрубної культури в Північному Приазов'ї відбувається відхід від традиційного поховального ритуалу, що неминуче вело до втрати культурної ідентичності, а в археологічному плані – до зникнення самої культури. Зі зникненням зрубного курганного обряду в Приазов'ї зникає і сама зрубна культура. Формування на зрубній генетичній підоснові нових культурних утворень знаменувало собою фінал зрубної культури в досліджуваному регіоні.

При визначенні абсолютних дат зрубної культури Північного Приазов'я ми в основному орієнтувалися на більш скориговані між собою хронологічні шкали, побудовані за допомогою природничо-наукових методів датування. Для дослідження проблем абсолютної хронології та синхронізації культур пізнього бронзового віку Надчорномор'я зі старожитностями Південно-Східної Європи та Малої Азії важливе значення мають ключові діагностичні комплекси. Для визначення абсолютної та відносної хронології було залучено комплекси, що містять металеві предмети.

Завдяки порівняльно-типологічному та природничим методам, а також методу екстраполяції з використанням предметів хронологічних індикаторів хронологічні рамки зрубної культури Північного Приазов'я визначаються в межах 1700–1200 cal. BC. Фонд знахідок разом зі стратиграфічними спостереженнями дозволив розробити внутрішню хронологію досліджуваної культури та поділити її розвиток на три етапи: I (ранній) горизонт 1700 – 1600 cal. BC; II (розвинутий) горизонт 1600–1400 cal. BC; III (пізній) горизонт 1400–1200 cal. BC.

ПІСЛЯМОВА

Проведене дослідження дозволило створити загальний кадастр поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я, упорядкувати й систематизувати джерельну базу. На підставі залучення великих масивів поховань було подано всебічну характеристику могильників, запропоновано уточнену схему відносної та абсолютної хронології зрубної культури, що дозволило вийти на проблему культурогенезу та певних аспектів історичного розвитку людності зрубної культури досліджуваного регіону в системі зрубної культурної області. Основні результати дослідження можуть бути зведеними до наступних висновків.

На підставі курганної порівняльної стратиграфії й типологічного аналізу обрядово-інвентарного комплексу було уточнено періодизацію зрубних некрополів Північного Приазов'я. В результаті проведеного детального аналізу курганних могильників на широкій територіальній та джерельній базі було протестовано базові положення попередників і зроблено деякі істотні уточнення. Під час дослідження основна маса поховальних пам'яток була розподілена за трьома виділеними хронологічними горизонтами – раннім, розвиненим, пізнім, які відповідають основним хронологічним етапам розвитку поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я. Запропонована хронологічна схема, попри реальне підґрунтя, являє собою штучно створену модель, яка з усім тим відбиває основні тенденції історичної дійсності минулого. Не зафіксовано будь-яких стрибків від періоду до періоду, що могли привести, зокрема, до різких змін у матеріальній культурі та поховальному обряді. Оскільки всі ці зміни відбувалися поступово, еволюційно, то позначені періоди й кордони між ними слід розуміти якоюсь мірою умовно.

Розгорнута характеристика поховальних споруд дозволяє дійти висновку про певне розмаїття могильних конструкцій, а також про стійкість тих чи інших проявів та елементів обряду. Приазовські поховальні споруди відбивають загальні поховальні традиції, характерні для всієї зрубної ойкумени, попри деякі регіональні особливості у поховальному обряді, зумовлені чинниками природно-географічного та історичного характеру. Відзначається наявність зрубів серед могил ранніх хронологічних горизонтів і переважання кам'яних скринь – для пізніх.

Простежено залежність матеріальної культури та поховальної практики племен зрубної культури від природно-кліматичних умов, що відрізнялися контрастністю. Так, картографування поховань з використанням різних матеріалів (дерево, камінь) дозволило виявити їх зумовленість наявністю відповідних природних ресурсів. Всі поховання в зрубах територіально тяжіють до лісостепових районів. Чітко простежується тенденція зменшення кількості поховань, що містять дерев'яні конструкції, з просуванням на південь у степові райони, де їх з успіхом замінив камінь. Як правило, могильники з кам'яними конструкціями тяжіли до багатих каменем районів Донецького кряжа і Приазовської височини. Східним кордоном широкого застосування каменю в поховальній практиці можна вважати Донську дельту, а західним – західні схили Донецького кряжа, на порубіжжі з річками басейну Дніпра.

Найбільш масова форма поховання в регіоні – індивідуальне трупопокладення (інгумація) в прямокутній могилі, в зібганому стані на лівому боці, з руками зігнутими в ліктях і розташованими біля обличчя або перед грудьми померлого з орієнтуванням головою до сходу – поширена по всьому ареалу зрубної культури та визнана стандартом або «зрубною» обрядовою нормою. Значний відсоток північних відхилень в орієнтації померлих пов'язується з похованнями покровського типу, зосередженими в північній частині досліджуваного регіону. Всі відмінні від «стандарту» способи поховання розглядаються як особливі види поховань.

Корпус артефактів, що містить керамічний посуд, вироби з каменю, кістки, кременю, дерева та кольорових металів, є головним джерелом для характеристики матеріальної культури за даними некрополів. Найбільш масовий матеріал – керамічний посуд – було визнано одним з основних критеріїв для культурної атрибуції. Загалом керамічний посуд зазнавав певних якісних змін у просторі й часі, що проявлялися у формі, пропорціях посудин, складі тіста, обробці поверхні та орнаментативності. Було виділено п'ять основних зон локалізації посуду в могилі відносно небіжчика. Найхарактернішою для розміщення кераміки в приазовських похованнях виявилася I зона – перед головою (обличчям) та грудьми. Зони II – V для поховальної практики носіїв зрубної культури Північного Приазов'я визнано «неординарними». Знаходження кераміки в цих позиціях розглядається як ознака, що побічно вказує на приналежність комплексу до більш ранніх хронологічних горизонтів.

Обслуговувати виробничу та сакральну сфери життя зрубного населення Північного Приазов'я були покликані вироби з деревини, каменю, кістки та рогу, відомі за матеріалами могильників. Що, своєю чергою, вимагало наявності функціонально ефективних знарядь, відповідних навичок і вмінь, а також знань, необхідних для організації виробництва і відбору сировини. Крім того, своє відображення в знаковій системі зрубного суспільства також знайшло повсякденне значення вище-зазначених виробів і знарядь, що використовувались як супровідний інвентар в обрядах переходу. Матеріали могильників дали певну інформацію щодо рівня металовиробництва за доби пізньої бронзи. Судячи з рівня насиченості поховань металом, приазовське населення у своїй повсякденності відчувало певний дефіцит металу, на відміну від популяції сусіднього Донецького Кряжу, які мали доступ до місцевих мідистих пісковиків.

Зрубна культура Північного Приазов'я виступає цілним і гомогенним археологічним утворенням. Водночас в межах досліджуваного регіону виділяються дві області, пам'ятки яких, попри загальнокультурну єдність, характеризуються певними відмінностями й демонструють локально-хронологічну специфіку: 1) Донецький кряж; 2) Приазовські низовина та височина. Було виявлено кількісні та якісні відмінності між поховальними пам'ятками Кряжа і Приазов'я. Реальність виявлених відмінностей підтверджується на тлі суміжних регіонів. Так, низка обрядово-інвентарних відмінностей поховань з південних відрогів Донецького кряжа ще яскравіше простежуються в суміжних регіонах Сіверського Дінця й Нижнього Дону. Й навпаки, деякі відмінні риси, властиві приазовським пам'яткам, ще виразніші в могильниках Нижньої Наддніпрянщини. Таким чином, зрубні старожитності Північного Приазов'я займають своєрідне проміжне положення між пам'ятками Сіверського Дінця, Нижнього Дону та Нижнього Подніпров'я.

В цілому, згідно з концепцією В. В. Отроценка про дві поховальні традиції або лінії розвитку зрубно-культурної спільноти, приазовські пам'ятки територіально та за своїми культурно-хронологічними ознаками належать до зони абсолютного переважання БМЗК. У Приазов'ї БМЗК представлена вже у сформованому вигляді. Щоправда, в регіоні відома нечисельна серія пам'яток ПМЗК, які в курганах перекривають комплекси ДДБК, причому лише її раннього і середнього періодів, займаючи стратиграфічну позицію, подібну пізнім бабинським комплексам. У Північному Приазов'ї також фіксується відома тенденція поступового послаблення покровського імпульсу в західному напрямку. Проте цей імпульс з басейну Сіверського Дінця та Нижньої Донщини розглядається як катализатор, що зумовив або прискорив трансформацію місцевого пізньобабинського субстрату в БМЗК. Слід враховувати, що разом з основним масивом пам'яток ДДБК, у Північному Приазов'ї представлено незначний масив комплексів ДПБК, виключати участь яких у культурно-генетичних процесах не варто.

На значних обширах Степу наприкінці доби бронзи, у зв'язку із загальним процесом дезінтеграції, характерним для всієї зрубно-культурної області, що супроводжувався розпадом на окремі локальні групи, відбувалося становлення ряду постзрубних культур. У Північному Приазов'ї відбувається відхід від традиційного поховального ритуалу на завершальному етапі розвитку зрубно-культурної. Це призвело до втрати культурної ідентичності, а в археологічному плані – до зникнення самої культури. У Приазов'ї зі зникненням «зрубного» курганного обряду зникає і сама зрубна культура. Формування нових культурних утворень на зрубній генетичній основі (ББК – в західній частині досліджуваного регіону, ОК – в східній частині) знаменувало собою фінал зрубно-культурної в Північному Приазов'ї.

Час існування зрубно-культурної в Північному Приазов'ї охоплює відтинок часу 1700–1200 cal. BC. Початок окресленого періоду збігається з завершенням існування культур Бабинського кола, а кінець – формуванням культурних утворень фінальної бронзи, генетично пов'язаних зі зрубним світом. Завершення бронзового віку пройшло під знаком масштабних кліматичних змін і викликаних ними демографічних та міграційних зрушень. У регіоні відзначається значний вплив населення, однак та частина, що залишилася в степу, ймовірно, взяла участь у формуванні культур фінальної бронзи – ББК та ОК.

Загальна культурна динаміка за доби пізньої та фінальної бронзи в Північному Приазов'ї виглядає наступним чином: пізня бабинська (ДДБК + ДПБК) + ПМЗК → БМЗК → ББК і ОК. Зміст початкової фази культурогенезу може розумітися як трансформація місцевої бабинської культури в БМЗК за незначної участі мігрантів-ПМЗК. Процеси дезінтеграції на пізньому етапі мали своїм наслідком появу постзрубних культурних утворень – ББК і ОК.

ZRUBNA CULTURE OF THE NORTH AZOV REGION

Based on the materials of the burial sites

Summary

The monograph is devoted to the comprehensive research of the accumulated bulk of sources, systematization and analysis of all existing funerary complexes belonging to the Zrubna/Timber-grave culture (Zrubna culture) of the North Azov region. It aims at identifying their local specific features, determining the role of these antiquities within the system of the regional Timber-grave culture and generalizing the obtained data in order to solve the problems of the regional culture development.

The monograph uses information concerning 1515 burials originating from 235 mound and ground burial places. It elucidates the basic stages of necropolises' excavations and source base accumulation. The research presents the created general registry of the funerary complexes of the region's Zrubna culture, as well as arranged and systematized source base. The comprehensive, formalized statistical characterization of the funerary complexes and the characteristics of the material culture based on the necropolises' data are given.

The periodization of the Zrubna culture necropolises of the North Azov region was clarified on the basis of comparative stratigraphy and typological analysis of the ritual and inventory complex. As a result of the detailed analysis of barrow cemeteries on a wide territorial and source base, the basic provisions of the predecessors were tested, and some significant refinements were made. In the course of the research, the bulk of the funerary sites were distributed according to three distinct chronological horizons – early, developed, and late, which correspond to the main chronological stages of the development of the funerary sites of the Zrubna culture of the North Azov region.

As a whole, the distribution behind the horizons of the graves of the Zrubna culture of the North Azov region gave the following results: to the I horizon (early) 4.7% of the complexes were assigned, to the II horizon (developed) – 59.1%; to III horizon (late) – 36.2%. The proposed chronological scheme, despite its real basis, is an artificially created model that nevertheless reflects the main trends in the historical reality of the past. There are no recorded jumps from period to period that could have led, in particular, to abrupt changes in material culture and funerary rites. Since all these changes took place gradually, evolutionarily, the designated periods and the boundaries between them should be understood to be somewhat tentative.

An analysis of the localization of the burial mounds was carried out relative to the four zones allocated on the indicator of distance from water sources and landscape-topographical characteristics. The analysis has shown steady tendencies in the placement of burial mounds, showing their attraction to two landscape-climatic zones with significantly different physics-geographical and bioclimatic conditions. The planigraphy of burial mounds is analysed, certain regularities in the placement of burial mounds in the group. The characteristics of tombstones are given (dimensions, forms, structural features of the mounds).

Thus, mapping of burials using different materials (wood, stone) allowed us to identify their conditionality by the availability of appropriate natural resources. All the burials in log cabins are located in the forest-steppe regions. There is a clear tendency for the number of burials containing wooden structures to decrease as one moves south into the steppe regions, where they have been successfully replaced by stone. As a rule, cemeteries with stone structures gravitated towards the stone-rich areas of the Donetsk ridge and the Azov uplands. The eastern border of the widespread use of stone in funerary practice can be considered the Don Delta, and the western slopes of the Donetsk ridge, at the border with the rivers of the Dnipro basin, can be considered the western border.

A detailed description of the funerary structures allows us to conclude that there is a certain diversity of grave structures, as well as the stability of certain manifestations and elements of the rite. The Azov burial structures reflect the general funerary traditions characteristic of the entire Zrubna community, despite some regional peculiarities in the funerary rite, due to factors of natural, geographical and historical nature. The presence of log cabins among the tombs of the early chronological horizons, and the predominance of stone structures for the later horizons, is noted.

The most widespread form of burial in the region – individual burial (inhumation) in a sub-rectangular grave, in a bent position on the left side, with arms bent at the elbows and placed near the face or in front of the chest of the deceased with the head facing east – is widespread throughout the area of the Zrubna culture and is recognised as a standard or ritual norm. A significant percentage of the northern deviations in the orientation of the dead is associated with burials of the Pokrovsk-type sites, concentrated in the northern part of the study area. All burial methods that differ from the «standard» are considered special types of burials.

The corpus of artefacts, including ceramic vessels, stone, bone, flint, wood and non-ferrous metals, is the main source for characterising the material culture according to the data of the necropolises of the Zrubna culture of the North Azov region. The most widespread material, ceramic pottery, was recognised as one of the main criteria for cultural attribution. In general, ceramic vessels underwent certain qualitative changes in space and time, which were manifested in the shape, proportions of vessels, dough composition, surface treatment and ornamentation.

Five main zones of localisation of ceramic vessels in the grave relative to the deceased were identified. The most characteristic for the placement of ceramics in Azov burials was zone I – in front of the head (face) and chest. The identified zones II-V for the funerary practice of the carriers of the Zrubna culture were recognised as «extraordinary». The presence of ceramics in these positions is considered as a sign indirectly indicating that the complex belongs to earlier chronological horizons.

Wood, stone, bone and horn products, known from the materials of burial grounds, were intended to serve the production and sacred spheres of life of the population of the North Azov region. This, in turn, required the availability of functionally efficient tools, relevant skills and abilities, as well as the knowledge necessary to organise production and select raw materials. In addition, the profane meaning of the above-mentioned products and tools used as accompanying equipment in the rites of passage was also reflected in the sign system of the Zrubna society.

The materials from the cemeteries provide some information about the level of metal production in the Late Bronze Age. Judging by the level of saturation of burials with metalware, the population of the Azov Upland and Lowland experienced a certain metal deficit in their everyday life, unlike the log cabin populations of the neighbouring Donetsk ridge, which had access to local copper sandstones. It traces a clear tendency to reduce the metal of the Zrubna culture burials in space: while driving from north to south – from the Donetsk ridge to the Azov Sea. Of the 1356 graves distributed across the horizons, metal products were recorded in 40 complexes (2.95%): I horizons – 8 (12.5%), II horizons – 30 (3.75%), III horizons – 2 (0.41%).

The Zrubna culture of the North Azov region is a complete and homogeneous archaeological formation. At the same time, within the region under study, there are two areas whose sites, despite the general cultural unity, are characterised by certain differences and demonstrate local (local-chronological) specificity: 1) the Donetsk ridge; 2) the Azov lowlands and uplands. Quantitative and qualitative differences between the burial sites of the Donetsk ridge and the Azov region were identified. The reality of the identified differences is confirmed against the background of the neighbouring regions. For example, a number of ritual and inventory differences between burials from the southern spurs of the Donetsk ridge are even more clearly visible in the adjacent regions of the Siverskyi Donets and Lower Don. Conversely, some of the distinctive features inherent in Azov sites are even more pronounced in the burial grounds of the Lower Dnipro region. Thus, the antiquities of the log house culture of the North Azov region occupy a kind of intermediate position between the sites of the Siverskyi Donets, the Lower Don and the Lower Dnipro.

In general, according to V. Otroshchenko's concept of two funerary traditions or lines of development of the log culture community, the sites of the Zrubna culture of the North Azov region belong to the zone of absolute predominance of the Berezhnovka-Maevka Zrubna culture (BMZC) in terms of their cultural and chronological features. The BMZC in the North Azov region is already represented in its established form. However, a small number of sites of the Pokrovsk Zrubna culture (PZC) are known in the region. These burials in mounds overlap the Dnieper-Don Babyne culture (DDBC) complexes of the Babyne cultural circle (BCC), and only in its early and middle periods. They occupy a stratigraphic position similar to the later BCC complexes. This hints at the possibility of a certain synchronicity of the PZC sites with the later BCC sites. In the North Azov region, there is also a well-known trend of gradual weakening of the PZC's impulse in the western direction. However, this impulse from the basin of the Siverskyi Donets and Lower Don is seen as a catalyst that has caused or accelerated the transformation of the local late BCC substrate into BMZC. It should be borne in mind that, along with the main massif of the DDBC sites,

there is a small array of the Dnieper-Prut Babyne culture (DPBC) complexes in the North Azov region, and their participation in cultural genetic processes should not be excluded.

In large areas of the Steppe at the end of the Bronze Age, due to the general process of disintegration characteristic of the entire Zrubna culture area, accompanied by the breakdown into separate local groups, a number of post-Zrubna cultures emerged. In the North Azov region, there is a departure from the traditional funerary ritual at the final stage of the development of the Zrubna culture. This led to the loss of cultural identity and, in archaeological terms, to the disappearance of the culture itself. In the Azov region, with the disappearance of the burial mound rite, the Zrubna culture itself disappeared. The formation of new cultural entities on the genetic basis of the Zrubna culture marked the end of this culture in the North Azov region. These are the Boguslav/Bilozirsk culture (BBC) in the western part of the study area and the Otradne culture (OC) in the eastern part.

Thus, the overall cultural dynamics of the Late and Final Bronze Age in the North Azov region is as follows: late BCC (DDBC + DPBC) + PZC → BMZC → BBC and OC. The content of the initial phase of cultural genesis can be understood as the transformation of the local BCC culture into BMZC with the minor participation of migrants of the PZC. The processes of disintegration at a later stage resulted in the emergence of post-Zrubna cultural formations – BBC and OC.

Thus, the fund of finds-chronological indicators in combination with stratigraphic observations allowed to develop an internal chronology of the Zrubna culture of the North Azov region and to divide its development into three stages. The scheme of relative and absolute chronology is summarized in the table 23.

Summing up the above facts and taking into account the positive experience of predecessors, we can state the following. The lower limit of the existence of the Zrubna culture of the North Azov region is quite reliably limited to the upper dates of the existence of the BCC. The later phases of the DDBC are generally synchronous with the Middle European period BA2a, or FD III, or the early Middle Helladic (MH I), with absolute dates of about 2000–1800 cal. BC. The most recent BCC sites, mainly local variants of the DPBC, can be synchronized with the Petrovka culture (or the Petrovka stage of the Alakul culture), ¹⁴C dating (1940–1690 cal. BC).

The absolute chronology of the next horizon of close-in-time cultural formations (BBC and OC) properly cuts off the upper date of the existence of the Zrubna culture in the North Azov region (13th–early 12th BC). Due to the comparative-typological and natural methods, as well as the method of extrapolation using objects-chronological indicators (bronze daggers, grooved lock rings of the Sibirian-type, rings with spiral shields, antimony beads), the chronological framework of the Zrubna culture of the North Azov region is determined within 1700–1200 BC.

The fund of finds, together with stratigraphic observations, allowed us to develop an internal chronology of the culture we studied and divide its development into three phases:

- I (early) horizon – 1700–1600 cal. BC (level BA2/BB1 according to *Reinecke's* scheme or MD II according to *Hänsel's* scheme);
- II (developed) horizon – 1600–1400 cal. BC (level BB1/BB2 [C1]) according to *Reinecke's* scheme or MD III according to *Hänsel's* scheme);
- III (late) horizon – 1400–1200 cal. BC (BC2/BD level according to *Reinecke's* scheme or SD I according to *Hänsel's* scheme).

Summary translated by the author

ZRUBNA CULTURE OF THE NORTH AZOV REGION

Based on the materials of the burial sites

Summary

The monograph is devoted to the comprehensive research of the accumulated bulk of sources, systematization and analysis of all existing funerary complexes belonging to the Zrubna/Timber-grave culture (Zrubna culture) of the North Azov region. It aims at identifying their local specific features, determining the role of these antiquities within the system of the regional Timber-grave culture and generalizing the obtained data in order to solve the problems of the regional culture development.

The monograph uses information concerning 1515 burials originating from 235 mound and ground burial places. It elucidates the basic stages of necropolises' excavations and source base accumulation. The research presents the created general registry of the funerary complexes of the region's Zrubna culture, as well as arranged and systematized source base. The comprehensive, formalized statistical characterization of the funerary complexes and the characteristics of the material culture based on the necropolises' data are given.

The periodization of the Zrubna culture necropolises of the North Azov region was clarified on the basis of comparative stratigraphy and typological analysis of the ritual and inventory complex. As a result of the detailed analysis of barrow cemeteries on a wide territorial and source base, the basic provisions of the predecessors were tested, and some significant refinements were made. In the course of the research, the bulk of the funerary sites were distributed according to three distinct chronological horizons – early, developed, and late, which correspond to the main chronological stages of the development of the funerary sites of the Zrubna culture of the North Azov region.

As a whole, the distribution behind the horizons of the graves of the Zrubna culture of the North Azov region gave the following results: to the I horizon (early) 4.7% of the complexes were assigned, to the II horizon (developed) – 59.1%; to III horizon (late) – 36.2%. The proposed chronological scheme, despite its real basis, is an artificially created model that nevertheless reflects the main trends in the historical reality of the past. There are no recorded jumps from period to period that could have led, in particular, to abrupt changes in material culture and funerary rites. Since all these changes took place gradually, evolutionarily, the designated periods and the boundaries between them should be understood to be somewhat tentative.

An analysis of the localization of the burial mounds was carried out relative to the four zones allocated on the indicator of distance from water sources and landscape-topographical characteristics. The analysis has shown steady tendencies in the placement of burial mounds, showing their attraction to two landscape-climatic zones with significantly different physics-geographical and bioclimatic conditions. The planigraphy of burial mounds is analysed, certain regularities in the placement of burial mounds in the group. The characteristics of tombstones are given (dimensions, forms, structural features of the mounds).

Thus, mapping of burials using different materials (wood, stone) allowed us to identify their conditionality by the availability of appropriate natural resources. All the burials in log cabins are located in the forest-steppe regions. There is a clear tendency for the number of burials containing wooden structures to decrease as one moves south into the steppe regions, where they have been successfully replaced by stone. As a rule, cemeteries with stone structures gravitated towards the stone-rich areas of the Donetsk ridge and the Azov uplands. The eastern border of the widespread use of stone in funerary practice can be considered the Don Delta, and the western slopes of the Donetsk ridge, at the border with the rivers of the Dnipro basin, can be considered the western border.

A detailed description of the funerary structures allows us to conclude that there is a certain diversity of grave structures, as well as the stability of certain manifestations and elements of the rite. The Azov burial structures reflect the general funerary traditions characteristic of the entire Zrubna community, despite some regional peculiarities in the funerary rite, due to factors of natural, geographical and historical nature. The presence of log cabins among the tombs of the early chronological horizons, and the predominance of stone structures for the later horizons, is noted.

The most widespread form of burial in the region – individual burial (inhumation) in a sub-rectangular grave, in a bent position on the left side, with arms bent at the elbows and placed near the face or in front of the chest of the deceased with the head facing east – is widespread throughout the area of the Zrubna culture and is recognised as a standard or ritual norm. A significant percentage of the northern deviations in the orientation of the dead is associated with burials of the Pokrovsk-type sites, concentrated in the northern part of the study area. All burial methods that differ from the «standard» are considered special types of burials.

The corpus of artefacts, including ceramic vessels, stone, bone, flint, wood and non-ferrous metals, is the main source for characterising the material culture according to the data of the necropolises of the Zrubna culture of the North Azov region. The most widespread material, ceramic pottery, was recognised as one of the main criteria for cultural attribution. In general, ceramic vessels underwent certain qualitative changes in space and time, which were manifested in the shape, proportions of vessels, dough composition, surface treatment and ornamentation.

Five main zones of localisation of ceramic vessels in the grave relative to the deceased were identified. The most characteristic for the placement of ceramics in Azov burials was zone I – in front of the head (face) and chest. The identified zones II-V for the funerary practice of the carriers of the Zrubna culture were recognised as «extraordinary». The presence of ceramics in these positions is considered as a sign indirectly indicating that the complex belongs to earlier chronological horizons.

Wood, stone, bone and horn products, known from the materials of burial grounds, were intended to serve the production and sacred spheres of life of the population of the North Azov region. This, in turn, required the availability of functionally efficient tools, relevant skills and abilities, as well as the knowledge necessary to organise production and select raw materials. In addition, the profane meaning of the above-mentioned products and tools used as accompanying equipment in the rites of passage was also reflected in the sign system of the Zrubna society.

The materials from the cemeteries provide some information about the level of metal production in the Late Bronze Age. Judging by the level of saturation of burials with metalware, the population of the Azov Upland and Lowland experienced a certain metal deficit in their everyday life, unlike the log cabin populations of the neighbouring Donetsk ridge, which had access to local copper sandstones. It traces a clear tendency to reduce the metal of the Zrubna culture burials in space: while driving from north to south – from the Donetsk ridge to the Azov Sea. Of the 1356 graves distributed across the horizons, metal products were recorded in 40 complexes (2.95%): I horizons – 8 (12.5%), II horizons – 30 (3.75%), III horizons – 2 (0.41%).

The Zrubna culture of the North Azov region is a complete and homogeneous archaeological formation. At the same time, within the region under study, there are two areas whose sites, despite the general cultural unity, are characterised by certain differences and demonstrate local (local-chronological) specificity: 1) the Donetsk ridge; 2) the Azov lowlands and uplands. Quantitative and qualitative differences between the burial sites of the Donetsk ridge and the Azov region were identified. The reality of the identified differences is confirmed against the background of the neighbouring regions. For example, a number of ritual and inventory differences between burials from the southern spurs of the Donetsk ridge are even more clearly visible in the adjacent regions of the Siverskyi Donets and Lower Don. Conversely, some of the distinctive features inherent in Azov sites are even more pronounced in the burial grounds of the Lower Dnipro region. Thus, the antiquities of the log house culture of the North Azov region occupy a kind of intermediate position between the sites of the Siverskyi Donets, the Lower Don and the Lower Dnipro.

In general, according to V. Otroshchenko's concept of two funerary traditions or lines of development of the log culture community, the sites of the Zrubna culture of the North Azov region belong to the zone of absolute predominance of the Berezhnovka-Maevka Zrubna culture (BMZC) in terms of their cultural and chronological features. The BMZC in the North Azov region is already represented in its established form. However, a small number of sites of the Pokrovsk Zrubna culture (PZC) are known in the region. These burials in mounds overlap the Dnieper-Don Babyne culture (DDBC) complexes of the Babyne cultural circle (BCC), and only in its early and middle periods. They occupy a stratigraphic position similar to the later BCC complexes. This hints at the possibility of a certain synchronicity of the PZC sites with the later BCC sites. In the North Azov region, there is also a well-known trend of gradual weakening of the PZC's impulse in the western direction. However, this impulse from the basin of the Siverskyi Donets and Lower Don is seen as a catalyst that has caused or accelerated the transformation of the local late BCC substrate into BMZC. It should be borne in mind that, along with the main massif of the DDBC sites,

there is a small array of the Dnieper-Prut Babyne culture (DPBC) complexes in the North Azov region, and their participation in cultural genetic processes should not be excluded.

In large areas of the Steppe at the end of the Bronze Age, due to the general process of disintegration characteristic of the entire Zrubna culture area, accompanied by the breakdown into separate local groups, a number of post-Zrubna cultures emerged. In the North Azov region, there is a departure from the traditional funerary ritual at the final stage of the development of the Zrubna culture. This led to the loss of cultural identity and, in archaeological terms, to the disappearance of the culture itself. In the Azov region, with the disappearance of the burial mound rite, the Zrubna culture itself disappeared. The formation of new cultural entities on the genetic basis of the Zrubna culture marked the end of this culture in the North Azov region. These are the Boguslav/Bilozirsk culture (BBC) in the western part of the study area and the Otradne culture (OC) in the eastern part.

Thus, the overall cultural dynamics of the Late and Final Bronze Age in the North Azov region is as follows: late BCC (DDBC + DPBC) + PZC → BMZC → BBC and OC. The content of the initial phase of cultural genesis can be understood as the transformation of the local BCC culture into BMZC with the minor participation of migrants of the PZC. The processes of disintegration at a later stage resulted in the emergence of post-Zrubna cultural formations – BBC and OC.

Thus, the fund of finds-chronological indicators in combination with stratigraphic observations allowed to develop an internal chronology of the Zrubna culture of the North Azov region and to divide its development into three stages. The scheme of relative and absolute chronology is summarized in the table 23.

Summing up the above facts and taking into account the positive experience of predecessors, we can state the following. The lower limit of the existence of the Zrubna culture of the North Azov region is quite reliably limited to the upper dates of the existence of the BCC. The later phases of the DDBC are generally synchronous with the Middle European period BA2a, or FD III, or the early Middle Helladic (MH I), with absolute dates of about 2000–1800 cal. BC. The most recent BCC sites, mainly local variants of the DPBC, can be synchronized with the Petrovka culture (or the Petrovka stage of the Alakul culture), ¹⁴C dating (1940–1690 cal. BC).

The absolute chronology of the next horizon of close-in-time cultural formations (BBC and OC) properly cuts off the upper date of the existence of the Zrubna culture in the North Azov region (13th–early 12th BC). Due to the comparative-typological and natural methods, as well as the method of extrapolation using objects-chronological indicators (bronze daggers, grooved lock rings of the Sibirian-type, rings with spiral shields, antimony beads), the chronological framework of the Zrubna culture of the North Azov region is determined within 1700–1200 BC.

The fund of finds, together with stratigraphic observations, allowed us to develop an internal chronology of the culture we studied and divide its development into three phases:

- I (early) horizon – 1700–1600 cal. BC (level BA2/BB1 according to *Reinecke's* scheme or MD II according to *Hänsel's* scheme);
- II (developed) horizon – 1600–1400 cal. BC (level BB1/BB2 [C1]) according to *Reinecke's* scheme or MD III according to *Hänsel's* scheme);
- III (late) horizon – 1400–1200 cal. BC (BC2/BD level according to *Reinecke's* scheme or SD I according to *Hänsel's* scheme).

Summary translated by the author

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні джерела

- Андриенко/Литвиненко 1993 В. П. Андриенко/Р. А. Литвиненко: *Отчет о раскопках курганов у г. Угледар Донецкой области в 1993 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1993/140.
- Антоненко и др. 1982 Б. А. Антоненко/Н. Н. Бондарь/И. С. Пиоро/ Л. Г. Самойленко: *Отчет о работах хозяйственной археологической экспедиции КГУ в зонах строительства оросительных систем Ворошиловградской обл. в 1982 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1982/131.
- Антоненко/Пиоро/Самойленко 1984 Б. А. Антоненко/И. С. Пиоро/ Л. Г. Самойленко: *Отчет о работе хозяйственной археологической экспедиции КГУ в Ворошиловградской обл. в 1984 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1984/107.
- Антоненко/Пиоро/Самойленко 1988 Б. А. Антоненко/И. С. Пиоро/ Л. Г. Самойленко: *Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции КГУ в 1988 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1988/200.
- Басова 1928 Е. Н. Басова: *Символография доисторического гончарства. Знаки на глиняном сосуде из кургана близ Таганрога.* Архив РОМК.
- Беспалая 2007 Н. Е. Беспалая: *Отчет. Охранные археологические раскопки курганного могильника «Авилковский» в зоне строительства многостороннего автомобильного пункта пропуска «Матвеев-Курган» постоянной схеме на российско-украинской границе.* Архив Ростовского регионального отделения ВООПИиК.
- Болтрик и др. 1983 Ю. В. Болтрик/Е. Е. Фиалко/Н. В. Ковалев/ Д. О. Воронцов: *Отчет о работе Приазовской новостроечной экспедиции в 1983 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1983/3.
- Болтрик и др. 1984 Ю. В. Болтрик/Н. А. Гаврилюк/Е. Е. Фиалко/ С. Б. Буйских: *Отчет о работе Приазовской новостроечной экспедиции в 1984 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1984/17.
- Болтрик/Гаврилюк/Фиалко 1985 Ю. В. Болтрик/Н. А. Гаврилюк/ Е. Е. Фиалко: *Отчет о работе Приазовской археологической экспедиции в 1985 г.* – НА ІА НАН України. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1985/215.
- Болтрик/Левченко/Фиалко 1987 Ю. В. Болтрик/В. Н. Левченко/ Е. Е. Фиалко: *Отчет о работе Приазовской новостроечной экспедиции в 1987 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1987/17.
- Болтрик/Левченко/Фиалко 1988 Ю. В. Болтрик/В. Н. Левченко/ Е. Е. Фиалко: *Отчет о раскопках курганов в Мелитопольском р-не и разведках в Приазовском р-не Запорожской обл.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1988/22.
- Болтрик и др. 1990 Ю. В. Болтрик/В. Н. Левченко/Е. Е. Фиалко/ Ю. Г. Колосов: *Отчет о работе Приазовской экспедиции в 1990 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1990/11.
- Болтрик/Фиалко 1993 Ю. В. Болтрик/Е. Е. Фиалко: *Отчет о работе Приазовского отряда экспедиции «Сула» в 1993 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1993/149.
- Бочкарев 1994 В. С. Бочкарев: *Лобойковско-дербеденевский этап эпохи поздней бронзы на юге Восточной Европы (по данным металлических изделий). Международная конференция по проблемам хронологии культур энеолита – бронзового века Украины и юга Восточной Европы.* Днепропетровск 1994.
- Братченко и др. 1976 С. Н. Братченко/И. А. Писларий/Н. П. Зарайская/ А. Ф. Горелик/ О. Р. Дубовская/Ю. А. Шилов/Я. П. Гершкович/А. М. Смирнов/ Л. Ф. КонстантINESКУ/М. Л. Швецов/Ф. Р. Балонов/В. Г. Самойленко: *Отчет Второй Северскодонецкой экспедиции об археологических исследованиях в Донецкой и Ворошиловградской областях в 1976 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1976/106.

- Братченко и др. 1977 С. Н. Братченко/А. А. Кротова/М. Л. Швецов/ Я. П. Гершкович/ Л. Ф. Константинеску/А. М. Смирнов/В. Г. Самойленко/А. С. Шкарбан: *Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1977 г. (курганы у с. Кременевка и Волонтеровка у г. Жданова и у с. Н. Бараниковка Беловодского р-на Ворошиловградской обл.)*. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1977/12.
- Братченко и др. 1978 С. Н. Братченко/Я. П. Гершкович/ Л. Ф. Константинеску/В. Н. Левченко/ А. М. Смирнов/М. Л. Швецов/А. С. Шкарбан/ А. А. Кротова: *Отчет Донецкой экспедиции за 1978 г. Исследование курганов в Славяносербском р-не Ворошиловградской обл. (с. Смелое, Пришиб, Знаменка, Сокольники, Крипаки) и в Амвросиевском р-не Донецкой обл. (с. Петро-Павловка, Лисичье)*. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1978/1.
- Бровендер 2000 Ю. М. Бровендер: *Поселення зрубної спільності в середній течії Сіверського Дінця: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спец. 07. 00. 04 «Археологія»*. Київ 2000. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 12. Оп. 2. Спр. 810.
- Горбов/Усачук 1986 В. Н. Горбов/А. Н. Усачук: *Отчет о работе Новоазовской экспедиции в 1986 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1986/46.
- Горбов/Усачук 1988 В. Н. Горбов/А. Н. Усачук: *Отчет о полевых исследованиях Новоазовской археологической экспедиции в 1988 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1988/201.
- Горбов и др. 1991 В. Н. Горбов/В. Ф. Клименко/ А. Н. Усачук/В. К. Гриб: *Отчет о полевых исследованиях Новоазовской археологической экспедиции в 1991 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1991/41.
- Граков 1951 Б. Н. Граков: *Отчет Скифской степной экспедиции ИИМК об археологических раскопках и разведках в 1951 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1951/19.
- Даниленко/Гершкович/Гусар 1974 В. Н. Даниленко/Я. П. Гершкович/ В. В. Гусар: *Отчет о работе Донецкой постоянной экспедиции и разведках Приазовской экспедиции ИА АН УССР за 1974 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1974/15.
- Даниленко/Гершкович/Швецов 1975 В. Н. Даниленко/Я. П. Гершкович/ М. Л. Швецов: *Отчет об археологических исследованиях курганов Донецкой экспедицией ИА АН УССР в зоне строительства жилого массива «Текстильщик»*. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1975/.
- Дегерменджи и др. 1993 С. М. Дегерменджи/В. И. Кузин/В. А. Подобед/ Ю. В. Полидович/В. В. Цимиданов: *Отчет об археологических исследованиях на территории Донецкой области в 1993 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1993/32.
- Евдокимов/Симоненко/Загребельный 1975 Г. Л. Евдокимов/ О. И. Симоненко/О. М. Загребельный: *Отчет о раскопках курганов у с. Астахово Свердловского р-на Ворошиловградской обл. в 1975 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1975/50.
- Забавін/Небрат 2010 В. О. Забавін/С. Г. Небрат: *Звіт про розвідки археологічної експедиції МДУ в Володарському р-ні Донецької обл. у 2010 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 2010/94.
- Забавін/Небрат 2011 В. О. Забавін/С. Г. Небрат: *Звіт про розкопки археологічної експедиції МДУ в Новоазовському р-ні Донецької обл. у 2011 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 2011/66.
- Забавін/Небрат 2012 В. О. Забавін/С. Г. Небрат: *Звіт про розвідки археологічної експедиції МДУ на півдні Донецької обл. у 2012 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 2012/41.
- Забавін/Небрат/Гордієнко 2013 В. О. Забавін/С. Г. Небрат/ Р. О. Гордієнко: *Звіт про розкопки археологічної експедиції МГУ на території Лебединської сільради Новоазовського р-ну Донецької обл. у 2013 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 2013/42.

- Забавін/Небрат 2016 В. О. Забавін/С. Г. Небрат: *Звіт про розкопки кургану на території Ялтинської селищної ради Мангушського (Першотравневого) району Донецької області у 2016 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 2016/.
- Забавін/Небрат 2019 В. О. Забавін/С. Г. Небрат: *Звіт про розкопки кургану на території Ялтинської селищної ради Мангушського району Донецької області у 2019 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 2019/.
- Забавін/Небрат 2020 В. О. Забавін/С. Г. Небрат: *Звіт про розкопки кургану на території Ялтинської селищної ради Мангушського району Донецької області у 2020 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 2020/.
- Забавін/Небрат 2021 В. О. Забавін/С. Г. Небрат: *Звіт про розкопки курганів на території Комишуватської сільської ради Мангушської ОТГ Маріупольського району Донецької області у 2021 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 2021/.
- Клименко 1969 В. Ф. Клименко: *Исследования курганов близ г. Енакиево.* – НА ІА НАН України. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1969/3.
- Клименко 1970 В. Ф. Клименко: *Исследования курганов Ольховатской и Авилловской курганных групп близ г. Енакиево.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1970/52.
- Клименко 1971 В. Ф. Клименко: *Исследование курганов близ г. Енакиево.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1971/49.
- Клименко 1972 В. Ф. Клименко: *Археологические исследования в районе г. Енакиево.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1972/45.
- Клименко 1974 В. Ф. Клименко: *Археологические исследования в районе г. Енакиево.* Донецкая обл. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1974/57.
- Клименко 1976 В. Ф. Клименко: *Раскопки курганов у с. Орловское, Приморского р-на г. Жданова Донецкой обл.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1976/112.
- Клименко 1986 В. Ф. Клименко: *Раскопки курганов у г. Волноваха и с. Новоандреевка Волнованского р-на Донецкой обл. в 1986 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1986/41.
- Клименко 1987 В. Ф. Клименко: *Раскопки курганов у с. Новоандреевка и Ровнополь Волнованского р-на Донецкой обл.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1987/89.
- Клименко 1988 В. Ф. Клименко: *Раскопки курганов у с. Рыбинское Волнованского р-на Донецкой обл.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1988/41.
- Клименко 1989 В. Ф. Клименко: *Раскопки курганов у с. Малоигнатьевка и Валерьяновка Волнованского р-на Донецкой обл.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1989/114.
- Клименко 1990 В. Ф. Клименко: *Раскопки курганов у с. Егоровка, Новоандреевка, Ивановка, Лесное Волнованского р-на и п. Каменка Шахтерского р-на Донецкой обл. в 1990 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1990/162.
- Колесник и др. 1989 А. В. Колесник/В. А. Подобед/В. Н. Дедов/Р. А. Литвиненко: *Отчет о работах археологической экспедиции творческого объединения «Фонд» при Донецком отделении УФК в 1988–1989 гг.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1989/239.
- Косиков 1976 В. А. Косиков: *Отчет о работе отдельного отряда археологической экспедиции ДонГУ в 1976 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1976/152.

- Косіков/Кравець 1992
В. А. Косіков/Д. П. Кравець: *Звіт про розкопки курганів на терені Донеччини у 1992 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1992/161.
- Круц и др. 1986
С. И. Круц/Е. А. Шепель/С. П. Сегада/И. Д. Потехина/ П. М. Покас/Т. А. Назарова/Л. В. Литвинова/Т. А. Рудич: *Каталог палео-антропологических коллекций ИА АН УССР*: Науковий архів Інституту археології НАН України. Спр. 1986/118.
- Кубышев и др. 1979
И. А. Кубышев/В. В. Дорофеев/Т. Ю. Гошко/ И. Л. Марченко/В. В. Сердюков: *Отчет о раскопках ХАЭ ИА АН УССР в зоне строительства орошаемых участков Каховской оросительной системы в Херсонской обл. в 1979 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1979/32.
- Кубышев и др. 1980
И. А. Кубышев/В. В. Дорофеев/Ю. А. Шилов/ С. В. Полин/Н. П. Шевченко/Л. А. Черных/И. Л. Марченко/О. Б. Солтыс/В. В. Сердюков/С. А. Якунов: *Отчет о работах ХАЭ ИА АН УССР у с. Волчанск, Владимировка, Красное Акимовского района Запорожской и у с. Громовка, Сивашовка Новотроицкого р-на Херсонской обл. в 1980 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1980/15.
- Кубышев и др. 1982
И. А. Кубышев/В. В. Дорофеев/Ю. А. Шилов/ С. А. Куприй/С. В. Полин/А. В. Николова/А. Л. Нечитайло/Н. П. Шевченко/ Т. П. Шилова: *Отчет об исследованиях ХАЭ ИА АН УССР в 1982 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1982/4.
- Кубышев и др. 1984
И. А. Кубышев/В. В. Дорофеев/А. Л. Нечитайло/ А. В. Симоненко/Ю. А. Шилов/С. А. Куприй/Н. В. Ковалев/А. Ш. Амиранов/ С. Г. Боталов/Г. И. Лысенко/Ю. И. Толкачев/С. А. Ян: *Отчет о раскопках ХАЭ ИА АН УССР в зоне строительства Каховской оросительной системы в 1984 г. в Херсонской и Запорожской обл.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1984/11.
- Кубышев и др. 1986
И. А. Кубышев/Ю. В. Болтрик/А. В. Симоненко/Е. Е. Фиалко/С. А. Куприй/Н. В. Ковалев/Г. И. Лысенко: *Отчет о работах ХАЭ ИА АН УССР в зоне строительства Каховской оросительной системы в Херсонской, Запорожской обл. УССР в 1986 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1986/13.
- Кубышев и др. 1987
И. А. Кубышев/Н. В. Ковалев/С. А. Куприй/ А. В. Симоненко/С. В. Полин/Ю. А. Шилов: *Отчет о работах ХАЭ ИА АН УССР в Херсонской и Запорожской обл. УССР в 1987 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1987/19.
- Кульбака 1985
В. К. Кульбака: *Отчет об исследовании курганов у с. Калиновка Новоазовского р-на Донецкой обл. в 1985 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1985/103.
- Кульбака 1986
В. К. Кульбака: *Отчет об исследовании курганов у с. Коминтерново Новоазовского р-на Донецкой обл. в 1986 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1986/39.
- Кульбака 1987
В. К. Кульбака: *Отчет об исследованиях на юге Донецкой области в 1987 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1987/197.
- Кульбака 1988
В. К. Кульбака: *Отчет об исследованиях курганов в зонах строительства оросительных систем на землях совхоза "Берестовой" у с. Берестовое и с. Кондратьевка Константиновского р-на и совхоза "Грузской" г. Макеевка Донецкой обл. в 1988 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1988/105.
- Кульбака/Гнатко 1989
В. К. Кульбака/И. И. Гнатко: *Отчет об исследованиях курганов в зонах новостроек: у с. Калиновка Новоазовского р-на, у с. Раздольное Старобешевского р-на, у с. Камышевское Першотравневого р-на, у с. Кондратьевка Константиновского р-на и г. Мариуполя Донецкой обл. в 1989 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1989/87.

- Кульбака/Гнатко 1990
В. К. Кульбака/И. И. Гнатко: *Отчет об исследованиях курганов у с. Коминтерново Новоазовского р-на, с. Октябрьское Добропольского р-на, с. Красногоровка и с. Сокол Ясиноватского р-на и г. Мариуполь Донецкой обл. в 1990 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1990/147.
- Кульбака/Гнатко/Никитин 1991
В. К. Кульбака/И. И. Гнатко/В. И. Никитин: *Отчет об исследовании курганов в зонах новостроек у с. Приволье Луганской обл., у с. Орловское и Приморское Новоазовского р-а Донецкой обл., у с. Андреевка Скадовского р-на Херсонской обл. и с. Щербаки Вознесенского р-на Николаевской обл. в 1991 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1991/113.
- Кульбака 1993
В. К. Кульбака: *Отчет об исследовании кургана в западной части г. Мариуполя Донецкой обл. в 1993 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1993/148.
- Кульбака 1998
В. К. Кульбака: *Звіт про дослідження курганів та ґрунтового могильника на території м. Маріуполя в 1998 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1998/26.
- Кучугура 2001
Л. И. Кучугура: *Научная справка на тему: История археологической коллекции Мариупольского краеведческого музея. Собиратели. Исследователи (с дополнениями 2006 и 2013 г.).* Науковий архів МКМ. Спр. И-15/2001.
- Литвиненко 1994
Р. А. Литвиненко: *Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спец. 07. 00. 04 «Археологія».* Київ 1994. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 12. Оп. 2. Спр. 750.
- Литвиненко 2009
Р. О. Литвиненко: *Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток): Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: спец. 07. 00. 04 «Археологія».* Київ 2009. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 12. Оп. 2.
- Макаренко 1930
М. О. Макаренко: *Короткий звіт за археологічні дослідження на території Сталінської округи в 1930 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд ВУАК. Спр. 327/19.
- Макаренко 1931
М. О. Макаренко: *Звіт про роботу археологічної експедиції по дослідженню на території Азовстали і біля Маріуполя на пролязі осені 1931 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд ВУАК. Спр. 539.
- Махортых 2008
С. В. Махортых: *Культура и история киммерийцев Северного Причерноморья: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: спец. 07. 00. 04 «Археологія».* Київ 2008. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 12. Оп. 2.
- Михлин 1971
Б. Ю. Михлин: *Отчет о работе Азовской археологической экспедиции Донецкого областного Общества охраны памятников истории и культуры и Ждановского краеведческого музея в 1971 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1971/77.
- Моруженко 1973
А. А. Моруженко: *Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого государственного университета о разведках и раскопках в 1973 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1973/33.
- Моруженко и др. 1979
А. А. Моруженко/В. А. Посредников/Н. П. Зарайская/А. И. Привалов: *Раскопки курганов в зонах новостроек Донецкой обл., проведенные экспедицией Донецкого университета в 1979 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1979/89.
- Моруженко и др. 1980
А. А. Моруженко/В. А. Посредников /А. И. Привалов/Н. П. Зарайская: *Отчет об археологических раскопках курганов в зоне строительства мелиоративных систем на территории Володарского и Тельмановского р-нов Донецкой обл. в 1980 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1980/98а.
- Моруженко и др. 1981
А. А. Моруженко/В. А. Посредников /А. И. Привалов/Н. П. Зарайская: *Археологические работы ДонГУ в Донбассе в 1981 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1981/132.

- Моруженко и др. 1982 А. А. Моруженко/В. А. Посредников/А. И. Привалов/Н. П. Зарайская: *Археологические работы в зонах строительства мелиоративных систем в Донецкой обл. в 1982 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1982/143.
- Моруженко и др. 1983 А. А. Моруженко/Н. П. Зарайская/С. Н. Санжаров/ В. А. Посредников/ В. А. Косиков: *Отчет об археологических раскопках курганов в зоне строительства мелиоративных систем на территории Амвросиевского, Марьинского, Першотравневого и Славянского р-нов Донецкой обл. в 1983 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1983/50.
- Моруженко/Санжаров/Посредников 1984 А. А. Моруженко/С. Н. Санжаров/В. А. Посредников: *Отчет об археологических исследованиях в Донецкой обл. в 1984 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1984/84.
- Моруженко и др. 1988 А. А. Моруженко/Д. П. Кравец/В. А. Посредников/ Т. А. Шаповалов/ А. В. Евлевский/Р. А. Литвиненко: *Археологические исследования курганов в Донецкой обл.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1988/63.
- Моруженко и др. 1989 А. А. Моруженко/Н. П. Зарайская/Д. П. Кравец/ Р. А. Литвиненко/ А. В. Евлевский/Д. Г. Шепко: *Отчет об археологических исследованиях курганов в Донецкой обл. в 1989 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1989/52.
- Отрощенко 1981 В. В. Отрощенко: *Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников):* Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спец. 07. 00. 04 «Археологія». Київ 1981. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 12. Оп. 1. Спр. 598.
- Отрощенко 2002 В. В. Отрощенко: *Історія племен зрубної спільності: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: спец. 07. 00. 04 «Археологія».* Київ 2002. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 12. Оп. 2.
- Панковський 2012 В. Б. Панковський: *Кістяна і рогова індустрія доби пізньої бронзи в Північному Причорномор'ї: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спец. 07. 00. 04 «Археологія».* Київ 2012. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 12. Оп. 2.
- Панченко 1980 Т. Е. Панченко: *Отчет об археологических раскопках Таганрогского краеведческого музея к. 1 у с. Дарьевка и Ново-Золотовского городища в 1980 г.* Архив ИА РАН, Р-1 8386; Р-1 8386а.
- Папанова 2011 В. А. Папанова: *Археологическая разведка побережья Азовского моря (с. Дмитровка Бердянского района Запорожской области) и научно-спасательные археологические раскопки.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 2011/17.
- Петри 1888 Э. Ю. Петри: *Краткое описание раскопок, произведенных профессором Императорского СПб университета Э. Ю. Петри близ станции Юзово Донецкой ж. д. в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии в августе месяце 1888 г.* Архив ИИМК РАН. Д. ИАК. 1888/ 34.
- Пиневиц 1927 П. М. Пиневиц: *Отчет об археологических раскопках в Мариупольской округе, произведенных в 1927 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд ВУАК. Спр. 116/39.
- Пиневиц 1928 П. М. Пиневиц: *Археологические обследования на Мариупольщине и археологические раскопки 1928 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд ВУАК. Спр. 202/26.
- Полидович/Цимиданов/Кузин 1992 Ю. Б. Полидович/В. В. Цимиданов/ В. И. Кузин: *Отчет об археологических раскопках новостроечной экспедиции отдела ОПА ДОКМ в 1992 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1992/84.
- Посредников и др. 1991 В. А. Посредников/Д. П. Кравец/А. В. Евлевский/Р. А. Литвиненко/Н. П. Зарайская/В. А. Косиков: *Отчет о работах новостроечной экспедиции Донецкого университета в 1991 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1991/133.

- Посредников и др. 1993 В. А. Посредников/Д. П. Кравец/А. В. Евглевский/ В. А. Косиков: *Отчет о раскопках курганных групп у с. Великое Орехово и Нижняя Крынка Шахтерского р-на Донецкой обл. в 1993 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1993/.
- Привалов/Андриенко/Моруженко 1978 А. И. Привалов/В. П. Андриенко/ А. А. Моруженко: *Отчет новостроечной экспедиции Донецкого госуниверситета за 1978 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1978/73.
- Привалова/Привалов 1975 О. Я. Привалова/А. И. Привалов: *Исследования памятников археологии.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1975/38.
- Привалова/Зарайская/Привалов 1976 О. Я. Привалова/Н. П. Зарайская/ А. И. Привалов: *Отчет о научно-исследовательской работе по археологии за 1976 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1976/92.
- Привалова/Привалов/Санжаров 1979 О. Я. Привалова/А. И. Привалов/ С. Н. Санжаров: *Отчет о научно-исследовательской работе по археологии за 1979 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1979/85.
- Привалова/Привалов 1980 О. Я. Привалова/А. И. Привалов: *Отчет о раскопках курганов из группы «Баба» у с. Николаевка Волновахского р-на Донецкой обл. в 1980 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1980/103.
- Пробийголова 2017 О. С. Пробийголова: *Населення нижньої течії Сіверського Донця та Донецького кряжу у заключний період доби пізньої бронзи: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спец. 07. 00. 04 «Археологія».* Київ 2017. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 12. Оп. 2.
- Пузаков 1956 Е. В. Пузаков: *Отчет об археологических исследованиях Харьковского государственного исторического музея в бассейне р. Северского Донца в 1956 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1956/25.
- Рязанов 1986 С. В. Рязанов: *Отчет о работе археологического отряда Таганрогского музея-заповедника в 1986 г.* Фонды Таганрогского государственного литературного и историко-архитектурного музея-заповедника.
- Самар/Саенко/Андреев 1992 В. А. Самар/В. Н. Саенко/В. Н. Андреев: *Отчет об археологических исследованиях Восточного отряда АЭ Запорожского краеведческого музея в 1992 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1992/80.
- Самар/Андреев/Шкаликова 1993 В. А. Самар/В. Н. Саенко/Е. В. Шкаликова: *Отчет об археологических исследованиях Восточного отряда АЭ Запорожского краеведческого музея в 1993 г.* Самар В. А., Антонов Фонд 64. Спр. 1993/114.
- Самар/Антонов 1994 В. А. Самар/А. Л. Антонов: *Отчет об археологических исследованиях Восточного отряда АЭ Запорожского краеведческого музея в 1994 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1994/104.
- Самар/Антонов 1995 В. А. Самар/А. Л. Антонов: *Отчет об археологических исследованиях Восточной археологической экспедиции Запорожской областной инспекции по охране памятников истории и культуры в 1995 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1995/97.
- Самар/Антонов 1996 В. А. Самар/А. Л. Антонов: *Отчет об археологических исследованиях Восточной АЭ ЗОИОПИК в 1996 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1996/89.
- Чередниченко 1977 Н. Н. Чередниченко: *О социальной структуре срубного общества. Доклад на отделе археологии меди-бронзы ИА АН УССР, 20 июля 1977а г.*
- Шаповалов и др. 1986 Т. А. Шаповалов/С. Н. Санжаров/В. А. Косиков/В. А. Подобед/А. В. Евглевский/Р. А. Литвиненко: *Отчет об археологических исследованиях курганов в Донецкой обл. в 1986 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1986/45.
- Шаповалов и др. 1987 Т. А. Шаповалов/Д. П. Кравец/А. И. Привалов/ В. А. Посредников/В. К. Кузьбака/В. А. Косиков/А. В. Евглевский/В. А. Подобед: *Отчет об археологическом исследовании курганов в Донецкой обл. в 1987 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1987/130.

- Шапошнікова 1965 О. Г. Шапошнікова: *Звіт про роботу Кальміуського загону Призовської експедиції ІА УРСР і 1964–65 рр.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1964–65/11-6 4751.
- Швецов 1981 М. Л. Швецов: *Отчет об археологических исследованиях в Донецкой обл. в 1981 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1981/108.
- Шепель 1984 Е. А. Шепель: *Отчет об исследовании палео-антропологических материалов из раскопок ДонГУ 1983–84 гг.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1983–84/197.
- Шрамко 1961 Б. А. Шрамко: *Отчет о работе скифской археологической экспедиции Харьковского государственного университета в 1961 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64. Спр. 1961/24.

Література

- Авдусин 1985 Д. А. Авдусин: *Полевая археология СССР.* Москва 1980.
- Андриенко 1979 В. П. Андриенко: О семантике орнамента сосуда из Владимировки. *Проблемы эпохи бронзы Юга Восточной Европы.* Донецк 1979, 70.
- Андриенко/Литвиненко 1997 В. П. Андриенко/Р. А. Литвиненко: Раскопки кургана близ г. Угледар. *АДУ 1993 року.* Київ 1997, 6–7.
- Агапов и др. 1983 С. А. Агапов/И. Б. Васильев/О. В. Кузьмина/А. П. Семенова: Срубная культура лесостепного Поволжья (итоги работ Средневожской археологической экспедиции). *Культуры бронзового века Восточной Европы.* Куйбышев 1983, 6–58.
- Андросов 1986 А. В. Андросов: Курганы эпохи бронзы у с. Новый Мир. *Проблемы археологии Поднепровья.* Днепропетровск 1986, 67–78.
- Андросов и др. 1977 Б. А. Андросов/С. А. Васильченко/И. С. Пиоро/Л. Г. Самойленко: О результатах работы Ивановской археологической экспедиции. *Некоторые вопросы археологии Украины.* Киев 1977, 31–35.
- Антоненко и др. 1977 Б. А. Антоненко/С. А. Васильченко/И. С. Пиоро/Л. Г. Самойленко: О результатах работы Ивановской археологической экспедиции. *Некоторые вопросы археологии Украины.* Киев 1977, 31–35.
- Антонов/Отрощенко 2004 А. Л. Антонов/В. В. Отрощенко: Особливості ритуального посуду зрубної спільноти. *Археологія 1, 2004, 18–29.*
- Балагури 2001 Э. А. Балагури: *Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы.* Ужгород 2001.
- Березанская 1960 С. С. Березанская: Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине. *СА 4, 1960, 26–42.*
- Березанская 1982 С. С. Березанская: *Северная Украина в эпоху бронзы.* Киев 1982.
- Березанская 1987 С. С. Березанская: Абашевская культура на территории Украины (миграции или контакты). *Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины.* Киев 1987, 26–37.
- Березанская 1990 С. С. Березанская: *Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце.* – Киев 1990.
- Березанская/Гершкович 1983 С. С. Березанская/Я. П. Гершкович: Андроновские элементы в срубной культуре на Украине. *Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья.* Челябинск 1983, 100–110.
- Березанська/Клочко 2011 С. С. Березанська/В. І. Клочко: Гордіївський могильник. В: В. І. Клочко (ред.): *Гордіївський могильник.* Вінниця 2011, 7–113.
- Березанська/Косарева 1982 С. С. Березанська/А. А. Косарева: Валиковий орнамент на кераміці зрубної культури. *Археологія 39, 1982, 3–14.*
- Березанская/Чередниченко 1985 С. С. Березанская/Н. Н. Чередниченко: Срубная культура. *Археология Украинской ССР 1.* Киев 1985, 462–473.

- Берестнев 1990 С. И. Берестнев: Новые погребения эпохи бронзы с производственным инвентарем в лесостепи Левобережья Украины. *Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини*. Полтава 1990, 110–112.
- Берестнев 1994 С. И. Берестнев: О погребальном обряде населения срубной общности Восточноукраинской лесостепи. *Древности*. Харьков 1994, 15–28.
- Берестнев 2001 С. И. Берестнев: *Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.)*. Харьков 2001.
- Беседин/Сафонов 1996 В. И. Беседин/И. Е. Сафонов: Числа в орнаментации керамики срубной культуры. *РА 2*, 1996, 22–23.
- Беспалый и др. 1979 Е. И. Беспалый/П. А. Ларенок/О. С. Ларенок/В. Г. Лушин/В. А. Числова: Работы Самбекской экспедиции. *АО 1978 года*. Москва 1979, 115.
- Беспалый/Лукьяшко 2008 Е. И. Беспалый/С. И. Лукьяшко: *Древнее население междуречья Дона и Кавказья. Курганный могильник у с. Высочино*. Ростов-на-Дону 2008.
- Бидзиля/Яковенко 1974 В. И. Бидзиля/Э. В. Яковенко: Киммерийские погребения Высокой Могилы. *СА 1*, 1974, 148–159.
- Бидзиля и др. 1977 В. И. Бидзиля/Ю. В. Болтрик/Б. Н. Мозолевский/И. П. Савовский: Курганный могильник в уроч. Носаки. В: *Курганные могильники Рязные Могилы и Носаки*. Киев 1977, 61–157.
- Блажевич та ін. 2007 Н. В. Блажевич/Н. Б. Бурдо/І. С. Вітрик/А. О. Денисова/І. В. Карашевич/Є. Г. Карнаух/В. М. Корпусова/Л. В. Павленко/Н. О. Сон: *Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України*. Каталог. Київ 2007.
- Бобринский 1901 А. А. Бобринский: *Курганы и случайные находки близ местечка Смела*. СПб 1901.
- Бобринский 1986 А. А. Бобринский: О методике изучения форм глиняной посуды из археологических раскопок. *Культуры Восточной Европы I тысячелетия*. Куйбышев 1986, 137–157.
- Бобринский 1988 А. А. Бобринский: Функциональные части в составе емкостей глиняной посуды. *Проблемы изучения археологической керамики*. Куйбышев 1988, 5–21.
- Бойс 1987 М. Бойс: *Зороастрийцы. Верования и обычаи*. Москва 1987.
- Борисов/Демкин 2004 А. В. Борисов/В. А. Демкин: Реконструкция содержимого глиняных сосудов из курганных погребений срубной культуры. *Проблемы археологии Нижнего Поволжья*. Волгоград 2004, 356–358.
- Борисов/Демкин/Бобров 2005 А. В. Борисов/В. А. Демкин/А. А. Бобров: Реконструкция пищи в керамических сосудах из курганных погребений. *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України*. Луганськ 2005, 99–101.
- Борисяк 1878 Н. Д. Борисяк: Несколько слов о новейших археологических находках в Харьковской и Екатеринославской губерниях. *Труды III Археологического съезда II*. Киев 1878, 205–211.
- Бочкарев 2012 В. С. Бочкарев: К вопросу об использовании металлических серпов и серповидных орудий в степных (скотоводческих) культурах эпохи поздней бронзы Восточной Европы. *Российский археологический ежегодник 2*, 2012, 194–214.
- Бочкарев/Лесков 1978 В. С. Бочкарев/А. М. Лесков: О хронологическом соотношении памятников эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья с Подоньем, Поволжьем и Северным Кавказом. *Древние культуры Поволжья и Приуралья 221*. Куйбышев 1978, 23–26.
- Бочкарев/Рысин 2006 В. С. Бочкарев/М. Б. Рысин: Пространственный анализ памятников археологии Нижнего Поволжья (по материалам погребений энеолита – раннего железа). *Археология Восточно-Европейской степи 4*. Саратов 2006, 58–69.
- Бранденбург 1889 Н. Е. Бранденбург: Об аборигенах Киевского края. *Труды XI Археологического съезда I*. Москва 1899, 155–169.

- Братченко 1971 С. Н. Братченко: Пам'ятки багатоваликової кераміки. *Археологія Української РСР: В 3 т.* Т. 1. Київ 1971, 334–344.
- Братченко 1976 С. Н. Братченко: *Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы.* Киев 1976.
- Братченко 1977 С. Н. Братченко: *К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики). Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье.* Киев 1977.
- Братченко 1985 С. Н. Братченко: Некоторые итоги и проблемы исследования курганов. *Археологические исследования в зонах мелиорации. Итоги и перспективы их интенсификации.* Ленинград 1985, 74–75.
- Братченко 1997 С. Н. Братченко: Курганы у сел Песчаное и Раздольное в Приазовье. *ДАС* 7, 1997, 116–129.
- Братченко и др. 1976 С. Н. Братченко/И. А. Писларий/Э. С. Шарафутдинова/В. И. Неприна: Исследования Северско-Донецкой экспедиции. *АО 1975 года.* Москва 1976, 309–310.
- Братченко и др. 1977 С. Н. Братченко/И. А. Писларий/Я. П. Гершкович/А. Ф. Горелик: Исследования в Северо-Восточном Приазовье. *АО 1976 года.* Москва 1977, 272–273.
- Братченко и др. 1979 С. Н. Братченко/Я. П. Гершкович/Л. Ф. Константинеску/А. А. Кротова: Раскопки курганов в Северо-Восточном Приазовье. *АО 1978 года.* Москва 1979, 308–309.
- Братченко/Шарафутдинова 2000 С. Н. Братченко/Э. С. Шарафутдинова: *Ливенцовский могильник I. Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1998 году* 16. Азов 2000, 160–215.
- Бровендер 2000а Ю. М. Бровендер: Степановский тип памятников бережновско-маевской срубной культуры. Проблемы археологии Поднепровья. *Дніпропетровськ* 2000, 123–134.
- Бровендер 2000б Ю. М. Бровендер: Капитаново-1. Поселение покровской срубной культуры в Северскодонецком Левобережье. *ССПК VIII. Запоріжжя* 2000, 170–186.
- Бровендер 2005 Ю. М. Бровендер: Картамышский производственный комплекс Донецкого горно-металлургического центра эпохи поздней бронзы (некоторые итоги исследований). *Проблеми гірничої археології. Алчевськ* 2005, 11–30.
- Бровендер 2007 Ю. М. Бровендер: Находки деталей конской упряжи в контексте Донецкого горно-металлургического центра эпохи поздней бронзы. *МДАСУ* 7: Від неоліту до киммерійців. *Луганськ* 2007, 224–234.
- Бровендер 2012а Ю. М. Бровендер: *Степановское поселение срубной общности на Донецком кряже.* Алчевск 2012.
- Бровендер 2012б Ю. М. Бровендер: Итоги исследований комплекса горно-металлургических памятников на Картамышском медном рудопоявлении Донбасса. *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України.* Луганськ 2012, 551–556.
- Бровендер 2013 Ю. М. Бровендер: Степанівський мікрорайон пам'яток доби бронзи на Донецькому кряжі. *Донецький археологічний збірник* 17, 2013, 35–55.
- Бровендер 2016 Ю. М. Бровендер: *Донецький гірничо-металургійний центр епохи бронзи.* Автореферат. дис. ... докт. іст. наук. Київ 2016.
- Бровендер/Отрощенко 1996 Ю. М. Бровендер/В. В. Отрощенко: Карпато-микенский орнаментальный стиль в материалах поселения Капитаново-1. *Донско-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи* 2. Воронеж 1996, 53–55.
- Бровендер/Отрощенко/Пряхін 2010 Ю. М. Бровендер/В. В. Отрощенко/А. Д. Пряхін: Картамышский комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в Центральному Донбасі. *Археологія* 2, 2010, 87–101.
- Бруяко/Карпов 1992 И. В. Бруяко/В. А. Карпов: Древняя география и колебания уровня моря (на примере северо-западной части Черноморского бассейна в античную эпоху). *ВДИ* 2, 1992, 87–97.
- Бунятян/Левченко 1991 Е. П. Бунятян/В. Н. Левченко: Раскопки курганов эпохи бронзы у г. Мелитополя. *АДУ 1990 року.* Київ 1991, 10–11.

- Бунятян/Отрощенко 1995 Е. П. Бунятян/В. В. Отрощенко: Формы собственности на скот и способы их изучения по археологическим данным. Хозяйство древнего населения Украины. *Ремесла и промыслы древнего населения Украины*. Київ 1995, 93–131.
- Буров 1997 Г. М. Буров: Система знаков на керамике срубной историко-культурной общности: опыт интерпретации. *ДСПК VI. Запорожье 1997*, 48–64.
- Васильев/Кузьмина/Семенова 1985 И. Б. Васильев/О. В. Кузьмина/А. П. Семенова: Периодизация памятников срубной культуры лесостепного Поволжья. *Срубная культурно-историческая общность*. Куйбышев 1985, 60–94.
- Вангородская/Бычков 1987 О. Г. Вангородская/Н. В. Бычков: О связях культуры многоваликовой керамики по материалам украшений. *Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины*. Киев 1987, 38–48.
- Вязьмітіна та ін. 1960 М. І. Вязьмітіна/В. І. Іллінська/Є. Ф. Покровська: Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень». *АП УРСР VIII*. Київ 1960, 22–135.
- Гаврилюк/Гершкович 1982 Н. А. Гаврилюк/Я. П. Гершкович: О погребениях финального этапа бронзового и раннего железного веков в бассейне р. Кальмиус в Северном Приазовье. *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. Киев 1982, 67–71.
- Галкин 1975 Л. Л. Галкин: Одно из древнейших практических приспособлений скотоводов. *СА 3*, 1975, 186–192.
- Галкин 1977 Л. Л. Галкин: Сосуд срубной культуры с сюжетным рисунком из Саратовского Заволжья. *СА 3*, 1977, 189–196.
- Генинг/Борзунов 1975 В. Ф. Генинг/В. А. Борзунов: Методика статистической характеристики и сравнительного анализа погребального обряда. *Вопросы археологии Урала* 13. Свердловск 1975, 42–72.
- Генинг/Зданович/Генинг 1992 В. Ф. Генинг/Г. Б. Зданович/В. В. Генинг: *Синташта: Археологические памятники арийских племен урало-казахстанских степей*. Челябинск 1992.
- Герасименко 1997 Н. П. Герасименко: Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников). *АА 6*, 1997, 3–64.
- Гершкович 1982а Я. П. Гершкович: Про кам'яні поховальні споруди зрубної культури Північно-Східного Приазов'я. *Археологія* 41, 1982, 15–21.
- Гершкович 1982б Я. П. Гершкович: Культурно-хронологические группы погребений эпохи средней – поздней бронзы кургана у с. Пришиб. *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. Киев 1982, 71–80.
- Гершкович 1987 Я. П. Гершкович: О восточной границе сабастиновской культуры. *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе*. Донецк 1987, 62–64.
- Гершкович 1996 Я. П. Гершкович: Курганы в междуречье р. Лозовой и р. Ольховой на Донском Кряже. *Древние культуры Восточной Украины*. Луганск 1996, 133–167.
- Гершкович 1997 Я. П. Гершкович: Происхождение и эволюция сабастиновского керамического комплекса. *АА 6*, 1997, 125–144.
- Гершкович 1998 Я. П. Гершкович: Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье – Северо-восточное Приазовье – Подонцовье). *АА 7*, 1998, 61–92.
- Гершкович 2011 Я. П. Гершкович: Пам'яті Станіслава Никифоровича Братченка. *Археологія* 3, 2011, 145–146.
- Гершкович/Евдокимов 1982 Я. П. Гершкович/Г. Л. Евдокимов: Об одной категории костяных изделий срубной культуры. *СА 4*, 1982, 228–231.
- Гершкович/Якубенко 2001 Я. П. Гершкович/О. О. Якубенко: Календарний фриз на посудині бронзової доби з Аксютинських курганів. *Музейні читання*. Київ 2001, 72–80.
- Гершкович/Шепель 1987 Я. П. Гершкович/Е. А. Шепель: Макеевский курганный могильник эпохи бронзы. *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев 1987, 58–74.

- Гладких и др. 1975 М. И. Гладких/И. А. Писларий/А. А. Кротова/Л. С. Гераськова: Исследования на Ворошиловградщине. *АО 1974 года*. Москва 1975, 267–268.
- Гольмстен 1929 В. В. Гольмстен: Археологические памятники Самарской губернии. *Труды секции археологии IV*, 1929, 125–137.
- Горбенко 1997 М. О. Горбенко: Дослідження неординарного зрубного поховання біля с. Безіменне. *V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених*. Київ 1997, 86–87.
- Горбов 1989 В. Н. Горбов: О применении камня в домостроительстве срубной культуры Северо-Восточного Приазовья. *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе*. Донецк 1989, 120–123.
- Горбов 1990 В. Н. Горбов: Новый тип памятников позднего бронзового века в Северо-Западном Приазовье. *Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца*. Луганск 1990, 59–61.
- Горбов 1991 В. Н. Горбов: Некоторые итоги исследования срубных памятников в Северо-Восточном Приазовье. *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V в. н. э.)*. Киев 1991, 121–122.
- Горбов 1993а В. Н. Горбов: Бронзовый нож листовидной формы с выделенным перекрестьем, плоским черешком, ребром в средней части клинка. Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *АА 1*, 1993, 39.
- Горбов 1993б В. Н. Горбов: Поселенческие комплексы Приазовья в системе синхронизации западного и восточного кругов культур валиковой керамики. *Новые открытия и методологические основы археологической хронологии*. СПб, 1993, 90–93.
- Горбов 1994 В. Н. Горбов: О верхней границе существования срубной культуры в Приазовье. *Срубная культурно-историческая общность*. Саратов 1994, 70–74.
- Горбов 1995 В. Н. Горбов: К проблеме культурной атрибуции поселения на Белозерском лимане. *Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита – бронзы Средней и Восточной Европы II*. СПб. 1995, 52–72.
- Горбов 1996а В. Н. Горбов: Раннесрубные поселенческие комплексы Северо-Восточного Приазовья. *Дано-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи*. Воронеж 1996, 66–69.
- Горбов 1996б В. Н. Горбов: Финал бронзового века Северо-Восточного Приазовья и некоторые проблемы региональных различий. *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век) 2*. Донецк 1996, 13–21.
- Горбов 1997 В. Н. Горбов: Две традиции применения камня в домостроительстве позднего бронзового века. *АА 6*, 1997, 145–162.
- Горбов 2000 В. Н. Горбов: Особенности домостроительства и планиграфии поселений в условиях степной зоны. *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий*. Донецк 2000, 55–60.
- Горбов 2001 В. Н. Горбов: О наименовании частей сосудов позднего бронзового века. *Эпоха бронзы Дано-Донецкого региона*. Киев–Воронеж 2001, 29–32.
- Горбов/Кабанова 2011 В. Н. Горбов/Е. В. Кабанова: Камышеватая-XIV – поселение позднего бронзового века в Северо-Восточном Приазовье. *Аркасівські читання*. Миколаїв 2011, 49–52.
- Горбов/Усачук 1987 В. Н. Горбов/А. Н. Усачук: Охранные исследования в Приазовье. *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе*. Донецк 1987, 64–67.
- Горбов/Усачук 1993 В. Н. Горбов/А. Н. Усачук: Дружковский могильник и некоторые вопросы мировоззрения срубных племен. *АА 2*, 1993, 115–131.
- Горбов/Усачук 2000 В. Н. Горбов/А. Н. Усачук: Специализированный комплекс кожевенной обработки на поселении Безыменное II. *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий*. Донецк 2000, 97–100.

- Горбов/Усачук 2001а В. Н. Горбов/А. Н. Усачук: О контакте архаической срубной и позднемноговаликовой культур на Приазовской возвышенности. *Бронзовый век Восточной Европы*. Самара 2001, 213–220.
- Горбов/Усачук 2001б В. Н. Горбов/А. Н. Усачук: Раннесрубно-многоваликовский горизонт на поселении Раздольное в Приазовье. *АА* 10, 2001, 155–196.
- Горбов/Усачук 2011 В. Н. Горбов/А. Н. Усачук: Курган бронзового века в Северо-Восточном Приазовье. *АА* 25, 2011, 46–70.
- Горбунов 1976 В. С. Горбунов: Украшения племен уральской абашевской культуры. *Проблемы археологии Поволжья и Приуралья*. Куйбышев 1976, 53–54.
- Горбунов 1989 В. С. Горбунов: *Поселенческие памятники бронзового века в лесостепном Приуралья*. Куйбышев 1989.
- Горбунов 2001 В. С. Горбунов: К вопросу об уровне развития металлургии и металлообработки у племен срубной культурно-исторической общности. *XV Уральское археологическое совещание*. Оренбург 2001, 71–72.
- Горбунов 2006 В. С. Горбунов: *Срубная общность Восточной Европы*. Уфа 2006.
- Городцов 1905 В. А. Городцов: Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. *Труды XII Археологического съезда* I. Москва 1905, 174–225.
- Городцов 1907 В. А. Городцов: Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. *Труды XIII Археологического съезда* I. Москва 1907, 211–285.
- Городцов 1916 В. А. Городцов: *Культуры бронзовой эпохи в Средней России*. – Москва 1916.
- Городцов 1927 В. А. Городцов: Бронзовый век на территории СССР. *Большая советская энциклопедия* 7. Москва 1927, 610–626.
- Городцов 1927 В. А. Городцов: К вопросу о киммерийской культуре. *Труды секции археологии. Институт археологии и искусствоведения* II. – Москва 1928, 46–60.
- Гошко 2013 Т. Ю. Гошко: Ніж із Володимирівки. *Археологія* 2, 2013, 119–123.
- Граков 1977 Б. Н. Граков: *Ранний железный век (Культуры Западной и Юго-Восточной Европы)*. Москва 1977.
- Грищук 2013 О. М. Грищук: Астрагали як елемент поховального обряду населення Дніпро-Донської бабинської культури. *ДАЗ* 17, 2013, 24–34.
- Грязнов 1953 М. П. Грязнов: Землянки бронзового века близ хут. Ляпичева на Дону (из работ в зоне строительства Волго-Донского канала). *КСИИМК* L, 1953, 137–148.
- Дегерменджи 2004 С. М. Дегерменджи: Курганы Донеччины: загальний стан, проблеми обліку та охорони. *АА* 14, 2004, 3–12.
- Демкин/Лукашев/Ковалевская 1992 В. А. Демкин/А. В. Лукашев/И. С. Ковалевская: Некоторые аспекты палеопочвенного изучения памятников археологии. *РА* 4, 1992, 43–49.
- Демкин/Демкина/Удальцов 2014 В. А. Демкин/Т. С. Демкина/С. Н. Удальцов: Реконструкция погребальной пищи в глиняных сосудах из курганных захоронений с использованием фосфатного и микробиологических методов. *Вестник археологии, антропологии и этнографии* 2 (25), 2014, 148–159.
- Денисова/Кравец 1993 А. А. Денисова/Д. П. Кравец: Раскопки двух катакомбных курганов на Крынке. *ДАС* 3, 1993, 52–61.
- Дергачев/Бочкарев 2002 В. А. Дергачев/В. С. Бочкарев: *Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы*. Кишинев 2002.
- Дремов 1997 И. И. Дремов: Материалы из курганов у с. Березовка Энгельсовского района и некоторые вопросы социокультурных реконструкций эпохи поздней бронзы. *Археологическое наследие Саратовского края. Охрана и исследования в 1996 г.* Саратов 1997, 147–164.
- Дубовская 1997 О. Р. Дубовская: Об этнокультурной атрибуции «новочеркасских» погребений Северного Причерноморья. *АА* 6, 1997, 181–218.

- Дудин 2009 А. А. Дудин: О металлических деталях деревянной посуды ранних кочевников юга Восточной Европы в предскифский период. *Vitaantique* 7–8, 2009, 123–129.
- Евдокимов 1992 Г. Л. Евдокимов: *Погребения эпохи поздней бронзы Астаховского могильника*. Киев 1992.
- Єльников 2011 М. В. Єльников: Дослідження заgonу археологічної експедиції Запорізького національного університету у 2011 р. *Культурна спадщина Запорізького краю* 3. Запоріжжя 2011, 44–45.
- Єльников 2013 М. В. Єльников: Курган Орта тубе у Північно-Східному Приазов'ї. *Музейний вісник* 13. Запоріжжя 2013, 90–106.
- Житников и др. 1976 В. Г. Житников/Л. С. Ильюков/Л. М. Казакова/Т. А. Прохорова/Г. Г. Гончарова: Исследование курганов на Миусском полуострове. *АО 1975 года*. Москва 1976, 122.
- Житников/Циміданов 1999 В. Г. Житников/В. В. Циміданов: Поховання зрубної спільноти з булавами. *Археологія* 1, 1999, 131–142.
- Журнал 1908 *Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга 1888–1902 гг.* СПб 1908.
- Забавин 2010 В. О. Забавин: Погребения срубной культуры длинного кургана у села Орловское (из раскопок В. К. Кульбаки). *ДАЗ* 13/14, 2010, 174–184.
- Забавин 2011а В. О. Забавин: Очерк истории изучения древностей срубной культуры Северного Приазовья в XIX – начале XX века. *АА* 25, 2011, 21–27.
- Забавин 2011б В. О. Забавин: Курганный могильник срубной культуры у восточной окраины г. Мариуполя. *ДАЗ* 15, 2011, 161–170.
- Забавин 2012а В. О. Забавин: Топографические и ландшафтные особенности размещения курганов срубной культуры Северного Приазовья. *ДАЗ* 16, 2012, 100–107.
- Забавин 2012б В. О. Забавин: Разрушенное погребение срубной культуры у с. Калиновка в Северном Приазовье. *Літопис Донбасу* 20, 2012, 59–66.
- Забавин 2012в В. О. Забавин: Пам'ятки зрубної культури Північного Приазов'я в дослідженнях експедицій під керівництвом С. Н. Братченка. *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України*. Луганськ 2012, 210–214.
- Забавин 2012г В. О. Забавин: Памятники срубной культуры Северного Приазовья в исследованиях конца 20-х – начала 30-х гг. XX ст. *Українська державність: історія і сучасність*. Маріуполь 2012, 79–81.
- Забавін 2012д В. О. Забавін: Історія досліджень поховальних пам'яток зрубної культури Надазов'я. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія* 4/5, 2012, 73–87.
- Забавин 2013а В. О. Забавин: Характеристика погребальных сооружений срубной культуры Северного Приазовья. *ДАЗ* 17, 2013, 56–78.
- Забавин 2013б В. О. Забавин: Погребальные памятники срубной культуры Северного Приазовья: характеристика источниковой базы. *Україна і світ: Проблеми історії*. Маріуполь 2013, 196–199.
- Забавин 2014а В. О. Забавин: Керамическая посуда в погребальном обряде племен срубной культуры Северного Приазовья. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія* 11, 2014, 20–34.
- Забавін 2014б В. О. Забавін: До питання щодо розташування керамічного посуду в похованнях зрубної культури Північного Приазов'я. *Україна і світ: Проблеми історії*. Маріуполь 2014, 13–16.
- Забавин 2014в В. О. Забавин: Погребения срубной культуры Северного Приазовья с металлическими ножами. *Історичні і політологічні дослідження* 3–4 (57–58), 2014, 9–22.
- Забавін 2015а В. О. Забавін: До питання про курганне будівництво носіїв зрубної культури Надазов'я. *Модернізація соціокультурного простору: історичний досвід, виклики та перспективи*. Житомир–Винниця 2015, 16–19.

- Забавін 2015б В. О. Забавін: Вироби із кістки у поховальному обряді племен зрубної культури Північного Приазов'я. *Проблеми вивчення та охорони пам'яток первісного мистецтва півдня Європи (кам'яний вік – епоха бронзи)*. Мелітополь 2015, 22–31.
- Забавін 2016а В. О. Забавін: Пам'ятки зрубної культури Надазов'я в дослідженнях новобудовних експедицій. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія* 16, 2016, 24–33.
- Забавін 2016б В. О. Забавін: К проблеме культурогенеза срубной культуры Северного Приазовья. *ДАЗ* 20, 2016, 54–67.
- Забавін 2018 В. О. Забавін: Рештки небіжчиків в похованнях зрубної культури Північного Приазов'я. *Матеріали ХХ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ*. Маріуполь, 2018, 105–107.
- Забавін 2019 В. О. Забавін: Керамічний комплекс зрубної культури Північного Приазов'я. *ДАЗ* 22, 2019, 90–101.
- Забавін 2020 В. О. Забавін: Грунтові могильники Північного Приазов'я. *Проблеми історії та археології України*. Харків 2020, 12–13.
- Забавін/Булик/Небрат 2022 В. О. Забавін/М. В. Булик/С. Г. Небрат: До археологічної карти Північного Приазов'я (за матеріалами розвідок експедиції МДУ у 2021 році). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія* 33–34, 2022, 16–30.
- Забавін/Небрат 2010 В. О. Забавін/С. Г. Небрат: Исследования археологической экспедиции МГУ в Северном Приазовье в 2010 году. *Українська державність: історія і сучасність*. Маріуполь 2010, 96–97.
- Забавін/Небрат 2012 В. О. Забавін/С. Г. Небрат: Дослідження кургану зрубної культури в урочищі Гайдамацький Кут (Північно-Східне Приазов'я). *АДУ 2011 року*. Київ 2012, 210–211.
- Забавін/Небрат 2013а В. О. Забавін/С. Г. Небрат: Курган зрубної культури в Північно-Східному Приазов'ї. *АА* 30, 2013, 179–195.
- Забавін/Небрат 2013б В. О. Забавін/С. Г. Небрат: Розвідки в Новоазовському р-ні Донецької обл. *АДУ 2012 року*. Київ 2013, 145–147.
- Забавін/Небрат 2017 В. О. Забавін/С. Г. Небрат: Неординарне поховання зрубного часу з кургану біля с. м. т. Ялта (Північно-Східне Приазов'я). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія* 18, 2017, 11–20.
- Забавін/Небрат 2018а В. О. Забавін/С. Г. Небрат: Дослідження кургану на півдні Донецької області експедицією Маріупольського державного університету. *АДУ 2016 року*. Київ 2018, 19.
- Забавін/Небрат 2018б В. О. Забавін/С. Г. Небрат: Розкопки кургану Седоркін на півдні Донецької області. *ДАЗ* 21, 2018, 175–191.
- Забавін/Небрат 2020а В. О. Забавін/С. Г. Небрат: Дослідження кургану на півдні Донецької області. *АДУ 2019 року*. Київ 2020, 31–32.
- Забавін/Небрат 2020б В. О. Забавін/С. Г. Небрат: Розкопки кургану біля приазовської Ялти у 2019 році. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія* 28–29, 2020б, 31–51.
- Забавін/Небрат 2021 В. О. Забавін/С. Г. Небрат: Нові поховання передскіфського часу з Північно-Східного Приазов'я. *Археологія* 1, 2021, 72–85.
- Забавін/Небрат 2022 В. О. Забавін/С. Г. Небрат: Дослідження кургану доби бронзи поблизу селища Ялта. *АДУ 2020 року*. Київ 2022, 34–35.
- Забавін/Небрат 2023а В. О. Забавін/С. Г. Небрат: Дослідження двох курганів біля с. Комишувате на півдні Донеччини у 2021 р. *АДУ 2021 року*. Київ 2023, 45.
- Забавін/Небрат 2023б В. О. Забавін/С. Г. Небрат: Кам'яні гробниці зрубної культури північного Приазов'я (за матеріалами комишуватського могильника). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія* 37, 2023, 5–26.

- Забавін/Небрат 2023в В. О. Забавін/С. Г. Небрат: До 70-річчя Володимира Костянтиновича Кульбаки (1954—2009). *Археологія* 4, 2023, 143–144.
- Забавін/Небрат 2023г В. О. Забавін/С. Г. Небрат: Поховання дорослої людини та дитини в урочищі Гайдамацький кут у Північному Приазов'ї. *Україна у світовому історичному просторі*. Київ 2023, 112–114.
- Забавін/Небрат 2024 В. О. Забавін/С. Г. Небрат: Курган зрубної культури групи «Три брати» біля с. Веденське (за матеріалами розкопок В. К. Кульбаки). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія* 38, 2024.
- Забавін/Небрат/Булик 2021 В. О. Забавін/С. Г. Небрат/М. В. Булик: Курганна група «Могила Бабакова». Серія: *Археологія Північного Приазов'я*. Том 2. Київ 2021.
- Загородня 2013 О. Н. Загородня: История изучения металло-производственного инструментария срубной общности. *ДАЗ* 17, 2013, 79–98.
- Загородня 2013 О. М. Загородня: *Знаряддя металовиробництва бережнівсько-маївської зрубної культури (за матеріалами картамиського археологічного мікрорайону)*: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Київ 2014.
- Зайцев 2005 Связь трансгрессивно-регрессивных циклов Азово-Черноморского бассейна в голоцене с временем существования античных поселений. *Проблемы палеонтологии и археологии юга России и сопредельных территорий*. Ростов-на-Дону 2005, 28–29.
- Зарайская/Косиков 1992 Н. П. Зарайская/В. А. Косиков: Курганы у поселка Гусельск. *Археологический вестник* 3. Запорожье 1992, 16–17.
- Зарайская/Стороженко/Швецов 1976 Н. П. Зарайская/С. К. Стороженко/М. Л. Швецов: Раскопки в Донецкой области. *АО 1975 года*. Москва 1976, 326.
- Заседания 1908 Заседания Московского предварительного комитета XIII археологического съезда. *Труды XIII Археологического съезда II*. Москва 1908, 121–142.
- Захарова 2000 Е. Ю. Захарова: *Сосуды со знаками срубной общности эпохи поздней бронзы*. Воронеж 2000.
- Зудина 1998 В. Н. Зудина: *Археологические древности Южного Средневожья*. Самара 1998.
- Іванов/Колев 1993 А. Ю. Иванов/Ю. І. Колев: Зрубний комплекс з роговим «жезлом» із Середнього Заволж'я. *Археологія* 1, 1993, 92–101.
- Ільюков 1979 Л. С. Ильюков: Курган бронзового века на Миусском полуострове. *СА* 1, 1979, 132–144.
- Ільюков 2004 Л. С. Ильюков: Клад бронзовых серпов из дельты Дона. *Проблемы археологии Нижнего Поволжья*. Волгоград 2004, 123–126.
- Ільюков/Казакова 1980 Л. С. Ильюков/Л. М. Казакова: Миусские курганы. *АО 1979 года*. Москва 1980, 108.
- Ільюков/Казакова 1988 Л. С. Ильюков/Л. М. Казакова: *Курганы Миусского полуострова*. Ростов 1988.
- Ільюков/Казакова/Кияшко 1978 Л. С. Ильюков/Л. М. Казакова/В. Я. Кияшко: Лакедемоновский курганный могильник. *АО 1977 года*. Москва 1978, 120–121.
- Ільюков/Ларинок 1982 Л. С. Ильюков/П. А. Ларинок: Сухо-Чалтырские курганы. *СА* 4, 1982, 157–164.
- Ільюков/Прохорова 1977 Л. С. Ильюков/Т. А. Прохорова: Раскопки курганов на Миусском полуострове. *АО 1976 года*. Москва 1977, 100.
- Кадырбаев/Курманкулов 1992 М. К. Кадырбаев/Ж. К. Курманкулов: *Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки (по материалам Северной Бетбак-Далы)*. Алма-Ата 1992.
- Казакова и др. 1975 Л. М. Казакова/В. П. Копылов/С. А. Науменко/Т. А. Прохорова: Исследование курганов в зонах строительства донской и миусской систем. *АО 1974 года*. Москва 1975, 109–110.

- Калиева/Колбина/Логвин 2016 С. С. Калиева/А. В. Колбина/В. Н. Логвин: *Некрополь эпохи бронзы Джангильды* 5. Костанай 2016.
- Качалова 1974 Н. К. Качалова: *Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга. САИ В 4–12*, Москва 1974.
- Кеппен 1908 П. И. Кеппен: О курганах. Предварительное разыскание. *ИТУАК* 42, 1908, 1–41.
- Керлот Х. Э. 1994 Х. Э. Керлот: *Словарь символов. Мифология. Магия. Психоанализ*. Москва 1994.
- Килейников 1989 В. В. Килейников: Орудия труда Лукьяновского поселения эпохи поздней бронзы. *Проблемы археологического изучения Доно-Волжской лесостепи*. Воронеж 1989, 119–126.
- Килейников 2004 В. В. Килейников: Металлические серпы с памятников бронзового века лесостепного Подонья. *Проблемы археологии Нижнего Поволжья*. Волгоград 2004, 127–131.
- Килейников 2008 В. В. Килейников: Металлические топоры с памятников бронзового века лесостепного Подонья. *Археология Восточно-европейской лесостепи* 2/1. Пенза 2008, 178–188.
- Кириллов 2011 А. К. Кирилло: Курганы Донецкой области как объекты исследований археоастрономии. *АА* 25, 2011, 180–198.
- Клейн 1960 Л. С. Клейн: Курганы біля с. Троїцького. *АП УРСР* VIII, 1960, 141–163.
- Клейн 1991 Л. С. Клейн: *Археологическая типология*. Ленинград 1991.
- Клейн 2001 Л. С. Клейн: *Принципы археологии*. СПб. 2001.
- Клименко 1972 В. Ф. Клименко: Раскопки курганов в Центральном Донбассе. *АО 1971 года*. Москва 1972, 322.
- Клименко 1973 В. Ф. Клименко: Исследования в Донецкой области. *АО 1972 года*. Москва 1973, 288–289.
- Клименко 1977 В. Ф. Клименко: Раскопки курганов в Донецкой области. *АО 1976 года*. Москва 1977, 304–305.
- Клименко 1979 В. Ф. Клименко: Исследования Енакиевской экспедиции. *АО 1978 года*. Москва 1979, 337–338.
- Клименко 1983 В. Ф. Клименко: Работа Енакиевской экспедиции. *АО 1982 года*. Москва 1983, 268–269.
- Клименко 1998 В. Ф. Клименко: *Курганы юга Донетчины*. Енакиево 1998.
- Клименко 2001 В. Ф. Клименко: О крестообразных знаках на сосудах срубной культуры. *XV Уральское археологическое совещание*. Оренбург 2001, 77–78.
- Клименко/Усачук/Цымбал 1994 В. Ф. Клименко/А. Н. Усачук/В. И. Цымбал: *Курганные древности Центрального Донбасса*. Донецк 1994.
- Клименко/Цымбал 1975 В. Ф. Клименко/В. И. Цымбал: Работы Енакиевского отряда. *АО 1974 года*. Москва 1975, 289–291.
- Клименко/Цымбал 1988 В. Ф. Клименко/В. И. Цымбал: Исследование курганов у г. Волновахи. *Организация археологических экспедиций с участием школьников*. Донецк, 1988. С. 9–10.
- Клименко/Цымбал 1991 В. Ф. Клименко/В. И. Цымбал: Памятники срубной культуры в Северном Приазовье. *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V в. н. э.)*. Киев 1991, 120–121.
- Клименко/Цымбал 2000 В. Ф. Клименко/В. И. Цымбал: Конструктивные особенности погребальных сооружений срубной культуры Центрального Донбасса. *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий*. Донецк 2000, 21–23.
- Клименко/Цымбал 2001 В. Ф. Клименко/В. И. Цымбал: Кенотафы срубной культуры Центрального Донбасса. *Проблемы археологии и архитектуры* 1. Донецк–Макеевка 2001, 65–70.

- Клочко 2006 В. І. Клочко: *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000 – 900 рр. до Р. Х.)*. – Київ 2006.
- Клочко 2011 В. І. Клочко: Нові знахідки речей та комплексів гордіївського типу на Вінниччині. В: В. І. Клочко (ред.): *Гордіївський могильник*. Вінниця 2011, 250–258.
- Клочко/Козыменко 2017 В. И. Клочко/А. В. Козыменко: *Древний металл Украины*. Киев 2017.
- Клюшинцев 1989 В. Н. Клюшинцев: Погребения в каменных ящиках сабастиновской культуры на р. Ингулец. *СА 4*, 1989, 250–254.
- Ковалева 1981а И. Ф. Ковалева: *Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке*. Днепропетровск 1981.
- Ковалева 1981б И. Ф. Ковалева: Стратифицированные срубные курганы Приорелья. *Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках*. Днепропетровск 1981, 77–84.
- Ковалева 1988 И. Ф. Ковалева: Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы. *Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы*. Днепропетровск 1988, 20–33.
- Ковалева 1989 И. Ф. Ковалева: *Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам левобережной Украины)*. Днепропетровск 1989.
- Ковалева 1990 И. Ф. Ковалева: Срубные погребения с наборами альчиков. *Исследования по археологии Поднепровья*. Днепропетровск 1990, 59–71.
- Ковалева 1996 И. Ф. Ковалева: Кому принадлежали срубные погребения с бронзовыми иглами и шильями. *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век) 1*. Донецк 1996, 91–93.
- Ковалева 1997 И. Ф. Ковалева: Соотношение культуры многоваликовой керамики и срубной в Днепровском Предстепье. *Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей востока и запада в эпоху поздней бронзы*. Киев–Николаев–Южноукраинск 1997, 10–11.
- Ковальова/Волкобой 1976 І. Ф. Ковальова/С. С. Волкобой: Маївський локальний варіант зрубної культури. *Археологія* 20, 1976, 3–21.
- Ковалева/Волкобой 1978 И. Ф. Ковалева/С. С. Волкобой: Срубные курганные могильники Нижнего Приорелья. *Курганные древности Степного Поднепровья*. Днепропетровск 1978, 32–45.
- Ковальова/Шалобудов/Тесленко 1999 І. Ф. Ковальова/В. М. Шалобудов/ Д. Л. Тесленко: Дослідження курганів доби бронзи поблизу с. Кисличувата. *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ 1999, 4–35.
- Козачок 1991 Н. Л. Козачок: Памятник эпохи бронзы на острове Хортица. *ДСПК II*. Запорожье 1991, 82–94.
- Колесник/Гершкович 2001 А. В. Колесник/Я. П. Гершкович: Традиция кремнеобработки в эпоху поздней бронзы в Донбассе и Северо-Восточном Приазовье. *АА 10*, 2001, 97–118.
- Колесник 2009 А. В. Колесник: Кремневые сырьевые стратегии Большого Донбасса в эпоху камня – палеометалла. *АА 20*, 2009, 41–52.
- Колотухин 2003 В. А. Колотухин: *Поздний бронзовый век Крыма*. Киев 2003.
- Копылов 1994 В. П. Копылов: О транспортных сухопутных коммуникациях, проходящих через Дельту Дона в скифское время. *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья*. Запорожье 1994, 89–91.
- Корневский/Белинский/Калмыков 2007 С. Н. Корневский/А. Б. Белинский/А. А. Калмыков: *Большой Ипатовский курган на Ставрополье как археологический источник по эпохе бронзового века на степной границе Восточной Европы и Кавказа*. Москва 2007.
- Косиков 1977 В. А. Косиков: Исследования курганов на территории Донецкой области. *АО 1976 года*. Москва 1977, 310–311.
- Косиков 1996 В. А. Косиков: Курганная группа у п. Новоамвросиевка на р. Крынка (из раскопок Т. А. Шаповалова). *ДАС 6*, 1996, 63–75.

- Косиков 1999 В. А. Косиков: Новые документы о пребывании М. О. Макаренко в Донбассе. *Новые страницы истории Донбасса* 7. Донецк 1999, 274–276.
- Косиков 2001 В. А. Косиков: *История исследования археологических памятников Донбасса*. Донецк 2001.
- Косиков/Божко 1998 В. А. Косиков/Р. П. Божко: Мариупольский краевед Петр Митрофанович Пиневиц. *ДАС* 8, 1998, 5–14.
- Косіков/Кравець 1993 В. А. Косіков/Д. П. Кравець: Розкопки курганів на терені Донеччини. *АДУ* 1993 року. Київ 1993, 76–77.
- Косиков/Литвиненко 1989 В. А. Косиков/Р. А. Литвиненко: Раннесрубный погребальный комплекс в Северо-Восточном Приазовье. *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе*. Донецк 1989, 117–118.
- Косиков/Литвиненко 1997 В. А. Косиков/Р. А. Литвиненко: Археология в Донецком университете. *Археология Восточноевропейской лесостепи* 10. Воронеж 1997, 14–19.
- Кочерженко/Малов/Слонов 1993 О. В. Кочерженко/Н. М. Малов/В. Н. Слонов: Опыт использования кластерного анализа при классификации форм керамики срубных погребений Нижневолжского правобережья (пограничье степи и лесостепи). *Археологические вести* 1. Саратов 1993, 86–109.
- Кочерженко/Слонов 1993 О. В. Кочерженко/В. Н. Слонов: О семантике орнамента керамики срубной культуры. *РА* 3, 1993, 37–42.
- Кравец 1987 Д. П. Кравец: Кремневые орудия у племен срубной культуры Северского Донца. *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе*. Донецк 1987, 69–71.
- Кравец/Посредников 1990 Д. П. Кравец/В. А. Посредников: *Методические указания к организации самостоятельной работы на археологической практике: «Раскопки курганов зонах новостроек Донбасса»*. Донецк 1990.
- Крамарев 2003а А. И. Крамарев: Характеристика погребальных сооружений срубной культуры Южного Средневолжья. *Вопросы археологии Поволжья* 3. Самара 2003, 277–305.
- Крамарев 2003б А. И. Крамарев: Погребальные памятники срубной культуры Южного Средневолжья. *Абашевская культурно-историческая общность: истоки, развитие, наследие*. Чебоксары 2003, 153–160.
- Кривцова-Гракова 1949 О. А. Кривцова-Гракова: Бессарабский клад. *Труды ГИМ* 13: Памятники культуры. Москва 1949.
- Кривцова-Гракова 1955 О. А. Кривцова-Гракова: Степное Поволжье и Причерноморье в позднем бронзовом веке. *МИА* 46, 1955, 167 с.
- Крижицький 1965 С. Д. Крижицький: Про методику опису кладок міст Північного Причорномор'я VII ст. до н. е. – IV ст. н. е. *Археологія* 18, 1965, 39–47.
- Кубышев 1988 И. А. Кубышев: Исследования Херсонской экспедиции. *АО* 1986 года. Москва 1988, 299–301.
- Кудлай 1999 Ю. В. Кудлай: Зоряна піктограма бронзового віку Донбасу. *Наше небо* 2, 1999, 24–27.
- Кудлай 2000 Ю. В. Кудлай: Календарные свойства архитектуры срубного кургана у села Заможное. *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий*. Донецк 2000, 93–94.
- Кузьмина 1981 Е. Е. Кузьмина: Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических данных. *Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности*. Москва 1981, 101–125.
- Кузьмина 1989 О. В. Кузьмина: Относительная хронология культур абашевской КИО. *Проблеми історії та археології давнього населення УРСР*. Київ 1989, 118–119.
- Кузьмина 1992 О. В. Кузьмина: *Абашевская культура в лесостепном Волго-Уралье*. Самара 1992.
- Кузьмина 2008 Е. Е. Кузьмина: *Арии – путь на юг*. Москва 2008.

- Кузнецов/Седова 1991 Л. В. Кузнецов/М. С. Седова: Курганный могильник срубной культуры у с. Волчанка в Куйбышевском Заволжье. СА 3, 1991, 161–178.
- Кульбака/Гнатко 1993 В. К. Кульбака/И. И. Гнатко: Исследования Мариупольской экспедиции. АДУ 1991 року. Луцьк 1993, 57–58.
- Кульбака/Забавин/Небрат 2009 В. К. Кульбака/В. О. Забавин/С. Г. Небрат: Курган срубной культуры у с. Коминтерново. Гілея 29, 2009, 136–141.
- Кульбака/Качур 1998 В. Кульбака/В. Качур: Соматичні культури бронзового віку півдня Східної Європи. Маріуполь 1998.
- Кульбака/Качур 2002 В. Кульбака/В. Качур: Давні індоєвропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень. Маріуполь 2002.
- Кучугура 2006 Л. И. Кучугура: История исследований древностей Приазовья. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века. Мариуполь 2006, 294–302.
- Кучугура 2007 Л. И. Кучугура: Дослідження видатного українського археолога М. О. Макаренка в м. Маріуполь у 1930–1933 роках. Праці науково-дослідного інституту пам'ятко охоронних досліджень 2. Київ 2007, 71–86.
- Куштан 2013а Д. П. Куштан: Південь Лісостепового Подніпров'я За Доби Пізньої Бронзи. АА 29, 2013, 232 с.
- Куштан 2013б Д. П. Куштан: Периодизация и хронология памятников эпохи поздней бронзы Центральной Украины. Проблемы периодизации и хронологии в археологии эпохи раннего металла Восточной Европы. СПб 2013, 80–85.
- Лапко 1969 М. В. Лапко: Край вугілля й металу. Київ 1969.
- Ларенок В. А. 1998а В. А. Ларенок: Курганы Северо-Восточного Приазовья. Материалы и исследования Таганрогской археологической экспедиции III. Ростов-на-Дону 1998, 257 с.
- Ларенок В. А. 1998б В. А. Ларенок: Курганный могильник «Самарский»-II. Курганы Северо-Восточного Приазовья. Каталог. Ростов-на-Дону 1998, 102–120.
- Ларенок/Ларенок 1993 В. А. Ларенок/П. А. Ларенок: Курганы у с. Рясное (Матвеево-Курганский район, Ростовская обл., раскопки 1988 г.). Материалы и исследования Таганрогской археологической экспедиции I. Ростов-на-Дону 1993, 64 с.
- Ларенок/Ларенок 1998а В. А. Ларенок/П. А. Ларенок: Курганный могильник «Покровский». Курганы Северо-Восточного Приазовья. Каталог. Ростов-на-Дону 1998, 90–96.
- Ларенок/Ларенок 1998б В. А. Ларенок/П. А. Ларенок: Курганный могильник «Дарагановка». Курганы Северо-Восточного Приазовья. Каталог. Ростов-на-Дону 1998, 96–101.
- Ларенок П. А. 1998а П. А. Ларенок: Курганный могильник «Пятихатки»-I. Курганы Северо-Восточного Приазовья. Каталог. Ростов-на-Дону 1998, 4–16.
- Ларенок П. А. 1998б П. А. Ларенок: Курганные могильники «Федоровка»-I-II. Курганы Северо-Восточного Приазовья. Каталог. Ростов-на-Дону 1998, 17–41.
- Ларенок П. А. 1998в П. А. Ларенок: Курганные могильники «Никитин»-I-II. Курганы Северо-Восточного Приазовья. Каталог. Ростов-на-Дону 1998, 41–54.
- Ларенок П. А. 1998г П. А. Ларенок: Курганные могильники «Таврия»-I-III. Курганы Северо-Восточного Приазовья. Каталог. Ростов-на-Дону 1998, 56–90.
- Лебедев 1977 Г. С. Лебедев: Погребальный обряд как источник социологической реконструкции. КСИА 148, 1977, 24–30.
- Левакова/Пятых 1981 Е. И. Левакова/Г. Г. Пятых: К проблеме происхождения погребальных сооружений в срубной культуре Заволжья. Актуальные проблемы археологических исследований в УССР. Киев 1981, 44.
- Леонова/Смирнова 1977 Н. Б. Леонова/Ю. А. Смирнова: Погребение как объект формального анализа. КСИА 149, 1977, 16–23.
- Лесков 1967а А. М. Лесков: Раскопки курганов на юге Херсонщины и некоторые вопросы истории племен бронзового века Северного Причерноморья. Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР. Киев 1967, 7–19.

- Лесков 1967б А. М. Лесков: О северопрichernоморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы. *Памятники эпохи бронзы юга восточной части СССР*. – Киев 1967, 143–178.
- Лесков 1971 А. М. Лесков: Зрубна культура. *Археологія УРСР* 1. Київ 1971, 404–428.
- Либеров 1951 П. Д. Либеров: Курганы у села Константиновки. *КСИИМК* 37, 1951, 137–143.
- Литвиненко 1990 Р. А. Литвиненко: Об одной из групп каменных подкурганых сооружений срубной культуры. *Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья*. Херсон 1990, 74–75.
- Литвиненко 1992а Р. А. Литвиненко: Погребальные сооружения срубной культуры Подонцовья и Северо-Восточного Приазовья. *ДАС* 1, 1992, 29–46.
- Литвиненко 1992б Р. А. Литвиненко: Раскопки длинного кургана срубной культуры в Северо-Восточном Приазовье. *Археологический вестник* 3. Запорожье 1992, 15–16.
- Литвиненко 1992в Р. А. Литвиненко: О социальном членении погребений срубной культуры лесостепи. *Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны*. Липецк 1992, 138–140.
- Литвиненко 1993а Р. А. Литвиненко: Исследования длинного кургана срубной культуры в бассейне Кальмиуса. *АДУ 1991 року*. Луцьк 1993, 63.
- Литвиненко 1993б Р. А. Литвиненко: Курганный могильник Возрождение-II на Донетчине. *РА* 3, 1993, 188–197.
- Литвиненко 1993в Р. А. Литвиненко: Критерии выделения памятников покровского типа в бассейне Северского Донца. *Новые открытия и методологические основы археологической хронологии*. СПб. 1993, 86–87.
- Литвиненко 1994а Р. О. Литвиненко: *Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток)*: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Київ 1994.
- Литвиненко 1994б Р. А. Литвиненко: О раннем горизонте погребений срубной культуры Северо-Восточного Приазовья. *Проблемы хронологии культур энеолита – бронзового века Украины и юга Восточной Европы*. Днепропетровск 1994, 28–29.
- Литвиненко 1995 Р. А. Литвиненко: Памятники покровского типа на Северском Донце. *Археологические вести* 4. СПб. 1995, 73–82.
- Литвиненко 1996а Р. А. Литвиненко: Некоторые черты половозрастной организации срубных могильников Донецкого региона. *Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века*. Волгоград 1996, 62–66.
- Литвиненко 1996б Р. А. Литвиненко: Памятники Северского Донца в системе Доно-Донецкой производственной зоны эпохи поздней бронзы. *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи*. Воронеж 1996, 17–20.
- Литвиненко 1997а Р. А. Литвиненко: Об одной параллели в погребальном обряде скотоводческих племен эпохи бронзы Днепро-Донецкого региона. *Матеріали доповідей вузівської наукової конференції професорсько-викладацького складу по результатах науково-дослідної роботи. Історичні науки, політологія I*, Донецьк 1997, 10–13.
- Литвиненко 1997б Р. А. Литвиненко: Деревянная посуда в погребениях срубной культуры Азово-Донецкого региона. *Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей*. Саратов 1997, 106–109.
- Литвиненко 1999а Р. А. Литвиненко: Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья. *Древности Северо-Восточного Приазовья*. Донецк 1999, 4–23.
- Литвиненко 1999б Р. А. Литвиненко: К истории исследования курганных могильников в окрестностях Каменных Могил. *Древности Северо-Восточного Приазовья*. Донецк 1999, 98–101.

- Литвиненко 2000а Р. О. Литвиненко: Поховання зрубно́ї культури в кам'яних гробницях з горизонтальною кладкою стін. *Археологія* 4, 2000, 3–18.
- Литвиненко 2000б Р. А. Литвиненко: Периодизация срубных древностей Доно-Донецкого региона (по погребальным памятникам Северского Донца). *Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи*. Воронеж 2000, 81–90.
- Литвиненко 2001 Р. А. Литвиненко: О так называемых «поясных пряжках» в памятниках бронзового века Волго-Уралья. *XV Уральское археологическое совещание*. Оренбург 2001, 90–93.
- Литвиненко 2002 Р. А. Литвиненко: К истории изучения бабинской культуры. *Археология восточноевропейской лесостепи* 16. Воронеж 2002, 78–89.
- Литвиненко 2004 Р. А. Литвиненко: Деревянная посуда культуры Бабино. *ДАС* 11, 2004, 20–54.
- Литвиненко 2005 Р. О. Литвиненко: Поховання культурного кола Бабине з астрагалами. *Древности*. Харьков 2005, 74–86.
- Литвиненко 2006 Р. О. Литвиненко: Поховання культурного кола Бабине з металевими ножами. *ДАС* 12, 2006, 32–61.
- Литвиненко 2007 Р. О. Литвиненко: До відносної хронології культур середньої-пізньої бронзи басейна Сіверського Дінця (пропозиції щодо розв'язання проблеми). *Нові сторінки історії Донбасу* 13/14. Донецьк 2007, 332–356.
- Литвиненко 2009а Р. О. Литвиненко: *Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Автореферат дис. ... докт. іст. наук. Київ 2009.
- Литвиненко 2009б Р. О. Литвиненко: Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабине. *МДАСУ* 9: Від неоліту до киммерійців. Луганськ 2009, 44–90.
- Литвиненко 2011 Р. О. Литвиненко: «Курганна» археологія в житті та студіях Станіслава Никифоровича Братченка (світлої пам'яті видатного вченого). *ДАЗ* 15, 2011, 188–200.
- Литвиненко 2012 Р. О. Литвиненко: Новобудовна археологія в Донбасі: етапи, дослідники, досягнення. *Археологія і давня історія України* 9. Київ 2012, 155–159.
- Литвиненко 2014 Р. О. Литвиненко: Східна периферія Дніпро-Прутської Бабинської культури. *Старожитності Північного Азов'я*. Маріуполь 2014, 27–41.
- Литвиненко 2022а Р. А. Литвиненко: Шкура копитного в курганных погребениях бронзового века: жертва или психопомп. *Stratum plus* 2, 2022, 105–137.
- Литвиненко 2022б Р. О. Литвиненко: Шкури тварин у похованнях зрубно́ї культурної області. *Археологічні студії: здобутки та перспективи* 2022. Київ 2022, 57–67.
- Литвиненко 2023а Р. О. Литвиненко: Повоєнна археологія Донеччини: завдання й перспективи рятувальних досліджень. *Краєзнавчий рух на Донеччині*. Краматорськ 2023, 31–36.
- Литвиненко 2023б Р. О. Литвиненко: Про виділення та хронологію ножів Улянівського типу. *Археологія і давня історія України* 1 (46), 2023, 29–40.
- Литвиненко/Абдрахманов 2003 Р. А. Литвиненко/Д. В. Абдрахманов: Зрубні старожитності Північного Надазов'я в системі зрубно́ї культурно-історичної спільноти (за матеріалами могильників). *Проблеми історії та археології України*. Харків 2003, 20–22.
- Литвиненко/Андрієнко 2013 Р. О. Литвиненко/В. П. Андрієнко: Курган бронзового віку поблизу м. Вугледар на Донеччині (верхів'я р. Кашлагач басейну Дніпра). *АА* 30, 2013, 140–171.
- Литвиненко/Зарайская 2004 Р. А. Литвиненко/Н. П. Зарайская: Курган епохи бронзи у села Запорожец (басейн Кальмиуса, Северо-Восточное Приазовье). *АА* 14, 2004, 203–232.
- Литвиненко/Косиков 1994 Р. А. Литвиненко/В. А. Косиков: Курганы срубной культуры у с. Терновое. *ДАС* 5, 1994, 114–124.

- Литвиненко/Посредников/Гриб 1992* Р. А. Литвиненко/В. А. Посредников/В. К. Гриб: Исследования северной группы курганов у с. Запорожец (Северное Приазовье). *ДАС 2*, 1992, 94–112.
- Литвиненко/Санжаров/Усачук 2013* Р. О. Литвиненко/С. М. Санжаров/А. М. Усачук: Кістяний диск з карпато-мікенським декором із Середнього Подонців'я та деякі питання хронології зрубної культури. *ДАЗ 17*, 2013, 180–198.
- Литвиненко/Усачук 1994* Р. А. Литвиненко/А. Н. Усачук: Об одной категории костяных изделий срубной культуры. *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. – V в. н. э.* Тирасполь 1994, 120–122.
- Литвиненко/Усачук 2011* Р. О. Литвиненко/А. Н. Усачук: Кургани поблизу залізничної станції Квашине в Донбасі (з розкопок Б. А. Шрамка). *Древности Восточной Европы*. Харків 2011, 198–206.
- Лопатин 1987* В. А. Лопатин: Опыт статистического анализа керамики срубных поселений степной левобережной зоны Нижнего Поволжья. *Вопросы отечественной и всеобщей истории*. Саратов 1987, 128–137.
- Лопатин 1991* В. А. Лопатин: Классификация керамики Преображенского поселения. *Археология Восточно-Европейской степи 2*, Саратов 1991, 42–52.
- Лопатин 2000* В. А. Лопатин: Культурные сооружения Селовского могильника. *Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии*. Саратов 2000, 99–101.
- Лопатин 2010* В. А. Лопатин: Смеловский могильник: модель локального культурогенеза в степном Заволжье (середина II тыс. до н. э.). Саратов 2010.
- Луньков/Лунькова 2005* В. Ю. Луньков/Ю. В. Лунькова: Погребальные комплексы с сурьмяными подвесками эпохи поздней бронзы юга Восточной Европы. *Археология восточноевропейской лесостепи 19: Пастушеские скотоводы восточноевропейской степи и лесостепи эпохи бронзы (историография, публикации)*. Воронеж 2005, 148–159.
- Лунькова 2002* Ю. В. Лунькова: Погребения с ножами срубной культуры лесостепной зоны Волго-Донского междуречья. *Проблемы археологии Евразии: К 80-летию Н. Я. Мерперта*. Москва 2002, 181–188.
- Лысенко С. Д. 2001* С. Д. Лысенко: *Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи*: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Київ 2001.
- Лысенко С. Д. 2005a* С. Д. Лысенко: Длинные пластинки-оковки эпохи поздней бронзы. *Проблеми дослідження пам'яток Східної України*. Луганськ 2005, 101–103.
- Лысенко С. Д. 2005b* С. Д. Лысенко: Абсолютная хронология восточного массива Тшинецкого культурного круга. *Проблемы эпохи бронзы Великой Степи*. Луганск 2005, 37–60.
- Лысенко С. С. 2005* С. С. Лысенко: Гривны, браслеты и перстни со спиральными щитками с территории Украины. *Проблемы эпохи бронзы Великой Степи*. Луганск 2005, 25–36.
- Лысенко С. С. 2021* С. С. Лысенко: *Украшения населения Северного Причерноморья эпохи поздней бронзы*. Кишинев 2021.
- Ляшко 1994* С. Н. Ляшко: Деревообрабатывающее ремесло эпохи бронзы. В: С. С. Березанская/Е. В. Цвек/В. И. Клочко/С. Н. Ляшко (ред.): *Ремесло эпохи неолита – бронзы на Украине*. Киев 1994, 135–148.
- Макаренко 1933* М. О. Макаренко: *Маріопільський могильник*. Київ 1933.
- Максимов 1956* Е. К. Максимов: Памятники эпохи бронзы у станции Карамыш, Саратовской области. *Труды Саратовского областного музея краеведения 1*. Саратов 1956, 115–123.
- Малов 1989* Н. М. Малов: Погребальные памятники покровского типа в Нижнем Поволжье. *Археология Восточно-Европейской степи*. Саратов 1989, 82–101.
- Малов 1992* Н. М. Малов: «Абашеские памятники» Нижнего Поволжья (*Памятники покровского типа*): Автореферат дис. ... канд. ист. наук. СПб. 1992.

- Мамонтов 1986 В. И. Мамонтов: Памятники эпохи бронзы Волго-Донского междуречья. *Древняя и средневековая история Нижнего Поволжья*. Саратов 1986, С. 38–54.
- Мамонтов 1996 В. И. Мамонтов: Об инсигниях власти в погребениях эпохи поздней бронзы из районов Поволжья и Дона. *Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века*. Волгоград 1996, 57–61.
- Марина/Ромашко/Фещенко 1988 З. П. Марина/В. А. Ромашко/Е. Л. Фещенко: Курганы эпохи бронзы у села Павловка. *Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы*. Днепропетровск 1988, 5–20.
- Махортых 2005 С. В. Махортых: *Киммерийцы Северного Причерноморья*. Київ 2005.
- Мелюкова 1989 А. И. Мелюкова: Деревянная и металлическая посуда. *Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва 1989, 110–113.
- Минакова 2011 Е. В. Минакова: Деревянная посуда в погребениях ямной культурно-исторической общности Украины. *Археологія & фортифікація Середнього Подніпров'я*. Кам'янець-Подільський 2011, 11–15.
- Минакова 2012 К. В. Минакова: До проблеми дерев'яного посуду доби бронзи. *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України*. Луганськ 2012, 307–312.
- Минакова 2015 К. В. Минакова: К истории изучения деревянной посуды срубной культурно-исторической общности. *Новые материалы и методы археологического исследования*. Москва 2015, 60–61.
- Минакова 2018 Е. В. Минакова: *Нариси з археології доби бронзи Степової зони Північного Причорномор'я. Про дерев'яний посуд*. Дніпро 2018.
- Миллер 1928 М. А. Миллер: Керамика древних поселений Приазовья. *ЗСКСОАИЭ 3/4*. Ростов-на-Дону 1928.
- Миллер/Лунин 1935 М. А. Миллер/Б. В. Лунин: К вопросу о развитии хозяйственных форм доклассового общества Нижнего Дона. *Советское краеведение в Азово-Черноморском крае 3*. Ростов-на-Дону 1935.
- Михайлов 1976 Б. Д. Михайлов: Работы Мелитопольского краеведческого музея. *АО 1975 года*. Москва 1976, 363–364.
- Михайлов 1990 Б. Д. Михайлов: Курганы эпохи бронзы в бассейне реки Молочная. *ДСПК I*. Запорожье 1990, 107–116.
- Михайлов 2008 Б. Д. Михайлов: Курганы эпохи бронзы в бассейне реки Молочная. *Каменная Могила и ее окрестности*. Запорожье 2008, 197–205.
- Михлин 1972 Б. Ю. Михлин: Раскопки в Донецкой области. *АО 1971 года*. Москва 1972, 321.
- Молодин/Пряхин 2005 В. И. Молодин/А. Д. Пряхин: К выделению производственных зон эпохи бронзы на пространствах евразийской степи и лесостепи. *Проблеми гірничої археології: Матеріали II-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару*. Алчевськ 2005, 7–9.
- Моруженко и др. 1979 А. А. Моруженко/А. И. Привалов/В. П. Андриенко/ Т. А. Шаповалов/ В. А. Носиков/Т. П. Лыфарь/О. Я. Привалова/Л. Г. Шепко/ Т. М. Потёмкина/В. А. Гриб: Исследования на юге Донецкой области. *АО 1978 года*. Москва 1979, 375–376.
- Моруженко 1980 А. А. Моруженко: Раскопки в Донецкой области. *АО 1979 года*. Москва 1980, 310–311.
- Моруженко/Евглевский 1993 А. А. Моруженко/Р. А. Евглевский: Исследования кургана у с. Птичьё в бассейне р. Волчьа. *ДАС 3*, 1993, 109–126.
- Моруженко/Литвиненко 1993 А. А. Моруженко/Р. А. Литвиненко: Могильник эпохи бронзы у с. Зрубное на р. Миус. *ДАС 3*, 1993, 72–93.
- Мусин 2009 А. Е. Мусин: *У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия*. СПб. 2009.
- Мыськов 1991 Е. П. Мыськов: К проблеме периодизации памятников срубной культуры Нижнего Поволжья и Волго-Донского междуречья. *СА 4*, 1991, 145–163.

- Небрат 2012 С. Г. Небрат: Археологічна експедиція МДУ: історія і сучасність. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія* 4–5, 2012, 102–111.
- Небрат 2017 С. Г. Небрат: Поховання інгульської катакомбної культури з дерев'яним посудом. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія* 18, 2017, 52–64.
- Небрат 2018 С. Г. Небрат: Астрагали у поховальному обряді людної інгульської катакомбної культури. *ДАЗ* 21, 2018, 7–16.
- Обыденнов/Обыденнова 1992 М. Ф. Обыденнов/Г. Т. Обыденнова: *Северо-восточная периферия срубной культурно-исторической общности*. Самара 1992.
- Огульчанский 1950 О. Я. Огульчанский: Археологічні пам'ятки Північного Приазов'я: (за матеріалами досліджень 1938 – 1948). *Археологія* 4, 1950, 132–140.
- Одесский вестник 1827 *Одесский вестник* 37, Одесса 1827.
- Ольховский 1986 В. С. Ольховский: Погребально-поминальная обрядность в системе взаимосвязанных понятий. *СА* 1, 1986, 65–76.
- Ольховский/Отрощенко 1991 В. С. Ольховский/В. В. Отрощенко: Курганное святилище эпохи бронзы в Крыму. *ДСПК II. Запорожье* 1991, 111–125.
- Отрощенко 1976а В. В. Отрощенко: Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья. *Открытия молодых археологов Украины I*. Киев 1976, 16–18.
- Отрощенко 1976б В. В. Отрощенко: Погребения с трупосожжениями у племен срубной культуры Нижнего Поднепровья. *Энеолит и бронзовый век Украины*. – Киев 1976, 172–190.
- Отрощенко 1977 В. В. Отрощенко: Катакомбные и срубные курганы в окрестностях с. Балки. *Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки*. Киев 1977, 5–15.
- Отрощенко 1979 В. В. Отрощенко: О социальном членении погребений срубной культуры Поднепровья. *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы*. Донецк 1979, 86–87.
- Отрощенко 1981 В. В. Отрощенко: *Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников)*: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Київ 1981а.
- Отрощенко 1983 В. В. Отрощенко: Раскопки курганов в Запорожской области. *АО 1981 года*. Москва 1983, 300–302.
- Отрощенко 1984 В. В. Отрощенко: Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья. *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск 1984, 84–96.
- Отрощенко 1985 В. В. Отрощенко: Исследования курганов в Запорожской области. *АО 1983 года*. Москва 1985, 335.
- Отрощенко 1986а В. В. Отрощенко: Белозерская культура. *Археология Украинской ССР* 1. Киев 1986, 519–526.
- Отрощенко 1986б В. В. Отрощенко: Костяные детали плеток из погребений срубной культуры. *СА* 3, 1986, 227–232.
- Отрощенко 1989а В. В. Отрощенко: К вопросу о социальной структуре племен срубной культурно-исторической общности. *Проблеми історії та археології Української РСР*. Київ 1989, 162–163.
- Отрощенко 1989б В. В. Отрощенко: Памятники Донбасса в системе срубной культурно-исторической общности. *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе*. Донецк 1989, 33–35.
- Отрощенко 1989в В. В. Отрощенко: Особенности погребений черноговорской группы. *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья*. Запорожье 1989, 111–112.
- Отрощенко 1990а В. В. Отрощенко: Погребения с жезлами у племен срубной общности. *Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца*. Луганск 1990, 85–87.

- Отрощенко 1990б В. В. Отрощенко: Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры). *Обряды и верования древнего населения Украины*. Киев 1990, 5–17.
- Отрощенко 1992 В. В. Отрощенко: Традиция изготовления деревянных сосудов в эпоху бронзы и раннего железного века на юге Восточной Европы. *Киммерийцы и скифы*. Мелитополь 1992, 71–72.
- Отрощенко 1993а В. В. Отрощенко: «Жреческие» комплексы в системе погребений срубной общности. *Археологічні та історичні дослідження Херсонщини*. Херсон 1993, 17–31.
- Отрощенко 1993б В. В. Отрощенко: Клейноды зрубного суспільства. *Археологія* 1, 1993, 101–109.
- Отрощенко 1994 В. В. Отрощенко: О двух линиях развития культур племен срубной общности. *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья* 2. Запорожье 1994, 150–153.
- Отрощенко 1995 В. В. Отрощенко: Пути обмена – пути миграций. *Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона*. Луганск 1995, 18–19.
- Отрощенко 1997 В. В. Отрощенко: К вопросу о покровской срубной культуре. *Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей* 1. Саратов 1997, 70–72.
- Отрощенко 1998 В. В. Отрощенко: Сюжет перевтілення у знаковій системі племен зрубної спільноти. *АА* 7, 1998, 93–98.
- Отрощенко 1999 В. В. Отрощенко: До питання про фінал культур зрубної спільноти. *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья*. Запорожье 1999, 191–194.
- Отрощенко 2000 В. В. Отрощенко: О культурах срубной общности. *Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы Европейской степи и лесостепи*. Воронеж 2000, 10–14.
- Отрощенко 2001 В. В. Отрощенко: *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи Півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Київ 2001.
- Отрощенко 2003а В. В. Отрощенко: Культури зрубної спільноти та гірничо-металургійні центри. *Проблеми гірничої археології: Матеріали I-го Картамиського польового археологічного семінару*. Алчевськ 2003, 47–51.
- Отрощенко 2003б В. В. Отрощенко: К истории племен срубной общности. *Археология восточноевропейской лесостепи* 17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. Воронеж 2003, 68–96.
- Отрощенко 2006 В. В. Отрощенко: До генези бережнівсько-маївської зрубної культури. *Проблеми гірничої археології: Матеріали III-го Картамиського польового археологічного семінару*. Алчевськ 2006, 18–30.
- Отрощенко 2007а В. В. Отрощенко: Культурні та часові особливості використання металу в поховальних ритуалах зрубної спільноти. *Проблеми гірничої археології: Матеріали VI-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару*. Алчевськ 2007, 40–52.
- Отрощенко 2007б В. В. Отрощенко: Знакова система племен зрубної спільноти (XVII–XII ст. до н. е.). *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski*. Warszawa 2007, 197–212.
- Отрощенко 2011 В. В. Отрощенко: Етнічні проблеми передісторії України (доба бронзи). *Таврійські студії* 1, 2011, 21–29.
- Отрощенко 2012 В. В. Отрощенко: Повертаючись до теми останніх поховань зрубної спільноти. *ДАЗ* 16, 2012, 246–250.
- Отрощенко 2019 В. В. Отрощенко: Отрощенко В. В. Знаки на кераміці доби пізньої бронзи. *Археологічна керамологія* 1, 2019, 53–77.
- Отрощенко/Болтрик 1982 В. В. Отрощенко/Ю. В. Болтрик: Культурно-хронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области. *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. – Киев 1982, 38–46.

- Отрощенко/Вовк 2001 В. В. Отрощенко/Т. А. Вовк: До етнічної належності носіїв культур зрубної спільноти. Магістеріум. *Археологічні студії* 6, 2001, 69–75.
- Отрощенко/Рассамакин 1987 В. В. Отрощенко/Ю. Я. Рассамакин: Раскопки курганов эпохи бронзы в Запорожской области. *АО 1985 года*. Москва 1987, 385–386.
- Отрощенко/Формозов 1988 В. В. Отрощенко/А. А. Формозов: К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла. *Studia Praehistorika* 9. Sofia 1988, 141–178.
- Отрощенко/Шевченко 1987 В. В. Отрощенко/Н. П. Шевченко: О восточной границе и восточных связях племен белозерской культуры. *Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины*. Киев 1987, 131–145.
- Отрощенко/Салій 2013 В. В. Отрощенко/Н. Г. Салій: Курган 1 біля с. Гнарівське в Надпоріжжі. *ДАЗ* 17, 2013, 150–179.
- Панковський 2012 В. Б. Панковський: Лолінсько-бабинська дзига. *ДАЗ* 16, 2012, 77–99.
- Папанова 2012 В. А. Папанова: Підсумки польової розвідки та науково-рятувальних робіт у Бердянському р-ні Запорізької обл. *АДУ 2011 року*. Київ 2012, 232.
- Папанова 2016 В. А. Папанова: Розкопки курганного могильника № 2701 біля с. Дмитрівка. *АДУ 2015 року*. Київ 2016, 52–53.
- Папанова/Тощев 2014а В. А. Папанова/Г. М. Тощев: Науково-рятувальні розкопки у Бердянському р-ні Запорізької обл. *АДУ 2013 року*. Київ 2014, 140–141.
- Папанова/Тощев 2014б В. А. Папанова/Г. М. Тощев: Кургани у с. Дмитровка Бердянського району Запорожской области. *ССПК XVII*. Запоріжжя 2014, 107–121.
- Папанова/Тощев/Голик 2015 В. А. Папанова/Г. М. Тощев/А. А. Голик: Науково-рятувальні розкопки поблизу с. Дмитрівка Бердянського району Запорізької області. *АДУ 2014 року*. Київ 2015, 56–58.
- Парусимов/Потапов/Яценко 2000 И. Н. Парусимов/В. В. Потапов/В. В. Яценко: Раскопки АНИБ в 1998 году. *ИАИАИД* 16. Азов 2000, 121–123.
- Парусимов 2005 И. Н. Парусимов: Раскопки курганов могильника Поляков. *Археологические записки* 4. Ростов-на-Дону 2005, 185–210.
- Петерс 1986 Б. Г. Петерс: Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. Москва 1986.
- Післарій 1982 І. О. Післарій: Про ткацтво в добу міді – бронзи та раннього заліза. *Археологія* 38, 1982, 70–81.
- Плешивенко 1993 А. Г. Плешивенко: Могильник кургана «Бабакова Могила» из Северного Приазовья. *ДСПК IV*. Запорожье 1993, 128–156.
- Плешивенко 1995 А. Г. Плешивенко: Курганный могильник у с. Конские раздоры. *ДСПК V*. Запорожье 1995, 143–159.
- Подобед/Усачук/Цимиданов 2012а В. А. Подобед/А. Н. Усачук/В. В. Цимиданов: Некоторые дискуссионные проблемы археологии юга Восточной Европы финала бронзового века. *ДАЗ* 16, 2012, 194–245.
- Подобед/Усачук/Цимиданов 2012б В. А. Подобед/А. Н. Усачук/В. В. Цимиданов: Птицы в верованиях степных и лесостепных племен Евразии эпохи бронзы. *Уфимский археологический вестник* 12, 2012, 43–70.
- Подобед/Усачук/Цимиданов 2013 В. А. Подобед/А. Н. Усачук/В. В. Цимиданов: Курган срубной культуры могильника Зинцева Балка (Северо-Восточное Приазовье). *ДАЗ* 17, 2013, 199–219.
- Подобід/Усачук/Циміданов 2014 В. А. Подобід/А. Н. Усачук/В. В. Циміданов: Поховання білозерського часу із Північно-Східного Приазов'я. *Археологічні студії* 5. Київ–Чернівці 2014, 93–103.
- Подобед/Усачук/Цимиданов 2015 В. А. Подобед/А. Н. Усачук/В. В. Цимиданов: «Песты» и «терочки» в обрядах срубной культуры. *ДАЗ* 19, 2015, 58–84.
- Подобед/Цимиданов 2010 В. А. Подобед/В. В. Цимиданов: Погребения с шильями и иглами в культурах Восточной Европы эпохи поздней бронзы и предскифского времени (степь и лесостепь). *ДАЗ* 13/14, 2010, 98–120.

- Полидович 1993 Ю. Б. Полидович: Раскопки курганов в Амвросиевском районе Донецкой области. *АДУ 1992 року*. Київ 1993, 114–115.
- Полидович/Цимиданов 1994 Ю. Б. Полидович/В. В. Цимиданов: О наиболее поздних погребениях срубной культуры. *Проблемы хронологии культур неолита – бронзового века Украины и юга Восточной Европы*. Дніпропетровськ 1994, 44–46.
- Полидович 1997 Ю. Б. Полидович: О размещении керамических сосудов в срубных погребениях. *АА 6*, 1997, 163–172.
- Полидович/Абдрахманов 2004 Ю. Б. Полидович/Д. В. Абдрахманов: Курганы бассейна Крынки (Центральный Донбасс и Северо-Восточное Приазовье). *АА 14*, 2004, 178–202.
- Полідович/Величко/Білан 2019 Ю. Б. Полідович/Є. О. Величко/Ю. О. Білан: Вироби зооморфного мистецтва скіфського часу у колекції музею історичних коштовностей України: загальний огляд. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ 2019, 361–370.
- Полидович/Полидович 1999 Ю. Б. Полидович/Е. А. Полидович: Прядение и ткачество в системе культуры народов Юго-Восточной Европы в эпоху поздней бронзы и раннего железа. *Труды ГИМ 109: Текстиль эпохи бронзы Евразийских степей*. Москва 1999, 217–223.
- Полідович/Циміданов 1995 Ю. Б. Полідович/В. В. Циміданов: Кам'яна сокира в пам'ятках зрубної культурно-історичної спільності. *Археологія 2*, 1995, 52–62.
- Попандопуло 1991 З. Х. Попандопуло: Курган «Соколовский» у города Пологи. *ДСПК II*. Запорожье 1991, 66–76.
- Попова 1960 Т. Б. Попова: К вопросу о многоваликовой керамике. *СА 4*, 1960, 61–75.
- Посредников 1981 В. А. Посредников: Работы в Донецкой области. *АО 1980 года*. Москва 1981, 303–304.
- Посредников 1984 В. А. Посредников: Исследования в Донецкой области. *АО 1982 года*. Москва 1984, 319.
- Посредников 1987 В. А. Посредников: Курганная группа у села Благовка в Донбассе. *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе*. Донецк 1987, 101–103.
- Посредников 1992а В. А. Посредников: Курган срубного времени у с. Заможное на Донетчине (к относительной хронологии типов погребальных сооружений). *ДАС 2*, 1992, 84–93.
- Посредников 1992б В. А. Посредников: К относительной хронологии типов погребальных сооружений срубной общности в Северном Приазовье. *Археологический вестник 3*. Запорожье 1992, 17–19.
- Посредников 1993 В. А. Посредников: Курганный могильник «Зирка». *ДАС 3*, 1993, 61–71.
- Посредников 1998 В. А. Посредников: Материалы кургана 2 курганной группы у с. Заможное (Северное Приазовье, срубное время). *ДАС 8*, 1998, 30–40.
- Посредников/Зарайская 1993 В. А. Посредников/Н. П. Зарайская: Материалы курганов у с. Огородное (Северное Приазовье). *ДАС 4*, 1993, 82–178.
- Посредников/Кравец 1992 В. А. Посредников/Д. П. Кравец: К вопросу об обряде кремации у срубных племен Донбасса. *ДАС 1*, 1992, 47–56.
- Посредников/Кравец/Ткачев 1994 В. А. Посредников/Д. П. Кравец/Н. И. Ткачев: Из дневников раскопок курганов у с. Великое Орехово (Донецкий кряж, срубное и позднеполовецкое время). *ДАС 5*, 1994, 141–168.
- Потапов 1997 В. В. Потапов: Погребения XII-X в. до н. э. в Волго-Донских степях (к проблеме отбора источников). *Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен Южнорусских степей*. Саратов 1997, 128–129.
- Потапов 1998а В. В. Потапов: Погребения белозерского хронологического горизонта в бассейне Нижнего Дона и Северо-Восточном Приазовье. *Проблемы археологии Юго-Восточной Европы*. Ростов-на-Дону 1998, 61–63.

- Потапов 1998б В. В. Потапов: Курганный могильник «Русский»-II. *Курганы Северо-Восточного Приазовья. Каталог*. Ростов-на-Дону 1998, 123–127.
- Потапов 1998в В. В. Потапов: Курганный могильник «Синявка»-III. *Курганы Северо-Восточного Приазовья. Каталог*. Ростов-на-Дону 1998, 127–130.
- Потапов 1998г В. В. Потапов: Курганный могильник «Приморский». *Курганы Северо-Восточного Приазовья. Каталог*. Ростов-на-Дону 1998, 130–137.
- Потапов 1998д В. В. Потапов: Курганный могильник «Русский»-III. *Курганы Северо-Восточного Приазовья. Каталог*. Ростов-на-Дону 1998, 137–141.
- Потапов 2005 В. В. Потапов: Раскопки курганов на правом берегу р. Миус. *Труды АНИБ* II. Ростов-на-Дону 2005, 78–107.
- Потапов 2007 В. В. Потапов: Погребение с набором украшений в низовьях р. Сал. *Материалы и исследования по археологии Украины* 7. Луганск 2007, 269–273.
- Потапов 2010а В. В. Потапов: *Памятники финальной бронзы Нижнего Подонья*: Автореферат дис. ... канд. ист. наук. Москва 2010.
- Потапов 2010б В. В. Потапов: Пластинчатые височные кольца и подвески на Нижнем Дону и в Предкавказье (финальный этап эпохи бронзы). *РА* 1, 2010, 155–162.
- Потапов 2013а В. В. Потапов: Курганы эпохи поздней бронзы могильника Нижнеясиновский II. *Вестник Южного научного Центра* 9/1. Москва 2013, 77–89.
- Потапов 2013б В. В. Потапов: «Некоторые дискуссионные проблемы» археологии финальной бронзы и некоторые дискуссионные решения этих проблем. *ДАЗ* 17, 2013, 225–270.
- Потапов 2016 В. В. Потапов: Маркеры памятников финала бронзового века от Северного Причерноморья до Алтая. *Записки Института истории материальной культуры* 13. Санкт-Петербург 2016, 68–89.
- Потемкина 1985 Т. М. Потемкина: *Бронзовый век лесостепного Притоболья*. Москва 1985.
- Привалова 1976 О. Я. Привалова: *Работы Донецкого краеведческого музея. АО 1975 года*. Москва 1976, 380.
- Привалова 1999 О. Я. Привалова: Срубные погребения Николаевского могильника в бассейне Кальмиуса. *Древности Северо-Восточного Приазовья*. Донецк 1999, 88–97.
- Привалова 2001 О. Я. Привалова: Раннесрубный могильник Малый Кут в Северном Приазовье. *АА* 10, 2001, 145–154.
- Привалова 2004 О. Я. Привалова: Курганы бассейна Мокрой Волновахи (Северо-Восточное Приазовье). *АА* 14, 2004, 153–177.
- Привалова и др. 1978 О. Я. Привалова/А. И. Привалов/Н. П. Зарайская/ В. Г. Хомутов: *Работы Донецкого краеведческого музея. АО 1977 года*. Москва 1978, 375.
- Привалова/Привалов 1977 О. Я. Привалова/А. И. Привалов: Исследования курганов на территории Донецкой области. *АО 1976 года*. Москва 1977, 355–356.
- Привалова/Привалов 1980 О. Я. Привалова/А. И. Привалов: Раскопки курганов в бассейне р. Кальмиус. *АО 1979 года*. Москва 1980, 325–326.
- Привалова/Привалов 1988 О. Я. Привалова/А. И. Привалов: *Грунтовые могильники срубной культуры на Донетчине. Актуальные проблемы охраны и исследований археологических памятников в Центральном Донбассе*. Перевальск 1988, 24–26.
- Пробейголова 2012 А. С. Пробейголова: К вопросу о погребениях финала эпохи бронзы в бассейне Северского Донца. *Сіверщина в історії України* 5. Київ-Глухів 2012, 42–46.
- Пробейголова 2013 А. С. Пробейголова: Изделия из бронзы и орудия металлообработки из новых раскопок поселений Подонцовья. *Проблеми гірничої археології: Матеріали ІХ міжнародного Картамиського польового археологічного семінару*. Алчевськ 2013, 97–103.

- Пряхин 1993
А. Д. Пряхин: *Мосоловское поселение эпохи поздней бронзы*. Воронеж 1993.
- Пряхин 2006
А. Д. Пряхин: К оценке нового этапа в изучении производственной деятельности населения срубной культурно-исторической общности. Проблемы гірничої археології: *Матеріали III-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару*. Алчевськ 2006, 10–11.
- Пряхин/Матвеев 1988
А. Д. Пряхин/Ю. П. Матвеев: *Курганы эпохи бронзы Побитюжья*. Воронеж 1988.
- Пряхин/Саврасов 1989
А. Д. Пряхин/А. С. Саврасов: Глиняные литейные формы с Мосоловского поселения металлургов-литейщиков. *Поселения срубной общности*. Воронеж 1989, 39–80.
- Пряхин/Саврасов 1994
А. Д. Пряхин/А. С. Саврасов: Металлургия и металлообработка населения срубной культурно-исторической общности доно-донецкой лесостепи. *Срубная культурно-историческая область*. Саратов 1994, 31–35.
- Пряхин и др. 2008
А. Д. Пряхин/А. С. Саврасов/Ю. М. Бровендер/В. В. Отрощенко: Этапы изучения Картамышского комплекса горно-металлургических памятников на территории Украины. *Из истории отечественной археологии* 1. Воронеж 2008, 188–195.
- Пустовалов 1999
С. Ж. Пустовалов: До реконструкції динаміки чисельності степового населення України за матеріалами курганних могильників (єнеоліт – пізні кочовики). *Наукові записки НаУКМА* 13: Теорія та історія культури. Київ 1999, 17–32.
- Пустовалов 2001
С. Ж. Пустовалов: Наследие В. А. Городцова и современные проблемы периодизации памятников степной бронзы. *Бронзовый век Восточной Европы: Характеристика культур, хронология и периодизация*. Самара 2001, 42–50.
- Пятых 1984
Г. Г. Пятых: О происхождении деревянной посуды срубной культуры Поволжья. *СА* 2, 1984, 146–154.
- Рассамакин 1984
Ю. Я. Рассамакин: Исследования на р. Молочной. *АО 1982 года*. Москва 1984, 322.
- Рассамакин/Черных 1993
Ю. Я. Рассамакин/Л. А. Черных: Новые исследования в бассейне р. Молочной. *АДУ 1991 року*. Луцьк 1993, 104–106.
- Репников 1908
Н. И. Репников: Список курганов, составленный академиком Кеппеном. *ИТУАК* 42, 1908, 42–55.
- Рогудеев 2000
В. В. Рогудеев: Исследование курганов в Неклиновском районе. *ИАИАИАНД* 16. Азов 2000, 123–127.
- Рогудеев 2004а
В. В. Рогудеев: Могильник Репный в системе связей посткатакомбного времени. *Труды АНИБ* I. Ростов-на-Дону 2004, 187–203.
- Рогудеев 2004б
В. В. Рогудеев: Происхождение и эволюция серпов на территории срубной культуры. *Проблемы археологии Нижнего Поволжья*. Волгоград 2004, 132–137.
- Рогудеев 2005
В. В. Рогудеев: Исследование курганов в Северо-Восточном Приазовье. *Труды АНИБ* II. Ростов-на-Дону 2005, 129–149.
- Ромашко 1986
В. А. Ромашко: Природно-климатические условия и хозяйственная деятельность населения пограничья Степи и Лесостепи Левобережной Украины на рубеже II-I тыс. до н. э. *Проблемы археологии Поднепровья* 3. Днепропетровск 1986, 120–136.
- Ромашко 1999
В. А. Ромашко: Погребальный обряд позднесрубных племен Украины: критерии отбора источников, региональные особенности. *Проблемы археології Подніпров'я* 2. Дніпропетровськ 1999, 113–131.
- Ромашко 2013
В. А. Ромашко: *Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры)*. Київ 2013.

- Рослякова/Косинцев 2013 Н. В. Рослякова/П. А. Косинцев: Архео-зоологическое изучение комплексов погребального инвентаря из погребений срубной культуры лесостепного Поволжья. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Археология и этнография* 15/1. Самара 2013, 211–218.
- Рыков 1927 П. С. Рыков: К вопросу о культурах бронзовой эпохи в Нижнем Поволжье. *Известия Нижневолжского института краеведения* 2, Саратов 1927.
- Савва 1988 Е. Н. Савва: Исследование кургана у г. Тирасполя. *Археологические исследования в Молдавии в 1983 г.* Кишинев 1988, 44–59.
- Саврасов 1998 А. С. Саврасов: *Металлообработка населения донской лесостепной срубной культуры*: Автореферат дис. ... канд. ист. наук. Воронеж 1998.
- Салий 1987а Н. Г. Салий: Могильники срубной культуры в междуречье Днепра и Молочной (по материалам Запорожской экспедиции). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев 1987, 82–94.
- Салий 1987б Н. Г. Салий: Новые материалы о контактах культур средней и поздней бронзы в Надпорожье. *Исторические чтения памяти М. П. Грязнова*. Омск 1987, 97–100.
- Самар 1991 В. А. Самар: Курган Срубного времени из Приазовья. *ДСПК II*. Запорожье 1991, 125–136.
- Самар 1998 В. А. Самар: Верхняя хронологическая граница кмк и покровская культура Северной Приазовья. *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК)*. Запорожье 1998, 75–83.
- Самар 2005 В. А. Самар: История изучения памятников археологии на востоке Запорожской области (Северное Приазовье – Лукоморье). *Музейний вісник* 5. Запоріжжя 2005, 3–31.
- Самар/Антонов 2002 В. А. Самар/А. Л. Антонов: К истории изучения Северного Приазовья – Лукоморья (10 лет Восточной археологической экспедиции). *Музейний вісник* 2. Запоріжжя 2002, 77–85.
- Самоквасов 1892 Д. Я. Самоквасов: Основания хронологической классификации и каталог коллекций древностей. Варшава 1892.
- Самоквасов 1908 Д. Я. Самоквасов: *Могилы Русской Земли*. Москва 1908.
- Санжаров 1988а С. Н. Санжаров: Работы Донецкого университета. *АО 1986 года*. Москва 1988, 332–334.
- Санжаров 1988б С. Н. Санжаров: Погребения донецкой катакомбной культуры с игральными костями. *СА* 1, 1988, 140–159.
- Санжаров 2010 С. Н. Санжаров: *Восточная Украина на рубеже эпох средней – поздней бронзы*. Луганск 2010.
- Санжаров/Литвиненко 1993 В. А. Санжаров/Р. А. Литвиненко: Некоторые аспекты историко-культурной ситуации в Донецком Приазовье второй четверти II тыс. до н. э. *Донбасс и Приазовье: Проблемы социального, национального и духовного развития*. Мариуполь 1993, 24–25.
- Санжаров и др. 2003 С. Н. Санжаров/Р. А. Литвиненко/Е. А. Черных/А. В. Прынь: Неординарные курганы и погребения Шахтерского могильника и их место в системе древностей юга Восточной Европы. *Материалы и исследования по археологии Восточной Украины* 1. Луганск 2003, 122–161.
- Сафонов 1996 И. Е. Сафонов: «Священные» числа и восприятие времени в абашевском и срубном мире. *Дано-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи*. Воронеж 1996, 63–66.
- Саенко 2007 В. Н. Саенко: *Токмаччина в історії євразійських степів*. Токмак 2007.
- Свистова 1997 Е. Б. Свистова: Проблема выделения Дано-Донецкого центра металлургии и металлообработки эпохи бронзы (к историографии вопроса). *Археология восточноевропейской лесостепи* 10. Воронеж 1997, 74–80.

- Свод 2004 А. Н. Усачук/Ю. Б. Полидович/В. В. Цимищанов/Р. А. Литвиненко: Свод данных об исследованиях курганов на территории Донецкой области в XX веке. *АА* 14, 2004, 56–109.
- Семенова 1983 А. П. Семенова: Погребальный обряд племен лесостепного Заволжья. *Культуры бронзового века Восточной Европы*. Куйбышев 1983, 59–80.
- Семенова 2000 А. П. Семенова: Погребальные памятники срубной культуры. *История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век*. Самара 2000, 152–209.
- Семенова 2001 А. П. Семенова: Основные тенденции развития керамики покровского и развитого этапов срубной культуры лесостепного Поволжья (по данным погребальных памятников). *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация*. – Самара 2001, 273–279.
- Сергеева 2004 М. С. Сергеева: Об одном типе изображений на срубной керамике. *Древности*. Харьков 2004, 22–27.
- Синюк/Погорелов 1985 А. Т. Синюк/В. И. Погорелов: Периодизация срубной культуры Среднего Дона. *Срубная культурно-историческая общность*. Куйбышев 1985, 118–145.
- Смирнов 1960а К. Ф. Смирнов: Кургани біля м. Великого Токмака. *АП УРСР VIII*. Київ 1960, 164–189.
- Смирнов 1960б К. Ф. Смирнов: Быковские курганы. *МИА* 78, 1960, 169–268.
- Смирнов/Кузьмина 1977 К. Ф. Смирнов/Е. Е. Кузьмина: *Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий*. Москва 1977.
- Сотникова 1990 С. В. Сотникова: Погребальный обряд андроновского населения по материалам могильника Ермак IV. *Обряды народов Западной Сибири*. Томск 1990, 17–25.
- Сотникова 2014а С. В. Сотникова: Детские погребения с наборами астрагалов как отражение детской сферы сакральности. *Вестник Пермского университета. История* 1 (24). Пермь 2014, 60–70.
- Сотникова 2014б С. В. Сотникова: Детские погребения с наборами алячиков и роль игры в обществах степного населения эпохи бронзы. *Вестник археологии, антропологии и этнографии* 2 (25), 2014, 26–33.
- Список 1988 О. Я. Привалова/А. И. Привалов: *Список памятников археологии Украины. Донецкая область*. Киев 1988.
- Спицын 1899 А. А. Спицын: Курганы с окрашенными костяками. *Записки Российского Археологического Общества XI* (1–2). СПб. 1899, 3–97.
- Стрельник/Хомчик/Сорокіна 2009 М. О. Стрельник/М. А. Хомчик/С. А. Сорокіна: Гральні кістки (II тис. до н. е. – XIV ст. н. е.) з колекції Національного музею історії України. *Археологія* 2, 2009, 34–49.
- Стрельник/Сорокіна/Хомчик 2010 М. О. Стрельник /С. А. Сорокіна/М. А. Хомчик: Ігри давнього населення України. *Наукові записки НаУКМА* 101: Теорія та історія культури, 2010, 46–54.
- Субботин/Тоцев 2002 Л. В. Субботин/Г. Н. Тоцев: *Археологические древности Буджака. Курганная группа у с. Лиман*. Запорожье 2002.
- Супруненко 1999 О. Б. Супруненко: Горщик з календарним орнаментом у зрубному комплексі в Пооріллі. *Етнічна історія та культура населення Степу та Лисостепу Євразії (від кам'яного віку по ранні середньовіччя)*. Дніпропетровськ 1999, 88–91.
- Тарасенко 2012 Е. Н. Тарасенко: *Окрестности Розовки до монгольского нашествия. Исторический очерк*. Мариуполь 2012.
- Татаринов 1981 С. И. Татаринов: Новые сосуды эпохи бронзы со знаками (Донбасс). *СА* 4, 1981, 250–253.

- Телегін 1961 Д. Я. Телегін: Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я. *Археологія* 12, 1961, 3–15.
- Телегін/Братченко 1974 Д. Я. Телегін/С. Н. Братченко: Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів. *Археологія* 13, 1974, 105–109.
- Тереножкін 1960 О. І. Тереножкін: Кургани в долині р. Молочної. *АП УРСР VIII*. Київ 1960, 3–16.
- Тереножкин 1965 А. И. Тереножкин: Основы хронологии предскифского периода. *СА* 1, 1965, 63–86.
- Тигеева/Новиков/Шилов 2016 Е. В. Тигеева/И. К. Новиков/С. Н. Шилов: Металлокомплекс эпохи бронзы Алакульского могильника (типология и технология изготовления). *Вестник археологии, антропологии и этнографии* 4 (35), 2016, 18–32.
- Тощев 1997 Г. Н. Тощев: *Развитие археологии в Запорожском крае (17 – первая треть 20 в.)*. Запорожье 1997.
- Тощев 2007 Г. Н. Тощев: *Крым в эпоху бронзы*. Запорожье 2007.
- Тощев/Ельников/Дровосекова 2003 Г. Н. Тощев/М. В. Ельников/О. В. Дровосекова: *Древности Запорожского края. (Материалы к Своду памятников истории и культуры)*. Запорожье 2003.
- Трифильев 1907 Е. П. Трифильев: Археологическая экскурсия по течению р. р. Кальмиуса и Кальчика в пределах Мариупольского уезда Екатеринославской губернии летом 1904 г. *Труды XIII Археологического съезда I*. Москва 1907, 366–368.
- Трифонов 2001 В. А. Трифонов: Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита – средней бронзы Кавказа, степной и лесостепной зон Восточной Европы (по данным радиоуглеродного датирования). *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация*. Самара 2001, 71–82.
- Туаллагов 2017 А. А. Туаллагов: Аланская деревянная посуда (по материалам Даргавского могильника). *ALANICA. Сборник избранных статей доктора исторических наук А. А. Туаллагова. К 50-летию со дня рождения*. Владикавказ 2017, 123–162.
- Турчанинов 1971 Г. Ф. Турчанинов: *Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы*. Ленинград 1971.
- Усачук 1986 А. Н. Усачук: О культурной принадлежности некоторых погребений из раскопок В. А. Городцова в Донбассе. *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе*. Донецк 1986, 22–23.
- Усачук 1990 А. Н. Усачук; Н. Е. Макаренко: срубные материалы. *Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца*. Луганск 1990, 115–116.
- Усачук 1991 А. Н. Усачук: Исследование курганов срубного времени (по материалам архива и фондов Донецкого краеведческого музея). *100-річчя Полтавського краєзнавчого музею 2*. Полтава 1991, 46–48.
- Усачук 1993 А. Н. Усачук: Раскопки Н. Е. Макаренко и В. М. Евсеева на территории Донецка. *ДАС* 3, 1993, 46–52.
- Усачук 1994 А. Н. Усачук: Исследования В. М. Евсеева в восточных районах Донецкой области. *ДАС* 5, 1994, 97–104.
- Усачук 1997 А. Н. Усачук: К вопросу о гребнях и орудиях прядения в материалах срубной культуры. *Проблемы истории и археологии Украины*. Харьков 1997, 21–22.
- Усачук 1999 А. Н. Усачук: К вопросу о костяных деталях духовых музыкальных инструментов в эпоху бронзы. *Древности Северо-Восточного Приазовья*. Донецк 1999, 70–87.
- Усачук/Колесник 2004 А. Н. Усачук/А. В. Колесник: Очерк истории изучения курганов Донбасса в XVIII–XIX веках. *Літопис Донбасу* 12. Донецьк 2004, 5–29.

- Усачук/Литвиненко 1999 А. Н. Усачук/Р. А. Литвиненко: Орудия прядения и ткачества в памятниках срубной общности. *Труды ГИМ* 109: Текстиль эпохи бронзы евразийских степей. Москва 1999, 204–216.
- Усачук/Литвиненко 2003 А. Н. Усачук/Р. А. Литвиненко: Костяные орудия прядения и ткачества на Синташте. *Абашевская культурно-историческая общность: истоки, развитие, наследие*. Чебоксары 2003, 163–166.
- Усачук/Панасюк 2014 А. Н. Усачук/Н. В. Панасюк: Некоторые аспекты использования астрагалов в погребальном обряде эпохи ранней и средней бронзы. *Вестник РУДН. Серия: Всеобщая история* 4, 2014, 34–46.
- Усачук/Полидович/Колесник 2004 А. Н. Усачук/Ю. Б. Полидович/А. В. Колесник: Курганы Донбасса в народном восприятии и научной практике (до начала XX века): мифы и реальность. *АА* 14, 2004, 13–55.
- Усачук та ін. 2007 А. М. Усачук/В. В. Цимиданов/В. А. Подобід/Р. О. Литвиненко: Розкопки кургану на околиці м. Маріуполя (Північно-Східне Приазов'я). *АДУ 2005 – 2007 рр.* Київ–Запоріжжя 2007, 388–395.
- Усачук и др. 2010 А. Н. Усачук/В. А. Подобед/Ю. Б. Полидович/В. В. Цимиданов: Раскопки кургана срубной культуры на территории аэропорта города Донецка. *ДАЗ* 13/14, 2010, 185–202.
- Формозов 1953 А. А. Формозов: Сосуды срубной культуры с загадочными знаками. *ВДИ* 1, 1953, 193–200.
- Фурманська 1960 А. І. Фурманська: Курган біля с. Долини. *АПУРСР VIII*. Київ 1960, 136–140.
- Халяпин 1999 М. В. Халяпин: К вопросу о культе змеи у населения срубной культурно-исторической общности. *Етнічна історія та культура населення Степу та Лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранне середньовіччя)*. Дніпропетровськ 1999, 92–94.
- Харламов 1908 В. А. Харламов: Раскопки на берегах р. Кальмиуса и в области Войска Донского. *Труды XIII Археологического съезда II*. Москва 1908, 235–236.
- Цимиданов 1995 В. Цимиданов: «Магічна втеча» та деякі категорії поховального інвентарю зрубної культури. *Історія релігій в Україні* 5. Київ–Львів, 1995, 486–488.
- Цимиданов 1995 В. В. Цимиданов: Гребни и орудия прядения в погребениях срубной культуры. *Древности*. Харьков 1995, 34–39.
- Цимиданов 1996 В. В. Цимиданов: Мясная пища в погребениях срубной общности как проявление дифференциации культуры (по материалам Украины). *Древние культуры Восточной Украины*. Луганск 1996, 198–213.
- Цимиданов 1999 В. В. Цимиданов: Веретено в обрядах населения срубной культуры. *Труды ГИМ* 109: Текстиль эпохи бронзы Евразийских степей. Москва 1999, 224–226.
- Цимиданов 2000 В. В. Цимиданов: Загадки срубных чаш. *Донская археология* 3–4, 2000, 142–148.
- Цимиданов 2001a В. В. Цимиданов: Астрагалы в погребениях степных культур Восточной Европы эпохи поздней бронзы и раннего железа. *АА* 10, 2001, 215–248.
- Цимиданов 2001b В. В. Цимиданов: Кремация в срубной культуре как статусный знак. *Проблемы истории и археологии Украины*. Харьков 2001, 40–41.
- Цимиданов 2004a В. В. Цимиданов: *Соціальна структура срубного общества*. Донецк, 2004.
- Цимиданов 2004b В. В. Цимиданов: Украшения в погребальном обряде срубной культуры: социальный и половозрастной аспект. *АА* 14, 2004, 260–261.
- Цимиданов 2004в В. В. Цимиданов: «Азбука» орнамента срубной культуры. *Літопис Донбасу* 12. Донецьк 2004, 30–36.
- Цимиданов 2010a В. В. Цимиданов: Планиграфия могильников срубной культуры. *Матеріали та дослідження з археології Східної України* 10. Луганськ 2010, 56–77.
- Цимиданов 2010b В. В. Цимиданов: Орнаментация керамики срубной культуры: социальный и половозрастной аспект. *АА* 25, 2010, 120–139.

- Цимиданов 2011 В. В. Цимиданов: Орнамент с «ресничками» на погребальной керамике срубной культуры. *ДАЗ* 15, 2011, 48–77.
- Цимиданов 2019 В. В. Цимиданов: Обряд кремации в срубной культуре. *ДАЗ* 22, 2019, 67–89.
- Цимиданов/Евглевский 1993 В. В. Цимиданов/А. В. Евглевский: Классификация погребений с инсигниями власти срубной общности. *АА* 2, 1993, 99–112.
- Цимиданов/Чаур 1997 В. В. Цимиданов/Н. А. Чаур: Погребения с астрагалами срубной культурно-исторической общности. *Древности Подонцовья*. Луганск 1997, 50–61.
- Чередниченко 1973 Н. Н. Чередниченко: *История срубных племен Подонья (XV–IX вв. до н. э.)*: Автореферат дис. ... канд. ист. наук. Київ 1973.
- Чередниченко 1977 М. М. Чередниченко: Хронологія зрубної культури Північного Причорномор'я. *Археологія* 22, 1977, 3–21.
- Чередниченко 1986 Н. Н. Чередниченко: Срубная культура. В: С. С. Березанская/В. В. Отрощенко/Н. Н. Чередниченко/И. Н. Шарафутдинова (ред.): *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев 1986, 44–82.
- Черных 1970 Е. Н. Черных: *Древнейшая металлургия Урала и Поволжья*. Москва 1970.
- Черных 1976 Е. Н. Черных: *Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР*. Москва 1976.
- Черных 1978 Е. Н. Черных: Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР. *СА* 4, 1978, 53–82.
- Черняков 1967 И. Т. Черняков: Техника изготовления литейных форм и металлических изделий в Северном Причерноморье в эпоху поздней бронзы. *Памятники эпохи бронзы юга восточной части СССР*. Киев 1967, 179–184.
- Шаповалов 1979 Т. А. Шаповалов: К вопросу о взаимоотношениях племен многоваликовой, абашевской и срубной культур в бассейне Северского Донца. *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы*. Донецк 1979, 70–73.
- Шаповалов/Колесник 1972 Т. О. Шаповалов/О. В. Колесник: Розкопки курганів у Донецькій області. *АДУ* 1969 року. Київ 1972, 66–71.
- Шапошникова 1967 О. Г. Шапошникова: Некоторые итоги исследования многослойного поселения у с. Раздольное. *АДУ* 1965–1966 рр. Київ 1967, 87–90.
- Шапошникова 1968 О. Г. Шапошникова: Багатошарове поселення поблизу с. Роздольне на Кальміусі. *Археологія* 23, 1970, 142–151.
- Шарафутдинова И. Н. 1968 И. Н. Шарафутдинова: К вопросу о сабастиновской культуре. *СА* 3, 1968, 16–34.
- Шарафутдинова И. Н. 1982 И. Н. Шарафутдинова: *Степное Поднепровье в позднем бронзовом веке*. Киев 1982.
- Шарафутдинова И. Н. 1986 И. Н. Шарафутдинова: Сабатиновская культура. В: С. С. Березанская/В. В. Отрощенко/Н. Н. Чередниченко/И. Н. Шарафутдинова (ред.): *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев 1986, 83–116.
- Шарафутдинова Э. С. 1985 Э. С. Шарафутдинова: Периодизация срубной культуры Нижнего Подонья. *Срубная культурно-историческая общность*. Куйбышев 1985, 146–183.
- Шарафутдинова Э. С. 1991a Э. С. Шарафутдинова: Новые данные о памятниках эпохи поздней бронзы и начала раннего железа на Кубани. *Древние культуры Прикубанья*. Ленинград 1991, 70–91.
- Шарафутдинова Э. С. 1991b Э. С. Шарафутдинова: Памятники конца эпохи поздней бронзы на Нижнем Дону и степном Прикубанье. *СА* 1, 1991, 184–196.
- Шарафутдинова Э. С. 1992 Э. С. Шарафутдинова: Локально-хронологические особенности срубной культуры Нижнего Подонья. *Северо-Западное Причерноморье (Ритмы культурогенеза)*. Одесса 1992, 37–39.
- Шарафутдинова Э. С. 1993 Э. С. Шарафутдинова: Памятники покровского типа в Нижнем Подонье. *Новые открытия и методологические основы археологической хронологии*. СПб. 1993, 87–90.

- Шарафутдинова Э. С. 1995   Э. С. Шарафутдинова: Начальный этап эпохи поздней бронзы в Нижнем Подонье и на Северском Донце. *Донские древности* 4. Азов 1995, 93–116.
- Швецов 1982   М. Л. Швецов: Исследование курганного могильника у д. Самойлово. *АО 1981 года*. Москва 1982, 332.
- Швецов 2004   М. Л. Швецов: Курганы у с. Самойлово (бассейн Грузского Еланчика, Северо-Восточное Приазовье). *АА* 14, 2004, 233–259.
- Шендаков 1970   Г. Н. Шендаков: О пряслицах срубной культуры. *СА* 1, 1970, 238–241.
- Шепель 1985   К. О. Шепель: Антропологічний тип населення басейнів Сіверського Дінця та Кальміусу в епоху енеоліту – бронзи. *Археологія* 49, 1985, 13–24.
- Шилов 1995   Ю. А. Шилов: *Прародина ариев*. Київ 1995.
- Шишлина 1990   Н. И. Шишлина: О сложном луке срубной культуры. *Труды ГИМ* 74: Проблемы археологии Евразии. Москва 1990, 23–37.
- Щеглов 1978   А. Н. Щеглов: *Северо-Западный Крым в античную эпоху*. Ленинград 1978.
- Andriiovych 2019   М. P. Andriiovych: *The Brief «Walk-Through» in the Archaeological Ceramic investigations in the way to a New Approach in Neolithic Ceramics Styles Research*. *Antiqua* 11, 2019, 138–143.
- Baltic-Pontic Studies 2002   Fluted Maces in the System of Long-Distance Exchange Trails of the Bronze Age: 2350–800 BC. *Baltic-Pontic Studies* 11: Poznań 2002.
- Baltic-Pontic Studies 2003   The foundations of Radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 4000–1000 BC. *Baltic-Pontic Studies* 12. Poznań 2003.
- Bârzu 1989   L. Bârzu: La station de Sărata Monteoru: la necropole № 4 de l'époque du bronze. *Dacia* XXXIII (1–2), 1989, 39–78.
- Bátora 2000   J. Bátora: *Das Gräberfeld von Jelšovce/Slowakei. Ein Beitrag zur Frühbronzezeit im nordwestlichen Karpatenbecken*. Teil 1, 2. Kiel 2000.
- Bátora 2015   J. Bátora: Artefakty. In: V. Furmánek (zost.): *Staré Slovensko 4. Doba bronzová*. *Archaeologica Slovaca Monographiae*. STASLO 4. Nitra 2015, 41–101.
- Bátora 2018   J. Bátora: *Slovensko v staršej dobe bronzovej*. Bratislava 2018.
- Bátora/Rassmann 2008   J. Bátora/K. Rassmann: Die Ausgrabungen auf der befestigten Siedlung Nad Hronom bei Rybník, Kr. Levice (Südwestslowakei). In: J. Czebreszuk/S. Kadrow/J. Müller (eds.): *Defensive Structures from Central Europe to the Aegean in the 3rd and 2nd millennium BC*. *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa* 5. Poznań–Bonn 2008, 85–96.
- Bátora/Vladár 2015   J. Bátora/J. Vladár: Kultúry staršej doby bronzovej. In: V. Furmánek (zost.): *Staré Slovensko 4. Doba bronzová*. *Archaeologica Slovaca Monographiae*. STASLO 4. Nitra 2015, 21–41.
- Chernych/Polin/Otroshchenko 2003   L. A. Chernych/S. V. Polin/V. V. Otroshchenko: Radiocarbon chronology of monuments of the Berezhnovka-Maevka Srubnaya Culture near the town Ordzhonikidze. *Baltic-Pontic Studies* 12. Poznań 2003, 307–335.
- Furmánek 1977   V. Furmánek: Pilinyer Kultur. *Slovenská archeológia* 25, 1977, 251–370.
- Furmánek 2004   V. Furmánek: *Zlatý vek v Karpatoch. Keramika a kov doby bronzovej na Slovensku (2300–800 pred n. 1.)*. Nitra 2004.
- Gerškovič 1999   Jakov P. Gerškovič: Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres. *Archäologie in Eurasien* 7. Rahden/Westf. 1999.
- Görsdorf/Marková/Furmánek 2004   J. Görsdorf/K. Marková/V. Furmánek: Some new ¹⁴C data to the Bronze Age in the Slovakia. *Geochronometria* 23, 2004, 79–91.
- Hansel 1968   B. Hansel: *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*. Bonn 1968.
- Hüttel 1981   H. G. Hüttel: Bronzezeitliche Trensens in Mittel- und Osteuropa. *Prähistorische bronzefunde* XVI (2). München 1981.

- Kirillov et al. 2009 A. K. Kirillov/N. G. Kirillova/J. V. Kudlaj/R. A. Litvinenko/ J. B. Polidovich: Two burial mounds of Donetsk region as objects of archaeoastronomical research. *International astronomical congress «Astronomy and World Heritage: across time and continents»*. Kazan 2009.
- Kobal 2000 J. V. Kobal: *Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine)*. Stuttgart 2000.
- Leskov 1981 A. M. Leskov: Jung und Spätbronzezeitliche Depotfunde im nordlichen Schwarzmeergebiet. *Praehistorische bronzefunde XX*-Bd. 5. München 1981.
- Motzoi-Chicideanu 1995 I. Motzoi-Chicideanu: Fremdgüter im Monteoru-Kulturräum. Handel, Tausch und Verkehr im bronze – und Früheisenzeitlichen Südosteuropa, Südosteuropa-Schriften Band 17. *Praehistorische Archaeologie in Südosteuropa*, 11, Herausgegeben von Bernhard Hansel. München–Berlin 1995, 219–242.
- Mozsolics 1967 A. Mozsolics: *Bronzefunde des Karpatenbeckens: Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*. Budapest 1967.
- Mozsolics 1973 A. Mozsolics: *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópalyi*. Budapest 1973.
- Müller-Karpe 1980 H. Müller-Karpe: *Handbuch der Vorgeschichte. Bronzezeit IV/1–3*. München 1980.
- Neugebauer 1994 J.-W. Neugebauer: Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit in Ostösterreich südlich der Donau. *Zalai Múzeum* 5, 1994, 85–111.
- Nikolova/Kaiser 2009 A. Nikolova/E. Kaiser: Die absolute Chronologie der Jamnaja-Kultur im nördlichen Schwarzmeergebiet auf der Grundlage erster dendrochronologischer Daten. *Eurasia Antiqua* 15, 2009, 205–236.
- Olexa/Nováček 2012 L. Olexa/T. Nováček: Praveké zlato z Nižnej Myšle. In: *Václav Furmánek a doba bronzová. Zborník k sedemdesiatym narodeninám*. Nitra 2012, 273–278.
- Olexa/Nováček 2013 L. Olexa/T. Nováček: *Pohrebisko zo staršej doby bronzovej v Nižnej Myšli. Katalóg I (hroby 1–310)*. Nitra 2013.
- Olexa/Nováček 2015 L. Olexa/T. Nováček: *Pohrebisko zo staršej doby bronzovej v Nižnej Myšli. Katalóg II (hroby 311–499)*. Nitra 2015.
- Olexa/Nováček 2017 L. Olexa/T. Nováček: *Pohrebisko zo staršej doby bronzovej v Nižnej Myšli. Katalóg III (hroby 500–792)*. Nitra 2017.
- Penner 1998 S. Penner: Schliemanns Schachtgräberung und der europäische Nordosten: Studien zur Herkunft der frühmykenischen Streitwagenausstattung. *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde* 60. Bonn 1998.
- Puholovok 2018 Yu. Puholovok: History of Ukrainian Archaeological Ceramology (1991–2016). *Ceramological Studies* 17. Opishne 2018.
- Randsborg 1991 K. Randsborg: Historical implications: chronological studies in European archaeology c. 2000-500B. C. *Acta Archeologica* 62, 1991, 89–109.
- Stejskalová 1999 D. Stejskalová: Možná cesta drobného šperku z Blízkeho Východu do strední Evropy. *Archeologie ve středních Čechách* 3, 1999, 87–92.
- Vladár/Oraşkinová 2015 J. Vladár/D. Oraşkinová: Tezaurácia bronzových a zlatých predmetov na opevnenom sídlisku v Spišskom Štvrtku. In: J. Batora/P. Tóth (ed.): *Keď bronz vystriedal meč*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes 18. Bratislava – Nitra 2015, 433–452.
- Zabavin 2018 V. Zabavin: The items made of bone from burial grounds of the Timber-Grave Culture of the Northern Azov sea region. *Eastern European Scientific Journal* 6 (34) part 2, 2018, 10–15.
- Zabavin 2022 V. Zabavin: Metal Artefacts of Zrubna/Timber-grave Culture of the North Azov Area as Chronological Indicators. *Slovenská archeológia* LXX (2), 2022, 257–273.
- Zabavin 2023 V. Zabavin: 25 years of barrow archaeology at MSU. *Актуальні проблеми науки та освіти*. Збірник матеріалів XXIV підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ. Київ 2023, 125–128.

- Zabavin/Bulyk 2020* V. Zabavin/M. Bulyk: Cultural genesis and the final of Zrubna/Timber-Grave culture of the North Azov area (the Late Bronze Age). *Slovenská archeológia* LXVIII (1), 2020, 23–36.
- Zabavin/Bulyk 2023* V. Zabavin/M. Bulyk: Post-war archaeology of the North Azov region: problem statement. *Problems and Prospects of Post-War Revival of Ukraine*. Kyiv 2023, 114–116.
- Zabavin/Nebrat 2023* V. Zabavin/S. Nebrat: Regional peculiarities of the Zrubna/Timber-grave culture tribes' calendar system. *SKHID* 5 (1), 2023, 51–59.
- Zabavin/Nebrat 2024* V. Zabavin/S. Nebrat: The wooden bowl in the Pastoralists' culture of the Zrubna/Timber-grave entity. *Študijné zvesti* 71 (1), 2024. 30 p.

ДОДАТОК А

ТАБЛИЦІ

Таблиця 1. Розподіл курганів по ландшафтним зонам.

	Донецький кряж		Приазов'я		Всього
	абсол.	%	абсол.	%	
могильники	68	28,9	167	71,1	235
кургани	160	32,4	334	67,6	494
поховання	408	26,9	1107	73,1	1515

Таблиця 2. Розподіл курганів відносно сучасної адміністративної карти.

	Ростовська обл.		Луганська обл.		Донецька обл.		Запорізька обл.		Херсонська обл.	
	абсол.	%	абсол.	%	абсол.	%	абсол.	%	абсол.	%
могильники	32	13,6	15	6,4	133	56,6	52	22,1	3	1,3
кургани	57	11,5	41	8,3	273	55,3	116	23,5	7	1,4
поховання	237	15,6	119	7,8	841	55,4	305	20,1	16	1,1

Таблиця 3. Розподіл поховань за горизонтами.

	комплекси	
	абсол.	%
I горизонт	64	4,7
II горизонт	801	59,1
III горизонт	491	36,2
Разом	1356	100
Північне Приазов'я	1356	100

Таблиця 4. Розподіл курганів по топографічним зонам.

ЗОНА	Донецький кряж				Приазов'я				Всього			
	поховання		кургани		поховання		кургани		поховання		кургани	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
I	–	–	–	–	49	5,1	6	2,2	49	3,7	6	1,5
II	32	9,0	6	4,5	137	14,2	39	14,0	169	12,8	45	10,9
III	294	82,8	116	86,5	626	64,7	202	72,4	920	69,6	318	77,0
IV	29	8,2	12	9,0	155	16,0	32	11,4	184	13,9	44	10,6
Разом	355	100	134	100	967	100	279	100	1322	100	413	100

Таблиця 5. Розподіл поховань по топографічним зонам за горизонтами

Зона \ Горизонт	I		II		III		IV		Всього	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
I горизонт	–	–	–	–	62	98,4	1	1,6	63	100
II горизонт	6	0,8	74	9,4	574	73,1	131	16,7	785	100
III горизонт	43	9,1	95	20,0	284	59,9	52	11,0	474	100
Разом	49	3,7	169	12,8	920	69,6	184	13,9	1322	100

Таблиця 6. Насиченість курганів похованнями зрубної культури.

Кількість курганів (%)	Кількість поховань				Всього
	1	2-5	6-10	Більше 10	
Орельсько-Самарське міжріччя (за Ковалева 1981)	76 33,3%	126 55,5%	23 10%	3 1,2%	228 100%
Степове Подніпров'я (за Отрощенко 1981)	110 58,8%	70 37,4%	6 3,2%	1 0,5%	187 100%
Сіверський Донець (за Литвиненко 1994)	62 42,8%	56 38,6%	14 9,7%	13 8,9%	145 100%
Північне Приазов'я	87 41,4%	92 43,8%	20 9,5%	11 5,3%	210 100%

Таблиця 7. Розподіл комплексів в різних типах поховальних споруд за горизонтами.

Тип споруди	зруб		яма		скриня		циста		Всього	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
I горизонт	–	–	64	100	–	–	–	–	64	100
II горизонт	5	0,6	699	87,4	73	9,1	23	2,9	800	100
III горизонт	–	–	431	88,5	32	6,6	24	4,9	487	100
Разом	5	0,4	1194	88,4	105	7,7	47	3,5	1351	100

Таблиця 8. Розподіл комплексів з перекриттям за горизонтами.

Тип перекриття	Д деревина		К камінь		Д+К		Всього поховань по горизонтах	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
I горизонт	5	7,8	18	28,1	–	–	64	100
II горизонт	78	9,7	230	28,7	15	1,9	801	100
III горизонт	16	3,2	97	19,7	4	0,8	491	100

Таблиця 9. Орієнтація померлих в похованнях.

Орієнтація	ПнЗх	ПнПнЗх	Пн	ПнПнСх	ПнСх	ПнСхСх	Сх	ПдСхСх	ПдСх	ПдПдСх	Пд	Всього
Півн. Приазов'я	2	6	21	41	297	109	499	91	69	3	6	1144
%	0,18	0,52	1,84	3,59	26,03	9,55	43,73	7,98	6,05	0,26	0,52	100
Сектор	70 (6,13%)				699 (61,26%)			78 (6,84%)				
Низовина + Височина	2	5	14	35	201	90	380	60	42	–	5	834
%	0,24	0,60	1,68	4,20	24,10	10,79	45,56	7,19	5,04	–	0,60	100
Сектор	56 (6,71%)				530 (63,55%)			47 (5,64%)				
Донецький кряж	–	1	7	6	96	19	119	31	27	3	1	310
%	–	0,32	2,26	1,93	30,97	6,13	38,39	10,00	8,71	0,97	0,32	100
Сектор	14 (4,52%)				169 (54,51%)			31 (10,00%)				

Таблиця 10. Орієнтація померлих в північний сектор в похованнях за горизонтами.

	Пн + ПнПнСх		Всього поховань по горизонтах	
	абс.	%	абс.	%
I горизонт	25	43,1	58	100
II горизонт	22	3,4	639	100
III горизонт	16	4,1	389	100
Разом	63	5,8%	1086	100

Таблиця 11. Положення рук небіжчиків у похованнях зрубної культури Північного Приазов'я.

Позиція	I	II	III	IV	V	VI	РАЗОМ
	W	L	J	LV	LL	LJ	
Кількість	478	11	49	77	9	8	632
Питома вага (%)	75,6	1,7	7,9	12,2	1,4	1,2	100

Таблиця 12. Розподіл безінвентарних комплексів за горизонтами.

	Безінвентарні комплекси		Всього поховань	
	Абс.	%	Абс.	%
I горизонт	9	14,9	64	100
II горизонт	101	12,6	801	100
III горизонт	112	22,8	491	100
Разом Північне Приазов'я	222	100	1356	100

Таблиця 13. Поховання з керамічним посудом за горизонтами.

	I горизонт		II горизонт		III горизонт		Всього	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Поховання з керамічним посудом	51	79,7	696	86,6	372	75,8	1119	82,5
Разом поховань за горизонтами	64	4,7	801	59,1	491	36,2	1356	100

Таблиця 14. Кількість керамічних посудин у похованні за горизонтами.

Горизонт	1		2		3		4		Всього	
	Посудини (кількість)									
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
I горизонт	40	81,6	9	18,4	–	–	–	–	49	100
II горизонт	609	88,5	68	9,9	8	1,2	3	0,4	688	100
III горизонт	331	89,0	39	10,4	1	0,3	1	0,3	372	100
Разом	980	88,4	116	10,5	9	0,8	4	0,3	1109	100

Таблиця 15. Розміщення однієї посудини в похованні по зонах за горизонтами (див: рис. 34).

Зона Гор.	I		II		III		IV		V		Всього	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
I горизонт	24	68,6	–	–	2	5,7	7	20,0	2	5,7	35	100
II горизонт	392	83,2	15	3,2	15	3,2	47	10,0	2	0,4	471	100
III горизонт	210	89,0	4	1,7	2	0,8	19	8,1	1	0,4	236	100
Разом	626	84,3	19	2,6	19	2,6	73	9,8	5	0,7	742	100

Таблиця 16. Розподіл типів керамічного комплексу за горизонтами.

	Гострореберні		Горщики		Банки		Всього	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
I горизонт	26	48,0	14	26,0	14	26,0	54	4,9
II горизонт	333	48,4	156	22,7	199	28,9	688	62,9
III горизонт	100	28,4	117	33,2	135	38,4	352	32,2
Разом	459	42,0	287	26,2	348	31,8	1094	100

Таблиця 17. Розподіл відкритих та закритих банок за горизонтами.

	відкриті		закриті		Всього	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
I горизонт	8	57,1	6	42,9	14	4,0
II горизонт	138	69,3	61	30,7	199	57,2
III горизонт	105	77,8	30	22,2	135	38,8
Разом	251	72,1	97	27,9	348	100

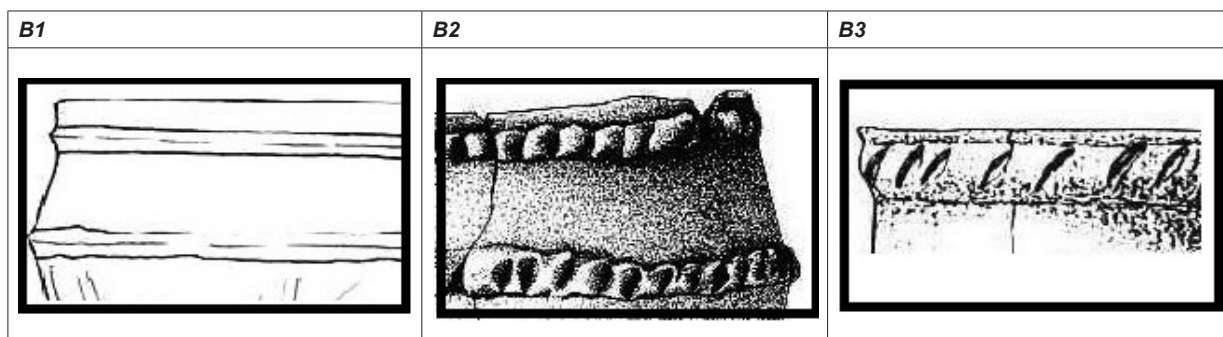
Таблиця 18. Техніка нанесення орнаменту.*

	1	2	3	4	5	6	7	8
								
I горизонт	+	+	+	+	+–	+–	+–	–
II горизонт	+	+	+	+	+	+	+	+–
III горизонт	+–	+–	+–	+	+	+	+	+

*

- відсутня
- +– рідко
- + часто

Таблиця 19. Техніка нанесення рельєфного орнаменту.

Таблиця 20. Насиченість металом зрубних поховань (питома вага).

Регіон	Вироби з металу	Ножі
Нижнє Подніпров'я	–	2,2
Північне Приазов'я	2,9	0,19
Межиріччя Дніпра і Молочної	3,5	–
Крим	4,6	3,5
Межиріччя Орелі і Самари	5,5	3
Лісостеп Східної України	6	–
Нижній Дон	6,4	0,2
Сіверський Донець	7,8	3,3
Середній Дон	13	4,6
Середнє Поволжя	13	–
Сіверський Донець (покровські пам'ятки)	19	–
Лісостеп Волго-Донського межиріччя	–	2,7
Дніпровсько-Донецьке межиріччя	–	1,8

Таблиця 21. Розподіл категорій реманенту в похованнях за горизонтами.

Горизонт \ Матеріал	<i>Метал</i>		<i>деревина</i>		<i>кремій</i>		<i>кістка</i>		<i>Всього</i>	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
I горизонт	8	12,5	–	–	2	3,12	3	4,68	64	100
II горизонт	30	3,75	17	2,12	10	1,25	22	2,75	801	100
III горизонт	2	0,41	2	0,41	11	2,24	1	0,2	491	100
Разом Північне Приазов'я	40	2,95	19	1,4	23	1,7	26	1,6	1356	100

Таблиця 22. Астрагали в похованнях Північного Приазов'я.

к-сть астрагалів	1	>1	2	3	4	5	6	8	9	16	27
дорослі	7	2	3	1	3	1		1			1
чоловіки	1		1				1				
жінки											
діти	5		1	2						1	
стать не визначено	2							1	1		
кремація	1										
РАЗОМ	16	2	5	3	3	1	1	2	1	1	1

Таблиця 23. Схема відносної та абсолютної ($^{14}\text{C cal. BC}$) хронології зрубної культури Північного Приазов'я.

Абс. дати BC	Reinecke	Hänsel	Археологічні культури	
1200	HA1	SD II	Блок постзрубних культур (богуславсько-білозерська + отрадненська)	
	BD	SD I	III (пізній) горизонт	Зрубна культура Північного Приазов'я (БМЗК)
1400	BC BB2	MD III	II (розвинутий) горизонт	
	1600	BB1	MD II	
1700	BA3	MD I	Культурне коло Бабине (ДДБК + ДПБК)	

ДОДАТОК Б

СПИСОК ПЕРЕЙМЕНОВАНИХ ТОПОНІМІВ УКРАЇНИ*

Перейменовані райони

Стара назва	Область	Нова назва
Володарський район	Донецька	Нікольський район
Першотравневий район	Донецька	Мангушський район
Тельманівський район	Донецька	Бойківський район
Куйбишевський район	Запорізька	Більмацький район
Свердловський район	Луганська	Довжанський район

Переіменовані населені пункти

Тип	Стара назва	Район/обл./міськрада	Нова назва
село	Комінтернове	Волноваський, Донецька	Пікузи
село	Октябрське	Волноваський, Донецька	Стрітенка
селище	Петрівське	Волноваський, Донецька	Нова Оленівка
с/т	Володарське	Володарський, Донецька	Нікольське
місто	Юнокомунарівськ	Єнакієвська міськрада, Донецька	Бунге
с/т	Куйбишеве	Куйбишевський, Запорізька	Більмак
село	Червоний Жовтень	Антрацитівський, Луганська	Леонове
місто	Свердловськ	Свердловська міськрада, Луганська	Довжанськ
с/т	Калінінський	Свердловська міськрада, Луганська	Кундрюче

* У список увійшли тільки ті топоніми, які згадуються в Реєстрі поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я та переіменовані згідно з Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» 09.04.2015 № 317-VIII.

ДОДАТОК В

РЕЄСТР ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я*

* Пунктам присвоєно номери в алфавітному порядку відповідно до мапи розповсюдження пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я. У чисельнику № кургану, в знаменнику № поховання.

№	Могильник Місце знаходження (район)	Курган/поховання	Автор, рік робіт	Джерело (звіт /публікація)
Ростовська область				
1	м-к Авіловський (с. Авіло-Успенка, Матвеево -Курганський)	2/1,2,3,6	Безпала Н. Є., 2007	<i>Беспалая 2007.</i>
2	с. Беглиця (Неклинівський)	1/1,2,4,6-10; 2/2,5,9,12; 3/1-3,5-7,9,11,14-16,19,20,22-24	Иллюков Л. С., Казакова Л. М., 1979	<i>Илюков/Казакова 1980; 1988, 60-67.</i>
3	с. Варенівка (Неклинівський)	4/9,10,16,17	Кільмаєв В., 1978	<i>Беспалый и др. 1979.</i>
4	с. Гаївка-Каймакчи (Неклинівський)	1/2,5-7,11,13, 14,16,17,19-21,32-34,36,41,45,46,48; 3/1,2,7,9,10,12; 4/1-4,6-12,14,15; 6/1,2,4-8	Казакова Л. М., 1975; Иллюков Л. С., 1976	<i>Житников и др. 1976; Илюков/Прохорова 1977; Илюков 1979; Илюков/Казакова 1988, 78-85, 148-155.</i>
5	с. Дараганівка (Північна околиця м. Таганрога)	1/1; 2/1	Ларенок В. О. 1991	<i>Ларенок/Ларенок 1988, 96-101.</i>
6	с. Дар'ївка (Неклинівський)	1/2,3	Панченко Т. Є., 1980	<i>Панченко 1980.</i>
7	Золота коса (Неклинівський)	3/?	Міллер М. О., 1928	<i>Миллер/Лунин 1935, 120; Турчанинов 1971, 56-57; Формозов 1953; Илюков/Казакова 1988, 104.</i>
8	с. Лакедемонівка (Неклинівський)	1/2/1,6,7; 1/3/1,5; 2/1/1,3,4,6; 2/2/2,4-6,8-10; 3/2/7	Иллюков Л. С., 1977	<i>Илюков/Казакова/Кияшко 1978; Илюков/Казакова 1988, 67-74.</i>
9	м-к Мала Лощина (с. Авілове, Матвеево -Курганський)	1/2,7	Рязанов С. В., 1986	<i>Рязанов 1986.</i>

№	Могильник Місце знаходження (район)	Курган/поховання	Автор, рік робіт	Джерело (звіт /публікація)
10	с. Отрадне (Неклинівський)	2/1–4,6	Рогудеев В. В., 1998	<i>Рогудеев 2000</i> , 123–127; 2005.
11	м-к Петрово-Ханжонівський (с. Васильєво-Ханжонівка, Неклинівський)	2/1	Рогудеев В. В., 1998	<i>Рогудеев 2000</i> , 123–127; 2005.
12	м-к Покровський (с. Покровське, Неклинівський)	2/1,2	Ларенок В. О. 1991	<i>Ларенок/Ларенок 1998а</i> , 90–96.
13	м-к Приморський (ст. Морська, Неклинівський)	93/1,2	Потапов В. В., 1991	<i>Потапов 1998г.</i>
14	м-к П'ятихатки (к-з «Заповіти Ілліча», Неклинівський)	3/2	Ларенок П. А., 1988	<i>Ларенок П. А. 1998а.</i>
15	м-к Руський (с. Синявське, Неклинівський)	2/1/1–4; 3/1/1,2; 3/3/1	Потапов В. В., 1990, 1992	<i>Потапов 1998б; 1998д.</i>
16	Руський Колодязь (Неклинівський, північна група)	2/2/1,3,5; 2/3/1,3; 3/1/1,2; 3/2/1; 4/1/1,3; 4/2/1,2,5	Казакова Л. М., 1974, 1975	<i>Казакова и др. 1975; Ильюков/Казакова 1988</i> , 74–78, 145–148.
17	Руський Колодязь (Неклинівський, південна група)	7/1/1,5–11,14; 7/2/2,3,5,7,12–14; 7/4/1,3,5	Ильюков Л. С., 1976, 1977	<i>Ильюков/Прохорова 1977; Ильюков/Казакова 1988</i> , 55–60.
18	м-к Рясний (с. Рясне, Матвєєво-Курганський)	1/2/1–3,5,7; 1/3/1–9; 1/4/1,3,6–10,14, 16; 2/2/1–5; 2/3/1–3	Ларенок В. О., Ларенок П. А., 1988	<i>Ларенок/Ларенок 1993.</i>
19	х. Самарський (Матвєєво-Курганський)	1/4–6; 2/1–4; 3/2,3,6	Ларенок В. О., 1991	<i>Ларенок В. А. 1998б.</i>
20	м-к Синявський (с. Синявське, Неклинівський)	1/2–4,7	Потапов В. В., 1990, 1991	<i>Потапов 1998в.</i>
21	с. Таврія (Неклинівський)	1/1/1–3; 1/2/1–4,6–8; 2/1/1,3–6, 9–11; 2/2/1; 2/3/1; 2/4/2; 3/1/1,2	Ларенок П. А., 1991	<i>Ларенок П. А. 1998г.</i>
22	с. Федорівка (Неклинівський)	1/1/1–4; 1/2/1; 2/1/1–4	Ларенок П. А., 1989	<i>Ларенок П.А. 1998б.</i>
23	с. Федосіївка (Неклинівський)	1/2,4; 7/1,7,8	Потапов В. В., 1998	<i>Парусимов/Потапов/Яценко 2000; Потапов 2005.</i>
24	х. Щербаков (Неклинівський)	5/4	Рогудеев В. В., 1998	<i>Рогудеев 2000; 2005.</i>
Луганська область				
25	с. Астахове (Довжанський)	2/2–5; 3/3,4,6,8; 6/1; 7/1–4; 8/5; 11/1–3; 14/1; 15/2; 16/1; 17/1–4,6–18; 18/1,3–8; 19/1–5; 22/6,8,10	Євдокимов Г. Л., 1975	<i>Євдокимов 1992.</i>
26	с. Благівка (Довжанський)	1/1–3; 2/2,5	Братченко С. Н., Післарий І. О., 1975	<i>Братченко и др. 1976.</i>

№	Могильник Місце знаходження (район)	Курган/поховання	Автор, рік робіт	Джерело (звіт /публікація)
27	с. Благівка (Довжанський)	1/1,5; 2/1; 3/1; 6/1–5; 7/1; 8/1; 9/1,2; 10/1–9	Посредніков В. О., 1981	<i>Моруженко и др. 1981; Посредников 1987.</i>
28	с. Бобрикове (Довжанський р-н)	1/1; 3/1,2; 5/1	Антоненко Б. О., 1988	<i>Антоненко/Пиоро/Самойленко 1988.</i>
29	п. Дубовський (Антрацитівський)	1/1; 2/1	Антоненко Б. О. 1984	<i>Антоненко/Пиоро/Самойленко 1984.</i>
30	п. Калиніна (Довжанський)	1/1–5	СДЕ, 1974	<i>Гладких и др. 1975.</i>
31	с. Карпово-Крепінка (Довжанський)	1/1	1985	Фонди ЛОКМ
32	с. Клуннікове (Довжанський)	1/1,3,4	Післарій І. О., 1981	<i>Писларий и др. 1981.</i>
33	с. Клуннікове (Довжанський)	5/1–8; 6/2; 10/1	Антоненко Б. О., 1982	<i>Антоненко и др. 1982.</i>
34	с. Коробкіне (Ровеньківська м/р)	4/1; 5/1,2	Антоненко Б. О., 1982	<i>Антоненко и др. 1982.</i>
35	с. Цимлянка (Антрацитівський)	1/4/1,2,6; 2/2/1,2	Післарій І. О., 1981	<i>Писларий и др. 1981.</i>
36	с. Червоний Жовтень (Антрацитівський)	4/2; 5/1; 6/2–5	Антоненко Б. О., 1988	<i>Антоненко/Пиоро/Самойленко 1988.</i>
Донецька область				
37	п. Авдотіне (м. Донецьк)	1/1–4,7,8	Горбов В. М., Усачук А. М., 1991	Архів ООПА ДОКМ
38	с. Авіловка (Єнакіївська м/р)	2/1; 4/1; 5/1; 7/1,2,4; 8/2,3	Клименко В. Ф., 1969–1971	<i>Клименко 1969; 1970; 1971; 1972; Клименко/Усачук/Цымбал 1994, 4–30; Клименко/Цымбал 2000.</i>
39	м. Маріуполь, завод Азовсталь, група Б, В	Б/1/1,7,11; 2/3,6,8; 3/1,2; 4/1; В/2/1,2,5–12,14–19,21,24; 4/4,5; 5/2; 6/1,3,4,6,8, 10,11,13–15,17,20	Макаренко М. О. 1931	<i>Макаренко 1931; 1933, 6, 122; Усачук 1990, 115–116; Кучукура 2007.</i>
40	Азотний завод (м. Донецьк)	1/1,2,3,4	Макаренко М. О. 1930	<i>Макаренко 1930; Усачук 1990, 115.</i>
41	Айеши-оба (с. Чермалик, Бойківський)		Піневич П. М., 1927	<i>Пиневич 1927; Косиков 1998, 6.</i>
42	смт. Амвросіївка (б. Казенна)	5/1,2; 6/1,2; 7/1	Євсєєв В. М., 1935	<i>Усачук 1994, 97–104.</i>
43	Аеропорт (м. Донецьк)	1/1,4	Усачук А. М., 2007	<i>Усачук и др. 2010.</i>
44	м-к Баба (с. Миколаївка, Волноваський)	1/2; 2/1,3–5; 3/2	Привалова О. Я., 1980	<i>Привалова/Привалов 1980; Литвиненко 1992, 32, 35, рис. 1,3; 4,2; Список 1988, 58.</i>
45	уроч. Балашівка (с. Старогнатівка, Бойківський)	1/1,2,4,6–11,13–15; 2/2–5; 3/1–7	Кравець Д. П., Литвиненко Р. О. 1991	<i>Посредников и др. 1991; Литвиненко 1992б; 1993а; 1999, 8, рис. 4.</i>
46	м-к Барвінок (смт. Нижня Кринка, Макіївська м/р)	1/1,2	Полідович Ю. Б., 1993	<i>Дегерменджи и др. 1993; Полидович/Абдрахманов 2000.</i>
47	с. Безіменне (Новоазовський)	1/1	Горбов В. М., Усачук А. М., 1988	<i>Горбов/Усачук 1988; Горбенко 1997, 86–87.</i>

№	Могильник Місце знаходження (район)	Курган/поховання	Автор, рік робіт	Джерело (звіт /публікація)
48	с. Безіменне (Новоазовський)	4/1–3	Горбов В. М., Клименко В. Ф., Усачук А. М., 1991	<i>Горбов и др. 1991; Литвиненко 1999, 12, рис. 8, 10–14.</i>
49	с. Безіменне (грунт) (Новоазовський)	р.1 п.1, р.3 п.1	Горбов В. М., Усачук А.М., 1989	<i>Горбов/Усачук 1989.</i>
50	с. Берестове (Єнакіївська м/р)	1/1–7	Клименко В. Ф., 1974	<i>Клименко 1974; 2001, 78, рис. 1,4; Клименко/Цымбал 1975; Клименко/Усачук/Цымбал 1994, 72–83.</i>
51	с. Білорівка (Амвросіївський)	1/1–3; 2/1,2; 4/1; 7/1–4; 5/1,2,5–9	Зарайська Н. П., 1983; Моруженко А. А., 1984	<i>Моруженко и др. 1983; 1984; Захарова 2000, рис. 30,2.</i>
52	с. Валер'янівка (Волноваський)	1/1,4	Клименко В. Ф., 1989	<i>Клименко 1989; 1998, 151–159.</i>
53	с. Велике Оріхове (Макіївська м/р)	2/1,2; 3/1–4; 4/1,2	Посредніков В. О., Кравець Д. П., 1993	<i>Посредников и др. 1993; Посредников/Кравец/Ткачев 1994.</i>
54	сmt. Високе (Макіївська м/р)	4/1–3; 5/3,4; 6/1	Кульбака В. К., 1988	<i>Кульбака 1988; Литвиненко 1999а, рис.7; 2000а, рис. 3; Кульбака/Качур 2002, 54–56, рис. 30, 1–5; 31, 3.</i>
55	с. Веденське (Новоазовський)	1/1–7	Кульбака В. К., 1987	<i>Шаповалов и др. 1987. Посредников/Кравец 1992, рис. 4, 1–3; Литвиненко 1999а, рис. 3; Кульбака/Качур 2002, рис. 30, 6–8.</i>
56	сmt. Вільховатка (Єнакіївська м/р)	1/2,2,3,4; 3/1/1,2,3,4; 3/2/1	Клименко В. Ф., 1970,1972	<i>Клименко 1970; 1972; 1973; Клименко/Усачук/Цымбал 1994, 10–66.</i>
57	с. Водяне (Нікольський)	2/1	Привалов О. І., 1978	<i>Привалов и др. 1978; Моруженко и др. 1979.</i>
58	м. Волноваха	2/1,2,4,5; 5/2	Клименко В. Ф., 1986	<i>Клименко 1986; 1998, 35–67; 2001, 78, рис. 1, 9; Клименко/Цымбал 1988; 1991.</i>
59	с. Волонтерівка (м. Маріуполь)	3/1	Братченко С. Н., Кротова О. О., 1977	<i>Братченко и др. 1977; 1979; Список 1988, 66.</i>
60	м. Вуглегірськ (Єнакіївська м/р)	1/3,4; 2/1	Клименко В. Ф., 1974, 1977	<i>Клименко 1974; 1975; Клименко/Усачук/Цымбал 1994, 83–89; Полідович/Циміданов 1995, 53.</i>
61	м. Вугледар	1/1, разруш	Андрієнко В. П., Литвиненко Р. О. 1993	<i>Андрієнко/Литвиненко 1993; 1997; Литвиненко/Андрієнко 2013.</i>
62	Гайдамацький Кут (с. Павлопіль, Новоазовський)	1/1,2,4,5,7–11	Забавин В. О., 2011	<i>Забавин/Небрат 2011; 2012; 2013а; 2023а.</i>
63	п. Гладківка (Київський р-н м. Донецька)	1/1,2,3; 2/1,2,3; 3/1,2	Євсєєв В. М., 1932	<i>Усачук 1991, 46–48; 1993, 46–52.</i>
64	п. Григоровка (Київський р-н м. Донецька)	3/1	Євсєєв В. М., 1932	<i>Усачук 1993, 47–52.</i>
65	сmt. Гусельське (Макіївська м/р)	1/1–5	Зарайська Н. П., Косіков В. А., 1991	<i>Посредников и др. 1991; Зарайская/Косиков 1992.</i>

№	Могильник Місце знаходження (район)	Курган/поховання	Автор, рік робіт	Джерело (звіт /публікація)
66	с. Дібрівка (Шахтарський)	4/1–7; 5/2	Кравець Д. П., Литвиненко Р. О. Моруженко А. А., 1989	<i>Моруженко</i> і др. 1989; <i>Посредников/Кравец</i> 1992, 53, рис. 4, 4–5.
67	м. Докучаєвськ (Старобешівський)	1/1; 2/2	Санжаров С. М., 1986	<i>Шаповалов</i> і др. 1986; <i>Литвиненко</i> 1992а, рис. 2, 1; <i>Захарова</i> 2000, рис. 32, 1.
68	с. Дружне (Єнакіївська м/р)	1/1; 2/1,2; 3/1	Клименко В. Ф., 1973	<i>Клименко/Усачук/Цымбал</i> 1994, 71–72; <i>Клименко/Цымбал</i> 2001.
69	с. Дружний (Бойківський)	1/1; 2/1	Санжаров С. М., 1986	<i>Шаповалов</i> і др. 1986; <i>Санжаров</i> 1988а.
70	с. Єгорівка (Волноваський)	1/1; 2/1	Клименко В. Ф., 1990	<i>Клименко</i> 1990; 1998, 159–160; 2001, рис. 1, 12.
71	с. Житенко (Амвросіївський)	2/1; 4/1	Зарайська Н. П., Кравець Д. П., 1989	<i>Моруженко</i> і др. 1989; <i>Денисова/Кравец</i> 1993.
72	Заводи «А і Б» (м. Маріуполь)	1/1,5,6,7	Піневич П. М., 1928	<i>Піневич</i> 1928.
73	с. Заможне (с. Чермалик, Бойківський)	1/1–4; 2/1–5	Євглевський О. В., Посредников В. О., 1991	<i>Посредников</i> і др. 1991; <i>Посредников</i> 1992а; 1998; <i>Кудлай</i> 2000.
74	с. Запорожець (Бойківський)	1/1,3–5, 7–15, 21; 2/1–3,6–11; 3/1,2	Зарайська Н. П., Посредников В. О., 1979	<i>Моруженко</i> і др. 1979; <i>Моруженко</i> 1980, 310; <i>Литвиненко/Посредни-ков/Гриб</i> 1992; <i>Литвиненко/Зарайская</i> 2004.
75	с. Захарівка (Мангушський)	1/1–6; 3/1,2,4–7	Євглевський О. В., Зарайська Н. П., Литвиненко Р. О. 1989	<i>Моруженко</i> і др. 1989; <i>Литвиненко</i> 1999а, рис. 2; 1999б, 100.
76	Зінцева балка (м. Маріуполь)	1/2; 4/1–10	Усачук А. М., 2005–2006	<i>Усачук та ін.</i> 2007; <i>Подобед/ Усачук/Цимиданов</i> 2013.
77	с-з «Зірка» (Маріупольська м/р)	1/1	Посредников В. О., 1982	<i>Моруженко</i> і др. 1982; <i>Посредников</i> 1984; 1993.
78	с. Зрубне (Шахтарський)	1/1–4,6–9; 4/1,2; 7/1–10	Моруженко А. А., 1988	<i>Моруженко</i> і др. 1988; <i>Литвиненко</i> 1992а, рис. 6, 3–4; 2001, рис. 2, 22; <i>Моруженко/ Литвиненко</i> 1993.
79	с. Іванівка (Волноваський)	1/1,2; 2/1,2; 3/1,2; 4/1–3	Клименко В. Ф., 1990	<i>Клименко</i> 1990; 1998, 160–181; 2001, рис. 1, 3, 8.
80	с. Калинівка (Новоазовський)	1/1,3; 2/2–4	Кульбака В. К., 1985, 1989	<i>Кульбака</i> 1985; <i>Кульбака/Гнатко</i> 1989; <i>Забавин</i> 2012б.
81	с. Кам'янка (Старобешів- ський)	1/1	Косіков В. А., 1976	<i>Косіков</i> 1976; 1977; <i>Список</i> 1988, 87.
82	п. Кам'янка (Єнакіївська м/р)	1/1	Клименко В. Ф., 1990	<i>Клименко</i> 1990; 2001, рис. 1, 11; <i>Клименко/Усачук/Цымбал</i> 1994, 127, рис. 36, 3–4.
83	пос. Каменськ (Маріуполь- ська м/р)	1/1–4; 2/2	Посредников В. О., 1982	<i>Моруженко</i> і др. 1982; <i>Посредников</i> 1984, 319.
84	с. Комишувате (Мангушський)	1/1; 3/1; 4/1,2	Кульбака В. К., 1989 Забавін В. О., 2021	<i>Кульбака/Гнатко</i> 1989; <i>Литвиненко</i> 1999б, 100; <i>Забавін/Небрат</i> 2021; 2023а; 2023б.
85	Бабакова Могила (Комишуватка) (сmt Ялта, Мангушський)	2/1,2,10; 3/1–8,10–12; 4/1–4,6–8	Забавін В. О., 2016–2020	<i>Забавин/Небрат</i> 2016; 2019; 2020; <i>Забавін/Небрат/Булик</i> 2021.

№	Могильник Місце знаходження (район)	Курган/поховання	Автор, рік робіт	Джерело (звіт /публікація)
86	ст. Квашине (с. Лисиче, Амвросіївський)	4/1–4	Шрамко Б. А., 1961	<i>Шрамко 1961; Литвиненко/Усачук 2011; Свод 2004, 72.</i>
87	с. Комінтернове (с. Пікузи, Новоазовський)	3/1; 4/2	Братченко С. Н., 1976	<i>Братченко и др. 1976; Братченко 1977, 272.</i>
88	с. Комінтернове (с. Пікузи Новоазовський)	1/2–4	Кульбака В. К., 1986	<i>Кульбака 1986; Кульбака/Забавин/Небрат 2009.</i>
89	с. Красногорівка (Ясинуватський)	1/1,3; 2/1,3,4; 3/1,2; 4/1	Кульбака В. К., 1990	<i>Кульбака/Гнатко 1990; Свод 2004, 91.</i>
90	с. Кременівка (Нікольський)	2/1,2,9,16; 3/1,2,5,6; 6/1,10	Братченко С. Н., 1977	<i>Братченко и др. 1977; Братченко 1979.</i>
91	п. Криничка (Єнакіївська м/р)	2/1	Клименко В. Ф., 1971	<i>Клименко 1971; Клименко/Усачук/Цымбал 1994, 60–71; Клименко/Цымбал 2001, 65–70.</i>
92	м-к Кринички (смт. Грузько-Ломовка, Макіївська м/р)	1/1,2	Подобід В. А., 1988	<i>Колесник и др. 1989; Свод 2004, 88.</i>
93	м-к Кринички (смт. Грузько-Зорянське, Макіївська м/р)	1/1; 2/1	Кравець Д. П., Подобід В. А., 1988	<i>Моруженко и др. 1988; Свод 2004, 88.</i>
94	с. Куйбишеве (с. Малоаянисьоль, Нікольський)	1/1,3,7,12	Кравець Д. П., 1988	<i>Моруженко и др. 1988; Свод 2004, 87.</i>
95	х. Лагері (с. Яковлівка, Ясинуватський)	4/1; 5/1,2; 6/3	Городцов В. О., 1903	<i>Городцов 1907; Усачук 1986.</i>
96	с. Лісне (Волноваський)	1/1	Клименко В. Ф., 1990	<i>Клименко 1990; 1998, 181–189.</i>
97	с. Лисиче (Амвросіївський)	1/1,2,4,5,6	Братченко С. Н., 1978	<i>Братченко и др. 1978; Захарова 2000, рис. 31, 2; Литвиненко 1992, рис.2, 3.</i>
98	с. Лукове (Бойківський)	1/1,2,4,7,8	Зарайська Н. П., 1979	<i>Моруженко и др. 1979; Моруженко 1980.</i>
99	г. Макіївка	1/2,3; 2/1–3; 3/2,8; 4/2	Даниленко В. М., Гершкович Я. П., 1974	<i>Даниленко и др. 1974; Гершкович 1987, 58–74.</i>
100	Макрі хая (Старобешівський)	Ґрунтовий, 5 поховань	Привалова О. Я., 1988	<i>Привалова/Привалов 1988, 24–26.</i>
101	м-к Малий Кут (с. Миколаївка, Волноваський)	1/1–4; 2/1–12	Привалова О. Я., 1976	<i>Привалова/Зарайская/Привалов 1976; Привалова 1977; 1978; 2001; 2004.</i>
102	с. Малогнатівка (Волноваський)	1/1	Клименко В. Ф., 1989	<i>Клименко 1989; 1998, 134–151.</i>
103	смт. Мандрикіне (м. Донецьк)	1/1	Шаповалов Т. А., 1970	Фонди музею ДонНУ
104	м. Маріуполь (Центральний р-н м. Маріуполя)	195/1	Бранденбург М. О., 1888	<i>Журнал 1908, 178; Качалова 1974, 8; Усачук/Полідович/Колесник 2004, 36.</i>
105	м. Маріуполь-2 (Лівобережний р-н м. Маріуполя)	2/1	Кульбака В. К., 1989	<i>Кульбака/Гнатко 1989; Свод 2004, 90.</i>
106	м-к Маріуполь-Східний (Лівобережний р-н м. Маріуполя)	1/1; 2/1,2; 3/1–6	Кульбака В. К., 1990, 1998	<i>Кульбака/Гнатко 1990; Кульбака 1998; Забавин 2011б.</i>

№	Могильник Місце знаходження (район)	Курган/поховання	Автор, рік робіт	Джерело (звіт /публікація)
107	х. Марченки (с. Первомайське, Ясинуватський)	26/1,3,4,5; 27/3; 28/2	Городцов В. О., 1903	<i>Городцов 1907; Усачук 1986; Свод 2004, 65.</i>
108	Мокра Волноваха (с. Миколаївка Волноваський р-н, група у поселення)	1/1; 2/3–9	Привалова О. Я., 1976	<i>Привалова/Зарайская/Привалов 1976; Привалова 1977; 2004.</i>
109	с. Миколаївка (Волноваський)	2/1,2,5; 3/1; 4/1,2,5,6,7; 5/1,5–8; 6/1; 8/2–5,8	Привалова О. Я., 1975	<i>Привалова/Привалов 1975; Привалова 1976; 1999; Литвиненко 2000а, рис. 3, 1–7.</i>
110	с. Миколаївка (Волноваський)	Ґрунтовий	Привалова О. Я., 1988	<i>Привалова/Привалов 1988, 24–26.</i>
111	смт. Нижня Кринка (Макіївська м/р)	5/1; 7/1–3; 8/1–12,14–19	Євглевський О. В., Косіков В. А., Кравець Д.П., 1993	<i>Посредников и др. 1993; Свод 2004, 93.</i>
112	с. Новоамвросіївка (Амвросіївський)	1/1,3	Шаповалов Т. А., 1969	<i>Шаповалов 1972, 66–71; Свод 2004, 74.</i>
113	с. Новоамвросіївка (Амвросіївський)	1/1; 4/3	Шаповалов Т. О., 1973	<i>Моруженко 1973; Косиков 1996.</i>
114	смт. Новоамвросіївське (Амвросіївський)	1/2–6	Полідович Ю. Б., 1992	<i>Полідович/Цимиданов/Кузин 1992; Полідович 1993; Полідович/Абдрахманов 2004.</i>
115	с. Новоандріївка (Волноваський)	1/2; 3/3; 5/1; 6/2; 7/1; 8/1; 9/1	Клименко В. Ф., 1986, 1987	<i>Клименко 1986; 1987; Клименко/Цымбал 1988; 1991; Клименко 1998, 67–96.</i>
116	с. Новозар'ївка (Старобешівський)	1/1,3	Привалов О. І., 1978	<i>Привалов/Андрієнко/Моруженко 1978; Моруженко 1979; Литвиненко 2000а, рис. 3, 8–9.</i>
117	с. Новоолексіївка (Волноваський)	1/1,2,4	Кравець Д. П., 1988	<i>Моруженко и др. 1988; Свод 2004, 87.</i>
118	с. Новоселівка (Старобешівський)	Ґрунтовий, 15 поховань	Привалова О. Я., 1983	<i>Привалова/Привалов 1983; 1988, 24–26.</i>
119	с. Новоселівка (Бойківський)	1/1–4,6; 4/1; 5/1,2	Братченко С. Н., 1976	<i>Братченко и др. 1976; 1977, 272.</i>
120	смт. Новотроїцьке (Волноваський)	1/5/1,2; 2/2/1–3; 2/3/1	Привалов О. І., 1978	<i>Привалов/Андрієнко/Моруженко 1978; Моруженко 1979; Литвиненко 1999а, рис. 8, 7–8.</i>
121	с. Обильне (Старобешівський)	1/4; 2/1–4,6–8	Косіков В. А., 1976	<i>Косиков 1976; 1977.</i>
122	с. Огородне, (смт. Ялта, Мангушський)	2/4,6; 3/1,5; 4/1–4,6–15,17–21	Зарайська Н. П., Посредніков В. О., 1979	<i>Моруженко и др. 1979; Моруженко 1980; Посредников/Зарайская 1993.</i>
123	с. Октябрське (с. Верхньошироківське, Новоазовський)	1/3,19; 3/1; 4/1,4; 5/1–3; 6/1–4,6	Братченко С. Н., 1976	<i>Братченко и др. 1976; Братченко 1977, 272.</i>
124	с. Орловське (Бойківський)	1/1,2; 2/2,10; 3/1	Клименко В. Ф., 1976	<i>Клименко 1976; 1977; Клименко/Цымбал 1991; Клименко 1998, 11–35.</i>
125	с. Орловське (Бойківський)	1/1,12	Привалов А. І., 1980	<i>Моруженко и др. 1980; Список 1988, 93.</i>

№	Могильник Місце знаходження (район)	Курган/поховання	Автор, рік робіт	Джерело (звіт /публікація)
126	с. Орловське (Бойківський)	1/6–12	Кульбака В. К., 1991	<i>Кульбака/Гнатко/Никитин 1991; Кульбака/Гнатко 1993; Кульбака/Качур 2002, 52, рис. 20, 3–5; 25, 3–4; Забавин 2010.</i>
127	с. Петровське (Старобешівський)	5/1,3; 6/1,2	Привалова О. Я., 1979	<i>Привалова/Привалов/Санжаров 1979; Привалова/Привалов 1980.</i>
128	с. Петровське (Бойківський)	1/2; 2/1,2,3	Зарайська Н. П., 1979 Привалов А. І., Посредніков В. О., 1980	<i>Моруженко і др. 1979; Моруженко 1980.</i>
129	с. Петро-Павлівка (Амвросіївський)	1/4	Братченко С. Н., 1978	<i>Братченко і др. 1978; Захарова 2000, рис. 31, 4.</i>
130	х. Піски (с. Піски, Ясинуватський)	3/1	Петрі Е. Ю., 1888	<i>Петри 1888; Усачук 2004, 32–34.</i>
131	х. Піски (с. Піски, Ясинуватський)	19/1; 20/1; 21/2,3; 25/1,2; 29/1,2; 31/1	Городцов В. О., 1903	<i>Городцов 1907; Свод 2004, 65.</i>
132	с. Піщане (Старобешівський)	1/1; 2/1; 3/1; 4/2	Братченко С. Н., 1976	<i>Братченко і др. 1976; 1977, 272; 1997, 116–129.</i>
133	с. Покровка (Амвросіївський)	3/1–4,6–12; 5/3,4; 6/1,2; 7/1,2	Кравець Д. П., Кульбака В. К., 1987	<i>Шаповалов і др. 1987; Литвиненко 1999а, 14, рис. 9.</i>
134	с. Полкове (Волновахський)	1/1,4–7,9–12,14,15; 2/1–12; 3/1,2; 4/1–4	Санжаров С. М., 1986	<i>Шаповалов і др. 1986; Санжаров 1988а; Литвиненко 1992а, рис. 1, 2; 2, 2; Усачук 1999, рис. 5, 1–3.</i>
135	с. Портовске (Мангушський)	3/1–3	Привалов О. І., 1978	<i>Привалов та ін. 1978; Моруженко 1979; Список 1988, с. 79; Свод 2004, с. 80.</i>
136	с. Приовражне (Нікольський)	1/1; 2/6,7; 3/1,2	Привалов О. І., 1978	<i>Привалов/Андрієнко/Моруженко 1978; Моруженко 1979; Литвиненко 2000а, рис. 11, 4–7.</i>
137	с. Рибинське (Волноваський)	6/1–4; 7/1; 8/1–3; 10/1	Клименко В. Ф., 1988	<i>Клименко 1988; 1998, 106–134.</i>
138	с. Ровнополь (Волноваський)	1/3; 2/1,2	Клименко В. Ф., 1987	<i>Клименко 1987; 1998, 99–106.</i>
139	с. Роздольне (Старобешівський)	1/1	Братченко С. Н., 1976	<i>Братченко і др. 1976; Братченко 1977, 272; 1997, 116–129.</i>
140	с. Роздольне (Старобешівський р-н)	2/1; 3/1,3,4; 4/1,2,4,5; 5/1,2,4	Кульбака В. К., 1989	<i>Кульбака/Гнатко 1989; Кульбака/Качур 2002, 44–46, рис. 24; Свод 2004, 89.</i>
141	с. Самойлове (Новоазовський)	1/2,4–7; 2/1	Швецов М. Л., 1981	<i>Швецов 1981; 1982; 2004.</i>
142	ст. Сартана (Кальміуський р-н м. Маріуполя)	204/2–13	Бранденбург М. О. 1889	<i>Журнал 1908, 183–180; Качалова 1974, 19; Усачук/Полидович/Колесник 2004, 37–38.</i>
143	м-к Седоркін (Лебединська с/р, Новоазовський)	1/1–5,7,9	Забавін В. О., 2013	<i>Забавин/Небрат 2013; 2018б.</i>

№	Могильник Місце знаходження (район)	Курган/поховання	Автор, рік робіт	Джерело (звіт /публікація)
144	с. Семенівка (Амвросіївський)	1/1–5;2/1–3; 3/1; 4/1,2	Санжаров С. М., 1984	<i>Моруженко/Санжаров/ Посредников 1984; Литвиненко 2000а, 4.</i>
145	с. Сокіл (Ясинуватський)	1/1,3	Кульбака В. К., 1990	<i>Кульбака/Гнатко 1990; Кульбака/Качур 2002, 53–54, рис. 27, 2–4.</i>
146	м. Сталіно (м. Донецьк)		Макаренко М. О. 1931	<i>Усачук 1991, 46–48. Свод 2004, 69.</i>
147	с. Старий Крим (Маріупольська м/р)	196/1,2,3; 197/1,2	Бранденбург М. О., 1888	<i>Журнал 1908, 178–186; Качалова 1974, 19; Усачук/Полідович/Колесник 2004, 36–37.</i>
148	с. Староласпа (Бойківський)	1/2; 3/1–3; 5/1,2	Кульбака В. К., 1987	<i>Шаповалов и др. 1987; Свод 2004, 87.</i>
149	смт. Старобешеве	1/1,2	Шаповалов Т. О., Устенко В. Я., 1965	<i>Свод 2004, 73; Список 1988, 90; Захарова 2000, рис. 33.</i>
150	смт. Старобешеве (к-з «Заповіти Ілліча»)	1/2	Зарайська Н. П., Стороженко С. К., Швецов М. Л., 1975	<i>Зарайская 1976, 326; Список 1988, 90; Свод 2004, 78.</i>
151	смт. Старобешеве (к-з ім. Кирова)	1/1; 3/1	Зарайська Н. П., Стороженко С. К., Швецов М. Л., 1975	<i>Зарайская 1976, 326; Список 1988, 90; Свод 2004, 78.</i>
152	с. Стила (Старобешівський)	Ґрунтовий, 5 поховань	Привалова О. Я.	<i>Привалова/Привалов 1988, 24–26.</i>
153	с. Стила (Старобешівський)	2/1	Косіков В. А., 1986	<i>Шаповалов и др. 1986; Свод 2004, 86.</i>
154	с. Стила (Старобешівський)	1/3,5; 2/1–5	Косіков В. А., Кульбака В. К., 1987	<i>Шаповалов и др. 1987; Косиков/Литвиненко 1989; Литвиненко 1999а, рис. 8, 1–3.</i>
155	МКР Текстильник (м. Донецьк)	1/1,2; 2/1,4,6–9; 3/1; 4/2,3; 5/1,2; 6/2	Даниленко В. М., Швецов М. Л., Гершкович Я. П., 1975	<i>Даниленко/Гершкович/Швецов 1975; Березанская 1982, рис. 4, 3; 1983, 107; Литвиненко 1999а, 15.</i>
156	с. Тернове (Шахтарський)	1/1–5	Шаповалов Т. О., 1986	<i>Фонди археологічного музею ДонНУ. Свод 2004, 86.</i>
157	с. Тернове (Шахтарський)	1/1	Косіков В. А., 1992	<i>Косіков/Кравець 1992; 1993; Литвиненко/Косіков 1994.</i>
158	с. Федорівка (між сс. Бойове і Старченкове, Нікольський)	205/1	Бранденбург М. О., 1889	<i>Журнал 1908, 184; Качалова 1974, 20–21; Усачук/Полідович/Колесник 2004, 38–39; Литвиненко 1999б, 98.</i>
159	м-к Хамуш-оба (с. Старогнатівка, Бойківський)	2/1,3,4,6,7,11	Євглевський О. В., Кравець Д. П., 1991	<i>Посредников и др. 1991; Свод 2004, 92.</i>
160	м. Шахтарськ, група «Рясні могили»	1/1–4; 3/2,3; 7/1; 8/1,4; 9/1; 10/1	Привалов А. І., 1979 НАЕ ДонДУ, 1986, 1987	<i>Моруженко и др. 1979; Шаповалов и др. 1986; 1987; Моруженко 1980; Литвиненко 1990; 1992а, рис. 5, 3; 1999а, рис. 7; 8, 4–6; 2000а, рис. 2, 1–5; Кудлай 1999; Санжаров и др. 2003; Кириллов 2011, рис. 2–5.</i>

№	Могильник Місце знаходження (район)	Курган/поховання	Автор, рік робіт	Джерело (звіт /публікація)
161	м-к Шевчени (с. Шевченко, Мангушський)	1/1,2; 2/2–5	Санжаров С. М., 1983	<i>Моруженко и др. 1983; Свод 2004, 84.</i>
162	с. Шевченко (Нікольський р-н)	1/12/2; 1/14/2,3,11; 2/2/1–7,13; 3/1/1–3; 3/2/1–7,9	Зарайська Н. П., Посредніков В. О., 1980	<i>Моруженко и др. 1980; Посредников 1981; Усачук 1999, 78, рис. 4; Захарова 2000, рис. 32, 2.</i>
163	Широка Балка (м. Новоазовськ)	1/1–14,16	Горбов В. М., Усачук А. М., 1986	<i>Горбов/Усачук 1986; 1987, 66–67; 2011.</i>
164	ст. Юзове (Куйбишевський р-н м. Донецька)	1/1,2	Штіда Е. Х., 1870-ті	<i>Борисяк 1878, 210; Усачук/Полидович/Колесник 2004, 30–31.</i>
165	Юнокомунарівськ (м. Бунге, Єнакіївська м/р)	1/1; 2/1,2; 3/1; 4/1	Клименко В. Ф., 1980, 1982	<i>Клименко 1983, 268; Клименко/Усачук/Цымбал 1994, 95–101; Клименко/Цымбал 2001.</i>
166	сmt. Ялта (Мангушський)	2/1,3	Міхлін Б. Ю., 1971	<i>Михлин 1971; 1972; Гершкович 1982а, 17.</i>
Запорізька область				
167	м-к Азов (с. Антонівка, Розівський)	1/1–7; 2/1,2,4–10,12–15	Самар В. О. (к.2), Антонов А. Л. (к.1), 1996	<i>Самар/Антонов 1996; Самар 1998.</i>
168	с-з Аккермень (с. Терпіння, Мелітопольський)	I. 1/1; 3/2; 4/4,7; 5/1,4; 6/2; 7/3,5; 9/2; 11/6. II. 3/2–4; XII/1,2; XIII/1–3.	Тереножкін О. І., 1951–1952	<i>Вязьмітіна та ін. 1960, 46–135.</i>
169	с. Атманай (Якимівський)	6/1,3	Кубишев А. І., 1981	<i>Кубышев 1981.</i>
170	м-к Бабакова Могила (с. Басань, Пологівський)	1/2,3; 2/2; 3/5,9; 5/1,2; 6/1,2; 7/1,2; 8/4	Плешивенко А. Г., 1988	<i>Плешивенко 1993.</i>
171	Бельмак Могила (с. Трудове Більмацький)	1/2,3	Антонов А. Л., 1996	<i>Самар/Антонов 1996.</i>
172	с. Берестове (Бердянський)	1/1	Папанова В. А., 2011	<i>Папанова 2011; 2012, 232.</i>
173	с. Білоцерківка (Більмацький)	1/1,2; 2/1–3; 5/2,3,5	Самар В. О., 1992, 1993	<i>Самар/Саенко/Андреев 1992; Самар/Андреев/Шкаликова 1993.</i>
174	с. Благовіщенка (Більмацький)	1/2,7	Самар В. О., 1992	<i>Самар/Саенко/Андреев 1992.</i>
175	с. Ботієве (Приазовський)	3/4,6	Болтрик Ю. В., 1993	<i>Болтрик/Фиалко 1993.</i>
176	с. Вдале (Мелітопольський)	1/1	Болтрик Ю. В., 1985	<i>Болтрик/Гаверилюк/Фиалко 1985.</i>
177	с. Високе (Мелітопольський)	5/1,2; 6/1	Болтрик Ю. В., 1985	<i>Болтрик/Гаверилюк/Фиалко 1985.</i>
178	с. Вишневате (колонія Кіршвальд Розівського р-ну, курган в групі Широка Могила)	201/1	Бранденбург М. О., 1889	<i>Журнал 1908, 182; Усачук/Полидович/Колесник 2004, с. 37.</i>
179	с. Вишневате (Розівський)	1/2,8	Самар В. О., 1994	<i>Самар/Антонов 1995.</i>

№	Могильник Місце знаходження (район)	Курган/поховання	Автор, рік робіт	Джерело (звіт /публікація)
180	с. Вовчанське (Якимівський)	1/1,2; 2/1; 5/8,11; 6/2–4	Кубишев А. І., 1980, 1987	<i>Кубышев 1980; 1987.</i>
181	х. Вовчий (Якимівський)	1/3; 3/1,3	Кубишев А. І., 1987	<i>Кубышев 1987.</i>
182	с. Волна Курган Орта тубе (Гирсівська с/р, Приазовський)	1/3	Єльников М. В., 2011	<i>Ельников 2011; 2013.</i>
183	с. Давидівка (Якимівський)	1/7–10,22; 5/1; 6/2; 19/3	Кубишев А. І., 1982	<i>Кубышев 1982.</i>
184	с. Давидівка (Якимівський)	1/1; 2/2–7; 3/1; 5/1; 10/1	Кубишев А. І., 1986, 1987	<i>Кубышев 1986; 1987.</i>
185	с. Дмитрівка Бердянський	1/1,2,4; 2/1,2,4; 3/2,4; 4/1; 5/1,6; 6/2; 7/1–3	Папанова В. А., Тоцев Г. М., 2013–2015	<i>Папанова/Тоцев 2014а; 2014б; Папанова/Тоцев/Голик 2015; Папанова 2016.</i>
186	с. Долина (Токмацький)	1/11	Фурманська О. І., 1951	<i>Фурманська 1960.</i>
187	с. Долинське (Мелітопольський)	2/20	Болтрик Ю. В., 1985	<i>Болтрик/Гаврилюк/Фиалко 1985.</i>
188	с. Єфремівка (Якимівський)	8/9	Кубишев А. І., 1984	<i>Кубышев 1984.</i>
189	с. Заможне (Токмацький)	2/1–3	Мельюкова О. І., Смірнов К. Ф., 1952	<i>Смирнов 1960а, 179–183.</i>
190	м-к Заячи Могили (Мелітопольський)	10/1,2; 11/1,4	Болтрик Ю. В., 1990	<i>Болтрик и др. 1990; Бунятян/Левченко 1991, 10–11.</i>
191	с. Зелений луг (Якимівський)	4/2	Болтрик Ю. В., 1987	<i>Болтрик/Левченко/Фиалко 1987.</i>
192	Кам'яні Могили (с. Розівка, Більмацький)	1/1–3,7,8,13,14,17	Самар В. О., 1994	<i>Самар/Антонов 1994.</i>
193	с. Кінські роздори (Пологівський)	1/1; 2/2; 3/2–4,6,8; 4/1,2; 7/1,2,4	Плешивенко А. Г., 1988	<i>Плешивенко 1995.</i>
194	с. Костянтинівка (Мелітопольський)	1/1–3	Граков Б. М., 1949	<i>Либеров 1951, 137–143</i>
195	с. Луганське (Розівський)	1/1; 2/1	Самар В. О., 1994	<i>Самар/Антонов 1994.</i>
196	с. М. Горького (Якимівський)	1/1	Кубишев А. І., 1983	<i>Кубышев 1983.</i>
197	с. Мала Тернівка (Якимівський)	13/1,3	Кубишев А. І., 1981	<i>Кубышев 1981.</i>
198	с. Нове (Мелітопольський)	1/4	Болтрик Ю. В., Ковалев Н. В., 1983	<i>Болтрик и др. 1983.</i>
199	с. Новомиколаївка (Мелітопольський)	1/1,3; 2/1,2,4; 4/1–3; 12/1; 13/1	Болтрик Ю. В., 1985; 1987	<i>Болтрик/Гаврилюк/Фиалко 1985; Болтрик/Левченко/Фиалко 1987.</i>
200	с. Ново-Пилипівка (Мелітопольський)	1/2–4,6,7,24,25; 2/1,3,4; 3/1; 4/1; 5/1,3; II/1–4	Тереножкин О. І., 1951	<i>Вязьмитина та ін. 1960, 22–46.</i>
201	с. Новоукраїнка (Більмацький)	1/2,4; 2/1; 3/1,3,6,7	Самар В. О., Антонов А. Л., 1995	<i>Самар/Антонов 1995.</i>
202	с. Осипенко (Бердянський)	1/1; 2/1–3; 3/1	Самар В. О., 1992	<i>Самар/Саенко/Андреев 1992.</i>

№	Могильник Місце знаходження (район)	Курган/поховання	Автор, рік робіт	Джерело (звіт /публікація)
203	Попорізівка (с. Благовіщенка, Більмацький)	1/3,6–11; 2/1,3–6	Самар В. О., 1995	<i>Самар/Антонов 1995.</i>
204	с. Преслав (Приморський)	166/2/1–3,6,10; 166/3/2–4; 167/1/1–6; 167/2/1,2,5,7,9	Граков Б. М., 1951	<i>Граков 1951.</i>
205	с. Радіонівка (Якимівський)	1/7; 2/2; 4/2,3; 9/1,2; 11/2; 12/2	Кубишев А. І., 1982	<i>Кубишев 1982.</i>
206	с. Розівка (Якимівський)	1/1,4,5,9–13	Самар В. О., 1990	<i>Самар 1991.</i>
207	с. Семенівка (Мелітопольський)	1/10,11	Михайлов Б. Д., 1986	<i>Михайлов 1990; 2008.</i>
208	Соколовський (Пологовський)	1/3	Попандопуло З. Х., 1977	<i>Попандопуло 1991.</i>
209	с. Троїцьке (Мелітопольський)	2/1,2,3–10,13–15,18–20,24,27; 3/6,7,10,12,14,17–21,26,29,31,34, 36–38; 4/1,4, 8,11–14,18,19	Клейн Л. С., 1951	<i>Клейн 1960.</i>
210	х. Шевченко (Токмацький)	2/4,9,11,14, 15,17,19	Мелюкова О. І., Смірнов К. Ф., 1952	<i>Смирнов 1960, 169–175.</i>
211	с. Шелюги (Якимівський)	9/2; 11/1	Кубишев А. І., 1987	<i>Кубишев 1987.</i>
212	м-к Юшанли (с. Червоне, суч. с. Травневе, Мелітопольський)	8/1	Іллінська В. А., 1952	<i>Вязьмітіна та ін. 1960, 134.</i>
Херсонська область				
213	с. Громівка (Новотроїцький)	1/8,10,14	Кубишев А. І., 1980	<i>Кубишев 1980.</i>
214	с. Сиваське (Новотроїцький)	1/3,7	Кубишев А. І., 1979	<i>Кубишев 1979.</i>
215	с. Сивашівка (Новотроїцький)	2/1,2,4; 3/1,3	Кубишев А. І., 1980	<i>Кубишев 1980.</i>

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АА	Археологический альманах
АДУ	Археологічні дослідження на/в Україні
АНИБ	Археологическое научно-исследовательское бюро
АО	Археологические открытия
АП	Археологічні пам'ятки УРСР
АС	Археологический съезд
ББК	богуславсько-білозерська культура
БМЗК	бережнівсько-маївська зрубна культура
ВДИ	Вестник древней истории
ВУАН	Всеукраїнська академія наук
ВУАК	Всеукраїнська археологічна комісія
ГМЦ	гірничо-металургійний центр
ДАЗ	Донецький археологічний збірник
ДАС	Донецкий археологический сборник
ДГ	древній горизонт
ДОКМ	Донецький обласний краєзнавчий музей
ДонДУ	Донецький державний університет
ДонНУ	Донецький національний університет
ДДБК	дніпро-донська бабинська культура
ДПБК	дніпро-прутська бабинська культура
ДОКМ	Донецький обласний краєзнавчий музей
ДСПК	Древности степного Причерноморья и Крыма
ЗРАО	Записки Российского Археологического Общества
ЗОИОПИК	Запорожская областная инспекция по охране памятников истории и культуры
ІА АН УРСР	Інститут археології АН УРСР
ІЗ АН УРСР	Інститут зоології АН УРСР
ІАІАНД	Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону
ІІІМК	Інститут історії матеріальної культури
ІТУАК	Известия Таврической ученой архивной комиссии
КБК	культура багатоваликової кераміки

КВК	культури валикової кераміки
КСИИМК	Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАЕ	Маріупольська археологічна експедиція
МДАСУ	Матеріали і дослідження з археології Східної України
МДУ	Маріупольський державний університет
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР
МКМ	Маріупольський краєзнавчий музей
НА ІА НАНУ	Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
ОК	отраденська культура
ПМЗК	покровсько-мосоловська зрубна культура
РА	Российская археология
РЗВ	Ранній залізний вік
РОМК	Ростовский областной музей краеведения
СА	Советская археология
САИ	Свод археологических источников
ССПК	Старожитності степового Причорномор'я та Криму
УООП	Украинское общество охраны памятников
ХАЭ	Херсонская археологическая экспедиция

ПРО АВТОРА

В'ячеслав ЗАБАВІН

Кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник Інституту археології Словацької академії наук (м. Нітра), доцент кафедри історії та археології Маріупольського державного університету, м. Київ. Наукові інтереси: бронзовий вік, курганна археологія, зрубна культура, охорона історичної спадщини.

Viacheslav ZABAVIN

PhD, Associate Professor, researcher at the Institute of Archaeology, Slovak Academy of Sciences, Nitra; associate professor of the Department of History and Archaeology, Mariupol State University, Kyiv. Research interests: Bronze Age, barrow archaeology, Zrubna culture, heritage protection.

doc. Viačeslav Olehovič Zabavin, CSc.

Archeologický ústav SAV, v. v. i. (Інститут археології Словацької академії наук, v. v. i.)

Akademická 2

SK – 949 21 Nitra

e-mail: zabavinmdu@gmail.com

